

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

Σιούτας Αθανάσιος

**Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ
ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ
ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ
ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ**

**Το μάθημα Αγωγής του Πολίτη
Πολιτικός σχεδιασμός και εκπαιδευτική υλοποίηση**

Διδακτορική διατριβή

Τριμελής επιτροπή

**Θεοτοκάς Νικ. Επιβλέπων
Κοταρίδης Νικ. Μέλος
Σταυρίδη-Πατρικίου Ειρ. Μέλος**

ΑΘΗΝΑ 2007

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
2. ΣΚΟΠΟΣ,ΣΤΟΧΟΙ,ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ,ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	
2.1 Σκοπός – στόχοι	39
2.2 Υποθέσεις	41
2.3 Ερευνητικό υλικό	42
2.4 Η μεθοδολογική προσέγγιση	46
2.5 Ανάλυση περιεχομένου-ορισμός-είδη	46
2.6 Διεξαγωγή της έρευνας – προσδιορισμός μονάδας ανάλυσης ...	52
2.6.1 Καταγραφή αξιακών κατηγοριών.....	54
2.6.2 Καταγραφή εικόνων	56
2.6.3 Καταγραφή εκπαιδευτικών σκοπών, διδακτικών στόχων, οδηγιών, δράσεων και επιδιώξεων που απευθύ- νονται προς τον δάσκαλο.....	56
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	
3. ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ	
3.1 Ορισμός αναλυτικού προγράμματος, είδη αναλυτικών προγραμμάτων	58
3.2 Θεματικές ενότητες αναλυτικού προγράμματος Αγωγής του Πολίτη (1957).....	64
3.3 Θεματικές ενότητες αναλυτικού προγράμματος Αγωγής του	

Πολίτη (1977).....	68
3.4 Θεματικές ενότητες αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (1984)	70
3.5 Κατηγορίες αξιών αναλυτικού προγράμματος Αγωγής του Πολίτη (1957)	73
3.6 Κατηγορίες αξιών αναλυτικού προγράμματος Αγωγής του Πολίτη (1977)	74
3.7 Κατηγορίες αξιών αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (1984)	75
3.8 Ανάλυση περιεχομένου θεματικών ενοτήτων και αξιών αναλυτικού προγράμματος Αγωγής του Πολίτη (1957)	76
3.9 Ανάλυση περιεχομένου θεματικών ενοτήτων και αξιών αναλυτικού προγράμματος Αγωγής του Πολίτη (1977).....	81
3.10 Ανάλυση περιεχομένου θεματικών ενοτήτων και αξιών αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (1984)	83
3.11 Σύγκριση θεματικών ενοτήτων αναλυτικών προγραμμάτων Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (1957, 1977, 1984)	88
3.12 Σύγκριση αξιών αναλυτικών προγραμμάτων Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (1957, 1977, 1984)	90
3.13 Συμπεράσματα	92

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

4. ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΑΞΙΩΝ ΠΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΝΤΑΙ ΣΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ Ε' ΚΑΙ ΣΤ' ΤΑΞΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

4.1 Οικογένεια	103
4.2 Κοινωνία	112

4.3 Κράτος – Έθνος	117
4.4 Δημοκρατία	120
4.5 Δικαίωμα	127
4.6 Καθήκον	132
4.7 Εργασία	139
4.8 Συμπεράσματα	143

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

5. ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ ΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

5.1 Η εικόνα ως διδακτικό μέσο μάθησης.....	176
5.2 Στόχος – κριτήρια της έρευνας	181
5.3 Κατάταξη, ποσοτική ανάλυση εικόνων ανάλογα με το είδος τους	184
5.4 Κατάταξη, ποσοτική ανάλυση εικόνων ανάλογα με τη σχετικότητά τους με το θέμα διδασκαλίας	187
5.5 Κατάταξη, ποσοτική ανάλυση εικόνων ανάλογα με τη συνθετότητα και την αντιληπτότητά τους.....	190
5.6 Κατάταξη – ποσοτική ανάλυση εικόνων ανάλογα με τρόπο αναφοράς τους.....	193
5.7 Συμπεράσματα	196

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

6. ΑΝΑΛΥΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΔΑΣΚΑΛΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ Ε' ΚΑΙ ΣΤ' ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

6.1 Διδακτικοί στόχοι θεματικών ενοτήτων βιβλίων για το δάσκαλο Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε' και ΣΤ' δημοτικού	208
6.1.1 Καταγραφή διδακτικών στόχων θεματικών ενοτήτων..	208
6.1.2 Κατηγοριοποίηση, κατάταξη των διδακτικών στόχων σε ομοιογενείς κατηγορίες ανάλυσης	208
6.1.3 Ποσοτική ανάλυση των διδακτικών στόχων ανά	

κατηγορία κατάταξής τους	211
6.1.4 Σύγκριση των διδακτικών στόχων βιβλίων για το δάσκαλο	212
6.1.5 Εξαγωγή του μέσου όρου εμφάνισης των διδακτικών στόχων ανά τομέα μάθησης στα βιβλία για το δάσκαλο	213
6.1.6 Συμπεράσματα	213
6.1.7 Ανάλυση, σχολιασμός των αποτελεσμάτων της έρευνας	214
6.2 Οδηγίες, υποδείξεις προς το δάσκαλο	219
6.2.1 Καταγραφή όλων των οδηγιών, υποδείξεων, δράσεων, επιδιώξεων που απευθύνονται προς το δάσκαλο	219
6.2.2 Κατάταξη οδηγιών, υποδείξεων σε κατηγορίες ανάλυσης	220
6.2.3 Ανάλυση, συμπεράσματα, σχολιασμός κατηγοριών ανάλυσης	221
6.2.3.1 Ελευθερία δράσης και πρωτοβουλιών του δασκάλου στη διδασκαλία	221
6.2.3.2 Απαραίτητα στοιχεία δόμησης της προσωπικότητας του δασκάλου	222
6.2.3.3 Μεθοδικές οδηγίες που απαραίτητα πρέπει να ακολουθήσει ο δάσκαλος	224
6.3 Ανάλυση εκπαιδευτικών σκοπών αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (1984)	226
6.3.1 Καταγραφή των εκπαιδευτικών σκοπών αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (1984).....	227
6.3.2 Κατηγοριοποίηση, κατάταξη των εκπαιδευτικών σκοπών σε ομοιογενείς κατηγορίες ανάλυσης	227
6.3.3 Ποσοτική ανάλυση εκπαιδευτικών στόχων αναλυτικού	

προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής ανά τομέα κατάταξης τους	227
6.3.4 Σύγκριση αποτελεσμάτων ποσοτικής ανάλυσης εκπαιδευτικών σκοπών αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής και αποτελεσμάτων ποσοτικής ανάλυσης διδακτικών στόχων βιβλίων για το δάσκαλο Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής	228
6.3.5 Συμπεράσματα	229

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

7. ΣΥΓΚΛΙΣΗ – ΣΥΜΠΟΡΕΥΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΣΚΟΠΩΝ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΣΤΟΧΩΝ, ΝΟΜΩΝ, ΑΝΑΛΥΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ, ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

7.1 Εκπαιδευτικοί σκοποί – διδακτικοί στόχοι χρονικής περιόδου 1956 – 1957	235
7.2 Εκπαιδευτικοί σκοποί – διδακτικοί στόχοι χρονικής περιόδου 1975 – 1980	240
7.3 Εκπαιδευτικοί σκοποί – διδακτικοί στόχοι χρονικής περιόδου 1982 – 1986	243
7.4 Συμπεράσματα	247
7.5 Γλώσσα σύνταξης, διατύπωση κειμένων στα σχολικά βιβλία Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής	250

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	256
------------------------------	------------

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΣΤΗΝ ΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

1. Σχολικά βιβλία με στοιχεία Αγωγής του Πολίτη (1821-1957)..	265
2 Σχολικά βιβλία Αγωγής του Πολίτη Ε' και ΣΤ' τάξης	

δημοτικού (1957-2000).....	272
3. Βιβλία και έρευνες με αντικείμενο μελέτης το πρόγραμμα, τη μέθοδο, το περιεχόμενο και τη διδασκαλία του μαθήματος Αγωγής του Πολίτη	284
4. Βιβλία Αγωγής του Πολίτη για ενημέρωση εκπαιδευτικών, πολιτών, εκπαιδευόμενων σε επαγγελματικές σχολές	291

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ ΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ Ε΄ ΚΑΙ ΣΤ΄ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	297
--	------------

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ΄

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΣΚΟΠΟΙ, ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ, ΟΔΗΓΙΕΣ, ΔΡΑΣΕΙΣ, ΕΠΙΔΙΩΞΕΙΣ ΠΟΥ ΑΠΕΥΘΥΝΟΝΤΑΙ ΠΡΟΣ ΤΟ ΔΑΣΚΑΛΟ

1 Εκπαιδευτικοί σκοποί αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής.....	328
2 Διδακτικοί στόχοι θεματικών ενοτήτων Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ δημοτικού.....	329
3 Διδακτικοί στόχοι θεματικών ενοτήτων Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής ΣΤ΄ δημοτικού	335
4 Οδηγίες, δράσεις, υποδείξεις, επιδιώξεις του μαθήματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής που απευθύνονται προς τον δάσκαλο.....	341

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

344

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το μάθημα Αγωγής του Πολίτη αποτελεί την κύρια πηγή έκφρασης και διδασκαλίας κοινωνικών – πολιτιστικών θεσμών και εννοιών στους μαθητές του δημοτικού σχολείου. Παρέμεινε στην αφάνεια και στον αποκλεισμό για χρονικό διάστημα 130 χρόνων με επιλογή καθαρά πολιτική, η οποία διέβλεπε κίνδυνο πολιτικής καθοδήγησης των μαθητών πέρα από την επίσημη και καθιερωμένη «προπαγάνδα» της εξουσίας, ταύτιζε και οριοθετούσε τις προσπάθειες καθιέρωσής του ως αυτόνομου με την ιδεολογία και τις πεποιθήσεις των αριστερών εκπαιδευτικών δυνάμεων, τις οποίες αξιολογούσε ως βασικούς παράγοντες δημιουργίας εθνικού κινδύνου και ηθικής κατάπτωσης. Το ελάχιστο χρονικό διάστημα επίσημης καθιέρωσής του ως αυτόνομου μαθήματος, η έλλειψη ουσιαστικού ενδιαφέροντος από μελετητές και ερευνητές για διερεύνηση, καταγραφή, ανάλυση του περιεχομένου των σταδίων εκπαιδευτικού σχεδιασμού και υλοποίησής του, η κατάταξή του στα επουσιώδη και δευτερεύοντα μαθήματα του ωρολογίου προγράμματος ανάπτυξης και διδασκαλίας μαθημάτων σε συνδυασμό με την ιδιαίτερη βαρύτητα, αξία και προτεραιότητα που αποδίδουν στο συγκεκριμένο μάθημα, οι σκοποί και στόχοι του συντάγματος και των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων, λειτούργησαν ως παρορμητικό ερέθισμα και αποτέλεσαν το κύριο κίνητρο επιλογής και πραγματοποίησης της παρούσας εργασίας.

Η εργασία έχει ως βασικό της σκοπό τη συστηματική καταγραφή, ταξινόμηση, ανάλυση, σύγκριση, σχολιασμό των κοινωνικών, πολιτικών και ιδεολογικών αρχών και αξιών που περιέχονται στα αναλυτικά προγράμματα, σχολικά βιβλία, βιβλία για το δάσκαλο Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής από την επίσημη καθιέρωση του μαθήματος (1957) μέχρι τις αρχές του 21^{ου} αιώνα (2000).

Η διατριβή διαρθρώνεται και αναπτύσσεται σε οκτώ κεφάλαια και τρία παραρτήματα.

Το πρώτο κεφάλαιο περιλαμβάνει την ιστορική ανασκόπηση των αντιλήψεων και των εκπαιδευτικών πρακτικών σχετικά με το μάθημα της Αγωγής του Πολίτη από την ελληνική ανεξαρτησία έως σήμερα. Η ιστορική ανασκόπηση περιλαμβάνει δύο περιόδους: α) την περίοδο που η Αγωγή του Πολίτη δεν ήταν επίσημο και αυτόνομο μάθημα, αλλά αποτελούσε μέρος ύλης άλλων μαθημάτων ή γενική διδακτική αρχή β) την περίοδο της επίσημης καθιέρωσης και διδασκαλίας του μαθήματος ως αυτόνομου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο ορίζεται ο βασικός σκοπός και οι ειδικότεροι στόχοι της έρευνας. Διατυπώνονται οι υποθέσεις της έρευνας και επιλέγεται το ερευνητικό υλικό. Αιτιολογείται η επιλογή συνδυασμένης μεθοδολογικής ανάλυσης. Επεξηγούνται λεπτομερώς τα στάδια διεξαγωγής της έρευνας, προσδιορίζεται η βασική μονάδα ανάλυσης, τα κριτήρια καταγραφής, κατάταξης, ταξινόμησης των αξιών, εικόνων, εκπαιδευτικών σκοπών και διδακτικών στόχων.

Το τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζει τις θεματικές ενότητες και τις αξίες των αναλυτικών προγραμμάτων Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής, αναλύει το περιεχόμενο των θεματικών ενοτήτων και αξιών, επιχειρεί τη σύγκρισή τους, από την οποία απορρέουν τα συμπεράσματα και ισχυροποιείται η κριτική θεώρηση.

Στο τέταρτο κεφάλαιο επιλέγονται και αναλύονται αξίες που υπάρχουν στα διδακτικά βιβλία. Η επιλογή τους γίνεται με βασικά κριτήρια, την παρουσία τους σε όλα τα βιβλία και την ιδιαίτερη βαρύτητα που έχουν στην οικοδόμηση πολιτικής και κοινωνικής κουλτούρας στους μαθητές, στη θεμελίωση και επικράτηση στάσεων, αντιλήψεων. Η ανάλυση μας δίνει επαρκή στοιχεία για την εξαγωγή συμπερασμάτων και την ανάπτυξη κριτικής.

Στο πέμπτο κεφάλαιο καταγράφονται, ταξινομούνται, αναλύονται ποσοτικά, συγκρίνονται οι εικόνες των διδακτικών βιβλίων με επικέντρωση στα στοιχεία σύνθεσης των εικόνων που συμβάλουν στην πρόσκτηση γνώσης, ερμηνεία καταστάσεων, ανάπτυξη δημιουργικής και κριτικής σκέψης. Τα αποτελέσματα της έρευνας μας βοηθούν στην εξαγωγή των συμπερασμάτων.

Στο έκτο κεφάλαιο αναλύονται οι διδακτικοί στόχοι που περιέχονται στα βιβλία για το δάσκαλο Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής, οι εκπαιδευτικοί

σκοποί του αναλυτικού προγράμματος με στόχο την ανάδειξη των προτεραιοτήτων και επιλογών ως προς τους τομείς μάθησης και το είδος της γνώσης που περιέχουν. Καταγράφονται, ταξινομούνται και αναλύονται επίσης οι μεθοδολογικές υποδείξεις, οδηγίες και κατευθύνσεις προς τον δάσκαλο, με σκοπό να διαπιστωθεί ο τρόπος παρέμβασής του στο διδακτικό έργο, η οριοθέτηση του ρόλου του και η εξαγωγή συμπερασμάτων για τις επιδιώξεις της πολιτείας ως προς τη μάθηση και τη συμμετοχή του δασκάλου.

Στο έβδομο κεφάλαιο επιχειρείται διερεύνηση του βαθμού υλοποίησης των επιλογών της πολιτείας για το συγκεκριμένο μάθημα, από το αρχικό τους στάδιο (νόμοι, σκοποί), στο μεταβατικό (αναλυτικά προγράμματα) και το τελικό (σχολικά βιβλία). Η διερεύνηση έχει ως στόχο να αναδείξει τον βαθμό σύγκλισης – εναρμόνισης ή διαφοροποίησης – αναντιστοιχίας των επιλογών στα διαδοχικά στάδια υλοποίησής των. Καταγράφεται, αναλύεται η γλώσσα συγγραφής των κειμένων, ο τρόπος παρουσίασης του εννοιολογικού περιεχομένου, η συντακτική διάρθρωση του κειμένου, ο εμπλουτισμός του με εικονογράφηση, η εναρμόνισή του με τα βιώματα και τις διανοητικές ικανότητες ανάπτυξης των μαθητών. Η ανάλυση αυτή μας δίνει ασφαλή δείγματα των επιδιώξεων για τον τρόπο μετάδοσης και αφομοίωσης της γνώσης από τους μαθητές.

Στο όγδοο κεφάλαιο με βάση τα αποτελέσματα καταγραφής και ανάλυσης της έρευνας διατυπώνονται τα οριστικά συμπεράσματα, δίνονται τεκμηριωμένες απαντήσεις στον σκοπό, τους στόχους και τις υποθέσεις της έρευνας.

Στο πρώτο παράρτημα επιχειρείται βιβλιογραφική καταγραφή δεδομένων στο μάθημα Αγωγής του Πολίτη. Η βιβλιογραφική καταγραφή ακολουθώντας την αντίστοιχη ιστορική ανασκόπηση περιλαμβάνει βιβλία με στοιχεία Αγωγής του Πολίτη για την πρώτη περίοδο και βιβλία Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης για τη δεύτερη περίοδο. Η καταγραφή περιλαμβάνει επίσης και βιβλία που αναφέρονται στο πρόγραμμα, τις μεθόδους και το περιεχόμενο της διδασκαλίας, τις έρευνες και μελέτες που έχουν γίνει στην Ελλάδα για το συγκεκριμένο μάθημα. Η καταγραφή ολοκληρώνεται με παρουσίαση των βιβλίων που έχουν ως στόχο την κοινωνική και πολιτική

διαπαιδαγώγηση, ενημέρωση, πολιτών, εκπαιδευτικών, εκπαιδευομένων σε επαγγελματικές σχολές.

Στο δεύτερο παράρτημα παρουσιάζεται αντιπροσωπευτικό δείγμα κατάταξης, ανάλυσης των εικόνων ανάλογα με το είδος τους, την σχετικότητα τους με το θέμα διδασκαλίας, την συνθετότητα και αντιληπτότητά τους καθώς και τον τρόπο αναφοράς τους για κάθε βιβλίο, Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ και ΣΤ΄ δημοτικού που αναλύονται στην έρευνα.

Στο τρίτο παράρτημα παρουσιάζονται αναλυτικά όλοι οι εκπαιδευτικοί σκοποί και οι διδακτικοί στόχοι του αναλυτικού προγράμματος και των θεματικών ενοτήτων του μαθήματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ και ΣΤ΄ δημοτικού, όπως καταγράφηκαν και κατηγοριοποιήθηκαν σε ομοιογενείς κατηγορίες ανάλυσης σύμφωνα με τα κριτήρια της έρευνας. Επίσης παρουσιάζονται αναλυτικά όλες οι οδηγίες, υποδείξεις και δράσεις που απευθύνονται προς τον δάσκαλο, όπως καταγράφηκαν και κατηγοριοποιήθηκαν στην ερευνητική διαδικασία.

Στο σημείο αυτό οφείλω να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες προς τον επιβλέποντα, αναπληρωτή καθηγητή κ. Νικ Θεοτοκά, για την αμέριστη συμπαράσταση και καθοδήγησή του για την ολοκλήρωση της διατριβής.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες εκφράζω επίσης προς τα μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής, τον επίκουρο καθηγητή κ. Νικ. Κοταρίδη και την καθηγήτρια κα. Ειρ. Πατρικίου-Σταυρίδη, για την εμπιστοσύνη με την οποία με περιέβαλαν και τις ουσιαστικές συμβουλές και υποδείξεις τους στην ολοκλήρωση της διατριβής.

Ακόμη ευχαριστώ θερμά τον κ. Νικ. Σιούτα δάσκαλο-διδάκτορα Ψυχολογίας, για την πολύτιμη συνεργασία και βοήθεια που μου προσέφερε, την κ. Μ. Λένα φιλόλογο-υποψήφια διδάκτορα Ψυχολογίας, για τη φιλολογική επεξεργασία του κειμένου και τους συναδέλφους μου δασκάλους, οι οποίοι συμμετείχαν στη διαδικασία κατάταξης των δεδομένων της έρευνας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιαστούν ενδεικτικά κάποιες από τις πρώιμες ιδέες και πρωτοβουλίες για τη διδασκαλία του μαθήματος της Αγωγής του Πολίτη στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση από την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους μέχρι σήμερα. Πηγές αναφοράς της ιστορικής αυτής ανασκόπησης αποτελούν διακηρύξεις και επίσημα διαγγέλματα, αντιδράσεις και κριτικές σε πολιτικές αποφάσεις, πορίσματα και ανακοινώσεις συνεδρίων, εισηγήσεις και αιτιολογικές εκθέσεις νομοσχεδίων που κατατέθηκαν στη Βουλή και αφορούν το συγκεκριμένο μάθημα.

Η ιστορική ανασκόπηση διακρίνεται σε δύο περιόδους.

- Η πρώτη περίοδος έχει ως αφετηρία την έναρξη της επανάστασης του 1821 και εκτείνεται μέχρι την επίσημη καθιέρωση του μαθήματος της Αγωγής του Πολίτη στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (1957). Το εξαιρετικά εκτεταμένο της διάρκειας αυτής έχει να κάνει με το γεγονός ότι δεν υπάρχουν παρά αναφορές στην ανάγκη διδασκαλίας μαθημάτων πολιτικής αγωγής, τις οποίες και επισημαίνουμε.

- Η δεύτερη περίοδος αρχίζει με την απαρχή της διδασκαλίας του μαθήματος της Αγωγής του Πολίτη στους μαθητές του δημοτικού σχολείου (1957) και φθάνει μέχρι το ξεκίνημα του 21^{ου} αιώνα (2000)

Με την έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα στην Ελλάδα, κυκλοφορεί στη Μόσχα ο έκτος τόμος του έργου «*Στοιχειώδης Εγκυκλοπαίδεια των παιδικών μαθημάτων*». Ένας από τους συντάκτες του, ο Γεώργιος Γεννάδιος, εκφράζοντας την πίστη του στις αξίες της εκπαίδευσης, γράφει στον πρόλογο για τους Έλληνες: «*Οι ραγιάδες πρέπει να γίνουν πολίτες*»¹.

---

¹ Δημαράς Α.: *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας*, Ερμής, Αθήνα, 1973, τόμ. α', σ. κγ'

Στην προκήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας, μιας από τις τρεις μεγάλες τοπικές διοικήσεις που οργανώθηκαν με την έναρξη του Αγώνα, στις 27 Απριλίου 1822 αναφέρεται: «Όταν δεν ηξεύρωμεν την επιστήμην της πολιτικής καθόλην την έκτασιν της σημασίας της λέξεως, πώς είναι δυνατόν να διοικηθώμεν καλώς και να τελεσφορήσωμεν; Κάθε πεφωτισμένη διοίκησις έχει χρέος να φροντίζει δια την ανατροφήν των πολιτών [...] .Στείλατε λοιπόν [τα παιδιά] εις τα σχολεία για να γίνουν ευσεβείς, τίμιοι και ενάρετοι πολίται».²

Και ενώ η επανάσταση βρίσκεται στην πιο κρίσιμη καμπή της, εκδίδεται το 1826 το πρώτο εγχειρίδιο Αγωγής του Πολίτη από «εκ της εν Ύδρα τυπογραφίας», με τίτλο «Κατήχησις Πολιτική εις χρήσιν των Ελλήνων». Οσον αφορά το συγγραφέα αναγράφονται τα εξής: «Συνταχθείσα μεν ιταλιστί υπό του φιλέλληνος Κ.Α.Π. μεταφρασθείσα δε παρά Νικολάου Γ. Παγκαλάκη». Στον πρόλογο, ο εκδότης του Ιωσήφ Ν. Κιάππε, αναφερόμενος στην ανάγκη Πολιτικής Αγωγής τονίζει: «Αφού ήδη αρχίσαμεν να ζώμεν και πολιτικώς, είναι τω όντι περιττόν να παραστήσω ενταύθα πόσον μας ήτον αναγκαία η πολιτική αυτή κατήχησις [...]».

Σε έκθεση που αποστέλει ο δάσκαλος Νεόφυτος Νικητόπουλος στις 3 Ιανουαρίου 1826 προς τους εφόρους της Φιλομούσου Εταιρείας Αθηνών που εποπτεύουν το σχολείο, περιγράφει τον τρόπο οργάνωσής του, ο οποίος είναι παρόμοιος με την οργάνωση μιας δημοκρατικής πολιτείας.

[...] Σεβαστοί Έφοροι, ηξεύρετε ότι εν Σχολείω τοιούτον παρασταίνει ανεπτυγμένως έθνος ολόκληρον, δια τούτο πρέπει να είναι οργανωμένον οπωσούν κατά πολιτικόν σύστημα ενός έθνους, όπου ο μαθητής να συνηθίζη μακρόθεν να διοική και να διοικῆται κατά τους νόμους. Επρόβαλον κατά πρώτον εις το κοινόν του Σχολείου, ότι κάθε έθνος έχει νόμους και όπως γράφει ο νόμος πορεύονται οι άνθρωποι: δια τούτο και ημείς εις το Σχολείον μας πρέπει να γράφωμεν νόμους, και όπως γράφει ο νόμος να πορευόμεθα [...].

---

² Δημαράς Α.: ό.π., σ. 13

Σεβαστοί Εφοροι, παρακαλώ να κρίνετε ευμενώς τα πρακτικά μου, και να δώσετε εις αυτά την ψήφον σας. Ναι μεν παιδικά, αλλ' αποβλέποντα να οργανώσουν καλούς πολίτες[...]».³

Στο Σύνταγμα του 1827, στη διατύπωση των άρθρων αναφέρεται ότι το δικαίωμα στη μόρφωση θα είναι συνταγματικά κατοχυρωμένο και η εκπαίδευση θα αποβλέπει στη διαμόρφωση ελεύθερων πολιτών, που θα έχουν συνείδηση τόσο των καθηκόντων όσο και των δικαιωμάτων τους.

Ο Ι. Καποδίστριας φτάνει στην Ελλάδα (11-1-1828) και διακηρύσσει την απόφασή του να στηρίξει την *«επανόρθωσιν της Ελλάδος σε δύο μεγάλας βάσεις, την εργασίαν και την στοιχειώδη εκπαίδευσιν»*⁴.

Μετά το διάγγελμά του, με το ψήφισμα ΙΑ' η Εθνοσυνέλευση του Άργους διακηρύττει: *« [...] Νομίζουσα εν των κυριωτέρων χρεών της να σκεφθή περί των συντελεστικών μέσων εις την κοινωνικήν και πολιτικήν επανόρθωσιν της πατρίδος, θεωρούσα ως βάσιν της επανορθώσεως ταύτης την δια της ιεράς θρησκείας και της ορθής παιδείας ηθικήν των πολιτών διαμόρφωσιν [...]»*.⁵

Με την υπ' αριθμ. 21/10-10-1829 εγκύκλιο που αποστέλλει ο Γραμματέας της Παιδείας Ν. Χρυσόγελος *«προς τους κατά την επικράτειαν διδασκάλους»*, επισημαίνει *«ότι παράλληλα προς τ' άλλα μαθήματα θα διδάσκονται οι μαθητές και Ιερή κατήχηση εκ της οποίας θα μανθάνουν και τα καθήκοντα του αγαθού πολίτου»*⁶.

Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς στην επίσημη αναφορά για τη λειτουργία του Ορφανοτροφείου της Αίγινας στις 28 Ιανουαρίου 1829, συμπεριλαμβάνει σκέψεις και προτάσεις για την καλύτερη αγωγή των τροφίμων του ιδρύματος. Σε μία απ' αυτές ομιλεί για *«μαθητικούς νόμους»*, οι οποίοι θα πρέπει να δίνονται γραπτώς στους μαθητές, γιατί έτσι συνηθίζουν να υπακούουν ευκολότερα στους νόμους

---

³ Δημαράς Α.: ό.π., σ. 14

⁴ Κούκου Ε.: *Ο Καποδίστριας και η παιδεία* χ.έ, Αθήνα 1972, σ. 13

⁵ Κούκου Ε.: ό.π., σ. 74-75

⁶ Κούκου Ε.: ό.π., σ. 128

της πατρίδας. Θεωρεί δε σαν βασικό παράγοντα της μορφώσεως των παιδιών το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον στο οποίο ζουν.⁷

Τον Φεβρουάριο του 1830 ο Κυβερνήτης Καποδίστριας επισκέφθηκε το Ορφανοτροφείο και εξέφρασε την ικανοποίησή του από τον τρόπο διδασκαλίας και την επιτυχημένη επιλογή των αποσπασμάτων της ελληνικής φιλολογίας τα οποία *«έδιδον τη δυνατότητα στους διδασκάλους να καλλιεργήσουν εις τας ψυχάς των μαθητών ηθικάς αξίας εξόχως υψηλάς, δια την πνευματικήν και πολιτικήν διαπαιδαγώγησιν»*.

Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια επήλθε η κατάρρευση του εκπαιδευτικού συστήματος, που είχε οργανώσει ο Κυβερνήτης.

Η Αντιβασιλεία αναδιοργάνωσε τη δημοτική εκπαίδευση δια του από 6 Φεβρουαρίου 1834 νόμου *«περί δημοτικών σχολείων»* δημοσιευθέντος την 3 Μαρτίου 1834 στο υπ' αριθμ. 11 φύλλο της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως και καταρτισθέντος, ως ελέχθη, επί τη βάσει του Γαλλικού νόμου της 28^{ης} Ιουλίου 1833.

Ο νόμος του 1834 δεν όριζε το σκοπό των δημοτικών σχολείων. Δι' εγκυκλίων όμως το Υπουργείο Παιδείας προσπάθησε να καθορίσει αυτόν. Με την αριθμ. 155/10 Ιανουαρίου 1856 εγκύκλιο προς τους νομάρχες έλεγε *« [...] δεύτερον μέσον προς βελτίωσιν της ηθικής είναι η κοινή καθόλας τας τάξεις του λαού διάδοσις των γραμμάτων και διδασκαλίας, τείνουσα ουχί να μεταδώσει γνώσεις απλώς μόνο, αλλά και να εμπνεύσει εις τας καρδίας της νεολαίας την ευσέβειαν [...] »*.

Το 1865 σε υπόμνημα του Ν. Σαριπόγλου *«περί του κατωτέρου κλήρου και περί εκπαιδεύσεως»* επιχειρείται η σύνδεση της έννοιας του πολίτη με την καλλιέργειαν της εθνικής συνείδησης *«πολίτης μη ειδώς την εθνικήν αυτού ιστορίαν και γλώσσαν, αδύνατον να καταστή καλός καγαθός πολίτης»*.

Στα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1880 (ΦΕΚ 196, τχ. Α' / 1-2-1880) επί Υπουργού των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Α. Αυγερινού, η Πολιτική Αγωγή αποτελεί κυρίαρχο σημείο αναφοράς.

---

⁷ Κούκου Ε.: *Ο Καποδίστριας και η παιδεία. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, χ.έ., Αθήνα 1972, τομ. β', σ. 20

Δια της υπ'αριθμ. 8207/9-10-1876 εγκυκλίου συμβούλευε:«[...] Δεν αγνοείται δε, ότι η δια της διαδόσεως των στοιχειωδών γνώσεων πνευματική ανάπτυξις και ηθική μόρφωσις των παιδων, των μετ'ού πολύ πολιτών, είναι η αμεσωτάτη οδός, η ταχύτερα πάσης άλλης φέρουσα προς επίτευξιν του υψίστου της πολιτείας και της κοινωνίας σκοπού [...]».

Στη γενική αιτιολογική έκθεση των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων που καταθέτει στη Βουλή την 1^η Φεβρουαρίου 1880 ο Υπουργός Παιδείας Α. Αυγερινός αναφέρει: « [...] Το σχολείο παρ'ημίν έμελλε να αναπληρώση την έλλειψιν πάσης εν τω οίκω παιδαγωγίας, και μόνον ίσως να χρησιμεύση ως εθνική κολυμβήθρα, εν ή λουόμενος το της παλιγγενεσίας λουτρόν ο ελληνόπαις έμελλε να καθαρισθή από των της δουλείας κηλίδων και να καταστή άξιος της ελευθέρας πολέως πολίτης, αγαθός χριστιανός και μέλος της κοινωνίας χρηστόν[...]».⁸

Στις 15 Φεβρουαρίου 1880 ο γενικός επιθεωρητής των σχολείων Γ. Πετρίδης συνέταξε και απέστειλε στα σχολεία εγκύκλιο με τίτλο «Στοιχειώδεις πρακτικά οδηγία της διδασκαλίας των μαθημάτων εν τοις Δημοτικοίς Σχολείοις», επικυρωμένες από τον Υπουργό Παιδείας Α. Αυγερινό. Αφού περιγράφει τις δραστηριότητες των μαθητών δηλώνει και το στόχο « [...] δι'ών έχουσι καταστή χρηστοί πολίται και αγαθοί χριστιανοί. Δια τούτο οι καιροί της από δουλείας εις την ελευθερίαν μεταβάσεως λαού τινός ομολογούνται χαλεποί και κινδυνώδεις, χρήζοντες αγρύπνου προνοίας και ενδελεχούς επιμελείας ως και οι παιδικοί και νεανικοί του ανθρώπου. Κατά του κοινωνικού και πολιτικού τούτου κινδύνου το σχολείο, ενώ αναπτύσσονται και μορφούνται ηθικώς πάσαι αι κοινωνικάί τάξεις και οι αποτελούντες ταύτας πολίται λειαινόμενοι κατά την απαλήν και εύπλαστον ηλικίαν δια της παιδαγωγικής γλυφάνης καθιστώνται, ως οι σύννομοι λίθοι, εν τη τοιχοποιΐα, ενάρμοστοι εις το κοινωνικόν οικοδόμημα, απεδείχθη εν ταις νεωτέραις κοινωνίαις της σωτηρίας η άγκυρα [...]».⁹

Στην εγκύκλιο με αριθμ. 7876/4-9-1880 του Υπουργείου Παιδείας διεγράφετο ο σκοπός των σχολείων ως εξής: « [...] ουχί η μηχανικών απλώς

---

⁸ Μπουζάκης Σ.: *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, Gutenberg, Αθήνα 2002, τομ. Α', σελ. 136

⁹ Πετρίδης Α.: *Στοιχειώδεις πρακτικά οδηγία της διδασκαλίας των μαθημάτων εν τοις δημοτικοίς σχολείοις*, Σ.Κ. Βλαστού, Αθήνα, 1881, σ. 6

εμπειριών κτήσεις, ή η πολλών γνώσεων μετάδοσις άνευ εσωτερικού ειρμού και άνευ λόγου μορφωτικού, αλλ' η κατά κοινόν και ακριβώς προδιαγεγραμμένον τύπον κατά την απαλήν ηλικίαν διάπλασις του χαρακτήρος πάντων των πολιτών και η δι' ευμεθόδου διδασκαλίας, ενδελεχώς του ήθους στοχαστικώς, μετάδοσις των στοιχειωδών από της φύσεως και της ιστορίας γνώσεων, δι'ών δύναται να μορφωθεί ο νέος πολίτης ου μόνον μέλος της εκκλησίας και της πολιτείας χρηστόν[...].¹⁰

Το 1882 μεταφράζεται στα ελληνικά από τον Εμμ. Γαλάνη, το βιβλίο του Τζουλ Σάϊμον «Ο μικρός πολίτης» και εγκρίνεται για χρήση από τους μαθητές του δημοτικού σχολείου.¹¹

Σε λόγο που εκφωνεί ο Διομήδης Κυριακός το 1886, στον εορτασμό των πενήντα χρόνων λειτουργίας του Αρσακείου αναφέρει: « [...] η ιστορική γνώση συνδέεται με τη γνώση των καθηκόντων της Ελληνίδος απέναντι στην πατρίδα[...]. »

Το σχολικό έτος 1895-96 έχουμε την πρώτη εμφάνιση στοιχείων Αγωγής του Πολίτη. Στο νόμο ΒΤΓ' "περί εγκρίσεως διδακτικών βιβλίων" που εξεδόθη τον Ιούλιο του 1895, προκηρύσσεται διαγωνισμός στις 2 Δεκεμβρίου 1895 προς συγγραφή διδακτικών βιβλίων δημοτικής εκπαίδευσης. Στα θέματα του αναγνωσταρίου της Δ' τάξης που εγκρίθηκαν, υπάρχει κεφάλαιο με τίτλο «καθήκοντα του πολίτου»¹²

Στον πρόλογο του βιβλίου ο συγγραφέας Θ. Αποστολόπουλος αναφέρει: "Αν είναι δε τις όπερ ο σημερινός πολίτης Έλλην αγνοεί, τούτο είναι κατ' εξοχήν τα όρια των καθηκόντων και των δικαιωμάτων αυτού, εκείνα μεν νομιζόμενα παρ' αυτού λίαν στενά, ταύτα δε υπολαμβάνόμενα πλατύτατα. Οι πλείστοι νομίζουν, ότι εκ του αίματος των προγόνων και της ελευθερίας της πατρίδος μόνον δικαιώματα θεμιτά και αθέμιτα, εκτήσαντο, ουχί δε καθήκοντα εμφανιζόμενοι δε εις την κοινωνίαν ως μέλη αυτής δρώντα, αγνοούσι, τον περιβάλλοντα αυτούς πολιτειακόν οργανισμόν, μη διδαχθέντες που αυτόν, ζώσιν δι'ούτω εν μέσω αγνώστου και

¹⁰ Λέφας Χ.: *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, Ο.Ε.Σ.Β., Αθήνα 1942, σ. 14-15

¹¹ Simon J.: *Ο μικρός πολίτης* (μεταφρ. Ε. Γαλάνης), χ.έ., Αθήνα 1882.

¹² Αποστολόπουλος Θ.: *Αναγνωστικό Δ' τάξης δημοτικού «Ο Έλλην πολίτης»*, Θ. Αποστολόπουλου, έκδοσις β', Αθήνα, 1902 (εγκεκριμένον υπό του Υπουργείου Παιδείας και Εκκλησιαστικών με αρ. πρωτ. 7361, διεκπ. 7876/1901).

ασφυκτικώς δι'αυτούς. Δια τούτον αναγκαίον έκρινα, επόμενος τω σημερινώ του σχολείου σκοπώ και τοις νεωτέρω κρατούσι παιδευτικοίς συστήμασιν τοι σχολείοις των προηγουμένων κοινωνιών, [...] έκρινα, λέγω, αναγκαίον να παραλείψωμεν πολλά τα περί χελώνων και αλωπέκων και λύκων, να περιλάβω δ'αντ'αυτών άλλας γνώσεις θετικάς εκ του πραγματικού και καθ' ημέραν βίου επιβάλλοντος σήμερον μεν τον μαθητήν του σχολείου, αύριον δε τον Έλληνα πολίτην. Αφιερώνω το ένα από τα τρία μέρη του βιβλίου στη διδασκαλία των καθηκόντων και δικαιωμάτων εκείνων άτινα επιβάλλει η ιδέα της δικαιολογημένης κοινωνίας».

Το βιβλίο του Θ. Αποστολόπουλου εγκεκριμένο για δύο πενταετίες δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στην Αγωγή του Πολίτη, γεγονός που μαρτυρεί και ο τίτλος του εγχειριδίου "Ο Έλλην Πολίτης".

Αναφερόμενος στον τίτλο του εγχειριδίου του αλλά και στο περιεχόμενο της θεματικής ενότητας της αφιερωμένης στην Αγωγή του Πολίτη μας λέγει: "1. Διαλαμβάνω εν τοις εφεξής ολίγα τινά εκ του Συνταγματικού Δικαίου. 2. Το Υπουργείον εν τη προκηρύξει αυτού, ζητεί δια το αναγνωστικό και βιωφελείς γνώσεις. Αλλά τινές βιωφελέστεραι γνώσεις και συμφωνώτεραι προς τον σκοπόν του νεωτάτου σχολείου του προπαρασκευάσαι πολίτας αγαθούς δια τον κοινωνικόν βίον δύνανται να υπάρξωσιν και αι γνώσεις εκείναι αι διδάσκουσαι προπαντός τα καθήκοντα και δικαιώματα του πολίτου....Δια τούτο εν Ευρώπη και κατ'εξοχήν εν Αμερική, πολλά τοιαύτα αναγνωστικά βιβλία εκδίδονται νυν, εν δευτέρα μοίρα τιθέμενα τας παντοδαπάς πραγματογνωστικάς ή διηγηματικάς ή μυθοπλαστικάς γνώσεις, μάλιστα δια τας ανωτέρας του δημοτικού σχολείου τάξεις. Δια τούτο δε και ημείς ετολμήσαμεν να καινοτομήσωμεν εν τη συγγραφή του αναγνωστικού της Δ' τάξεως, περιλάβοντες εν τω τρίτω μέρει της συγγραφής ταύτης τας στοιχειωδεστάτας των γνώσεων εκ του συνταγματικού δικαίου, του διοικητικού, του ποινικού και του παρ'ημίν ισχύοντος αστικού, του εμπορικού, και της πολιτικής οικονομίας των πάντων έχει ανάγκην δια τον κοινωνικόν βίον ο αρτίας μορφώσεως πολίτης".¹³

Ο νόμος ΒΤΓ' του 1895 (ΦΕΚ 174 τχ.Α'/28-7-1895) αποτελεί την απαρχή εισαγωγής της Αγωγής του Πολίτη στο δημοτικό σχολείο, ως μέρος ύλης άλλων μαθημάτων, όπως είναι η Γλώσσα και η Ιστορία.

---

¹³ Αποστολόπουλος Θ.: ό.π., σ. 75-76

Ο νόμος ΒΤΜΘ΄ (ΦΕΚ 37 τχ.Α΄/5-10-1895) ορίζει ως σκοπό της στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαίδευσως την ηθική και θρησκευτική μόρφωση των παιδων και τη διδασκαλία των εις τον βίον χρήσιμων στοιχειωδών γνώσεων.

Το 1896 εκδίδεται το βιβλίο του παιδαγωγού Χ. Παπαμάρκου «*Τα παρά τω Πολυβίω παιδαγωγικά*». Ο συγγραφέας αναφερόμενος στο ρόλο του σχολείου τονίζει: «[...] για να μπορέσει η πολιτική δύναμη ενός έθνους να δημιουργήσει τις συνθήκες μέσα στις οποίες θα είναι δυνατή η ανθρώπινη ζωή, το σχολείο οφείλει ως πολιτικός θεσμός να καλλιεργήσει το κοινωνικό πνεύμα και να ενισχύσει την πολιτική ζωή. Πρέπει να προσφέρονται στους μαθητές γνώσεις και παραστάσεις σχετικές με τη λειτουργία της κοινωνίας και του κράτους[...]».

Στα νομοσχέδια που εισάγει στη Βουλή προς ψήφιση τον Νοέμβριο του 1899 ο Υπουργός επί των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσως Α. Ευταξίας, γίνεται η πρώτη ουσιαστική προσπάθεια να εισαχθεί το μάθημα της Αγωγής του Πολίτη στον χώρο της εκπαίδευσης ως αυτόνομο. Σύμφωνα με το νομοσχέδιο στα δημοτικά σχολεία θα διδάσκονται: 1) Θρησκευτικά [...] 6) Τα δικαιώματα και καθήκοντα του συνταγματικού πολίτου μετά στοιχείων της πολιτικής οικονομίας και καταστιχογραφίας¹⁴. Στη γενική εισήγηση των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων που κατατέθηκαν στη Βουλή στις 6 Μαΐου 1899 αναφέρονται «[...] Ήδη ο Πλάτων κατέδειξε αυτή (αλήθειαν), αποφηνάμενος ότι η αναμόρφωση της πολιτείας είναι εφικτή δια μόνης της αναμορφώσεως της αγωγής και παιδείας[...] ο εκ των νεωτέρων φιλοσόφων Κάντιος, αποφηνάμενος ότι "ο άνθρωπος δύναται να γίνη άνθρωπος δια μόνης της αγωγής, ουδ'είνε ούτος άλλο τι ή ό,τι απεργάζεται εξ αυτού η αγωγή[...]».

Δικαιολογεί την καθιέρωση του μαθήματος ως εξής «[...] Κατά τον συνταγματικόν ημών χάρτην η έμμεσος εις τα κοινά συμμετοχή μάλιστα δια του δικαιώματος του εκλέγειν είναι δικαίωμα παντός πολίτου, μεγάλην ασκών επιρροήν επί την όλην του Εθνους ημών κατάστασιν. Αλλά του δικαιώματος τούτου ουχί την προσήκουσαν ποιούνται χρήσιν πάντες οι Έλληνες πολίτες και δι' άλλους λόγους, μάλιστα δε διότι δεν έχουσι πλήρη συνείδησιν της σπουδαιότητος αυτού καθ'όλην του την έκτασιν: Προς άρσιν του κακού τούτου, αλλά και ίνα εν τω μέλλοντι τα μέλη

---

¹⁴ Νομοσχέδιο περί δημοτικής εκπαίδευσως, κεφ. Α΄, Αθήνα, 15-5-1899

του έθνους ημών επιτελώσι και τα άλλα αστικά αυτών δικαιώματα και καθήκοντα μετά τελείας και σαφούς συνειδήσεως αυτών τε και της σπουδαιότητος αυτών, ενομίσαμεν απολύτως αναγκαίο να εισαχθή εις τας ανωτέρας τάξεις του δημοτικού σχολείου στοιχειώδης όλως πολιτική και αστική διδασκαλία [...]

Κατά τη συζήτηση των ανωτέρω νομοσχεδίων στη Βουλή, ο υποβάλλων αυτά Υπουργός Α. Ευταξίας, μετά από διαμαρτυρία του βουλευτή Φικιάκη ότι θα διδάσκεται στα παιδιά συνταγματικόν δίκαιον, παρατήρησε: « [...] Προκειμένου δε περί των καθηκόντων και δικαιωμάτων του συνταγματικού πολίτου, άτινα περιλαμβάνουν τα νομοσχέδια μεταξύ των διδασκτέων εις τα δημοτικά σχολεία μαθημάτων είναι πλάνη και πλάνη μεγάλη να νομίζει τις, ότι τα δικαιώματα και καθήκοντα του συνταγματικού πολίτου οφείλουσι να εκμαθάνωσι μόνο οι ακαδημαϊκοί πολίτες και εκ τούτων πάλιν οι της νομικής φοιτηταί. Τα δικαιώματα και καθήκοντα του συνταγματικού πολίτου πρέπει να εκμαθάνωσιν απαξάπαντες οι Έλληνες πολίται αφού απαξάπαντες ούτοι κέκληνται να ενασκήσωσι το κυριαρχικό δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, αφού απαξάπαντες ούτοι κέκληνται ούτω πως εμμέσως ή αμέσως να μετάσχωσι των κοινών, εκ της τοιαύτης δε μετοχής των εξήρτηται η ευδαιμονία ή κακοδαιμονία της πατρίδος.

Η παντελής άγνοια των δικαιωμάτων και καθηκόντων του συνταγματικού πολίτου παρ'ημίν ήγαγεν ήδη τα πράγματα εκεί, όπου αυτά ευρίσκονται την σήμερον (υπονοεί τον ατυχή πόλεμον του 1897)¹⁵. Αναφερόμενος στο σκοπό της δημοτικής εκπαίδευσης τονίζει: *Επιούσιος πνευματικός άρτος εκάστου λαού θεωρείται και είναι την σήμερον η δημοτική αυτού εκπαίδευσις. Δι'αυτής, εχούσης θρησκευτικόν, ηθικόν και εθνικόν τον χαρακτήρα και συναναπτυσούσης αρμονικώς τας τε ψυχικάς και σωματικάς τους παιδός δυνάμεις, μεταδίδεται εις τούτον η πρώτη γενική μόρφωσις, προς δε αι στοιχειώδεις εκείναι γνώσεις, αι δυνάμεναι ν'αποδείξωσιν αυτόν πολίτη χρηστόν και επιτήδειον δια τον πραγματικόν βίον. Κατά ταύτα εν τη δημοτική εκπαιδεύσει έχομεν το απαιραίτητον εκείνο μέτρον αγωγής και παιδείας, όπερ πάσα πολιτεία, μάλιστα δε η συνταγματική δικαιούται ν'αποκτήση και*

---

¹⁵ Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, συνεδρίαση 27/15-5-1899

κατ'ακολουθίαν να επιβάλη υποχρεωτικώς εις έκαστον των μελών της, ιδία δ'εις τους μέλλοντας να ενασκήσωσιν εν αυτή τα συνταγματικά των δικαιώματα πολίτου».

Στην 60η συνεδρίαση της Βουλής, στις 24 Ιουνίου 1899 και στη συζήτηση των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων ο βουλευτής Θ. Δηλιγιάννης παρατηρεί: «[...] Καθ'όν χρόνον εισήγαγον εις την Βουλήν το Νομοσχέδιο, περί διδασκαλείων το 1878, έλαβον επιστολήν από τον κ. Ν. Λεβίδην, δι' ής με συνεβούλευεν, ίνα περιλάβω εν τω νομοσχεδίω και την στοιχειώδη διδασκαλίαν του συνταγματικού πολιτεύματος. Το πράγμα κατά θεωρίαν είναι άριστον, διότι ωφέλιμον πάντως έσται και οι εξαετείς παίδες των πόλεων και των χωρίων να έχωσιν γνώσιν των δικαιωμάτων των ως πολιτών και γνώσιν των κανόνων, κατά τους οποίους κινείται η πολιτεία αύτη. Μοι φαίνεται όμως, ότι θέλει είναι το πράγμα πρόωρον, και ότι ηδυνάμεθα να αναβάλωμεν την διδασκαλίαν του μαθήματος τούτου επί τινα έτη ακόμη [...]]».

Τα νομοσχέδια συνάντησαν θύελλα αντιδράσεων και μετά από σειρά αναβολών τελικά καταψηφίστηκαν. Ο εμπνευστής και εισηγητής τους Αθ. Ευταξίας, απογοητευμένος παραιτήθηκε.

Ο νέος Υπουργός της Παιδείας Θεοτόκης καταθέτει τον επόμενο μήνα (4 Δεκεμβρίου 1899) νέο νομοσχέδιο "περί της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως" στο οποίο τονίζει: «[...] Το Δημοτικόν σχολείον, το οποίον το πρώτον υπό του Λουθήρου εξευρέθη, αφορμήν είχεν την πλήρωσιν θρησκευτικής ανάγκης, ίνα ρολεμηθή η παντοδυναμία του Πάπα. Το σχολείον σκοπόν έχει να καταστήσει τον άνθρωπον και πολίτην ηθικόν, να διαπλάση το ήθος αυτού [...]]».

Το 1904 οργανώνεται το «Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριο», στο οποίο βρίσκουν δικαίωση οι φωνές διαμαρτυρίας για την κακή κατάσταση της εκπαίδευσης. Στη συνεδρίαση της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως στις 2 Απριλίου 1904, κατατέθηκε προς ψήφιση και έγινε δεκτή από τους συνέδρους, η ακόλουθη πρόταση: "Να εισαχθή στα σχολεία η διδασκαλία μαθημάτων περί δικαιωμάτων και καθηκόντων του Έλληνος πολίτου και εθνικής κατηχήσεως".¹⁶ Το μάθημα αυτό όμως δεν αποτέλεσε μέρος του σχολικού προγράμματος.

---

¹⁶ Δημαράς Α.: *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια Ιστορίας*, τόμ. β', Ερμής, Αθήνα 1999, σ. 43-44

Το 1907 σε πρόγραμμα «ποσότητας και οικονομίας της ύλης των αναγνωστικών» που επιχειρείται από το Υπουργείο Παιδείας, εγκρίνεται κεφάλαιο με τίτλο «καθήκοντα και δικαιώματα του συνταγματικού πολίτου», το οποίο θα αποτελεί μέρος της ύλης του αναγνωστικού της ΣΤ΄ τάξης του δημοτικού. Στα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1913 θα γίνει αντικείμενο συζήτησης αλλά και πάλι δεν καθιερώνεται ως αυτόνομο μάθημα. Στην εισηγητική έκθεση προς τη Βουλή αιτιολογείται η μη καθιέρωσή του ως εξής: «[...] Κατά ταύτα το δημοτικόν σχολείον σκοπό έχει να επιδιώξη την ηθικήν και θρησκευτικήν και εθνικήν αγωγήν, συνάμα δε την δια των κοινών και εις πάντα άνθρωπον και πολίτην απαραίτητων στοιχείων προς μόρφωσιν πάντων των πολιτών αμφοτέρων των φύλων...αποφεύγομεν να αναγράψωμεν ως ιδιαίτερον μάθημα του δημοτικού σχολείου τα καθήκοντα και δικαιώματα του πολίτου, ουχί διότι νομίζομεν περιττόν το μάθημα, αλλά διότι φρονούμεν, ότι η αρίστη θέσις αυτού εν τω δημοτικώ σχολείω είναι η διδασκαλία του ομού μετά της Ιστορίας. Διότι αυτό μεν καθ'εαυτό ως ιδιαίτερο μάθημα, και εν ιδιαίτεραις ώραις αναγραφόμενον θα απέβαινεν μάλλον ανιαρόν και άγονον, ενώ επερχόμενον ως κατακλείς και επιστέγασμα της ελληνικής ιστορίας, ήτις εν τη έκτη τάξει θα φθάση μέχρι των ημερών ημών και θα ασχολήται με την σημερινήν κατάστασιν, με τα ιδανικά και την εκπολιτιστικήν αποστολήν του ελληνικού έθνους, θα παρουσιάξη και τα δικαιώματα και τα καθήκοντα του Έλληνοσ πολίτου ως απόρροια της πατρίου ιστορίας και θα περιβάλλη αυτά δια του πλαισίου της εν συνόλω εθνικής εργασίας και προόδου. Εκτός τούτου δε και εν άλλοις μαθήμασι και δη εν τη αναγνώσει θα παρέχεται ευκαιρία προς σχετικήν διδασκαλίαν[...]».¹⁷ Ο Χ. Λέφας σχολιάζοντας την παραπάνω αιτιολόγηση αναφέρει: "Νομίζομεν, ότι τα προβλεπόμενα επιχειρήματα δεν είναι ισχυρά. Εφόσον αναγνωρίζεται η ανάγκη της διδασκαλίας του μαθήματος τούτου δια ν' αποκτήση ο μαθητής συνείδησιν των καθηκόντων και δικαιωμάτων του ως πολίτου, πρέπει να διδάσκεται την ιδιαίτεραν ώραν και ουχί μετά της ιστορίας ή εις την ανάγνωσιν. Όταν ορισθή δι'αυτό ιδιαιτέρα ώρα, θ'αναγκαστούν οι διδάσκαλοι να το διδάσκουν, ενώ τώρα θα το παραμελούν τελείως. Άλλωστε εν τη περιπτώσει ταύτη θα συνταχθούν και σχετικά βιβλία, τοιουτοτρόπως δ'οι διδάσκαλοι θα γνωρίζουν τι θα

---

¹⁷ Μπουζάκης Σ.: Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Gutenberg, Αθήνα 2002, σ. 557

διδάξουν, ενώ τώρα είναι αμφίβολον, αν και οι ίδιοι γνωρίζουν ό,τι πρόκειται να διδάξουν. Δεν εννοούμεν δε διατί θα είναι ανιαρά η διδασκαλία του μαθήματος της πολιτικής αγωγής δια τους μαθητάς και δεν είναι ανιαρά η διδασκαλία των λοιπών μαθημάτων. Τουναντίον ευχάριστος θα είναι η διδασκαλία αυτού του μαθήματος διότι θα κινή περισσότερον το ενδιαφέρον των μαθητών"¹⁸. Στην εισηγητική έκθεση προς τη Βουλή των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων που κατέθεσε ο επί των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως Υπουργός Ι. Τσιριμώκος στις 20 Νοεμβρίου 1913, αναγράφονται: "Κατά ταύτα το δημοτικόν σχολείον σκοπόν έχει να επιδιώξη την ηθικήν και θρησκευτικήν και εθνικήν αγωγήν, συνάμα δε δια των κοινών και εις πάντα άνθρωπον και πολίτην απαραίτητων στοιχείων προς μόρφωσιν πάντων των πολιτών αμφοτέρων των φύλων. Γενικώς δε παρατηρούμεν ότι τα της διδασκαλίας των μαθημάτων είναι προπαντός ζήτημα αναλυτικού προγράμματος, το οποίον καθορίζει λεπτομερώς και τι θα διδάσκεται και πότε και επί πόσον χρόνον. Τοιούτου προγράμματος κατ'ουσίαν εστερούντο τα σχολεία ημών...Τα δε σχολεία ειργάζοντο κατά προγράμματα αυτοσχέδια ή κανονιζόμενα υπό των κατά τόπους επιθεωρητών».

Στα αναλυτικά προγράμματα του 1913 η Αγωγή του Πολίτη δε συμπεριλαμβάνεται ούτε ως αυτόνομο αλλά και ούτε ως εξαρτώμενο μάθημα.

Τον Οκτώβριο του 1921 ιδρύεται η Ανωτάτη Σχολή Θηλέων, η οποία ως στόχο έχει την ιστορική, καλλιτεχνική και κοινωνιολογική εκπαίδευση. Στο αναλυτικό πρόγραμμα της σχολής προβλέπονται ομιλίες για τη θέση της γυναίκας στο αστικό δίκαιο, στοιχεία πολιτικής οικονομίας και αγωγής του πολίτη, επικεντρωμένα στην πολιτεία και τα πολιτεύματα.

Το 1924 εισάγεται στο πρόγραμμα των Παιδαγωγικών Σχολών το μάθημα «πολιτειακή αγωγή» στη θέση της πολιτικής οικονομίας, με πρωτοβουλία του Υπουργού Παιδείας Θ. Βελλιανίτη.

Στο Εθνικό Συνέδριο «προς καταπολέμησιν των εχθρών και διαφθορέων της θρησκείας, της γλώσσας, της οικογένειας, της ιδιοκτησίας, της ηθικής, της εθνικής συνειδήσεως, της πατρίδος», που πραγματοποιείται το 1925, προτείνεται η διδασκαλία στους μαθητές των υποχρεώσεων και των δικαιωμάτων του πολίτου.

---

¹⁸ Λέφας Χ.: *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, Ο.Ε.Σ.Β., Αθήνα 1942, σ. 86-87

Το 1929 επί Υπουργού Παιδείας Κ. Γόντικα ψηφίζεται στη Βουλή μία σειρά εκπαιδευτικών νόμων, οι οποίοι αποτελούν ουσιαστικά την πρώτη ολοκληρωμένη μεταρρύθμιση στη νεοελληνική εκπαίδευση.

Στην εισηγητική έκθεση του σχεδίου Νόμου "περί στοιχειώδους εκπαιδύσεως" που κατατέθηκε στη Βουλή προς συζήτηση στις 2 Απριλίου 1929, αναφέρονται: «[...] Υπέρ πάντα άλλον κατανοούσα η Κυβέρνησις[...] προσεπάθησε δια του παρόντος σχεδίου νόμου να δώση εις τον Ελληνικόν λαόν το σχολείον όπερ, συμφώνως προς τας παρούσας κοινωνικάς και οικονομικάς ημών συνθήκας θα ηδύνατο να προετοιμάση επαρκώς δια την ζωήν το μέγα πλήθος των πολιτών και να θέση τας βάσεις της εσωτερικής αυτών εξελίξεως εις πολίτας κράτους, έχοντας τας ευγενεστέρας παραδόσεις και φιλοδοξούντος να τάσσειται εις την χορείαν των πεπολιτισμένων κρατών [...]».

Ο Νόμος 4397 "περί στοιχειώδους εκπαιδύσεως", που ψηφίστηκε στις 24 Αυγούστου 1924 (ΦΕΚ 309), στο άρθρο 3 αναφέρει: "Σκοπός των δημοτικών σχολείων είναι η στοιχειώδης προπαρασκευή των μαθητών δια την ζωήν και η παροχή εις αυτούς των απαραίτητων προς μόρφωσιν χρηστού πολίτου στοιχείων".

Ενώ ο σκοπός του δημοτικού σχολείου είναι αποκλειστικά αφιερωμένος στην αγωγή του πολίτου, εν τούτοις δεν προβλέπεται στο νόμο η εισαγωγή του μαθήματος Αγωγής του Πολίτη στο δημοτικό σχολείο.

Το 1931 εισάγεται για πρώτη φορά η διδασκαλία του μαθήματος Αγωγής του Πολίτη στο Γυμνάσιο (Π.Δ. 20/13-1-1932, ΦΕΚ 12 τ. Δ'). Το μάθημα εντάσσεται σε εκείνο της Ιστορίας¹⁹. Το 1933 εισάγεται στο πρόγραμμα σπουδών του Πανεπιστημίου, το μάθημα «Αγωγή του Πολίτου», το οποίο διδάσκεται από τον καθηγητή Μ. Βολονάκη. Ως σύγγραμμα διανέμεται στους φοιτητές το εγχειρίδιο του Μ. Βολονάκη «Αγωγή του Πολίτου».

Η δικτατορία του Ι. Μεταξά φροντίζει για τη διαφώτιση των μαθητών του δημοτικού σχολείου με πλούσιο φωτογραφικό υλικό, έντυπα συνθήματα και ενημερωτικά φυλλάδια από τη δραστηριότητα της Ε.Ο.Ν. Ο ίδιος δε ο Ι. Μεταξάς μιλώντας προς τους εκπαιδευτικούς, τονίζει αναφερόμενος στους μικρούς μαθητές: «[...] εκείνο όμως που θέλω, είναι να πιστεύουν εις την ανωτέραν δύναμιν

---

¹⁹ Δημαράς Α.: *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε...*ό.π., σ. 46

του Θεού, και να υποτάσσονται εις αυτήν. Θέλω να ζήσουν σαν Έλληνες χριστιανοί[...].²⁰

Στο περιοδικό "Νεολαία", όργανο πνευματικής, θρησκευτικής, κοινωνικής και πολιτικής αγωγής της Ε.Ο.Ν., τονίζεται:

«[...]Εάν δεν υπήρχε ο Πλάτωνας να θέσει τις ακράδαντες βάσεις της Φιλοσοφίας, οι πατέρες της χριστιανικής εκκλησίας θα είχαν ανυπέρβλητες δυσκολίες να θεμελιώσουν το δόγμα του Χριστιανισμού[...].»

Στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής για να αντιμετωπισθεί η προπαγάνδα που ασκούσαν τα σχολικά εγχειρίδια της δικτατορίας, τα οποία εξακολουθούσαν να διδάσκονται από την εποχή της 4^{ης} Αυγούστου 1934, αποφασίστηκε η συγγραφή δύο αναγνωστικών για το δημοτικό απαλλαγμένων από φασιστικά κείμενα και ύμνους για την 4^η Αυγούστου και τον αρχηγό της.

Η συγγραφή τους ανατέθηκε στους παιδαγωγούς Ρόζα Ιμβριώτη και Μιχάλη Παπαμαύρο. Το 1944 εκδόθηκαν τα αναγνωστικά "Τα αετόπουλα" για την Γ'-Δ' τάξη της Ρ. Ιμβριώτη και "Ελεύθερη Ελλάδα" για την ΣΤ' τάξη του Μ. Παπαμαύρου. Τα δύο αυτά αναγνωστικά, όπως τονίζει ο Μ. Παπαμαύρος είναι βιβλία του αγώνα. Βγήκαν μέσα από τον εθνικό απελευθερωτικό αγώνα του ελληνικού λαού και απηχούν το πνεύμα του, τον πόθο του για τη λευτεριά, τη θυσία και την παλικαριά. Είναι βιβλία που εκφράζουν πολύμορφα την ψυχή του επαναστατημένου λαού μας και απεικονίζουν το παλλαϊκό ξεσκήκωμα ενάντια στους κατακτητές. Επίσης στο Σχέδιο μιας Λαϊκής Παιδείας, που υπέβαλαν στην Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (Π.Ε.Ε.Α.) δύο επιτροπές των κομμουνιστικών οργανώσεων Ε.Α.Μ. και Ε.Λ.Α.Σ. στους μερικότερους σκοπούς της εκπαίδευσης αναγράφεται:

α) Η παιδεία αποβλέπει στο να προετοιμάσει πολίτες θετικά δημιουργικούς [...]. δ) Γι' αυτό η παιδεία με το όλο πνεύμα της και με τη δημοκρατική οργάνωση της ζωής των σχολείων, θα προετοιμάζει πολίτες ελεύθερους, αυτοπειθάρχητους

---

²⁰ Υπουργείο Τύπου και Τουρισμού (Τμήμα Διαφωτίσεως): *Τέσσερα χρόνια διακυβερνήσεως Μεταξά*, έκδ. 4^{ης} Αυγούστου, Αθήνα χ.χ., τόμ. α', σ. 62-64

και φωτεινούς φορείς της κυρίαρχης λαϊκής θέλησης, πολίτες με ξεκάθαρη συνείδηση του περιεχομένου και του σκοπού της ελληνικής πολιτείας²¹.

Στις 21 Σεπτεμβρίου 1949 ο Υπουργός Παιδείας Κ. Τσάτσος αποστέλλει εγκύκλιο με αριθ. πρωτ. 77586 προς τους Γενικούς Επιθεωρητές της στοιχειώδους εκπαίδευσως, τους επιθεωρητές των δημοτικών σχολείων και τους λειτουργούς της δημοτικής.

Στα κύρια σημεία της εγκυκλίου αναφέρονται:

«[...] Η αναπροσαρμογή της εργασίας και της ζωής του σχολείου προς τα μεγάλα προβλήματα του μεταπολεμικού παρόντος και την προοπτική του άμεσου μέλλοντος, δια την διάπλασιν μιάς ρωμαλεωτέρας σωματικώς και ψυχικώς γενεάς, αποτελεί τον κεντρικόν άξονα, περί τον οποίον πρέπει να περιστέφεται η καθημερινή σκέψη και το ενδιαφέρον των ασχολουμένων με τα εκπαιδευτικά πράγματα της πατρίδος. Από της βασικής ταύτης σκέψεως ορμώμενος προήλθον εις την απόφασιν της εισαγωγής από του νέου σχολικού έτους εις τα παντός βαθμού και είδους σχολεία του μαθήματος της "Αγωγής του Πολίτου". Είναι καιρός να καλλιεργήσωμεν και να αναπτύξωμεν το συναίσθημα της ευθύνης. Να αμβλύνωμεν την χρονίαν εχθρότητα των πολιτών προς το κράτος. Να εξαγάγωμεν τον αυριανόν πολίτην από την παχυλήν άγνοιαν των στοιχειωδών καθηκόντων και δικαιωμάτων του έναντι του συνόλου[...]».

Θέλομεν να κινήσωμεν το ενδιαφέρον της σχολικής νεολαίας δια την δημόσιαν εθνικήν και διεθνήν ζωήν, να εμβάλωμεν εις αυτούς την γενναίαν επιθυμίαν να αφοσιωθούν εις την εξυπηρέτησιν της πατρίδος και της ανθρωπότητος, να καταστήσωμεν τέλος αυτούς ικανούς να κατανοούν καλύτερον τον σημερινόν κόσμον και να συμπεριφέρονται ως χρήσιμοι και ενεργοί πολίτες²².

Τον Οκτώβριο του 1949 ο Υπουργός Παιδείας Κ. Τσάτσος συγκαλεί στην Αθήνα συνέδριο εκπαιδευτικών (γενικών επιθεωρητών σχολείων). Στο πρόγραμμα του συνεδρίου (19 και 20 Οκτωβρίου) θέμα συζήτησης είναι "Η ηθική αγωγή και αγωγή του πολίτου: Έννοια και περιεχόμενον αυτής εις το δημοτικόν σχολείο και την μέσην εκπαίδευσιν. Τρόποι επιτεύξεως καλύτερων

---

²¹ Σακελλαρίου Χ.: *Η παιδεία στην αντίσταση*, Φιλιπότης, Αθήνα 1984, σ. 107-108

²² Ζομπανάκης Γ.: *Αγωγή του Πολίτου*, έκδ. Γ. Ζομπανάκη, Αθήνα χ.χ., σ. 82-83

αποτελεσμάτων", με εισηγητές τους εκπαιδευτικούς συμβούλους Γ.Ζομπανάκη και Ι. Σκουτερόπουλο. Στο συνέδριο έρχονται σε σύγκρουση οι δύο αντιμαχόμενες θέσεις. Η πρώτη υποστηρίζει ότι η Αγωγή του Πολίτη θα πρέπει να αποτελέσει διδακτική αρχή και όχι ξεχωριστό διδασκόμενο μάθημα, με κύριο υπέρμαχό της τον Ι. Σκουτερόπουλο. Η δεύτερη υποστηρίζει την αυτονομία του μαθήματος στο σχολικό πρόγραμμα με κύριο υπέρμαχό της τον Γ. Ζομπανάκη²³.

Στην εισήγηση που εκφώνησε ο Υπουργός Παιδείας Κ. Τσάτσος προς τους συνέδρους τόνισε: «[...] Προπαντός όμως σήμερα γεννάται επιτακτική η ανάγκη του να καταστή συνειδητή η τοποθέτηση του ατόμου μέσα στο σύνολο, του να καταστούν συνειδητά τα δικαιώματα ενός εκάστου έναντι του συνόλου αυτού, αλλά συγχρόνως και οι υποχρεώσεις του προς αυτό [...]».

Στην εισήγησή του ο Γ. Ζομπανάκης αναφέρει:

Πολιτική αγωγή είναι η μόρφωση του ανθρώπου σε πολίτη, δηλαδή σε συνειδητό, υπεύθυνο μέλος της κρατικής συμβιωτικής κοινότητας[...]. Το σχολείο πραγματικά οφείλει προς το έθνος, όχι μόνο να αναπτύξει τις σωματικές, πνευματικές και ηθικές ικανότητες του παιδιού, αλλά και να προπαρασκευάσει αυτό, να αποκτήσει συνείδηση της αποστολής του μέσα στην κοινωνική ζωή και το συναίσθημα της ευθύνης του πολίτη²⁴.

Αιτιολογεί την καθιέρωση της Αγωγής του Πολίτη ως αυτοτελούς μαθήματος ως εξής:

Τα στοιχεία λοιπόν υπάρχουν διάχυτα σε όλα τα μαθήματα, ως πρώτη ακατέργαστη και άμορφη ύλη, όχι ως έτοιμο μορφωτικό αγαθό, για να διοχετευθεί έτσι όπως είναι στα προγράμματα των σχολείων. Την έλλειψη αυτή έρχεται να πληρώσει η εισαγωγή του νέου μαθήματος της ηθικής και πολιτικής αγωγής στα σχολεία, με ξεχωριστό διδακτικό υλικό και χωριστές ώρες διδασκαλίας. Πώς ήταν δυνατόν να γίνει αλλιώς και για την Αγωγή του Πολίτη, για την οποία άλλες χώρες πολύ περισσότερο από μας προηγμένες δίνουν ξεχωριστή σημασία και μελετούν τα

---

²³ Χριστιάς Ι.: «Θεωρία και πράξη της πολιτικής αγωγής», Νέα Παιδεία, τχ. 25, Αθήνα 1983, σ. 71

²⁴ ΥΠΕΠΘ: Πρακτικά συνεδρίου εκπαιδευτικών, Αθήνα 1949, σ. 182-18

μέσα της αναπροσαρμογής του μαθήματος προς τις επιταγές και τις συνθήκες των νέων καιρών»²⁵.

Στην εισήγησή του ο Ι. Σκουτερόπουλος αναφέρει:

«[...] και *Αγωγή του Πολίτου* τί είναι; *Αγωγή* σημαίνει οδηγίαν, έλκυσιν προς τι. Όστε *Αγωγή Πολίτου* σημαίνει οδηγίαν έλκυσιν ατόμου, κοινωνίας προς την βούλησιν της κοινωνίας αυτού να διατηρηθή εν ζωή, να διατελή ασφαλής και να προαχθή, ήτοι εξελιχθή τελειότερα και ασφαλεστέρα [...] Το ζήτημα ημών νυν είναι, πως πραγματογνωσίαν μετερχόμενον το σχολείον ημών θα συντελή εις μόρφωσιν αληθώς χρησίμων Ελλήνων πολιτών [...] Αφού απαραίτητον στοιχείον της πατριδογνωσίας δια τον Έλληνα μαθητήν είναι και η γνώσις της σημερινής και της άλλης οργανώσεως της ελληνικής κοινωνίας και των εν ταύτη καθηκόντων και δικαιωμάτων του Έλληνοσ πολίτου, θα ορισθή χάριν της γνώσεως ταύτης εν τω δημοτικώ σχολείω ειδικόν μάθημα, όπως έχει ορισθή χάριν της αριθμητικής, των θρησκευτικών κτλ. Αλλά σκέπτομαι τοιούτον έργον θα απηγόρευεν εις ημάς ο Αριστοτέλης, προς δε τον Αριστοτέλην είναι χαλεπόν να αντιμάχηται τις περί τοιούτων ζητημάτων [...] Μετά τοιαύτην παρασκευήν (εις άλλα μαθήματα) είναι αναγκαίον να δοθή εις τας χείρας των μαθητών της ανωτάτης τάξεως του δημοτικού σχολείου ιδιαίτερον βιβλίον περιέχον την περί *Αγωγής Πολίτου* διδασκαλίαν; Εάν η διαγραφείσα προπαρασκευή έχη συντελεσθή, τοιούτον βιβλίον είναι περιττόν [...] Αν προπαρασκευή κατάλληλος δεν είναι συντελεσμένη, τότε το βιβλίον όχι μόνον θα ωφελήση, αλλά και θα βλάψη, όπως βλάπτει και πάσα διδασκαλία αφηρημένη περί άλλων, περί ων δεν προϋπάρχει παρά τοις μαθηταίς σχετική εμπειρία, συγκεκριμένη τις γνώσις. Ταύτα να έχωμεν υπόψη, και αν υποχρεωθώμεν υπό του Κράτους να χρησιμοποιήσωμεν βιβλίον. Πάντως, η χρήσις βιβλίου μόνον κατά τους τελευταίους μήνας του τελευταίου σχολικού έτους, εάν έχη προηγηθή η διαγραφείσα ανωτέρω προπαρασκευή, δεν θα είναι βλαβερά.

Η σύντομη όμως παρουσία του Κ. Τσάτσου στο Υπουργείο Παιδείας, δεν του επέτρεψε να υλοποιήσει τα σχέδιά του.

Το 1954 κυκλοφορεί στην ελληνική γλώσσα ένα εγχειρίδιο Πολιτικής Αγωγής με τίτλο: «*Το πιο σωστό*». Πρόκειται για τη διασκευή του έργου FAIR

---

²⁵ ΥΠΕΠΘ: ό.π., σ. 144-146

PLAY του Monroe Leaf, που απευθύνεται στα παιδιά του δημοτικού σχολείου των ΗΠΑ.

Το 1955 γίνεται προσπάθεια από το Υπουργείο Παιδείας να ιδρύσει Οργανώσεις Ηθικού Εξοπλισμού των Νέων (Ο.Η.Ε.Ν.) με την εφαρμογή «Δελτίου Ασκήσεως Αρετών» στις τρεις ανώτερες τάξεις του δημοτικού σχολείου. Στόχος του να βοηθηθούν οι μαθητές «στην αναγνώριση των χαρακτηριστικών της εναρέτου ζωής καθώς και στον έλεγχο και την αξιολόγηση των καλών πράξεων και παράλληλα να καλλιεργηθεί μεταξύ τους η ευγενής άμιλλα δια την απονομήν εις αυτούς και εις το σχολείον των του βραβείου αρετής».

Το 1955 το Υπουργείο Παιδείας με εγκύκλιό του προς τους διευθυντές των δημοτικών σχολείων με αριθ. 37/3-10-1955, τους δίνει εντολή να διδάσκουν το μάθημα της «Εθνική Αγωγής» στην ΣΤ΄ τάξη. Το γεγονός αυτό, όπως αναφέρει η Α. Ρουσοπούλου αποτελεί την απαρχή της διδασκαλίας του μαθήματος της Αγωγής του Πολίτη στη δημοτική εκπαίδευση²⁶.

Με το Ν.Δ. 3639, άρθρο 5 του 1956 «περί τρόπου πληρώσεως του διευθυντού διευθύνσεως στοιχειώδους εκπαιδεύσεως και ρυθμίσεως ετέρων ζητημάτων», η Αγωγή του Πολίτη εντάσσεται στην ομάδα των πατριδογνωστικών μαθημάτων.

Η επίσημη καθιέρωση του μαθήματος στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση γίνεται με το Β. Διάταγμα 6/30 Ιανουαρίου 1957 (ΦΕΚ 14/1957, τ. Α') «περί του αναλυτικού και ωρολογίου προγράμματος των πατριδογνωστικών μαθημάτων των δημοτικών σχολείων».

Για την Αγωγή του Πολίτη ορίζεται:

Το μάθημα της Αγωγής του Πολίτη έχει σκοπόν την ανάπτυξιν του μαθητού, ώστε να καταστή αυτός καλός Έλλην πολίτης, ως άτομον και εις τας σχέσεις του προς τους άλλους και προς το κράτος.

Ειδικότεροι σκοποί:

[1.... 2.....] 3. Υπακοήν εις τους κανόνας της καλής και ηθικής συμπεριφοράς και τους νόμους της πολιτείας και συμμόρφωσιν προς τας αποφάσεις της πλειοψηφίας.

---

²⁶ Ζομπανάκης Γ.: *Αγωγή του Πολίτου*, έκδ. Γ. Ζομπανάκη, Αθήνα χ.χ., σ. 144-146

4. Ανάπτυξιν της εκτιμήσεως προς τα ελληνικά ιδεώδη.

Το αναλυτικό πρόγραμμα έγινε δεκτό με θετικές κριτικές και θεωρήθηκε σύγχρονο με καλά διοργανωμένες διδακτικές ενότητες και με τις κατάλληλες μεθοδολογικές υποδείξεις και ειδικές επιδιώξεις²⁷.

Παράλληλα επισημαίνεται το πρόβλημα της άγνοιας του νοήματος της Αγωγής του Πολίτη, σε λόγο του Βασιλέως Παύλου κατά τον εορτασμό για τη δεκαετηρίδα από την ίδρυση του Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος «[...] υπάρχει η εκ παραδόσεως εγκατάλειψις της πολιτικής αγωγής του Ελληνικού λαού, της οποίας επειδή ή αγνοούμε το νόημα, δεν αισθανόμεθα την έλλειψιν και συνεπώς δεν φροντίζομεν δια την απόκτησίν της [...]».²⁸

Ένα δεύτερο πρόβλημα έχει να κάνει με το γεγονός ότι η σχετική ελληνική βιβλιογραφία ήταν φτωχή και οι δάσκαλοι δεν είχαν εκπαιδευτεί, ούτε είχαν την απαραίτητη πείρα και γνώση για τη διδασκαλία του μαθήματος.

Το 1960 ο Ε. Παπανούτσος σε άρθρο του στην εφημερίδα «*Το Βήμα*» με τίτλο «*Η Αγωγή του Πολίτου*» γράφει: *Τι θα πει να δώσουμε στα παιδιά μας στο δημοτικό «Αγωγή του Πολίτη;». Εάν με τούτο εννοούμε να τους διδάξουμε πως είναι συγκροτημένη η πολιτεία μας, ποιοι είναι οι φορείς των εξουσιών της, με ποια όργανα και πώς διοικείται, σύμφωνα με τον συνταγματικό μας χάρτη και ποιές υποχρεώσεις επιβάλλει ο νόμος στους πολίτες της, το πράγμα δεν είναι καθόλου δύσκολο. Θα συντάξουμε μερικά κατατοπιστικά εγχειρίδια, θα βρούμε μίαν ώρα την εβδομάδα στο πρόγραμμα, θα ενημερώσουμε με ένα φροντιστήριο ή με μία διαφωτιστική εγκύκλιο τους δασκάλους πώς να κάνουν το μάθημα και η εργασία μπορεί να αρχίσει αμέσως. Εάν πάλι με τον όρο «Αγωγή του Πολίτη» εννοούμε την ανάγκη να πείσουμε τους νέους μας ότι το δικό μας πολίτευμα, η δική μας οικονομική, κοινωνική και πολιτική σύνταξη έχει τα περισσότερα πλεονεκτήματα και τα λιγότερα μειονεκτήματα από κάθε άλλο και επομένως έχομε ηθική υποχρέωση αλλά και συμφέρον να το υπερασπιζόμαστε απέναντι σ'εκείνους που θέλουν να το υπονομεύσουν, και τότε ακόμη το πράγμα είναι πολύ απλό. Θα δώσουμε εντολή στους δασκάλους μας να φρονηματίζουν στο κεφάλαιο τούτο τους*

²⁷ Ρουσοπούλου Α.: *Θέλουμε να τα μάθουμε όλα*, Εστία, Αθήνα 1957, σ. 136

²⁸ Νόβας Γ.: *Πολιτική αγωγή*, Εταιρείας Ελληνικών Σπουδών, Αθήνα 1957, τόμ. β', σ. 16

μαθητές τους συχνότερα και εντονότερα από όσο ήδη γίνεται στα σχολεία και να μην αφήνουν σε κανένα μάθημα ευκαιρίαν ανεκμετάλλευτη, όταν πρόκειται να κάνουν αυτόν τον εθνικοαπελευθερωτικό φρονηματισμό. Αυτές όμως τις δύο έννοιες έχουμε μέσα στο νού μας όταν ζητούμε από το σχολείο «Αγωγή του Πολίτη»; Αν τούτο συμβαίνει είναι λάθος...Αγωγή θα πει όχι επίπλωση του νου με γνώσεις, αλλά πλάσιμο της ψυχής με την εμπίωση της αρετής. Και το πλάσιμο τούτο γίνεται όχι με τα λόγια και την απομνημόνευση, αλλά με τη ζωή, με το παράδειγμα, με τον εθισμό. Τί έχουμε να κερδίσουμε, αν τα παιδιά μας αποστηθίσουν τις συνταγματικές αρχές και τα ονόματα των θεσμών της πολιτείας μας ή αν γυμναστούν να παπαγαλίζουν μερικές ωραίες φράσεις για την αγάπη που πρέπει να έχουμε προς την πατρίδα και για την υποχρέωσή μας να πειθαρχούμε στους νόμους της; Αν μείνουμε σύμφωνοι ότι λέγοντας «Αγωγή του Πολίτη» επιθυμούμε να εμπνεύσουμε στους νέους το αίσθημα του πολιτικού χρέους και να τους δώσουμε την επίγνωση της πολιτικής ευθύνης που πρέπει να έχει κάθε φωτισμένος, συνειδητός πολίτης μιας αληθινά δημοκρατικής πολιτείας και όχι απλώς να τους γεμίσουμε το κεφάλι με ορισμούς και λέξεις, άλλες καταληπτές και άλλες ακατάληπτες, που γρήγορα θα εξαφανιστούν από την μνήμη τους, τότε η μέθοδος που θα ακολουθήσουμε διαγράφεται μόνη της. Πρώτα θα ξεκαθαρίσουμε ότι ο πολίτης κάθε ευνομούμενου κράτους δεν έχει μόνο καθήκοντα απέναντι στην πολιτεία, αλλά και δικαιώματα. Και ότι συνείδηση ευθύνης αποκτά ο πολίτης που είναι βέβαιος ότι ανήκει σε μία δίκαιη πολιτεία. Και επειδή αγωγή, γίνεται όχι με τα λόγια, αλλά με τη ζωή, το παράδειγμα και τον εθισμό, το μέσον που θα ενεργήσει νάρθει αυτό το μορφωτικό αποτέλεσμα, δεν είναι το βιβλίο, η εγκύκλιος, ο πανηγυρικός λόγος, αλλά η ίδια η πολιτική πραγματικότητα μέσα στην οποία κινούνται, αναπνέουν και ζουν οι νέοι μας. Το συμπέρασμά μας το έχει ήδη διατυπώσει, αιώνες πριν, ο Πλάτων: «ο δίκαιος πολίτης εννοείται και γίνεται μόνο μέσα σε μία δίκαιη πολιτεία. Έξω απ' αυτήν, αδύνατον». Έμπρακτη συμπεριφορά η αγωγή, από την πράξη διδάσκεται και στην πράξη μαθαίνεται. Ο λόγος έρχεται κατόπιν να την αναλύσει και να την εξηγήσει²⁹.

Το 1964 με το Ν.Δ. 4379 «περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως» (στοιχειώδους και μέσης), που εγκαινιάζει μία νέα εκπαιδευτική

---

²⁹ Εφημερίς το «Βήμα», Αθήνα, 1-9-1960

μεταρρύθμιση, το μάθημα της Αγωγής του Πολίτη δεν συμπεριλαμβάνεται στα διδασκόμενα μαθήματα του δημοτικού σχολείου.

Στην εισηγητική έκθεση του νόμου προς τη Βουλή ο Υπουργός Παιδείας Γ. Παπανδρέου θέτει ως στόχους για πραγμάτωση μία ολόκληρη φιλοσοφία της αγωγής για τον τύπο του νεοέλληνα που η εκπαίδευση επεδίωκε να δημιουργήσει.

Ο εμπνευστής της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης Ε. Παπανούτσος σε μία ραδιοφωνική εκπομπή από τον κεντρικό σταθμό Αθηνών, έλεγε προς τον ελληνικόν λαόν: *«Έναν τύπο ανθρώπου, τον πολίτη της ελληνικής δημοκρατίας φιλοδοξεί να διαπλάσσει η σημερινή κυβέρνηση με το εκπαιδευτικό της σύστημα [...]»*. *Ο πολίτης αυτός πρέπει να είναι ένας άνθρωπος ελεύθερος. Την ελευθερία του την κατακτά κανείς παλεύοντας όχι τόσο εξωτερικά όσο εσωτερικά[...]Μόνο ο ελεύθερος άνθρωπος είναι και ηθικά αυθύπαρκτος. Και μόνο ο ηθικά αυθύπαρκτος άνθρωπος μπορεί και πρέπει να είναι και πολιτικά ελεύθερος. Γιατί η πολιτική ελευθερία, όταν έρχεται χωρίς την ηθική ελευθερία, μπορεί να φθάσει σε υπερβολές[...] Οραματιζόμαστε ένα νέο Έλληνα, ένα πολίτη της ελληνικής δημοκρατίας ελεύθερο, υπερήφανο, δημιουργικό.*

Μεγάλη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ενώ ο νόμος στην εισηγητική του έκθεση δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στο «δημοκρατικό πολίτη», εν τούτοις δεν υπάρχει στο αντίστοιχο πρόγραμμα μαθημάτων το μάθημα της Αγωγής του Πολίτη.

Με την επικράτηση της δικτατορίας, το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου με την υπ' αριθμ. 64341 τηλεγραφική διάταξη που απέστειλε στα δημοτικά σχολεία στις 13 Μαΐου 1967 θα αναστείλει τη διδασκαλία και την εξέταση του μαθήματος Αγωγή του Πολίτη στο δημοτικό σχολείο.

«Ημετέρα περί αναστολής διδασκαλίας μαθήματος Δημοκρατικού Πολιτεύματος έχει εφαρμογήν και επί μαθήματος Αγωγής του Πολίτου... Τις προβλεπόμενες υπό ωρολογίου προγράμματος ώρας διδασκαλίας ανωτέρω μαθήματος θα αναπτύσσεται εις μαθητάς νόημα και σκοποί επαναστάσεως και ότι αύτη είναι γνησίως ελληνική, μη στρεφόμενη εναντίον εθνικών κομμάτων συμφώνως προς διάγγελμα και προγραμματικές δηλώσεις Προέδρου Κυβερνήσεως

STOP. Αναφέρατε ημίν τηλεγραφικώς λήψιν και εκτέλεσιν παρούσης»³⁰. Εδώ πρέπει να τονίσουμε ότι η ενέργεια πρέπει να έγινε μάλλον από υπερβολικό ζήλο των συνταγματαρχών για έλεγχο των διδασκομένων στο δημοτικό σχολείο ή να υπάρχει άγνοια των εκπαιδευτικών πραγμάτων, αφού το μάθημα δε διδάσκεται από το 1964.

Με τον αναγκαστικό Νόμο 129/28-9-67/ΦΕΚ163, ως σκοπός της εκπαίδευσης ορίζεται: *«Η γενική εκπαίδευση παρέχουσα αγωγή επί τη βάσει των ιδεωδών του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, αποσκοπεί να καταστήσει τους εκπαιδευομένους ικανούς, όπως εκπληρώσουν τας υποχρεώσεις των ως άνθρωποι και πολίται και ανταποκρίνονται εντός της πολιτικής κοινότητας του ελληνικού έθνους εις τας επιβαλλομένας απαιτήσεις της σύγχρονης ζωής».*

Το 1969 θα εκδοθεί το σχολικό εγχειρίδιο *«Αγωγή του Πολίτη»*, με συγγραφέα τον Α. Τσιρίμπα σύμφωνα με τις επιταγές και την καθοδήγηση του δικτατορικού καθεστώτος. Το μάθημα θα διδάσκεται στην ΣΤ΄ τάξη μία ώρα εβδομαδιαίως.

Στο αναλυτικό πρόγραμμα που εκδίδεται με το Β. Διάταγμα 702/69 ορίζεται ως σκοπός: *«Δια της διδασκαλίας του μαθήματος της Αγωγής του Πολίτου επιδιώκεται η εισαγωγή των μαθητών εις την σύγχρονον οργανωμένην κοινωνίαν δια της συνειδητοποιήσεως, κατά το δυνατόν, των δικαιωμάτων και των καθηκόντων αυτού εις την κοινότητα της οικογενείας, του σχολείου, του επαγγέλματος, του κράτους και της εκκλησίας με απώτερον σκοπόν να αναδειχθεί ούτος εις καλόν έλληνα πολίτην και χριστιανόν».*

Το 1970 εκδίδεται το εγχειρίδιο του Θ. Παπακωνστατίνου *«Πολιτική Αγωγή»*, το οποίο έχει ως σκοπό τη μετάδοση των αξιών που χρειάζονται οι μαθητές για να γίνουν ολοκληρωμένοι πολίτες. Στοχεύει στην εξάλειψη των αρνητικών συμπεριφορών, των κοινωνικών και πολιτικών αδυναμιών των Ελλήνων, την καλλιέργεια ελληνοχριστιανικών αρετών.

Με την επάνοδο της δημοκρατίας θα ψηφισθεί το Σύνταγμα του 1975 που προβλέπει ότι η παιδεία αποτελεί βασική αποστολήν του κράτους, έχει δε ως σκοπόν την ηθικήν, πνευματικήν, επαγγελματικήν και φυσικήν αγωγήν των

---

³⁰ Δημαράς Α.: ό.π., σ. 292

ελλήνων, την ανάπτυξιν της εθνικής και θρησκευτικής συνειδήσεως και την διάπλασιν αυτών ως ελευθέρων και υπευθύνων πολιτών.

Ο νέος νόμος για την εκπαίδευση (Ν.309/76/ΦΕΚ100/30-4-76), επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στην κοινωνική ανάπτυξη και την πολιτική αγωγή, σύμφωνα με τις αρχές του δημοκρατικού πολιτεύματος της χώρας. Στοχεύει στη δημιουργία ελευθέρων και υπευθύνων πολιτών.

Το μάθημα της Αγωγής του Πολίτη θα διδάσκεται στις τάξεις Ε΄ και ΣΤ΄ μία ώρα την εβδομάδα.

Σε εγκύκλιο του Υπουργείου Παιδείας με αριθ.105685/21-9-1977, γίνεται αναφορά στην πολιτική δραστηριότητα των εκπαιδευτικών, η οποία τονίζεται ότι θα πρέπει να είναι περιορισμένη και ελεγχόμενη *«Οι μονομερείς ιδεολογικές επιρροές που μπορούν να ασκήσουν οι τυχόν κομματικές εκδηλώσεις του διδακτικού προσωπικού στους μαθητές προτού συντελεσθεί η πνευματική τους ωρίμανση και η συγκρότηση της προσωπικότητάς τους αποτελεί απαράδεκτη παραβίαση θεμελιώδους παιδαγωγικής αρχής»*.

Το 1977 συντάσσεται το νέο αναλυτικό πρόγραμμα για το μάθημα της Αγωγής του Πολίτη (Π.Δ. 1034/12-11-1977/ΦΕΚ 347).

Ως σκοπός του μαθήματος ορίζεται:

Η Αγωγή του Πολίτη έχει σκοπό να βοηθήσει το μαθητή να προσαρμόσει σωστά τη συμπεριφορά του στη ζωή της κοινότητας που ανήκει και να τον προετοιμάσει κατά τρόπο άμεσο, πρακτικό και ιδιαίτερα βιωματικό στη συνειδητή άσκηση των δικαιωμάτων και καθηκόντων, που χαρακτηρίζει τον ελεύθερο δημοκρατικό πολίτη.

Ως σχολικό εγχειρίδιο εγκρίθηκε το εγχειρίδιο της Α. Ρουσοπούλου *«Θέλουμε να τα μάθουμε όλα – Αγωγή του Πολίτη»*.

Στο Π.Δ. 374/1978 αναφέρεται: *«Τα στοιχεία δημοκρατικού πολιτεύματος πρέπει να δώσουν έμφαση στις ιδιαιτερότητες του εθνικού πολιτισμού και στη συμβολή στον πολιτισμό της ανθρωπότητας, αλλά και στις υποχρεώσεις του ατόμου απέναντι στον πολιτισμό, προκειμένου αυτός να βοηθήσει στην επιβίωσή του.»*

Το 1982 στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης της σοσιαλιστικής κυβέρνησης συγγράφονται νέα βιβλία Αγωγής του Πολίτη για την Ε΄ και ΣΤ΄ τάξη

του δημοτικού σχολείου, τα οποία κυκλοφορούν το β' εξάμηνο του σχολικού έτους 1983-84 (Π.Δ. 168/3-5-1984, ΦΕΚ 56). Η «Αγωγή του Πολίτη» συνεχίζει στους ίδιους άξονες, αλλά μετονομάζεται σε «Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή». Δικαιολογώντας την αλλαγή αυτή το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο τονίζει: «Η χρησιμοποίηση του όρου «Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή» αντί του όρου «Αγωγή του Πολίτη» δεν είναι τυχαία. Ο όρος «Αγωγή του Πολίτη», με το περιεχόμενο που του απέδιδε η διδακτική πρακτική για πολλές δεκαετίες, θεωρούσε την τυπική διδασκαλία ως ένα πρακτικό και βασικό παράγοντα για την πολιτική κοινωνικοποίηση του νεαρού ατόμου.

Τα νεότερα όμως πορίσματα της πολιτικής επιστήμης, της κοινωνικής ψυχολογίας και της κοινωνιολογίας διδάσκουν ότι το άτομο από πολύ νωρίς αρχίζει να εσωτερικοποιεί, να οικειοποιείται και να υιοθετεί αξίες και δεδομένα του πολιτικού συστήματος.

Η πολιτική κοινωνικοποίηση συντελείται σιγά-σιγά καθώς το άτομο μεταβαίνει από την παιδική ηλικία στην εφηβική και στην ωριμότητα. Το σχολείο αποτελεί έναν από τους παράγοντες που συντελούν στην πολιτική κοινωνικοποίηση του παιδιού[...]. Πιστεύουμε ότι, ύστερα από τις παραπάνω συνοπτικές παρατηρήσεις, έγινε αντιληπτό το γεγονός, ότι το έργο της πολιτικής αγωγής δεν περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στα πλαίσια του ειδικού μαθήματος αλλά εκτείνεται σε ολόκληρο το φάσμα της σχολικής εργασίας και ζωής.

Το Π.Δ. 168/3-5-1984/ΦΕΚ 56Α' ορίζει:

Σκοπός του μαθήματος της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής είναι να βοηθήσει τους μαθητές [...] να γνωρίσουν την οργάνωση και τη λειτουργία της ελληνικής κοινωνίας και τις αξίες στις οποίες στηρίζεται [...] να κατανοήσουν τη σημασία που έχουν οι κοινωνικοί και πολιτικοί θεσμοί για το άτομο και το σύνολο [...] να αναπτύξουν την κριτική σκέψη αναφορικά με τα σύγχρονα προβλήματα [...] να καλλιεργήσουν την κοινωνική συνείδηση ώστε να μετέχουν υπεύθυνα και δημιουργικά στη ζωή μιας δημοκρατικής κοινωνία [...] να αποκτήσουν την απαραίτητη ευαισθησία απέναντι στην πανανθρώπινη κοινότητα.

Για πρώτη φορά στην ιστορία του μαθήματος, τα σχολικά εγχειρίδια Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής για την Ε' και ΣΤ' τάξη συνοδεύονται από τα

αντίστοιχα βιβλία για το δάσκαλο. Από το σχολικό έτος 1983-84 και για δύο δεκαετίες τα βιβλία Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής παραμένουν αμετάβλητα ως προς τη θεματολογία και το περιεχόμενό τους.

Η μόνη παρέμβαση που έχει γίνει από πλευράς ΥΠΕΠΘ, είναι η αποστολή συμπληρωματικών οδηγιών για τη διδασκαλία των μαθημάτων στο δημοτικό, με συντάκτη το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Στο εισαγωγικό σημείωμα αιτιολογώντας τις νέες συμπληρωματικές οδηγίες αναφέρει:

«[...] Λαμβάνοντας υπόψη δύο βασικά κριτήρια: την καλύτερη κατανόηση εννοιών που κάθε φορά διδάσκονται και την ελαχιστοποίηση των επικαλύψεων που παρατηρούνται τόσο μεταξύ των διαφορετικών μαθημάτων, όσο και μεταξύ των ίδιων γνωστικών αντικειμένων διαφορετικών τάξεων [...]».³¹

Στο μάθημα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής αναφέρονται ενότητες-μαθήματα που δε θα διδαχθούν με την παρατήρηση ότι η μαθητές έχουν διδαχθεί ή ασχοληθεί με τα στοιχεία του μαθήματος τόσο στη Μελέτη του Περιβάλλοντος όσο και στην Ιστορία.

Η παρουσίαση των πρώιμων πρωτοβουλιών και ιδεών μας δίνει τη δυνατότητα να διακρίνουμε συνέχειες, τομές, ανατροπές για την καθιέρωση και διδασκαλία του μαθήματος Αγωγής του Πολίτη, συνδεδεμένες με ιστορικές περιόδους.

Την περίοδο από την επανάσταση έως και το τέλος της πρώτης πεντηκονταετίας περίπου (1880), το ενδιαφέρον για την πολιτική αγωγή πηγάζει από την άμεση ανάγκη απόκτησης από μέρους των Ελλήνων πολιτικής, κοινωνικής και εθνικής ταυτότητας. Η ανάγκη αυτή αντανακλάται εμφανώς στα κείμενα της εποχής, τα οποία αναφέρονται στη δημιουργία πνευματικών, ηθικών και ενάρετων πολιτών, που θα υπακούουν στους νόμους της πατρίδας με στόχο την αντιμετώπιση των πολιτικών και κοινωνικών προβλημάτων του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Ωστόσο, δε γίνεται συγκεκριμένη αναφορά για την πολιτική αγωγή στο σχολείο και συστηματική προσέγγιση του μαθήματος, αλλά ούτε η ίδια εντάσσεται ως γνωστικό αντικείμενο στα πλαίσια της παιδαγωγικής θεωρίας. Ιδανικό της αγωγής την περίοδο αυτή είναι η πνευματική και ηθική ελευθερία του ατόμου που αποκτάται με την εσωτερική καλλιέργεια, σύμφωνα με τα πρότυπα της κλασσικής

---

³¹ ΥΠΕΠΘ, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο: *Συμπληρωματικές οδηγίες για τη διδασκαλία των μαθημάτων στο δημοτικό σχολείο*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2002, σ. 70

παιδείας, ανεξάρτητα από την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα.³² Η άποψη αυτή είναι ενδεικτική των τάσεων που θα επικρατήσουν έκτοτε στην ελληνική παιδαγωγική και αντιμετωπίζουν την πολιτική αγωγή στα πλαίσια της ανθρωπιστικής παιδείας.³³

Η περίοδος που ακολουθεί μετά το 1880 χαρακτηρίζεται ως η περίοδος των ζυμώσεων για την εισαγωγή του μαθήματος της Αγωγής του Πολίτη στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Η εισηγητική έκθεση των νομοσχεδίων Αυγερινού (1-2-1880) είναι ενήμερη των εκπαιδευτικών εξελίξεων σε ευρωπαϊκές χώρες όπως το Βέλγιο, η Πρωσία και κυρίως η Γαλλία όπου η ανάληψη του γαλλικού υπουργείου Παιδείας από τον Jules Ferry (1879) συνοδεύεται από νομοσχέδια με τα οποία εισάγεται το μάθημα της Πολιτικής Αγωγής στην πρωτοβάθμια γαλλική εκπαίδευση (1880).³⁴ Στα διατάγματα του 1880 αποτυπώνονται καινούργια στοιχεία: πολίτης, εθνικοί χαρακτήρες, γνώσεις από τη φύση και την ιστορία, μέλος της εκκλησίας και της πολιτείας. Ο μαθητής δεν θεωρείται ως μια αυτόνομη ηθικοποιούμενη μονάδα, αλλά ως πρόσωπο που οφείλει να λειτουργήσει σ' ένα συγκεκριμένο κοινωνικό χώρο.

Ο νέος προσανατολισμός ερμηνεύεται και από τις οικονομικές μεταβολές που παρατηρούνται. Οι αστικές δυνάμεις έχουν ως στόχο τη διαμόρφωση μιας κοινωνίας που οδεύει προς τη βιομηχανική ανάπτυξη.

Από το 1895-96 με το νόμο ΒΤΓ' μπαίνουμε στην περίοδο κατά την οποία η πολιτική αγωγή αποτελεί μέρος άλλων μαθημάτων, και κυρίως άλλοτε του γλωσσικού και άλλοτε της ιστορίας τα όρια της οποίας άλλωστε και της πολιτικής αγωγής παραμένουν μεταξύ τους ευκολοδιάβατα. Εκτός πάντως των αυτόβουλων πρωτοβουλιών εισαγωγής στοιχείων πολιτικής αγωγής από τους συγγραφείς των εγχειριδίων του δημοτικού σχολείου, στα 1899 έχουμε την προσπάθεια του Υπουργείου Παιδείας για την εισαγωγή της πολιτικής αγωγής ως αυτόνομου μαθήματος στο δημοτικό σχολείο (Νομοσχέδια περί δημοτικής εκπαίδευσης, 15-

---

³² Παπαθανασίου Σ. : « Κοινωνική και πολιτική αγωγή στο σχολείο. Κοινωνική και πολιτική χειραγώγηση; », Σύγχρονη Εκπαίδευση, τχ.40. Αθήνα 1988,σ.82

³³ Χριστιάς Ι.: «Θεωρία και πράξη της πολιτικής αγωγής», Νέα Παιδεία,τχ. 25, Αθήνα 1983,σ.71

³⁴ Γερογιάννης Κ. : *Κοινωνικά και πολιτικά στερεότυπα που προβάλλονται μέσα από τα διδακτικά εγχειρίδια Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης την περίοδο 1976 έως σήμερα*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2006,σ.145

5-1899). Πρόκειται για μια ολοκληρωμένη προσπάθεια, που, αν και, όπως παρατηρεί ο Χριστιάς, η στροφή προς την πολιτική αγωγή των μαθητών πηγάζει περισσότερο μάλλον από πολιτικό παρά από παιδαγωγικό ενδιαφέρον.

Το έτος 1929 θεωρείται πολύ σημαντικό στην ιστορία των εκπαιδευτικών ζητημάτων. Στο νόμο 4397/1929, ΦΕΚ 309 για τη στοιχειώδη εκπαίδευση, γίνεται για πρώτη φορά αναφορά στην πολιτική αγωγή των μαθητών. Ο σκοπός της δημοτικής εκπαίδευσης του 1929 αντανακλά την ιδεολογία των φιλελεύθερων προοδευτικών αστών. Το βάρος επικεντρώνεται στην προπαρασκευή των μαθητών για την οικονομική ζωή και στην προετοιμασία του χρηστού πολίτη, δύο κατευθύνσεις χαρακτηριστικές της αστικής ιδεολογίας: η παραγωγικότητα και η δημοκρατία. Ο ιδεολογικός προσανατολισμός της εκπαίδευσης από τις φιλελεύθερες πολιτικές δυνάμεις αναδεικνύει τον κοινωνικό-πολιτικό ρόλο της εκπαίδευσης.

Η «αγωγή του πολίτη» είναι το κυρίαρχο μοντέλο πολιτικής αγωγής-διαπαιδαγώγησης κατά την μεταπολεμική περίοδο και μέχρι το 1976, καθώς δεν επιτεύχθηκε η υιοθέτηση άλλων προτάσεων, κυρίως λόγω των πολιτικών μεταβολών και των ιδιαίτερων κοινωνικών συνθηκών. Βασικός στόχος είναι ο εθνικός προσηλυτισμός, ο πολιτικός φρονηματισμός των μαθητών, η ενδυνάμωση της σχέσης με το έθνος, την πατρίδα και τον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό. Στο μοντέλο αυτό, η τυπική διδασκαλία αποτελεί την κυριότερη διαδικασία μετάδοσης γνώσεων και αξιών, με αποκλειστική βάση ανάλυσης το ένα και μοναδικό εγχειρίδιο που προβλέπεται για κάθε σχολική τάξη. Από τη μελέτη του ειδικού μαθήματος πολιτικής διαπαιδαγώγησης κατά την μεταπολεμική περίοδο αποκτούμε μια εντύπωση σταθερότητας, ενίοτε μάλιστα αδράνειας.

Οι σκοποί και οι στόχοι άρχισαν να διαφοροποιούνται με τη μεταρρύθμιση του 1976 όπου παρατηρείται μια διάθεση ιδιόμορφης σύζευξης δυο βασικών αξόνων της εκπαιδευτικής πολιτικής. Παραμονή στον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό, προσαρμογή και εναρμόνιση στις ανάγκες της πραγματικότητας.

Αισθητή και ουσιαστική μεταβολή παρατηρείται στη μεταρρύθμιση του 1982, όταν υιοθετείται μια διαφορετική αντίληψη της σχολικής γνώσης και της διαπαιδαγώγησης του πολίτη. Σύμφωνα με τη νέα αυτή προσέγγιση, την περίοδο

αυτή επιχειρείται μετάβαση σε ένα μοντέλο πολιτικής διαπαιδαγώγησης που πλησιάζει το πρότυπο των κοινωνικών σπουδών- μαθημάτων. Η πολιτική και κοινωνική διδασκαλία αντικαθίσταται σταδιακά από την ανάλυση θεμάτων κοινωνικού- πολιτικού ενδιαφέροντος και προβληματισμού, προωθείται η διαπαιδαγώγηση του μαθητή μέσα από την πράξη και την εμπειρία. Το πρότυπο, ωστόσο, του πολίτη που καθορίζει τη θεωρία και την πράξη παραμένει, σε γενικές γραμμές, αυτό του «καλού και σωστού πολίτη», ο οποίος εντάσσεται αρμονικά στην κοινωνική και πολιτική ζωή υιοθετώντας μια συμπεριφορά προσδιορισμένη από σειρά υποχρεώσεων και καθηκόντων απέναντι στο εθνικό και κοινωνικό σύνολο.³⁵

---

³⁵ Καρακατσάνη Δ.: *Εκπαίδευση και πολιτική διαπαιδαγώγηση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ.128

2. ΣΚΟΠΟΣ, ΣΤΟΧΟΙ, ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ, ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

2.1 Σκοπός - στόχοι

Σκοπό της εργασίας αποτελεί η συστηματική μελέτη των κοινωνικό-πολιτικών και ιδεολογικών αναφορών στα αναλυτικά προγράμματα και σχολικά εγχειρίδια Αγωγής του Πολίτη και Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής στο δημοτικό σχολείο από την επίσημη καθιέρωση του μαθήματος (1957) έως το 2000, όπως προκύπτει από τη συστηματική καταγραφή, την ταξινόμηση και το σχολιασμό των θεματικών ενοτήτων και των αξιακών κατηγοριών που περιλαμβάνονται στα αναλυτικά προγράμματα και τα διδακτικά βιβλία.

Ειδικότεροι στόχοι της μελέτης είναι:

1. Καταγραφή και αναζήτηση των ιδεολογικών κατευθύνσεων των αναλυτικών προγραμμάτων Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής. Ανάλυση των ιδεολογικών μηνυμάτων (λανθανόντων ή έκδηλων) που περιέχονται στα αναλυτικά προγράμματα Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής.
2. Συγκριτική εξέταση του βαθμού διαφοροποίησής των ανωτέρω ανάλογα με τις χρονικές περιόδους διαμόρφωσής τους.
3. Η εξέταση αφορά στα επίσημα αναλυτικά προγράμματα των περιόδων 1957, 1977, 1984. Η διερεύνηση αυτή μας δίνει τη δυνατότητα ανίχνευσης, εντοπισμού και αξιολόγησης των ιδεολογικών κατευθύνσεων ή των αλλαγών που επιχειρήθηκαν στα αναλυτικά προγράμματα μέσα από τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις.
4. Καταγραφή και ταξινόμηση των θεματικών ενοτήτων των βιβλίων Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής και αναζήτηση των ιδεολογικών μηνυμάτων που περιλαμβάνουν.
5. Συστηματική περιγραφή, ανάλυση των αξιακών κατηγοριών που περιέχονται στα βιβλία Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής.

6. Συγκριτική εξέταση του θεματικού περιεχομένου των βιβλίων Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής καθώς και των αξιακών κατηγοριών που περιέχονται σε αυτά. Διερεύνηση της διαφοροποίησης που εμφανίζεται στα βιβλία Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής ως προς το θεματικό και αξιακό περιεχόμενο.
7. Καταγραφή, κατάταξη, ταξινόμηση, ανάλυση των εικόνων που περιέχονται στα βιβλία Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής και διερεύνηση του ρόλου που κατέχουν στην εγχάραξη ιδεολογικών μηνυμάτων.
8. Το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάζεται στα βιβλία Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής των περιόδων 1957,1974, 1980, 1982 τα οποία καλύπτουν τις τρεις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις σχετικά με το συγκεκριμένο μάθημα. Η συγκριτική εξέταση και ανάλυση θα μας δώσει την ευχέρεια να αντλήσουμε έγκυρες πληροφορίες ως προς τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς και επιδιώξεις της εκπαιδευτικής πολιτικής και συμπεράσματα για την πορεία εκσυγχρονισμού τους.
9. Επισήμανση, καταγραφή, ανάλυση των ιδεολογικών προσανατολισμών και στόχων που περιέχονται στα βιβλία του δασκάλου, με κύρια επιδίωξη τον έλεγχο της διδασκαλίας ως προς τις επιδιωκόμενες κοινωνικές, πολιτικές, ιδεολογικές επιλογές του πολιτικού συστήματος.
10. Η θεματική καταγραφή και οι αξιακές κατηγορίες μας προσδιορίζουν τον τύπο του πολίτη που επιδιώκει σε κάθε περίοδο το εκπαιδευτικό σύστημα.
11. Η ανάλυση των αξιακών κατηγοριών και των ιδεολογικών εκφάνσεων που περιέχουν τα βιβλία Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής σε συσχέτιση και αντιπαραβολή με τους σκοπούς της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, όπως διατυπώνονται στο Σύνταγμα, τους νόμους και τα αναλυτικά προγράμματα θα μας δώσει τη δυνατότητα διαπίστωσης του βαθμού εναρμόνισης και συμπόρευσης που υπάρχει σε κάθε στάδιο υλοποίησης, τυχόν διαφοροποιήσεις ή αποκλίσεις από τον αρχικό σχεδιασμό και ασφαλή μηνύματα για τον τρόπο λειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος σε όλα τα στάδια σχεδίασης και εφαρμογής του.

2.2 Υποθέσεις εργασίας.

1. Τα αναλυτικά προγράμματα (1957-2000) και τα βιβλία Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής με τη διάρθρωσή τους και το υλικό τους ,μας επιτρέπουν να εντοπίσουμε τις ιδεολογικές κατευθύνσεις και να διεισδύσουμε στο σύστημα αξιών που προωθούσε επίσημα η εκάστοτε εκπαιδευτική πολιτική στους μαθητές μέσα από το συγκεκριμένο μάθημα.
2. Η επισταμένη μελέτη των αναλυτικών προγραμμάτων, σχολικών βιβλίων ανά χρονική περίοδο μας προσφέρει την ευκαιρία εντοπισμού των μεταβολών σε θεματικά περιεχόμενα και αναπροσανατολισμού στο ιεραρχικό σύστημα αξιών, οι οποίες υποκρύπτουν συγκεκριμένες επιλογές και προθέσεις.
3. Τα αναλυτικά προγράμματα, σχολικά εγχειρίδια της περιόδου 1982-1984, συνταχθέντα σε εποχές παγκόσμιων αλλαγών σε πολιτικό-κοινωνικό, οικονομικό, τεχνολογικό και πολιτιστικό επίπεδο, ξεφεύγουν από τον παραδοσιακό τους προσανατολισμό που επικεντρώνεται στο τρίπτυχο (πατρίδα – θρησκεία – οικογένεια) και ενσωματώνουν πολλά θέματα και αξίες της σύγχρονης κοινωνίας.
4. Η θεματική προσέγγιση των βιβλίων της Αγωγής του Πολίτη περιόδου 1957,1974 γίνεται με τρόπο απόλυτο, μη προσιτό στα ενδιαφέροντα, τα βιώματα και τις εμπειρίες των μαθητών, ενώ τα βιβλία των περιόδων 1980, 1982 υιοθετούν θεματικό τρόπο προσέγγισης και παρουσίασης πιο ελκυστικό και ενδιαφέροντα στους μαθητές.
5. Οι εικόνες των βιβλίων Αγωγής του Πολίτη περιόδων 1957,1974 έχουν φρονηματιστικό, εγκυκλοπαιδικό περιεχόμενο και δε αποτελούν συστατικά στοιχεία προβληματισμού, διερεύνησης, σχολιασμού από τους μαθητές, ενώ στα βιβλία των περιόδων 1980 και κυρίως 1982 αποτελούν βασικό πολυεργαλείο προβληματισμών – υποθέσεων – διερεύνησης - κρίσης του θέματος.
6. Η διαχρονική μελέτη και ανάλυση των αξιακών κατηγοριών μας προσφέρει τη δυνατότητα διαπίστωσης των μεταβολών που συντελούνται στο σύστημα αξιών, ως αποτέλεσμα κοινωνικό-πολιτικών, οικονομικό-πολιτιστικών αλλαγών που διαπερνούν τον ιστό της ελληνικής κοινωνίας και της ελληνικής εκπαίδευσης.

7. Το περιεχόμενο στα βιβλία Αγωγής του Πολίτη της περιόδου 1957-1974 εστιάζεται με μεγάλη πυκνότητα σε εθνικές, θρησκευτικές, ηθικές και οικογενειακές αξίες. Αντίθετα τα βιβλία Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής των περιόδων 1980, 1982 μειώνουν αισθητά την αναφορά στις παραδοσιακές αξίες και διευρύνουν το σύστημα αξιών σε διεθνή και παγκόσμια δεδομένα.
8. Τα βιβλία της Αγωγής του Πολίτη της περιόδου 1957,1974 είναι γραμμένα και διατυπωμένα σε μορφή κατήχησης και απόλυτης επιβολής των αξιών στους μαθητές χωρίς διερεύνηση, ενώ τα βιβλία των περιόδων 1980-1982 είναι γραμμένα με διερευνητικό τρόπο, που επιζητεί τον προβληματισμό, το στοχασμό, την κρίση και την ικανότητα του μαθητή να διακρίνει και να προσεγγίζει αξιακές κατηγορίες που έχουν λανθάνοντα χαρακτήρα.
9. Το περιεχόμενο και οι αξίες που περιέχονται στα βιβλία Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής είναι αντανάκλαση των κοινωνικό-πολιτικών δεδομένων της εποχής που συντάχθηκαν και στενά επηρεασμένες από τα πρόσφατα γεγονότα που έλαβαν χώρα στον ελληνικό κοινωνικό – πολιτικό στίβο.
10. Ο ασφυκτικός κλοιός του εκπαιδευτικού συστήματος μετουσιωμένος σε σκοπούς, αναλυτικά προγράμματα, σχολικά βιβλία είναι ενιαίος, χωρίς ουσιαστικές αλλαγές ιδεολογικού προσανατολισμού στη μεταβίβασή του από το αρχικό στάδιο σχεδιασμού έως την αποτύπωσή του σε γραπτό κείμενο στα σχολικά βιβλία.
11. Τα βιβλία του δασκάλου περιέχουν υποδείξεις, που οριοθετούν το βαθμό προσωπικής παρέμβασης του δασκάλου, αποζητώντας την υλοποίηση των στόχων της διδασκαλίας και της μεταβίβασης αξιών μέσα σε ένα ελεγχόμενο πλαίσιο.

2.3 Ερευνητικό υλικό

Το υλικό της έρευνας αποτελούν:

- α) Τα αναλυτικά προγράμματα του μαθήματος Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής των περιόδων 1957, 1977, 1984. Το αναλυτικό πρόγραμμα του 1969, προϊόν της δικτατορίας των συνταγματαρχών θα εξαιρεθεί από την

έρευνα, καθώς απηχεί τους προφανείς σκοπούς ιδεολογικής κατήχησης και εξύμνησης του καθεστώτος, στοχεύει στην εγχάραξη των ελληνοχριστιανικών αξιών στους μαθητές και δημιουργεί πολιτική εκτροπή και εθνικό διχασμό με την αναφορά του κινδύνου που διατρέχει η πατρίδα μας από τον κομμουνισμό.

β) Τα σχολικά εγχειρίδια Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης του δημοτικού σχολείου, τα οποία εγκρίθηκαν από το Υπουργείο Παιδείας και διδάχτηκαν στους μαθητές από την επίσημη καθιέρωση του μαθήματος (1957) μέχρι τις αρχές του 21ου αιώνα (2000).

Στο χρονικό αυτό διάστημα υπάρχουν περίοδοι 1964-1967 και 1967-1969 στις οποίες το μάθημα της Αγωγής του Πολίτη δεν περιλαμβάνεται στα μαθήματα που διδάσκονταν στο δημοτικό σχολείο με επιλογή καθαρά πολιτική.

Με την επίσημη καθιέρωση του μαθήματος της Αγωγής του Πολίτη στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, πολλοί συγγραφείς και εκδοτικοί οίκοι συγγράφουν και εκδίδουν βιβλία, σύμφωνα με το αναλυτικό πρόγραμμα και τις υποδείξεις του Υπουργείου Παιδείας. Από τα υποβληθέντα προς επιλογή και έγκριση στο Υπουργείο Παιδείας, επιλέχθηκε και εγκρίθηκε για χρήση από τους μαθητές της ΣΤ΄ τάξεως του δημοτικού σχολείου το βιβλίο της Αγνής Ρουσοπούλου με τίτλο *«Θέλουμε να τα μάθουμε όλα - Αγωγή του Πολίτου»*. Το 1964 με την επικράτηση των κεντρώων δυνάμεων και παρά τη σαφή αναφορά στους σκοπούς της εκπαίδευσης για έναν νέο τύπο πολίτη, το μάθημα της Αγωγής του Πολίτη δε συμπεριλαμβάνεται στα μαθήματα που διδάσκονται στους μαθητές του δημοτικού σχολείου. Με την επικράτηση των συνταγματαρχών απαγορεύεται με επείγουσα εγκύκλιο η διδασκαλία του μαθήματος Αγωγής του Πολίτη στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Το 1969 και στο πλαίσιο της υλοποίησης της Εθνικής Εκπαιδευτικής Πολιτικής που σχεδιάζει το δικτατορικό καθεστώς και με βάση το αναλυτικό πρόγραμμα Αγωγής του Πολίτη που συντάχθηκε, εκδίδονται το 1969 το βιβλίο του Αντώνη Τσιρίμπα *«Αγωγή του Πολίτου – προς χρήσιν της ΣΤ΄ τάξεως του δημοτικού σχολείου»* και το 1970 το βιβλίο του Θεοφύλακτου Παπακωνσταντίνου *«Πολιτική Αγωγή»*. Τα δύο βιβλία εισάγονται προς χρήση και διδασκαλία στους μαθητές του δημοτικού σχολείου. Το μεν πρώτο αποκλειστικά για διδασκαλία στους μαθητές της ΣΤ΄ τάξης, το δε δεύτερο αποτελεί εγχειρίδιο για τους εκπαιδευτικούς στο πλαίσιο των ομιλιών που αναγκαστικά τους επιβάλλει το καθεστώς, μέσα από το πρόγραμμα ιδεολογικής προπαγάνδας που εξακτινώνεται σε όλα τα σημεία της ελληνικής επικράτειας. Τα δύο εγχειρίδια όπως και το

αντίστοιχο αναλυτικό πρόγραμμα εξαιρέθηκαν από την έρευνα, λόγω του προφανούς ιδεολογικού προσανατολισμού τους.

Με την αποκατάσταση της δημοκρατίας εγκρίνεται το 1974 για διδασκαλία στους μαθητές της ΣΤ΄ τάξης του δημοτικού σχολείου το βιβλίο της Αγνής Ρουσοπούλου «*Αγωγή του Πολίτη για την ΣΤ΄ Δημοτικού*». Η επιλογή αυτή αποτελεί την πιο πρόσφορη λύση στο απαιτητικό αίτημα απομάκρυνσης των βιβλίων πολιτικής κατήχησης του δικτατορικού καθεστώτος, καθώς η σύνταξη νέου αναλυτικού προγράμματος και η συγγραφή νέων βιβλίων απαιτούσε πολύ χρόνο. Με τη σύνταξη των νέων αναλυτικών προγραμμάτων συγγράφεται και εγκρίνεται για χρήση το 1980 το βιβλίο του Άγγελου Σαφαρίκα «*Αγωγή του Πολίτη Ε΄ Δημοτικού*».

Η αλλαγή πολιτικού σκηνικού, με την επικράτηση των σοσιαλιστών το 1981, θα επιφέρει ριζικές αλλαγές στο χώρο της εκπαίδευσης με συγγραφή νέων αναλυτικών προγραμμάτων και βιβλίων για όλα τα μαθήματα των βαθμίδων της εκπαίδευσης. Στο πλαίσιο του μαθήματος της Αγωγής του Πολίτη η αλλαγή περιλαμβάνει και τη μετονομασία του σε Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή. Σύμφωνα με το νέο αναλυτικό πρόγραμμα συγγράφονται και εγκρίνονται για χρήση από τους μαθητές του δημοτικού σχολείου τα βιβλία των Κονταξάκη Γ. – Λαμπρινίδη Α. - Περπιράκη Γ. – Τζάνη Ι. «*Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε΄ Δημοτικού*» και «*Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ΄ Δημοτικού*». Τα βιβλία αυτά από το β΄ εξάμηνο του σχολικού έτους 1983-84 και για μια εικοσαετία διδάσκονται στους μαθητές χωρίς καμία ουσιαστική αλλαγή στο περιεχόμενό τους.

γ) Βιβλία για το δάσκαλο της περιόδου 1983-84.

Μεταρρυθμιστική καινοτομία αποτελεί η συγγραφή βιβλίων που απευθύνονται αποκλειστικά στους δασκάλους και αποτελούν βασικό εργαλείο σχεδιασμού και υλοποίησης του διδακτικού έργου τους. Στο μάθημα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής συγγράφονται από τους Κονταξάκη Γ. – Λαμπρινίδη Α. - Περπιράκη Γ. – Τζάνη Ι., συγγραφέων των σχολικών εγχειριδίων, τα αντίστοιχα βιβλία που απευθύνονται στους δασκάλους. «*Κοινωνική και πολιτική αγωγή Ε΄ Δημοτικού – Βιβλίο για το δάσκαλο*» και «*Κοινωνική και πολιτική αγωγή ΣΤ΄ Δημοτικού – Βιβλίο για το δάσκαλο*» με την εποπτεία και καθοδήγηση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.

Αναλυτικά το ερευνητικό υλικό της εργασίας αποτελείται:

2.4 Η μεθοδολογική προσέγγιση

Ένα από τα βασικά θέματα προβληματισμού στη συλλογή και επεξεργασία των δεδομένων μιας έρευνας είναι η μέθοδος, η οποία θα ακολουθηθεί. Η επιλογή μιας ερευνητικής μεθόδου υπαγορεύεται κυρίως από τη φύση του ερευνούμενου προβλήματος και από τα υποκείμενα της έρευνας. Κατά τον Ι. Κατερέλο, καμιά τεχνική σήμερα δεν επιτρέπει να συλλέξουμε και επεξεργαστούμε συγχρόνως όλα τα στοιχεία μιας έρευνας, γεγονός το οποίο σημαίνει ότι επιβάλλεται η επιλογή και χρησιμοποίηση ερευνητικών μεθόδων, οι οποίες θα μας προσφέρουν έγκυρα και αξιόπιστα αποτελέσματα, σύμφωνα με τους σκοπούς και τους στόχους της έρευνας.³⁶ Η μελέτη των αναλυτικών προγραμμάτων, σχολικών εγχειριδίων Αγωγής του Πολίτη και η διερεύνηση του θεματικού και αξιακού περιεχομένου τους μας οδηγεί στην υιοθέτηση της πολυπαραγοντικής προσέγγισης μέσω της χρήσης μεθοδολογικών εργαλείων που καλύπτουν διεπιστημονικά την όλη διαδικασία.

Ειδικότερα χρησιμοποιούμε συνδυαστικά:

α. *Την ιστορική βιβλιογραφική έρευνα* των αναλυτικών προγραμμάτων, σχολικών εγχειριδίων Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

β. *Την ανάλυση περιεχομένου.* Για την ανάλυση των αξιακών κατηγοριών και την ανάδειξη των ιδεολογικών μηνυμάτων σε γραπτό κείμενο, η πλέον κατάλληλη ερευνητική μέθοδος είναι η ανάλυση περιεχομένου, εφόσον τηρηθούν πιστά οι προδιαγραφές σχεδιασμού και εφαρμογής της. Η συντριπτική πλειοψηφία ερευνών σχολικών βιβλίων πραγματοποιείται με τη μέθοδο ανάλυσης περιεχομένου.

2.5 Ανάλυση περιεχομένου – ορισμός – είδη

Η ανάλυση περιεχομένου είναι ένα σύνολο μεθοδολογικών διεργασιών, που μας δίνει τη δυνατότητα να οργανώσουμε και να αναλύσουμε έναν όγκο συγκεντρωμένων πληροφοριών.

Ο Berelson, ορίζει την ανάλυση περιεχομένου «ως μια ερευνητική τακτική για αντικειμενική, σημαντική και ποιοτική περιγραφή του δηλωμένου

---

³⁶ Κατερέλος Ι.: *Δυναμική των κοινωνικών αναπαραστάσεων*, Οδυσσέας, Αθήνα 1996, σ. 197

περιεχομένου της επικοινωνίας γραπτού και προφορικού λόγου, με τελική επιδίωξη την ερμηνεία».³⁷

Ο P. Patton, ορίζει ως ανάλυση περιεχομένου «τη διαδικασία εντοπισμού, κωδικοποίησης και κατηγοριοποίησης των βασικών θεμάτων που περιέχονται στο εμπειρικό υλικό».³⁸

Ανάλυση περιεχομένου κατά τον R. Weber, είναι «η ερευνητική μέθοδος που χρησιμοποιεί συγκεκριμένους κανόνες για την εξαγωγή έγκυρων συμπερασμάτων».³⁹

Ο Ole R. Holsti, ορίζει την ανάλυση περιεχομένου ως «κάθε τεχνική για εξαγωγή συμπερασμάτων με συστηματική, αντικειμενική αναγνώριση ειδικών χαρακτηριστικών του μηνύματος».⁴⁰

Σύμφωνα με τον Ν. Άχλη «ανάλυση περιεχομένου είναι μια μέθοδος που αντιμετωπίζει ένα κείμενο οποιασδήποτε μορφής σαν αντικείμενο θετικής μελέτης».⁴¹ Δηλαδή θέτει ερωτήματα με σκοπό την ποιοτική αλλά και την ποσοτική ταξινόμηση του περιεχομένου σε ένα σύστημα κατηγοριών, που σχεδιάστηκαν με σκοπό να δώσουν στοιχεία σχετικά με ειδικές υποθέσεις που αφορούν το περιεχόμενο του υπό ανάλυση υλικού.

Γενικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι δεν υπάρχει ένας αυστηρά διατυπωμένος ορισμός για την ανάλυση περιεχομένου, αλλά ως ερευνητική πρακτική και τεχνική συνίσταται σε εξειδικευμένες διαδικασίες που εστιάζονται κυρίως στο γραπτό λόγο.

Σύμφωνα με τη Μ. Σακαλάκη με την ανάλυση περιεχομένου «βρίσκουμε τους όρους παραγωγής ή αποδοχής των μηνυμάτων, δηλαδή τις συνθήκες και τα αίτια που πρωτοστατούν στο εκάστοτε περιεχόμενό τους ή τον τρόπο με τον οποίο το περιεχόμενο γίνεται κατανοητό».⁴²

Ο Η. Laswell στο κλασικό σχήμα αναφέρει ότι σε κάθε επικοινωνία έχουμε έναν πομπό που απευθύνει ένα μήνυμα σ' έναν ή περισσότερους

---

³⁷ Berelson B.: *Content analysis in communication research*, Hafner Public Co, Νέα Υόρκη, University press, 1971, p. 7

³⁸ Patton F.: *Qualitative education methods* (9th edition), Newbury Park: Sage, 1990, p.231

³⁹ Weber R.: *Analysis*, Saye Publications, p. 36, London 1990

⁴⁰ Holsti O.R.: *Content analysis for the social and humanities*, Addison Wesley, Reading Mass, 1974, p. 78

⁴¹ Άχλης Ν.: *Οι γειτονικοί μας λαοί, Βούλγαροι και Τούρκοι, στα σχολικά βιβλία Ιστορίας Γυμνασίου – Λυκείου*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1983.

⁴² Σακαλάκη Μ.: Στο «Εισαγωγή στην κοινωνική ψυχολογία- επιστημολογικοί προβληματισμοί και μεθοδολογικές κατευθύνσεις» (Παπαστάμου Στ.), *Η ανάλυση περιεχομένου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, σ. 57

αποδέκτες, με περιεχόμενο που άλλοτε παρουσιάζεται με φανερό ή και με αληθο-
λανθάνοντα τρόπο. Με την ανάλυση περιεχομένου είναι δυνατόν να μελετηθούν
στοιχεία της επικοινωνίας, τα οποία εκφράζονται συνοπτικά με τα εξής
ερωτήματα: Ποιος ομιλεί; Τι ομιλεί; Σε ποιον ομιλεί; Για ποιο σκοπό; Πώς το
λέει; Ποιο αποτέλεσμα έχει η ομιλία⁴³;

Ο R. Weber αναφέρει ότι το πνεύμα της μεθόδου ανάλυσης περιεχομένου
είναι περισσότερο επεξηγηματικό και διευκρινιστικό, παρά δογματικό. Το υλικό
αυτό είναι δηλωτικό ορισμένων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας
των δημιουργών και μας δίνεται η δυνατότητα να κατανοήσουμε τις γνώμες, τις
αναπαραστάσεις και τις αξίες που προβάλλει ο δημιουργός⁴⁴.

Η ανάλυση περιεχομένου εμφανίζει διάφορους τύπους ανάμεσα στους
οποίους διακρίνεται κυρίως η ποσοτική ανάλυση και η ποιοτική ανάλυση⁴⁵.

Ποσοτική ανάλυση

Στην ποσοτική ανάλυση ενδιαφέρει η αριθμητική μέτρηση
χαρακτηριστικών του περιεχομένου και η συχνότητα εμφάνισής τους. Γι' αυτό
παρουσιάζει αδιαμφισβήτητη αποτελεσματικότητα ως προς την
αντικειμενικότητα. Ωστόσο περιορίζεται σοβαρά η έκταση της ανάλυσης, στο
βαθμό που συχνά οι αριθμοί εξασθενούν το ενδιαφέρον για την ουσία του
περιεχομένου. Έτσι η ποσοτική ανάλυση είναι δυνατόν να αγνοήσει θέματα και
σύμβολα με χαμηλή συχνότητα, να μη σημασιοδοτήσει την πρωτοτυπία και την
αξία τους ομαδοποιώντας τα σε μια ευρύτερη ποσοτική κατηγορία⁴⁶.

Ποιοτική ανάλυση

Η ποιοτική ανάλυση ενδιαφέρεται για την παρουσία ή απουσία
χαρακτηριστικών του κειμένου. Η διαφορά της με την ποσοτική ανάλυση
βρίσκεται στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται την έννοια της
σημαντικότητας. Αυτή αναδύεται από την ύπαρξη της καινοτομίας, του
ενδιαφέροντος, της αξίας ενός θέματος, κριτήρια που παραμένουν σε κάποιο

---

⁴³ Βάμβουκας Μ.: *Εισαγωγή στην παιδοψυχολογική έρευνα και μεθοδολογία*, Γρηγόρης,
Αθήνα 2000, σ. 264

⁴⁴ Weber R.: *Basic analysis*, London: Saye Publications, 1990, p. 9

⁴⁵ Πάλλα Μ.: «Η ανάλυση περιεχομένου», *Φιλολογος*, τχ., 67, 1992, σ. 45-50

⁴⁶ Άχλης Ν.: *Οι αξίες στα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου (1954-1994)* διδακτ.
διατριβή, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 92-93

βαθμό υποκειμενικά. Πάντως η ποιοτική ανάλυση δεν ενδιαφέρεται για το περιεχόμενο, αλλά για την αντανάκλαση βαρύτερων φαινομένων, που αναζητούνται στο μη έκδηλο περιεχόμενο. Και γι' αυτό χρησιμοποιεί λιγότερο τυποποιημένες κατηγορίες και κριτήρια ανάλυσης⁴⁷. Ωστόσο πρέπει να επισημάνουμε ότι οι δύο τύποι ανάλυσης περιεχομένου δεν αλληλοαποκλείονται αλλά αλληλοσυμπληρώνονται. Η σχέση τους είναι κυκλική. Κάθε μία δίνει νέες γνώσεις, παρέχει μια χρήσιμη πληροφόρηση στην άλλη και της επιτρέπει να προχωρήσει και να εξελιχθεί. Έτσι κάθε έρευνα ανάλυσης περιεχομένου μπορεί να είναι περισσότερο ή λιγότερο ποσοτική ή ποιοτική ανάλογα με το συγκεκριμένο πρόβλημα που εξετάζεται⁴⁸.

Κατά το Laurence Bardin στη διαδικασία ανάλυσης περιεχομένου ανήκει κάθε διαδικασία που αρθρώνεται σε τρεις χρονολογικούς πόλους:

1. Την προανάλυση: Είναι η διαδικασία που στοχεύει στην οργάνωση του σχεδίου ανάλυσης. Ειδικότερα αποβλέπει στην επιλογή των στοιχείων που θα αναλυθούν, στη διαμόρφωση των στόχων και των υποθέσεων και την επεξεργασία των ενδείξεων.
2. Την επεξεργασία του υλικού το οποίο έχει συγκεντρωθεί και είναι η ουσιαστικότερη φάση της κύριας ανάλυσης, όπου το υλικό ταξινομείται και κωδικοποιείται.
3. Την ερμηνεία των συμπερασμάτων που έχουν εξαχθεί και την επεξεργασία των ερευνητικών δεδομένων.

Ο B. Berelson διακρίνει στην ανάλυση περιεχομένου πέντε στάδια:

- τον καθορισμό της μονάδας
- τη διαμόρφωση κατηγοριών
- τη σύγκριση
- την ερμηνεία
- την επαλήθευση⁴⁹

Η Ν. Κυριαζή αναφέρει ως μονάδα καταγραφής των δεδομένων μπορεί να χρησιμοποιηθεί η λέξη, η πρόταση, η παράγραφος, το θέμα, η ταινία, κ.ά.⁵⁰.

---

⁴⁷ Άχλης Ν.: ό.π., σ. 20

⁴⁸ Berelson Β.: ό.π., σ. 116

⁴⁹ Ναυρίδης Κ.: *Υποκείμενα και αντικείμενα της εμπειρικής έρευνας, Ψυχολογικά θέματα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1994, σ. 96-99.

⁵⁰ Κυριαζή Ν.: ό.π., σ. 289

Ανάλογα με την ενότητα της ανάλυσης περιεχομένου που υιοθετείται έχουμε: λεξιλογική ανάλυση, φραστική ανάλυση, θεματική και σημασιολογική ανάλυση.

Στη λεξιλογική ανάλυση οι λέξεις ταξινομούνται σε προκαθορισμένες κατηγορίες. Είναι όμως δυνατόν να γίνεται απαρίθμηση και ταξινόμηση όλων των λέξεων ή και να επιλέγονται μόνο ορισμένες λέξεις κλειδιά. Η χρησιμοποίηση της μιας ή της άλλης τακτικής εξαρτάται από τον επιδιωκόμενο σκοπό της έρευνας.

Στη φραστική ανάλυση, η ανάλυση περιεχομένου γίνεται με ενότητα την κύρια πρόταση ή την απλή φράση. Το κείμενο διαιρείται στα συστατικά του μέρη και η ανάλυση γίνεται σε τμήματα. Επειδή είναι δύσκολο να οριστεί με σαφήνεια και ακρίβεια η φράση, γι' αυτό λαμβάνεται υπόψη το νόημα της παραγράφου.

Στη θεματική ή σημασιολογική ανάλυση ως ενότητα λαμβάνεται υπόψη η σημασία των λέξεων και ειδικότερα εστιάζεται σε έννοιες, νοήματα ή θέματα που ανακαλούνται σχετικά μ' ένα αντικείμενο μελέτης. Συγκεντρώνονται πληροφορίες για το αντικείμενο, για το πώς βιώνεται ή γίνεται αντιληπτό από την ομάδα, για τις γνώμες και πεποιθήσεις που σχετικά διατυπώνονται και για τις ερμηνείες που παρέχονται. Η συλλογή και ανάλυση των δεδομένων αποβλέπει στη γνώση του αντικειμένου, όσο και του πληθυσμού των υποκειμένων που οδηγήθηκαν να εκφραστούν για το αντικείμενο⁵¹.

Όποια ενότητα ανάλυσης (λέξη, φράση, θέμα) και αν διαλέξει ο ερευνητής, θα πρέπει το υλικό σύμφωνα με τον επιδιωκόμενο σκοπό να αποδομηθεί. Γι' αυτό ο ερευνητής είναι απαραίτητο να καθορίσει με σαφήνεια το στόχο του. Μετά τον καθορισμό και την επιλογή της ενότητας ανάλυσης και τη μονάδα μέτρησης, ακολουθεί η δημιουργία ενός συστήματος κατηγοριών, το οποίο αποτελεί το βασικό κορμό της ανάλυσης.

Σύμφωνα με τον B. Berelson, «η επιτυχία της ανάλυσης περιεχομένου εξαρτάται από τις κατηγορίες που διαμορφώνονται. Κάποιες συγκεκριμένες μελέτες υπήρξαν αποτελεσματικές, εφόσον οι κατηγορίες διατυπώθηκαν με σαφήνεια και ήταν κατάλληλες για το συγκεκριμένο πρόβλημα και

---

⁵¹ Unrug M. C.: *Analyse de content, Encyclopedie Universitaire*, Παρίσι, J.P. Delarge, 1977, p. 20-27

περιεχόμενο[...] δεδομένου ότι οι κατηγορίες περικλείουν την ουσία της έρευνας, η ανάλυση αξιολογείται με βάση το σύστημα των κατηγοριών⁵²».

Κατά τη διάρκεια της κατηγοριοποίησης γίνεται ερμηνεία του περιεχομένου της υπό ανάλυση επικοινωνιακής μονάδας έχοντας ως βάση τις κατηγορίες, τις οποίες έχει διαμορφώσει ο ερευνητής και έχοντας υπόψη ότι η νοηματοδότηση και η ερμηνεία του περιεχομένου δεν είναι μία και μοναδική, αλλά είναι διυποκειμενική⁵³.

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι στη δημιουργία ενός εύχρηστου και παραγωγικού συστήματος κατηγοριών είναι απαραίτητο να ληφθεί υπόψη ο προκαθορισμένος σκοπός της έρευνας, το υλικό το οποίο θα αναλυθεί και παράλληλα να τηρηθούν με ακρίβεια οι μεθοδολογικές αρχές, οι οποίες διέπουν την ανάλυση περιεχομένου.

Ειδικότερα οι κατηγοριοποιήσεις σύμφωνα με τον B. Berelson πρέπει να είναι:

- ομοιογενείς
- εξαντλητικές
- αλληλοαποκλειόμενες
- ανεξάρτητες
- αντικειμενικές και αξιόπιστες

Ο καθορισμός των κατηγοριών ανάλυσης είναι ο πιο (λεπτός) και σημαντικός σταθμός στη διαδικασία ανάλυσης περιεχομένου και σύμφωνα με τον M. Duverger η διατύπωσή τους απαιτεί προκαταρκτικές εργασίες διαμορφωμένες σε τρία στάδια:

- α. Τον προσδιορισμό των υποθέσεων της έρευνας
- β. Τη διατύπωση προσωρινού συστήματος κατηγοριών
- γ. Τη διατύπωση του οριστικού συστήματος κατηγοριών⁵⁴

Η τεχνική της κατηγοριοποίησης συνίσταται στην ομαδοποίηση των στοιχείων που έχουν κοινά χαρακτηριστικά και επιτρέπουν την κατάταξή τους σε μια κατηγορία. Σύμφωνα με τη Μ. Σακαλάκη «πρόκειται για μια διαδικασία δομιστικού χαρακτήρα, η οποία αποβλέπει στην ανάλυση μιας ολότητας στα επιμέρους στοιχεία που την αποτελούν και στην ταξινόμηση των στοιχείων αυτών

⁵² Berelson B.: *Content analysis in communication research*, Νέα Υόρκη: Free Press, p. 15

⁵³ Krippendorff K.: *Content analysis: An introduction to its methodology*, Sage, Λονδίνο, 1980, p. 45-49

⁵⁴ Duverger M.: *Μέθοδοι κοινωνικών επιστημών*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1989, s. 92-105

σε κατηγορίες». Οι τεχνικές προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούν οι κατηγορίες είναι:

α. Η *εξαντλητικότητα*. Όλες οι μονάδες καταγραφής που εμπίπτουν στο αντικείμενο της έρευνας, πρέπει να μπορούν να ταξινομηθούν σε μια από τις κατηγορίες.

β. Η *αποκλειστικότητα*. Κάθε μονάδα καταγραφής πρέπει να είναι ταξινομημένη σε μια και μόνο κατηγορία.

γ. Η *ομοιογένεια*. Κάθε κατηγορία να είναι αποκλειστική των άλλων κατηγοριών.

δ. Η *αντικειμενικότητα*. Με σαφή κριτήρια ορισμού των τάξεων και των όρων της ταξινόμησης.

ε. Η *πιστότητα*. Να μπορεί να ταξινομηθεί σε κατηγορίες με τον ίδιο τρόπο από διαφορετικούς αναλυτές.

στ. Η *αρμοδιότητα ή καταλληλότητα*. Οι κατηγορίες πρέπει να είναι προσαρμοσμένες στο υπό ανάλυση υλικό αλλά και στο θεωρητικό πλαίσιο και τις υποθέσεις του αναλυτή.

ζ. Η *παραγωγικότητα*: Να οδηγούν σε νέους ερευνητικούς ορίζοντες και στόχους⁵⁵.

Μετά την ταξινόμηση του υλικού σε κατηγορίες ανάλυσης έπεται η συστηματική, ποσοτική και ποιοτική περιγραφή και ο σχολιασμός του περιεχομένου με προοπτική την επαλήθευση ή τη διάψευση των αρχικών υποθέσεων.

2.6 Διεξαγωγή της έρευνας-προσδιορισμός μονάδας ανάλυσης

Η διεξαγωγή της έρευνας περιλαμβάνει τέσσερα στάδια:

Στο πρώτο στάδιο επιχειρείται η μεθοδική και συστηματική διερεύνηση και καταγραφή του θεματικού περιεχομένου των βιβλίων.

Στο δεύτερο στάδιο, ακολουθώντας τις αυστηρές προϋποθέσεις που απαιτεί μια ερευνητική διαδικασία, γίνεται η καταγραφή των αξιακών κατηγοριών που περιέχονται στα κείμενα των βιβλίων Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής.

---

⁵⁵ Σακαλάκη Μ.: ό.π., σ. 85-102

Στο τρίτο στάδιο καταγράφονται οι εικόνες των βιβλίων Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής.

Στο τέταρτο στάδιο καταγράφονται όλοι οι εκπαιδευτικοί σκοποί, οι διδακτικοί στόχοι και οι οδηγίες, δράσεις, επιδιώξεις που απευθύνονται προς τον δάσκαλο, του αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής, των θεματικών ενοτήτων Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε' και ΣΤ' δημοτικού και των βιβλίων για τον δάσκαλο Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε' και ΣΤ' δημοτικού.

Στα δύο πρώτα στάδια της έρευνας αναγκαία προϋπόθεση της διαδικασίας αποτελεί ο προσδιορισμός της μονάδας ανάλυσης καταγραφής⁵⁶. Η μονάδα ανάλυσης αντικατοπτρίζεται σε μία ενότητα του περιεχομένου που θεωρούμε ως βασική μονάδα, την οποία μπορούμε να εντάξουμε σε μια κατηγορία και να τη μετρήσουμε. Για το πρώτο στάδιο θεματικής καταγραφής των κειμένων ως ιδανικότερη μονάδα ανάλυσης επιλέχθηκε το θέμα⁵⁷.

Συγκεκριμένα κάθε κεφάλαιο, που περιέχεται στα βιβλία Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής θεωρήθηκε ως ένα θέμα. Η όλη διαδικασία προσδιορισμού του θέματος κάθε κεφαλαίου δεν περιείχε δυσκολίες, καθώς τα όρια και η αναφορά του θέματος κάθε κεφαλαίου ήταν εμφανή και προσδιορίζονταν με σαφήνεια από την αλλαγή τίτλων κάθε κεφαλαίου.

Για να αποφευχθεί ο κίνδυνος παράλειψης θεμάτων, που μπορεί να περιέχονται σε ένα κεφάλαιο και δεν μπορούν να εντοπισθούν με την απλή ανάγνωση του τίτλου κάθε κεφαλαίου, γίνεται προσεκτική, συστηματική, επαναλαμβανόμενη ανάγνωση των κειμένων κάθε κεφαλαίου με καταγραφή των αναφορών που τυχόν παραπέμπουν σε άλλες θεματικές κατηγορίες διαφορετικές από τον τίτλο του κεφαλαίου, την έκταση που καταλαμβάνουν και του βαθμού επηρεασμού στη νοηματική έκφραση.

Κάθε θέμα καταχωρίζεται σε ένα δελτίο, με επεξηγηματικές αναφορές προσδιορισμού του θέματος, ώστε η όλη διαδικασία να γίνει πιο αποκαλυπτική και αξιόπιστη. Η διαδικασία αυτή θα είναι ομοιόμορφη σε όλα τα κεφάλαια των βιβλίων Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής.

---

⁵⁶ Holsti R.: ό.π., p. 116

⁵⁷ Σακαλάκη Μ.: *Εισαγωγή στην κοινωνική ψυχολογία – επιστημολογικοί προβληματισμοί και μεθοδολογικές κατευθύνσεις*, στο βιβλίο «*Η ανάλυση περιεχομένου*» του Στ. Παπαστάμου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, σ. 123

Ακολουθεί η ταξινόμηση των δελτίων σε θεματικές κατηγορίες ανάλυσης, οι οποίες κρίνονται λειτουργικές και εξυπηρετούν τους σκοπούς και στόχους της ανάλυσης. Η όλη διαδικασία περιλαμβάνει συνεχείς, επαναλαμβανόμενες ταξινομήσεις του υλικού σε θεματικές κατηγορίες, ώστε να αποφευχθεί αφ' ενός ο κίνδυνος παράλειψης θεματικών κατηγοριών που είναι σημαντικές και αφ' ετέρου να μη γίνει διάσπαση των θεματικών κατηγοριών σε υπερβολικές αναλύσεις. Βασικό κριτήριο ταξινόμησης του υλικού αποτελεί το νοηματικό περιεχόμενο κάθε θέματος του κεφαλαίου. Η τελική ταξινόμηση διευκολύνθηκε σε σημαντικό βαθμό και από τις επεξηγηματικές φράσεις που περιέχονταν σε κάθε δελτίο και προσδιόριζαν με μεγάλη σαφήνεια το θέμα.

2.6.1 Καταγραφή αξιακών κατηγοριών

Η διαδικασία εντοπισμού των αξιακών κατηγοριών σ' ένα γραπτό κείμενο αποτελεί δύσκολο εγχείρημα και απαιτεί πολλές διασφαλιστικές δικλείδες για να αποφευχθεί ο κίνδυνος επιλογών τυχαίων, υποκειμενικών και αυθαίρετων επιλογών. Απαιτεί τη διατύπωση επιστημονικών κριτηρίων καταγραφής, αρδεύσεως και ταξινόμησης, ώστε να αποφευχθεί κατά το δυνατόν ο κίνδυνος της υποκειμενικότητας.

Ως μονάδα ανάλυσης στη διερεύνηση των στάσεων, διαθέσεων, αξιών θα χρησιμοποιηθεί το θέμα, ώστε με την κατά θέμα κατάτμηση του περιεχομένου σε εννοιολογικό επίπεδο θα γίνει κατανοητή η καταγραφή των αξιακών κατηγοριών, που εμπεριέχονται.

Στην παρούσα εργασία το ενδιαφέρον επικεντρώνεται όχι στην ποσοτική καταγραφή των αξιακών κατηγοριών, αλλά στην ποιοτική ανάλυση του περιεχομένου των αξιακών κατηγοριών στις οποίες αναφέρονται και των ερμηνευτικών εκφάνσεων, που περικλείουν. Ως πιο κατάλληλη μονάδα ανάλυσης που να επιτρέπει την υλοποίηση των επιδιώξεων της έρευνας επιλέχθηκε η κατηγορία « θέμα ».

Ως θέμα «αξία» θεωρήθηκε το τμήμα του κειμένου ,το οποίο μας δίνει τη δυνατότητα να διακρίνουμε με εμφανή και κατανοητό τρόπο μέσα από τις λέξεις ή φράσεις το αξιολογικό περιεχόμενο ή τις αξιολογικές κρίσεις, που εμπεριέχει. Τα όρια του θέματος «αξία» δεν περιορίζονται αναγκαστικά από έκταση, τις γραμματικές ή τις συντακτικές νόρμες. Μπορεί να έχει τη μορφή μιας πρότασης,

παραγράφου ή να καταλαμβάνει σε περίπτωση διήγησης γεγονότων και καταστάσεων, έκταση σελίδας ή σελίδων.

Στην παρούσα εργασία η οριοθέτηση των κειμένων σε κεφάλαια με εμφανή όρια και τίτλους μας βοηθά σημαντικά στη διερεύνηση των αξιακών κατηγοριών, που βρίσκονται σε λανθάνουσα κατάσταση ή περιλαμβάνονται σε κείμενα χωρίς συγκεκριμένα όρια αναφοράς. Από ερευνητικές εργασίες έχει αποδειχθεί ότι η ανίχνευση αξιακών κατηγοριών σε κείμενα μεγάλης έκτασης, χωρίς προσδιορισμό ορίων και αναφορών στο περιεχόμενο καθίσταται δύσκολη με ορατό κίνδυνο αγνόησης ή επικάλυψης των αξιακών περιεχομένων.

Μετά την οριοθέτηση του θέματος «αξία» και της έκτασης που καταλαμβάνει σε κάθε μελετούμενο, ακολούθησε η συστηματική ανάγνωση, εντοπισμός και καταγραφή των αξιακών κατηγοριών, πρώτα σε δοκιμαστικό στάδιο για εξοικείωση και κατόπιν σε τελικό στάδιο με την καταγραφή τους σε δελτία. Η όλη διαδικασία επαναλήφθηκε πολλές φορές, ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος, σε περιπτώσεις αμφιβολιών, να καταγραφούν αξίες, χωρίς αξιοπιστία και περιεχόμενο διφορούμενο.

Με την ολοκλήρωση της καταγραφής των αξιακών κατηγοριών όλων των κεφαλαίων, ακολουθεί η δημιουργία κατηγοριοποίησης των αξιών σε ομοιογενείς κατηγορίες. Η τεχνική κατηγοριοποίησης των αξιών με βάση τα κοινά χαρακτηριστικά που θα μας επιτρέψουν την κατάταξή τους σε κατηγορίες, απαιτεί μεθοδολογικούς κανόνες και τεχνικές. Οι κατηγορίες πρέπει να είναι ομοιογενείς (κάθε κατηγορία να αποκλείει τις άλλες), αντικειμενικές (με σαφή κριτήρια ταξινόμησης), αποκλειστικές, (ώστε κάθε αξία να ταξινομείται σε μια μόνο κατηγορία, να διακρίνονται για την πιστότητά τους με δυνατότητα να επιτρέπουν σε διάφορους αναλυτές να καταλήγουν στην ίδια ταξινόμηση), εξαντλητικές, (ώστε όλες οι αξίες να ταξινομηθούν σε μια από τις κατηγορίες), κατάλληλες στο θεωρητικό πλαίσιο και τις υποθέσεις του ερευνητή και παραγωγικές, ώστε να προσφέρουν πλούσια πληροφόρηση και να οδηγούν σε νέους ερευνητικούς στόχους.

Με οδηγό τις παραπάνω μεθοδολογικές αφετηρίες έγινε η κατηγοριοποίηση των αξιακών κατηγοριών με επαναλαμβανόμενες και επισταμένες επιβεβαιώσεις των αξιών στις οποίες αναφέρονται και που είχαν καταγραφεί, με διορθωτικές αλλαγές μέχρι τη διαμόρφωση των οριστικών κατηγοριών ανάλυσης των αξιακών αναφορών.

2.6.2 Καταγραφή εικόνων

Στο τρίτο στάδιο γίνεται η καταγραφή των εικόνων που περιέχονται στα βιβλία Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής. Κάθε εικόνα καταγράφεται σε καρτέλα με συνοδευτικό κείμενο, που επεξηγεί την εικόνα, σε περιπτώσεις που η εικόνα παρατίθεται χωρίς κείμενο και καταγραφή των σχολίων που συνοδεύουν την εικόνα στις υπόλοιπες περιπτώσεις. Με την ολοκλήρωση της πρώτης φάσης ακολουθεί ο διαχωρισμός τους και η κατάταξή τους σε είδος – τύπο εικόνας που υπάρχει στα βιβλία (φωτογραφία – σχηματική εικόνα). Επιχειρείται ακόμη ο διαχωρισμός των σχηματικών εικόνων σε κατηγορίες ανάλυσης με βασικό κριτήριο τη συνθετότητα της εικόνας και την ευκολία αντίληψής τους από τους μαθητές. Η έρευνα των εικόνων ολοκληρώνεται με την κατηγοριοποίησή τους ανάλογα με τη συνάφεια που έχουν ως προς το θέμα της διδακτικής ενότητας στην οποία παρατίθενται και με τον άμεσο ή έμμεσο τρόπο αναφοράς τους στο θέμα. Η ερευνητική διαδικασία των εικόνων περιλαμβάνει ποσοτική ανάλυση, ώστε να αποδειχθεί ο βαθμός διαφορετικότητάς τους ανά χρονική περίοδο και η συμβολή τους στη διδακτική διαδικασία και ποιοτική ανάλυση για την ανεύρεση των μηνυμάτων άμεσων ή έμμεσων που εμπεριέχουν και μεταβιβάζουν στους μαθητές.

2.6.3 Καταγραφή εκπαιδευτικών σκοπών ,διδακτικών στόχων, οδηγιών, δράσεων και επιδιώξεων που απευθύνονται προς τον δάσκαλο.

Στο τέταρτο στάδιο γίνεται η καταγραφή όλων των εκπαιδευτικών σκοπών του αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής, όλων των διδακτικών στόχων των θεματικών ενοτήτων Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ και ΣΤ΄ δημοτικού και όλων των οδηγιών, δράσεων, επιδιώξεων που απευθύνονται προς το δάσκαλο. Όλοι οι εκπαιδευτικοί σκοποί του αναλυτικού προγράμματος και οι διδακτικοί στόχοι των θεματικών ενοτήτων Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ και ΣΤ΄ δημοτικού, καταχωρούνται σε ξεχωριστές καρτέλες ανάλυσης .Ακολουθεί η κατηγοριοποίησή τους και κατάταξή τους σε ομοιογενείς κατηγορίες ανάλυσης, σύμφωνα με το είδος της μάθησης που

εμπεριέχουν, ποσοτική ανάλυση ανά κατηγορία κατάταξή τους, σύγκριση των αποτελεσμάτων της έρευνας για εντοπισμό του βαθμού συμπόρευσής τους ή διαφοροποίησής τους στα αντίστοιχα στάδια υλοποίησης του εκπαιδευτικού σχεδιασμού και εξαγωγή συμπερασμάτων, κριτική θεώρηση των αποτελεσμάτων της έρευνας.

Στη συνέχεια καταγράφονται σε ξεχωριστές καρτέλες ανάλυσης όλες οι οδηγίες, δράσεις και επιδιώξεις που απευθύνονται προς το δάσκαλο, τις οποίες πρέπει απαραίτητα να εφαρμόσει και υλοποιήσει κατά τη διδασκαλία του μαθήματος. Ακολουθεί η κατάταξή τους σε ομοιογενείς κατηγορίες ανάλυσης, σύμφωνα με το είδος των δράσεων και επιδιώξεων που εμπεριέχουν, ποιοτική ανάλυση του περιεχομένου, από την οποία εξάγονται τα συμπεράσματα και γίνεται η κριτική θεώρηση των κατηγοριών ανάλυσης.

Α'. Αναλυτικά Προγράμματα:

1. *Αναλυτικό πρόγραμμα Αγωγής του Πολίτη*, Β.Δ. 6/30-1-1957, ΦΕΚ 14/1954, τ. Α'
2. *Αναλυτικό πρόγραμμα Αγωγής του Πολίτη*, Π.Δ. 1034/12-11-1977, ΦΕΚ 347
3. *Αναλυτικό πρόγραμμα Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής*, Π.Δ. 168/3-5-1984, ΦΕΚ 56Α.

Β'. Σχολικά βιβλία

1. Ρουσοπούλου Αγνή: *Θέλουμε να τα μάθουμε όλα, Αγωγή του Πολίτου διά την ΣΤ' δημοτικού*. Κατά το επίσημον αναλυτικόν πρόγραμμα, συνεργασία Αγαμέμνονος Φαράκου, Αθήνα 1957.
2. Ρουσοπούλου Αγνή: *Αγωγή του Πολίτη για την ΣΤ' δημοτικού*, Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., α' έκδοση 1975 και συνεχείς κατ' έτος επανεκδόσεις μέχρι το 1982 (8η έκδοση).
3. Σαφαρίκας Άγγελος: *Αγωγή του Πολίτη Ε' δημοτικού*, Αθήνα, έκδοση Ο.Ε.Δ.Β. α' έκδοση 1980, β' έκδ. 1981, γ' έκδ. 1982.
4. Κονταξάκης Γ. – Λαμπρινίδης Α. - Περπιράκης Γ. – Τζάνης Ι.: *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε' δημοτικού*, Αθήνα, έκδοση Ο.Ε.Δ.Β., α' έκδοση 1983-84 και συνεχείς κατ' έτος επανεκδόσεις από τον Ο.Ε.Δ.Β. μέχρι το 2004 (21η έκδοση).
5. Κονταξάκης Γ. – Λαμπρινίδης Α. - Περπιράκης Γ. – Τζάνης Ι.: *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ' δημοτικού*, Αθήνα, έκδοση Ο.Ε.Δ.Β., α' έκδοση 1983-84 και συνεχείς κατ' έτος επανεκδόσεις από τον Ο.Ε.Δ.Β. μέχρι το 2004 (21η έκδοση).

Γ'. Βιβλία για τον δάσκαλο:

1. Κονταξάκης Γ. – Λαμπρινίδης Α. - Περπιράκης Γ. – Τζάνης Ι.: *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε' δημοτικού – Βιβλίο για το δάσκαλο*, Αθήνα, έκδοση Ο.Ε.Δ.Β., α' έκδοση 1983-84 και συνεχείς κατ' έτος επανεκδόσεις από τον Ο.Ε.Δ.Β. μέχρι το 2004.
2. Κονταξάκης Γ. – Λαμπρινίδης Α. - Περπιράκης Γ. – Τζάνης Ι.: *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ' δημοτικού – Βιβλίο για το δάσκαλο*, Αθήνα, έκδοση Ο.Ε.Δ.Β., α' έκδοση 1983-84 και συνεχείς κατ' έτος επανεκδόσεις από τον Ο.Ε.Δ.Β. μέχρι το 2004.

3. ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

3.1 Ορισμός αναλυτικού προγράμματος-είδη αναλυτικών προγραμμάτων

Το αναλυτικό πρόγραμμα βρίσκεται στην καρδιά της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Είναι ένα εργαλείο, το οποίο χρησιμοποιεί ο εκπαιδευτικός στην καθημερινή του πράξη ως επαγγελματική πυξίδα και του ορίζει το τι, πώς και πότε πρέπει να κάνει. Καθολικά αποδεκτός ορισμός δεν υπάρχει και η πληθώρα των ορισμών που έχουν διατυπωθεί φανερώνει μια σχετική δυσκολία στον τομέα αυτό.

Το αναλυτικό πρόγραμμα είτε παραδοσιακού είτε νέου τύπου είναι αποτέλεσμα και προϊόν διαδικασιών σχεδιασμού και σύνταξης ενός γενικού πλαισίου μακροπρόθεσμης οργάνωσης της διδασκαλίας που γίνεται σε διάφορα επίπεδα και με διαφορετικό κατά περίπτωση βαθμό εγκυρότητας και νομιμότητας⁵⁸.

Σύμφωνα με την παραδοσιακή έννοια του όρου, αναλυτικό πρόγραμμα είναι ένα διάγραμμα μαθημάτων, που περιλαμβάνει τους γενικούς σκοπούς κάθε μαθήματος, τη διδακτέα ύλη και τη χρονική διάρκειά της, καθώς και τις διάφορες δραστηριότητες που προβλέπονται για τους μαθητές.⁵⁹

Ο Maccia ταυτίζει σαν αναλυτικό πρόγραμμα με τη διδακτέα ύλη. Αναλυτικό πρόγραμμα κατά τον Inlow είναι η σχεδιασμένη προσπάθεια του σχολείου να καθοδηγήσει το μαθητή σε προαποφασισμένα μαθησιακά αποτελέσματα.

Άλλοι ορισμοί, που προέρχονται κυρίως από αγγλοσαξωνικές χώρες, προσδίδουν στο αναλυτικό πρόγραμμα μια ευρύτερη έννοια.

Ο Eisner ορίζει το αναλυτικό πρόγραμμα ως μια σειρά από προσχεδιασμένες δραστηριότητες, πράγμα που δείχνει ότι υπάρχει οργάνωση, πρόθεση και παιδαγωγικές συνέπειες.⁶⁰

⁵⁸ Βρεττός Ι.-Καψάλης Αχ.: *Αναλυτικά προγράμματα*, Art of Text, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 22

⁵⁹ Μπουντά Ε.: *Η ιστορία στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση : αναλυτικά προγράμματα και ιστορική σκέψη*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2006, σ.61

⁶⁰ Eisner E.: *The educational imagination. On the design and evaluation of school programs*, McMillan. Νέα Υόρκη 1985, p. 132

Οι Saylor, Alexander και Lewis χρησιμοποιούν τον όρο αναλυτικό πρόγραμμα με την ευρύτερη έννοια, υποδηλώνοντας το σύνολο των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων και των μέσων που χρησιμοποιούνται, για να γίνει η μεταβίβαση του περιεχομένου των μαθημάτων στο μαθητή.⁶¹

Ο Lawrence Stenhouse, από τους πρωτοπόρους στο σχεδιασμό αναλυτικών προγραμμάτων στην Αγγλία, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το αναλυτικό πρόγραμμα είναι μια προσπάθεια να κοινωνήσει κάποιος τις βασικές αρχές μιας εκπαιδευτικής πρότασης, σε μια τέτοια μορφή, που να είναι ανοικτή σε κριτική ανάλυση και να δίνεται η δυνατότητα για αποτελεσματική μετατροπή σε πράξη.⁶²

Το αναλυτικό πρόγραμμα ως πραγμάτωση φιλοσοφίας, ανάπτυγμα στόχων και διαδικασιών και ως επιλογή αξιολόγησης γνώσης εκφράζει την εκπαιδευτική πολιτική και συναρτάται άμεσα με το κράτος, το πολιτικό και θεσμικό συγκείμενο του εκπαιδευτικού συστήματος⁶³.

Τα αναλυτικά προγράμματα χρησιμοποιήθηκαν στην ιστορία των εθνών ως μέσα οικονομικού, κοινωνικού και πολιτιστικού ελέγχου αλλά και ανάπτυξης και ως μηχανισμοί παραγωγής και αναπαραγωγής θεσμών και ιδεολογίας⁶⁴.

Το αναλυτικό πρόγραμμα δεν είναι βιβλίο αναφοράς στόχων, οδηγιών και περιεχομένων, είναι κατ' εξοχήν και πρωτίστως κείμενο παιδαγωγικό με πολιτική, ιδεολογική και κοινωνιολογική βάση.

Είδη αναλυτικών προγραμμάτων

Το αναλυτικό πρόγραμμα κατατάσσεται σε αρκετές κατηγορίες ή είδη. Μπορεί να είναι υποχρεωτικό ή επιλογής, προοδευτικό ή συντηρητικό, παραδοσιακό ή νέου τύπου (curriculum).

Ο John Goodlad, διακρίνει τα αναλυτικά προγράμματα σε πέντε διαφορετικά είδη: α) το ιδανικό, αυτό που προτείνεται από την πολιτική ηγεσία και τους διάφορους φορείς β) το επίσημο, αυτό που έχει εγκριθεί για να χρησιμοποιηθεί στα σχολεία γ) το αντιληπτό, αυτό που ερμηνεύεται από τους

⁶¹ Saylor, Alexander J., Lewis W.: *Curriculum planning for better teaching and learning*. Holt, Rinehart & Winston, Νέα Υόρκη 1988, p. 33

⁶² Stenhouse L.: *Εισαγωγή στην έρευνα και την ανάπτυξη του αναλυτικού προγράμματος* (μετ. Τσάπελης Σ.), Σαβάλλας, Αθήνα 2003, σ. 4

⁶³ Κουτσελίνη Μ.: «Σύγχρονες τάσεις και προοπτικές των αναλυτικών προγραμμάτων», Νέα παιδεία, τχ. 83, 1997, σ. 35

⁶⁴ Νούτσος Χ.: *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1971-1973)* Θεμέλιο, Αθήνα 1979, σ. 46

διδάσκοντες δ) το λειτουργικό, αυτό που πραγματικά συμβαίνει στα σχολεία, όπως το παρατηρούν και το ερμηνεύουν οι ερευνητές και ε) το βιωματικό, αυτό που βιώνει ο κάθε μαθητής.⁶⁵

Οι Βρεττός-Καψάλης κάνουν διάκριση ανάμεσα στα αναλυτικά προγράμματα και τα *curriculum*. Τα παραδοσιακά αναλυτικά προγράμματα αποτελούν συνήθως καταλόγους συνοπτικών διαγραμμάτων των περιεχομένων διδασκαλίας, τα οποία είναι δεσμευτικά για τον εκπαιδευτικό.

Ο όρος κουρίκουλο (*curriculum*) έχει πιο συγκεκριμένο και στενό περιεχόμενο καθώς αναφέρεται στην κατά το δυνατό λεπτομερή περιγραφή μιας διαδικασίας μάθησης, μιας ενότητας γνώσεων για συγκεκριμένους μαθητές, σε ένα επίσης συγκεκριμένο διάστημα. Η λατινική ρίζα του όρου υποδηλώνει τη διαρκή επανάληψή της, τη συνεχή βελτίωση και ανανέωσή της. Τα κουρίκουλα χαρακτηρίζονται από τα εξής 4 δομικά στοιχεία:

- ✓ Στόχοι
- ✓ Περιεχόμενα
- ✓ Μεθοδολογικές υποδείξεις
- ✓ Έλεγχος επίτευξης στόχων⁶⁶

Στοιχεία διάκρισης ανάμεσα στο αναλυτικό πρόγραμμα και το *curriculum* αποτελούν τα ακόλουθα σημεία : α) Οι σκοποί των παλαιών αναλυτικών προγραμμάτων αποτελούν γενικόλογες αρχές εθνικού, θρησκευτικού, κοινωνικού και άλλου περιεχομένου, που δεν έχουν καμία σχέση με την πραγματικότητα που ζουν οι μαθητές, δεν αναλύονται σε επιμέρους στόχους και όταν γίνεται αυτό, διατυπώνονται συνήθως με τη μορφή καταλόγου περιεχομένων. Στο *curriculum* αντίθετα , οι σκοποί αναλύονται σε συγκεκριμένους στόχους, συνδέονται με το παρόν και με το γενικό σκοπό β) στα παραδοσιακά αναλυτικά προγράμματα , τα περιεχόμενα της διδασκαλίας αποτελούν τον κύριο πυρήνα τους. Η διδασκαλία των περιεχομένων γίνεται αυτοσκοπός. Συνήθως τα ίδια περιεχόμενα ισχύουν επί πολλά έτη και δεν αναθεωρούνται, ανανεώνονται. Μ' αυτόν τον τρόπο δεν αξιοποιούνται νέα περιεχόμενα και η σχολική γνώση ταυτίζεται με το πεπαλαιωμένο. Στο *curriculum* τα περιεχόμενα ασκούν μια διαφορετική λειτουργία, γιατί συνδέονται με την επίτευξη των στόχων και αναμορφώνονται

---

⁶⁵ Χατζηγεωργίου Γ.: *Γνώθι το curriculum. Γενικά και ειδικά θέματα αναλυτικών προγραμμάτων και διδακτικής*, Ατραπός, Αθήνα 1998, σ. 106

⁶⁶ Χαραλάμπους Η.: «Οι έννοιες του αναλυτικού προγράμματος και της ανάπτυξης προγραμμάτων», *Νέα Παιδεία*, τχ. 74, 1995, σσ 130-132

συνεχώς γ) σε σχέση με το σχεδιασμό και την οργάνωση της διδασκαλίας, τα παραδοσιακά αναλυτικά προγράμματα δεν περιέχουν ή προσφέρουν ανεπαρκείς μεθοδολογικές υποδείξεις. Παρέχουν βέβαια περιθώρια αυτονομίας στον εκπαιδευτικό, αλλά τον αφήνουν συγχρόνως αβοήθητο. Στο curriculum ο σχεδιασμός και η οργάνωση της διδασκαλίας δεν θεωρούνται ανεξάρτητα από τους στόχους και τα περιεχόμενα. Δίδονται ενδεικτικές μεθοδολογικές δραστηριότητες και εναλλακτικές δυνατότητες χρήσης διδακτικών μέσων δ) στην αξιολόγηση, το αναλυτικό πρόγραμμα αναφέρει συνήθως τον αριθμό των γραπτών διαγωνισμάτων, ενώ στο curriculum εμπεριέχονται μέθοδοι και εργαλεία ελέγχου της απόδοσης κατά τη διατύπωση των στόχων.⁶⁷

Μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στο αναλυτικό πρόγραμμα και στο curriculum έχει σχέση με τη διαδικασία σύνταξης. Τα αναλυτικά προγράμματα συντάσσονται συνήθως από μια κλειστή επιτροπή του Υπουργείου Παιδείας, ενώ στη σύνταξη του curriculum συμμετέχουν εκπρόσωποι διαφόρων επιστημονικών κλάδων, αλλά και μάχιμοι εκπαιδευτικοί.⁶⁸

Η κριτική στα παραδοσιακά αναλυτικά προγράμματα επικεντρώνεται στη γενικότητα της περιγραφής των σκοπών, στην έλλειψη νομιμότητας και εγκυρότητας των αποφάσεων σχεδιασμού και σύνταξής του. Στα curriculum είναι υπαρκτός ο κίνδυνος να γίνουν εκπαιδευτικοί και μαθητές αντικείμενα χειραγώγησης.⁶⁹

Στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα ο Κοκκώνης το 1842 θα εκδώσει τον αναθεωρημένο οδηγό της αλληλοδιδασκτικής, που ουσιαστικά αποτελεί το πρώτο δείγμα αναλυτικού προγράμματος στο δημοτικό σχολείο⁷⁰. Το 1880 συντάχτηκαν τα πρώτα αναλυτικά προγράμματα για τα μαθήματα του δημοτικού σχολείου από το γενικό Επιθεωρητή Δ. Πετρίδη.

Οι νέες μέθοδοι υλοποίησης των αναλυτικών προγραμμάτων αρχίζουν να εφαρμόζονται μετά τη μεταρρύθμιση του 1976-77 και συνεχίστηκαν με τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της περιόδου 1981-85. Η πιο σημαντική καινοτομία που εγκαινιάστηκε στο επίπεδο της υλοποίησης των αναλυτικών προγραμμάτων, είναι η έκδοση από τον Ο.Ε.Δ.Β. ειδικών βιβλίων που

⁶⁷ Βρεττός Ι. – Καψάλης Αχ.: ό.π., σ. 20-23

⁶⁸ Μπουντά Ε.: Η ιστορία στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση....., ό.π., σ.124

⁶⁹ Ταμβάκης Οδ.: «Βιβλία και αναλυτικό πρόγραμμα στην Α/βάθμια εκπαίδευση, περιεχόμενο και ρόλος», Αντιτετράδια της εκπαίδευσης, τχ. 27-28 1994, Αθήνα 1994, σ. 34

⁷⁰ Τζήκας Χ.: *Ι.Π. Κοκκώνης. Ο ρόλος του στη θεμελίωση και τα πρώτα βήματα της διδακτικής στην Ελλάδα*, Gutenberg, Αθήνα 1999, σ. 26.

απευθύνονται στους εκπαιδευτικούς και δίνουν αναλυτικές οδηγίες για τον προγραμματισμό των δραστηριοτήτων και τη διδασκαλία των μαθημάτων. Η έκδοση όλων των βιβλίων από το ΥΠΕΠΘ παρουσιάζεται από τον επίσημο λόγο ως μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού και τεχνολογικού εξορθολογισμού των παρεχόμενων σχολικών γνώσεων, με σκοπό την υποβοήθηση του έργου των εκπαιδευτικών. Επίσης ως μια προσπάθεια ενιαιοποίησης της διδακτέας ύλης και εξασφάλισης ίσων ευκαιριών μεταξύ των μαθητών ή άμβλυνσης των διαφορών τους με σκοπό τον εκδημοκρατισμό του σχολείου, μέσω της ομοιογενοποίησης των σχολικών γνώσεων και της κοινωνικής ουδετερότητας, η οποία απορρέει από την εγκυρότητα και την επιστημονικότητα που τους προσδίδει η επίσημη προέλευση και επιλογή τους⁷¹.

Όμως συνιστούν μια από τις πιο αποτελεσματικές μορφές κρατικής παρέμβασης, όχι μόνο στην οργάνωση αλλά και στο επίπεδο υλοποίησης των αναλυτικών προγραμμάτων. Συγκεκριμένα οι νέες μέθοδοι υλοποίησης των αναλυτικών προγραμμάτων και ιδιαίτερα η έκδοση βοηθητικών βιβλίων για τους εκπαιδευτικούς, στα οποία δεν περιγράφονται απλώς οι αντικειμενικοί στόχοι ή δεν παρατίθενται παραδείγματα διδασκαλίας, αλλά οριοθετείται μέχρι την παραμικρή λεπτομέρεια η διδακτέα ύλη, επηρεάζει αρνητικά το διδακτικό έργο των εκπαιδευτικών και ιδιαίτερα αυτών που δεν διαθέτουν ολοκληρωμένη γνώση των γνωστικών αντικειμένων ούτε και επαρκή ενημέρωση για τα σύγχρονα πορίσματα των επιστημών της αγωγής, και, επομένως είναι πιο ευάλωτοι στις δεσμεύσεις, που επιβάλλει ο συγκεντρωτικός και γραφειοκρατικός χαρακτήρας του εκπαιδευτικού συστήματος και πιο πρόθυμοι να αποδεχτούν τις έτοιμες λύσεις, που περιβάλλονται από την εγκυρότητα την οποία τους προσφέρει η επίσημη προέλευσή τους. Οδηγούν τη διδακτική πράξη στο στείορο φορμαλισμό, την μεταβάλλουν σε απρόσωπη διαδικασία μηχανιστικής αναπαραγωγής μαθημάτων-συνταγών. Ακυρώνουν την προσπάθεια εκσυγχρονισμού, γιατί δεν αφήνουν περιθώρια εναλλακτικής προσέγγισης της γνώσης και παρέχουν βάσιμες ενδείξεις πως υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στους επίσημους επιδιωκόμενους στόχους και την ισχύουσα σχολική πραγματικότητα. Η αντίθεση αυτή παρέχει ενδείξεις πως η προσπάθεια υποβοήθησης του έργου των εκπαιδευτικών

---

⁷¹ Παπαχρήστου Β. – Μάνδαλος Ι.: «Τα αναλυτικά προγράμματα των μαθημάτων του δημοτικού σχολείου: πολιτική πρώτης προτεραιότητας η ανάγκη αναθεώρησής τους», *Ανοιχτό Σχολείο*, τχ. 63, 1997 ss. 5-8

καταλήγει σε μέσο χειραγώγησης και θεσμικού ελέγχου, περιορίζοντας τη σχετική αυτονομία τους⁷².

Η ουδετερότητα των σχολικών γνώσεων που προσδίδει ο ενιαίος χαρακτήρας των μεθόδων υλοποίησης των αναλυτικών προγραμμάτων απορρίπτεται από τα επιστημονικά δεδομένα που έχουν αποδείξει πως οι σχολικές γνώσεις δεν είναι κοινωνικά ουδέτερες, είναι ένα σύνολο από πολιτιστικά σύμβολα που συνδέονται διαλεκτικά με τις κοινωνικές λειτουργίες του σχολείου και την ταξική διάρθρωση της κοινωνίας⁷³. Γι' αυτό η επιλογή τους από το γενικότερο σύνολο των γνώσεων, που διαμορφώνεται από τις κυρίαρχες οικονομικές και κοινωνικές δομές, γίνεται με συγκεκριμένα ιδεολογικά κριτήρια που εκφράζουν και υπηρετούν τα συμφέροντα των προνομιούχων κοινωνικών τάξεων. Δεν αποβλέπουν δηλαδή μόνο στην ανάπτυξη των μαθητών, αλλά λειτουργούν και ως μέσο κοινωνικού ελέγχου, που είναι απαραίτητος για τη συντήρηση της οικονομικής και πολιτιστικής τους κυριαρχίας, η οποία μάλιστα αναπαράγεται στο όνομα της κοινωνικής δικαιοσύνης και του εκδημοκρατισμού της εκπαίδευσης. Η συγκρότηση και οργάνωση των αναλυτικών προγραμμάτων στηρίζεται μεν στους επίσημους σκοπούς κάθε βαθμίδας, στην ουσία όμως διαμορφώνεται από την επίσημη κουλτούρα. Περιλαμβάνει συγκεκριμένες μορφές πολιτιστικού κεφαλαίου, που είναι μέρος μια ευρύτερης αξιολογημένης γνώσης και εξυπηρετεί ταυτόχρονα ρητούς και άρρητους στόχους, που συνδέονται με τις ευρύτερες σχέσεις οικονομικής και πολιτιστικής κυριαρχίας, όπως και του ευρύτερου κοινωνικού ελέγχου. Είναι μια πολιτική επιλογή με κοινωνικό περιεχόμενο⁷⁴.

---

⁷² Παπαχρήστος Β.: «Στρατηγικός ανασχεδιασμός του εκπαιδευτικού συστήματος με βάση τα αναλυτικά προγράμματα», Το Σχολείο του Μέλλοντος, τχ. 19, 1997, σς 47-52

⁷³ Ιωαννίδου-Κουτσελίνη Μ.: «Τα αναλυτικά προγράμματα σε μια μετανεωτερική εποχή», Παιδαγωγική Επιθεώρηση, τχ. 28, 1991, σ. 29

⁷⁴ Σιάμου Ε.: «Οι νέες μορφές υλοποίησης των αναλυτικών προγραμμάτων και η δυναμική του κοινωνικού ελέγχου στο σχολείο», Εκπαιδευτική Κοινότητα, τχ. 30, 1995, σς. 35-39

3.2 Θεματικές ενότητες αναλυτικού προγράμματος Αγωγής του Πολίτη (1957)

ΤΑΞΗ Ε΄

ΕΝΟΤΗΤΕΣ	ΘΕΜΑΤΑ ΕΝΟΤΗΤΩΝ
1. Πατρίς Β.Δ. 6 / ΦΕΚ 14 ,τχ.Α΄, 30.1.1957, σελ. 94	<ul style="list-style-type: none"> • Η στενωτέρα και ευρυτέρα Πατρίς • Η ελληνική φυλή • Η ελληνική γλώσσα • Ελληνική γλώσ α • Ελληνικά ήθη και έθιμα, παραδόσεις • Εθνικά ιδανικά • Προτερήματα και ελαττώματα της ελληνικής φυλής
2. Θρησκεία Β.Δ. 6 / ΦΕΚ 14, τχ.Α΄, 30.1.1957, σελ.94	<ul style="list-style-type: none"> • Η σημασία της θρησκείας δια τον Ελληνισμό • Η ορθόδοξη χριστιανική εκκλησία και τα λοιπά θρησκευάματα
3. Οικογένεια Β.Δ. 6 / ΦΕΚ 14, τχ. Α΄, 30.1.1957, σελ.94	<ul style="list-style-type: none"> • Μέλη της οικογένειας • Βαθμοί συγγένειας • Υποχρεώσεις προς την οικογένειαν • Οικογενειακόν άσυλον
4. Εκπαίδευσις Β.Δ. 6 / ΦΕΚ 14, τχ. Α΄, 30.1.1957, σελ.94-95	<ul style="list-style-type: none"> • Στοιχειώδης υποχρεωτική εκπαίδευσις • Μέση εκπαίδευσις • Ανωτέρα και Ανωτάτη Εκπαίδευσις • Επαγγελματική Εκπαίδευσις και επαγγελματικός προσανατολισμός • Τύπος, ραδιόφωνο • Ευεργέται της εκπαιδεύσεως • Η Ελλάς σήμερα από απόψεως αναλφαβητισμού
5. Εθνικά σύμβολα και μνημεία Β.Δ. 6 / ΦΕΚ 14, τχ.Α΄, 30.1.1957,σελ.95	<ul style="list-style-type: none"> • Η σημαία • Εθνικόν στέμμα – εθνόσημον • Άγνωστος στρατιώτης, ηρώα πεσόντων

<p>6. Εθνικά έορταί και επέτειοι</p> <p>Β.Δ. 6 / ΦΕΚ 14, τχ. Α΄, 30.1.1957, σελ..95</p>	<ul style="list-style-type: none"> • 25^η Μαρτίου • 28^η Οκτωβρίου • Τοπικά εθνικά έορταί
<p>7. Εθνικός Ύμνος</p> <p>Β.Δ. 6 / ΦΕΚ 14, τχ. Α΄, 30.1.1957,σελ.95</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Προίμιον Εθνικού Ύμνου
<p>8.Οικονομία και αποταμίευσις</p> <p>Β.Δ. 6 / ΦΕΚ 14, τχ. Α΄, 30.1.1957,σελ.95-96</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Το χρήμα • Αι τράπεζαι, τα ταμειυτήρια • Αι κοινωνικά ασφαλίσεις • Ο εθνικός πλούτος και το εθνικόν εισόδημα
<p>9. Σύγχρονα σημαντικά γεγονότα</p> <p>Β.Δ. 6 / ΦΕΚ 14, τχ. Α΄, 30.1.1957,σελ.96</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Σημαντικά πράξεις, αίτινες ετησίως βραβεύονται υπό της Ακαδημίας Αθηνών • Μεγάλα εθνικά γεγονότα • Μεγάλα διεθνή γεγονότα
<p>10. Η ζωή και τα έργα μεγάλων ανδρών της Ελλάδας</p> <p>Β.Δ. 6 / ΦΕΚ 14, τχ. Α΄, 30.1.1957,σελ.96</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Σοφοί και μεγάλοι άνδρες της αρχαίας Ελλάδος • Εθνικοί ποιηταί • Εθνικοί ευεργέται • Ηρωικά προσωπικότητες της παλαιάς και νεωτέρας Ελληνικής ιστορίας • Πολιτικά προσωπικότητες

ΤΑΞΗ ΣΤ΄

ΕΝΟΤΗΤΕΣ	ΘΕΜΑΤΑ ΕΝΟΤΗΤΩΝ
1. Κράτος – Έθνος Β.Δ. 6 / ΦΕΚ 14, τχ. Α΄, 30.1.1957,σ ελ.96	<ul style="list-style-type: none"> • Κράτος, έθνος • Λαός, χώρα, φυλή, κοινότης, κοινωνία, ανθρωπότης
2. Εκκλησία Β.Δ. 6 / ΦΕΚ 14, τχ. Α΄, 30.1.1957,σ ελ.96	<ul style="list-style-type: none"> • Εκκλησία της Ελλάδας • Ορθόδοξος χριστιανική εκκλησία • Εκκλησιαστική ιεραρχία
3. Σύνταγμα της Ελλάδας Β.Δ. 6 / ΦΕΚ 14, τχ. Α΄, 30.1.1957,σ ελ.97	<ul style="list-style-type: none"> • Έννοια Συντάγματος • Ιστορία και περιεχόμενον αυτού • Ελληνική γλώσσα και σύνταγμα • Θρησκεία και σύνταγμα
4. Αι τρεις εξουσίες του κράτους Β.Δ. 6 / ΦΕΚ 14, τχ. Α΄, 30.1.1957,σ ελ.97 Α΄ <u>Νομοθετική Εξουσία</u> Β΄ <u>Εκτελεστική εξουσία</u> Γ΄ <u>Δικαστική εξουσία</u>	<ul style="list-style-type: none"> • Βουλή, βουλευταί • Λειτουργία βουλής • Πως ψηφίζονται οι νόμοι • Η εφημερίς της κυβερνήσεως • Βασιλεύς • Κυβέρνησις και υπουργοί • Υπουργεία • Όργανα εκτελεστικής εξουσίας • Υπαλληλική ιεραρχία • Δικαστήρια • Είδη δικαστηρίων • Δικηγόροι, δικολάβοι, μήνυσις, απολογία, δίκη
5. Αυτοδιοικήσις Β.Δ. 6/ ΦΕΚ 14, τχ. Α΄, 30.1.1957,σ ελ.97	<ul style="list-style-type: none"> • Κοινότης, δήμος, πρόεδρος, δήμαρχος • Έπαρχος, νομάρχης • Νομικά πρόσωπα δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου • Αυτόνομοι οργανισμοί

	<ul style="list-style-type: none"> • Οργανισμοί ιδιωτικής πρωτοβουλίας
<p>6. Πολίτευμα B.Δ. 6 / ΦΕΚ 14, τχ. Α΄, 30.1.1957,σ ελ.97</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Βασιλεία • Δημοκρατία • Βασιλευόμενη δημοκρατία • Δικτατορία • Κομμουνισμός
<p>7. Καθήκοντα και δικαιώματα του πολίτου B.Δ. 6 / ΦΕΚ 14, τχ. Α΄, 30.1.1957,σ ελ.98</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Φιλοπατρία • Υπακοή εις τους νόμους • Στρατιωτική υποχρέωσις • Σεβασμός και προστασία των μνημείων της τέχνης • Ισότης • Κληρονομία, διαθήκη, σεβασμός και προστασία ιδιοκτησίας • Ελευθερία εργασίας σκέψεως • Απόρρητον επιστολών, οικογενειακόν άσυλον • Ελευθερία τύπου • Φιλανθρωπία • Ανάπαυσις και ησυχία • Κοινωνική υγιεινή • Το συνεταιρίζεσθαι και συνέρχεσθαι • Το εκλέγειν (ψηφος, κόμμα προπαγάνδα)
<p>8. Διεθνείς σχέσεις B.Δ. 6 / ΦΕΚ 14, τχ.Α΄, 30.1.1957,σελ. 98</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Αι σχέσεις μετά των άλλων λαών • Πρόξενoi, πρέσβεις • Οργάνωσις των Ηνωμένων Εθνών • Άλλοι διεθνείς οργανισμοί
<p>9. Σύγχρονα σημαντικά γεγονότα B.Δ. 6 / ΦΕΚ 14, τχ. Α΄, 30.1.1957,σ ελ.98</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Σημαντικάί πράξεις, αίτινες ετησίως βραβεύονται υπό της Ακαδημίας Αθηνών • Μεγάλα εθνικά γεγονότα • Μεγάλα διεθνή γεγονότα.

3.3 Θεματικές ενότητες αναλυτικού προγράμματος Αγωγής του Πολίτη (1977)

ΤΑΞΗ Ε΄

ΕΝΟΤΗΤΕΣ	ΘΕΜΑΤΑ ΕΝΟΤΗΤΩΝ
<p>1. Ο άνθρωπος ως άτομο και κοινωνικό ον Π.Δ.1034/ΦΕΚ347,τχ.Α΄, 12.11.1977,σελ.3205</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Έννοια κοινότητας • Διάκρισή της σε φυσική, πολιτιστική • Η αγωγή ως προσπάθεια εντάξεως του ατόμου στην κοινωνία • Η συμπεριφορά του ατόμου στην κοινότητα
<p>2. Οικογένεια Π.Δ.1034/ΦΕΚ347,τχ.Α΄, 12.11.1977,σελ.3205</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ως φυσική κοινότητα και κύτταρο της κοινωνίας • Καλλιέργεια και ανάπτυξη γνήσιων ανθρώπινων σχέσεων στην οικογένεια • Ελληνικά οικογενειακά ήθη και έθιμα
<p>3. Σχολείο Π.Δ.1034/ΦΕΚ347,τχ.Α΄, 12.11.1977,σελ.3206</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ως πολιτιστική κοινότητα • Καλλιέργεια και ανάπτυξη ανθρώπινων σχέσεων στο σχολείο • Δάσκαλος-μαθητής, μαθητής-συμμαθητής, μαθητής-τάξη, παιχνίδι-εργασία, δικαίωμα-καθήκον, σεβασμός-αυτοσεβασμός, οικογένεια-σχολείο
<p>4. Κοινότητα Π.Δ.1034/ΦΕΚ347,τχ.Α΄, 12.11.1977,σελ.3206</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Βασικοί θεσμοί στην κοινότητα • Η εκκλησία, το σχολείο, η διοίκηση • Οι επαγγελματικοί συνεταιρισμοί και οι μορφωτικοί σύλλογοι • Βασικά έργα στην κοινότητα • Η συμπεριφορά του ατόμου στην κοινότητα • Δικαιώματα και υποχρεώσεις • Τα καθήκοντα απέναντι στους θεσμούς, τα κοινόχρηστα έργα, το φυσικό περιβάλλον • Ο σεβασμός των δικαιωμάτων των άλλων και ο αυτοσεβασμός
<p>5. Κοινωνία</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Έννοια της κοινωνίας

Π.Δ.1034/ΦΕΚ347,τχ.Α΄, 12.11.1977,σελ.3206	<ul style="list-style-type: none"> • Κοινωνική συμπεριφορά • Κοινή γνώμη, έννοια και διαμόρφωσή της • Τύπος, ραδιόφωνο, τηλεόραση, αναγνώσματα, θεάματα
6. Κυκλοφοριακή αγωγή	-

ΤΑΞΗ ΣΤ΄

ΕΝΟΤΗΤΕΣ	ΘΕΜΑΤΑ ΕΝΟΤΗΤΩΝ
1. Επαγγέλματα Π.Δ.1034/ΦΕΚ347,τχ.Α΄, 12.11.1977,σελ.3206	<ul style="list-style-type: none"> • Εξέταση με τρόπο εποπτικό • Σημασία χειρωνακτικών και τεχνικών επαγγελμάτων • Σημασία της εργασίας για την ευημερία του ατόμου και της κοινωνίας • Το επάγγελμα ως μέσο ικανοποίησης υλικών και πνευματικών αναγκών και ως μέσο ηθικοποίησης και κοινωνικοποίησης
2. Κράτος Π.Δ.1034/ΦΕΚ347,τχ.Α΄, 12.11.1977,σελ.3206	<ul style="list-style-type: none"> • Το κράτος ως οργανωμένη κοινωνία • Το δημοκρατικό κοινοβουλευτικό πολίτευμα • Ο ολοκληρωτισμός άρνηση της δημοκρατίας και κίνδυνος για το έθνος • Το Σύνταγμα, ο ανώτατος άρχοντας, νομοθετική-εκτελεστική-δικαστική εξουσία, οι βαθμίδες της δικαιοσύνης • Η κυβέρνηση, κοινωνική πρόνοια • Τοπική αυτοδιοίκηση • Καθήκοντα και δικαιώματα του πολίτη • Το δικαίωμα και η υποχρέωση της ψήφου • Η φορολογική υποχρέωση και η σημασία της για το κοινωνικό σύνολο
3. Έθνος Π.Δ.1034/ΦΕΚ347,τχ.Α΄, 12.11.1977,σελ.3206	<ul style="list-style-type: none"> • Ελληνικό έθνος, θεμελιώδη γνωρίσματά του • Η πατρίδα, τα εθνικά σύμβολα • Ιστορία του ελληνικού έθνους και η εισφορά του

	<p>στον πολιτισμό</p> <ul style="list-style-type: none"> • Οι εθνικοί και τοπικοί ευεργέται • Ο ελληνισμός της διασποράς
<p>4. Πατρίδα Π.Δ.1034/ΦΕΚ347,τχ.Α', 12.11.1977,σελ.3206</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Τα καθήκοντα του Έλληνα απέναντι στην πατρίδα και το έθνος του
<p>5. Λαός</p>	-
<p>6. Εκκλησία Π.Δ.1034/ΦΕΚ347,τχ.Α', 12.11.1977,σελ.3206</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ο σημαντικός ρόλος της εκκλησίας στην πορεία του έθνους μας, στη ζωή της κοινότητας και της σύγχρονης κοινωνίας • Η έννοια της καθολικότητας του Χριστιανισμού
<p>7. Διεθνείς σχέσεις Π.Δ.1034/ΦΕΚ347,τχ.Α', 12.11.1977,σελ.3206</p>	<ul style="list-style-type: none"> • ΝΑΤΟ • ΕΟΚ • ΕΕΣ • ΟΗΕ
<p>8. Ο Έλληνας ως πολίτης της Ενωμένης Ευρώπης</p>	-
<p>9. Κυκλοφοριακή αγωγή Π.Δ.1034/ΦΕΚ347,τχ.Α', 12.11.1977,σελ.3206</p>	

3.4 Θεματικές ενότητες αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (1984)

ΤΑΞΗ Ε΄

ΕΝΟΤΗΤΕΣ	ΘΕΜΑΤΑ ΕΝΟΤΗΤΩΝ
<p>1. Συμβίωση των ανθρώπων Π.Δ.168/ΦΕΚ56,τχ.Α', 8.5.1984,σελ.696</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Βασικές ανάγκες του ανθρώπου • Τα αγαθά της συμβίωσης • Όροι συμβίωσης
<p>2. Κοινωνική ζωή</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Η οικογένεια ως μορφή κοινωνικής συμβίωσης

Π.Δ.168/ΦΕΚ56,τχ.Α΄, 8.5.1984,σ ελ.697	<ul style="list-style-type: none"> • Οι πρώτοι οικισμοί • Σημερινές κοινότητες • Οργάνωση και λειτουργία της ελληνικής κοινότητας
3. Δικαιώματα και υποχρεώσεις των πολιτών Π.Δ.168/ΦΕΚ56,τχ.Α΄, 8.5.1984,σ ελ.699	<ul style="list-style-type: none"> • Τα δικαιώματα του ατόμου • Κοινωνικές αλληλεξαρτήσεις • Συλλογικό και συνεταιριστικό πνεύμα
4. Η εργασία ως βιοπορισμός και κοινωνική λειτουργία Π.Δ.168/ΦΕΚ56,τχ.Α΄, 8.5.1984,σ ελ.699	<ul style="list-style-type: none"> • Εργασία και βιοπορισμός • Εργασία και επαγγέλματα • Εργασία και πρόοδος
5. Κράτος και κοινωνία Π.Δ.168/ΦΕΚ56/,τχ.Α΄, 8.5.1984,σ ελ.700	<ul style="list-style-type: none"> • Γιατί έχουμε κράτος • Οργάνωση και λειτουργία του ελληνικού κράτους • Το ελληνικό έθνος

ΤΑΞΗ ΣΤ΄

ΕΝΟΤΗΤΕΣ	ΘΕΜΑΤΑ ΕΝΟΤΗΤΩΝ
1. Οργάνωση της κοινωνικής ζωής Π.Δ.168/ΦΕΚ54,τχ.Α΄, 8.5.1984,σ ελ.701	<ul style="list-style-type: none"> • Κοινωνικός βίος
2. Πολιτεία και δημοκρατία Π.Δ.168/ΦΕΚ54,τχ.Α΄, 8.5.1984,σ ελ.702	<ul style="list-style-type: none"> • Μορφές πολιτικής οργάνωσης • Δημοκρατικά συντάγματα

<p>3. Η ελληνική δημοκρατία Π.Δ.168/ΦΕΚ54,τχ.Α', 8.5.1984,σ ελ.702</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Η εξέλιξη της δημοκρατίας στην Ελλάδα • Αρχές της δημοκρατίας και δημοκρατικοί θεσμοί
<p>4. Κρατική μέριμνα Π.Δ.168/ΦΕΚ54,τχ.Α', 8.5.1984,σ ελ.703-704</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ζωή, υγεία, ψυχαγωγία • Παιδεία, εργασία, πρόοδος • Κοινωνική πρόνοια • Οικονομία • Προστασία του περιβάλλοντος
<p>5. Εμείς και ο κόσμος Π.Δ.168/ΦΕΚ54,τχ.Α', 8.5.1984,σ ελ.705</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Οι λαοί της γης • Διεθνής ανταγωνισμός
<p>6. Κυκλοφοριακή αγωγή Π.Δ.168/ΦΕΚ54,τχ.Α', 8.5.1984,σ ελ.705-706</p>	<p>-</p>

Επεξήγηση συντομογραφιών:

Β.Δ. = Βασιλικό Διάταγμα

Π.Δ. = Προεδρικό Διάταγμα

Φ.Ε.Κ. = Φύλλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως

3.5 Κατηγορίες αξιών αναλυτικού προγράμματος Αγωγής του Πολίτη (1957)

ΑΝΑΛΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ (1957)	
Σεβασμός	Συναδέλφωση
Υπακοή	Ευθύνη
Καλοσύνη	Αξιοπρέπεια
Συνεργασία	Βοήθεια
Φιλοπατρία	Συγκίνηση
Θρησκεία	Ελευθερία
Οικογένεια	Ευεργεσία
Μόρφωση	Ιδανικά προγόνων
Ηρωισμός	Φιλανθρωπία
Αγάπη	Υγεία
Οικονομία	Ιδιοκτησία
Αποταμίευση	Καθήκον
Υπερηφάνεια	Υποχρέωση
Υποταγή	Κοινωνική Ζωή
Πίστη	Έλεγχος
Νομιμοφροσύνη	Συμπεριφορά
Δικαιοσύνη	Φιλία
Αφοσίωσις	Ανοχή
Κοινωνική Συνείδηση	

3.6 Κατηγορίες αξιών αναλυτικού προγράμματος Αγωγής του Πολίτη (1977)

ΑΝΑΛΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ (1977)	
Συμπεριφορά	Κυκλοφοριακή αγωγή
Κοινωνικότητα	Οικονομία
Συνείδηση	Εργασία
Δικαίωμα	Ηθικοποίηση
Υποχρέωση	Κοινότητα
Δημοκρατία	Κοινωνική πρόνοια
Οικογένεια	Φορολογική υποχρέωση
Ήθη και Έθιμα	Εθνικά Σύμβολα
Σεβασμός	Πολιτισμός
Αυτοσεβασμός	Ευεργέτες
Σχολική Κοινότητα	Πατρίδα
Εκκλησία	Θρησκευτική Πίστη
Φυσικό περιβάλλον	Πολίτης

3.7 Κατηγορίες αξιών αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (1984)

ΑΝΑΛΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ (1984)	
Κοινωνία	Κράτος
Κοινωνικοί θεσμοί	Πολιτεία
Πολιτικοί θεσμοί	Λαϊκή Βούληση
Συνείδηση	Αυτοδιοίκηση
Υπευθυνότητα	Σύνταγμα
Δημιουργία	Λαός
Δημοκρατία	Δικαιοσύνη
Ευαισθησία	Ανεξαρτησία
Πανανθρώπινη Κοινότητα	Έθνος
Οικογένεια	Ελευθερία
Συμμετοχή	Ανθρωπισμός
Κοινότητα	Πολίτευμα
Δικαίωμα	Ζωή
Εργασία	Πίστη
Ελευθερία λόγου	Ισοτιμία
Θρησκεία	Ισονομία
Παιδεία	Ανεξιθρησκεία
Υγεία	Ελευθερία σκέψης
Καθήκον	Υγεία
Ήθη και έθιμα	Ψυχαγωγία
Αλληλεγγύη	Κοινωνική πρόνοια
Συνεταιρισμός	Τέχνες
Παραγωγή	Πολιτισμός
Προστασία	Προστασία περιβάλλοντος
Κατανάλωση	Ειρήνη
Επιστήμη	Συναδέλφωση

3.8 Ανάλυση περιεχομένου θεματικών ενοτήτων και αξιακών κατηγοριών αναλυτικού προγράμματος Αγωγής του Πολίτη (1957)

Το αναλυτικό πρόγραμμα του 1957 κατατάσσει το μάθημα της Αγωγής του Πολίτη στα πατριδογνωστικά μαθήματα μαζί με την Πατριδογνωσία, Ιστορία και Γεωγραφία μετά στοιχείων Τουρισμού.

Ως σκοπός των πατριδογνωστικών μαθημάτων αλλά και ουσιώδες καθήκον του σχολείου τίθεται η αγάπη της ελληνικής πατρίδας, η γνώση της ελληνικής ιστορίας και των επικών κατορθωμάτων, η γνωριμία με τις αρετές του καλού Έλληνα πολίτη, η συνεργασία μετά φίλων ξένων λαών.

Η επιλογή αυτή φαίνεται ότι έχει επηρεαστεί από τα πρόσφατα ιστορικά-πολιτικά γεγονότα. Μπροστά στον κίνδυνο αφανισμού που διέτρεξε η Ελλάδα κατά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο αλλά και έχοντας νωπές τις πληγές του εμφύλιου σπαραγμού και του ορατού φάσματος επικράτησης των αριστερών δυνάμεων, φοβούμενη την αλλαγή συμπόρευσης της χώρας προς καθεστώτα σοβιετικού τύπου, επιχειρεί για άλλη μια φορά με επιστροφή στο «ένδοξο παρελθόν» να τονώσει το εθνικό αίσθημα, να καλλιεργήσει την αίσθηση υπεροχής του ελληνικού έθνους που είναι εμποτισμένο με αρετές, να διαμορφώσει τον καλό Έλληνα πολίτη, ο οποίος θα αντιμετωπίσει τον κίνδυνο των παράνομων κομμουνιστών και θα αναπτύξει συνεργασία μόνο μεταξύ των φίλων ξένων λαών, οι οποίοι έχουν αναλάβει την υποστήριξή της.

Το αναλυτικό πρόγραμμα Αγωγής του Πολίτη περιλαμβάνει το γενικό σκοπό και τους ειδικούς σκοπούς, ενότητες με θεματικές υποδιαιρέσεις, ειδικές επιδιώξεις, όπου αποκαλύπτεται η επίσημη κρατική επιλογή για τις έννοιες που πρέπει να διδαχθούν, τις διαθέσεις και συνήθειες που πρέπει να καλλιεργηθούν και τα ιδανικά που πρέπει να εγχαραχτούν στους μαθητές, μεθοδικές υποδείξεις για την καλύτερη προσέγγισή τους μέσα από βιωματικές, συνεργατικές εκδηλώσεις.

Η λεπτομερής περιγραφή και ανάλυση των στόχων και των επιδιώξεων του μαθήματος αιτιολογείται από τον έντονο προβληματισμό και διχασμό που πάντοτε προκαλούσε η διδασκαλία πολιτικών, κοινωνικών θεσμών και αξιών σε αναπτυσσόμενους μαθητές και το φόβο μήπως το μάθημα Αγωγής του Πολίτη αποτελέσει πεδίο πολιτικής κατήχησης εκ μέρους των δασκάλων πέρα από τις επίσημες επιλογές του κρατικού μηχανισμού. Αποτελεί λεπτομερή οδηγό, όπου

ξεκάθαρα διαφαίνονται οι προθέσεις, διαθέσεις, επιλογές της ίδια της πολιτείας για το σύστημα πολιτικό-κοινωνικών, ηθικών, εθνικών, θρησκευτικών αξιών που πρέπει να ενστερνιστούν οι μαθητές μέσα από την ανάπτυξη διαθέσεων – συνηθειών και την υιοθέτηση ιδανικών για τη ζωή τους. Ταυτόχρονα λειτουργεί ως διασφαλιστική δικλείδα οριοθέτησης της παρεμβατικότητας του δασκάλου, η οποία ουσιαστικά εκμηδενίζεται. Αποκαλυπτικό στοιχείο του πνεύματος επιβολής που διατρέχει το κείμενο με την απαίτηση της πιστής εφαρμογής αποτελεί η οριστική και υποτακτική έγκλιση στην οποία είναι γραμμένο.

Ο γενικός σκοπός του μαθήματος αφορά στην ανάπτυξη του μαθητή, ώστε να γίνει καλός Έλληνας πολίτης. Τα χαρακτηριστικά του καλού Έλληνα πολίτη περιγράφονται και αναλύονται στους ειδικούς σκοπούς:

α) Κατανόηση, πρόσκτηση βασικών εννοιών και γνώσεων για τα εθνικά σύμβολα, την κυβέρνηση, το κράτος. (Β.Δ.6/ΦΕΚ 14,τ.Α',30-1-1957,s.93)

β) Ανάπτυξη ενδιαφέροντος για τα προβλήματα του καλού πολίτη. Οι πολίτες διαχωρίζονται σε δύο κατηγορίες, τους καλούς και τους κακούς. Οι καλοί πολίτες αξίζουν το ενδιαφέρον, ενώ οι κακοί την αδιαφορία μας. Στην κατηγορία των καλών πολιτών ανήκουν όσοι αποδέχονται και στηρίζουν τις επιλογές της κυβέρνησης, ενώ στην κατηγορία των κακών ανήκουν οι κομμουνιστές, οι οποίοι αποτελούν εθνικό κίνδυνο και γι' αυτό έχει κηρυχθεί εναντίον τους ένας αδιάκοπος διωγμός. (Β.Δ.6/ΦΕΚ 14,τ.Α',30-1-1957,s.93)

γ) Ανάπτυξη ευνοϊκών διαθέσεων, διαφερόντων και αρετών όπως: απόκτηση καλών τρόπων συμπεριφοράς (να μη διακόπτει τους ομιλούντας, να μην ενοχλεί αυτούς, σεβασμός, υπακοή στους κανόνες καλής και ηθικής συμπεριφοράς, αυτοκυριαρχία, υπευθυνότητα). Αρετές οι οποίες έχουν ως βαθύτερο σκοπό να καταπνίξουν τον έμφυτο αυθορμητισμό που διακατέχει τους μαθητές και να τους εθίσει σταδιακά στους κανόνες ηθικής και συμμόρφωσης προς τα πρότυπα που έχει επιλέξει ο επίσημος κρατικός μηχανισμός, ώστε όταν ενταχθούν στο κοινωνικό σύνολο να έχουν ενστερνιστεί και αποδεχθεί το αξιακό σύστημα που θα επιτρέψει στην κυρίαρχη πολιτική να αναπαράγει και διαιωνίσει την παρουσία της χωρίς να αντιμετωπίσει σοβαρές αντιπαραθέσεις και αντιστάσεις. (Β.Δ.6/ΦΕΚ 14,τ.Α',30-1-1957,s.93)

Το περιεχόμενο των δέκα ενοτήτων της Ε' τάξης αφιερώνεται σε εθνική εξύμνηση (εθνικά σύμβολα και μνημεία, εθνικά έορτα και επέτειοι, εθνικός ύμνος), σε ηθική θρησκευτική κατήχηση (πατρίδα-θρησκεία-οικογένεια), σε

παραδειγματισμό, μιμητισμό (η ζωή και τα έργα μεγάλων ανδρών της Ελλάδας, σύγχρονα σημαντικά γεγονότα), στην ανάπτυξη πνεύματος οικονομίας και αποταμίευσης σε αναπτυσσόμενους ανθρώπους, οι οποίοι ζουν σε άθλιες οικονομικές συνθήκες και την ανάλυση της εκπαίδευσης πάντα μέσα από το πρίσμα της αρχαιολατρίας και της υπεροχής της ελληνικής παιδείας (ευεργέται της εκπαιδύσεως, οι Έλληνες ως έθνος εκπαιδευτικόν, οι αρχαίοι Έλληνες ιδρυταί και θεμελιωταί της παιδείας και των επιστημών). (Β.Δ.6/ΦΕΚ 14,τ.Α',30-1-1957,s.94-95)

Η πατρίς διαχωρίζεται σε «στενότερα» και «ευρύτερα», σε αντανάκλαση και αντιδιαστολή με το κράτος και το έθνος. Συστατικά της στοιχεία είναι η ελληνική φυλή και η ελληνική γλώσσα και συνδετήριοι κρίκοι τα ελληνικά ήθη και έθιμα και οι παραδόσεις. Η θρησκεία συμπορεύεται με τον ελληνισμό και η ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία υπερέχει των άλλων θρησκευμάτων. Η οικογένεια αποτελεί το θεμέλιο λίθο οικοδόμησης της κοινωνίας, η συμβολή και οι υποχρεώσεις κάθε μέλους της οικογένειας οριοθετούνται από τον τύπο της οικογένειας, η οποία παραμένει αυστηρά πατριαρχική. Η σημαία αποτελεί το ιερό σύμβολο της πατρίδας μαζί με το εθνικό στέμμα και το εθνόσημο. Το χρήμα αποτελεί τον κινητήριο μοχλό ανάπτυξης της πατρίδας, γι' αυτό η φορολογία αποτελεί υποχρέωση κάθε πολίτη. Η τόνωση του εθνικού-πατριωτικού αισθήματος και η δημιουργία προτύπων προς μίμηση αποτελεί βασικό και κυρίαρχο στόχο του μαθήματος. Για την επίτευξη του στόχου αυτού αφιερώνονται δύο ενότητες (σημαντικά πράξεις, αίτινες ετησίως βραβεύονται υπό της Ακαδημίας Αθηνών, εθνικά γεγονότα, σοφοί και μεγάλοι άνδρες της αρχαίας Ελλάδας, εθνικοί ποιηταί, εθνικοί ευεργέται, ηρωικά προσωπικότητες της παλαιάς και νεωτέρας Ελληνικής ιστορίας, πολιτικά προσωπικότητες). Αν στις δύο ενότητες προσθέσουμε και μέρος της ενότητας εκπαίδευση (ευεργέται της εκπαιδύσεως, οι αρχαίοι Έλληνες ιδρυταί και θεμελιωτές της παιδείας και των επιστημών) συμπεραίνουμε ότι το ένα τέταρτο των περιεχομένων εξυμνεί ηρωικές πράξεις και δημιουργεί πρότυπα μέσα από τα έργα, τις πράξεις των ευεργετών. Τα μεγάλα διεθνή, σύγχρονα και σημαντικά γεγονότα επιλέγονται με κύριο κριτήριο τη συμπόρευσή τους και την αντιστοιχία τους με τα μεγάλα εθνικά γεγονότα, τις σημαντικές πράξεις και τις ηρωικές, πολιτικές προσωπικότητες της παλαιάς και νεωτέρας ελληνικής ιστορίας. (Β.Δ.6/ΦΕΚ 14,τ.Α',30-1-1957,s.95)

Στην ενότητα κράτος-έθνος ως διάθεση – συνήθεια ορίζεται η εκούσια υποταγή εις τους νόμους, η πρόθυμος υποχώρηση εις την γνώμην της πλειοψηφίας και ως ιδανικό ο καλός Έλλην πολίτης. Οι έννοιες της υποταγής και της υποχώρησης συνδυάζονται με τις έννοιες εκουσία και πρόθυμος για να δημιουργήσουν τον κατάλληλο μανδύα ουδετερότητας για υποταγή, στο βαθύτερο και ουσιαστικότερο στόχο που έχει επιλέξει το κυρίαρχο πολιτικό σύστημα. Η υποχώρηση συνδέεται με την πλειοψηφία και το ιδανικό του καλού Έλληνα πολίτη, ιδιότητα που κατέχουν όσοι αποδέχονται και στηρίζουν την κυβερνητική επιλογή. Η αναφορά στο πολίτευμα προσλαμβάνει διαστάσεις άμεσης παρέμβασης υπέρ της βασιλείας. Ο βασιλέας περιβάλλεται με υπερφυσικές και μεταφυσικές ιδιότητες, θεωρείται ως αντιπρόσωπος του Θεού στη γη με συνεισφορά αγίου και γι' αυτό κατά τη θεία λειτουργία επιβάλλεται ο πολυχρονισμός του. Από τα πολιτεύματα που αναπτύσσονται (δημοκρατία, βασιλευομένη δημοκρατία, δικτατορία, κομμουνισμός) ειδική επιδίωξη και διάθεση τίθεται η εκδήλωση προτίμησης προς το ισχύον πολίτευμα της χώρας μας. Ο βασιλιάς ως αξίωμα και η βασιλεία ως θεσμός βρίσκονται σε αμφισβήτηση και γι' αυτό πρέπει να στηριχθεί και ενδυναμωθεί η παρουσία τους. (B.Δ.6/ΦΕΚ 14,τ.Α',30-1-1957,s.96)

Τα καθήκοντα του πολίτη συγκρινόμενα με τα δικαιώματα υπερέχουν συντριπτικά. Τα καθήκοντα αποτελούν συστατικά στοιχεία οικοδόμησης και ανάπτυξης της ευημερίας του κοινωνικού συνόλου και της πολιτείας, ενώ τα δικαιώματα έχουν επουσιώδη συνεισφορά και συμβάλλουν περισσότερο στην προσωπική εξέλιξη και ικανοποίηση. (B.Δ.6/ΦΕΚ 14,τ.Α',30-1-1957,s.97)

Στις ειδικές επιδιώξεις, διαθέσεις – συνήθειες τονίζεται ο σεβασμός, η αυστηρά τήρησης, ο έλεγχος των πράξεων και της γνώμης και ως ιδανικό η συμβολή εις την αρμονική ζωή της κοινωνίας. Στόχοι που αποτελούν συστατικά στοιχεία ενός αυστηρά προκαθορισμένου πλαισίου αποδοχής των καθηκόντων. (B.Δ.6/ΦΕΚ 14,τ.Α',30-1-1957,s.98)

Στη νομοθετική εξουσία του κράτους επισημαίνεται η ιδιαίτερη σημασία της συνετής και άριστης χρήσης του δικαιώματος της ψήφου. Επιχειρείται η μεταβίβαση της ευθύνης της Βουλής ως προς τη διοίκηση στο λαό, με τη διατύπωση ότι η καλή και χρηστή διοίκηση της χώρας εξαρτάται από ημάς. Η αναφορά στην εκτελεστική εξουσία επικεντρώνεται στη σπουδαιότητα της ασκήσεως των εξουσιών από το βασιλιά. Η δικαιοσύνη προβάλλεται ως

κοινωνικό αγαθό, κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά ουδέτερη, διαψεύδεται όμως από τις πολιτικές διώξεις, την περιθωριοποίηση και τους εκτοπισμούς που διενεργούνται την εποχή αυτή σε βάρος των κομμουνιστών, οι οποίοι βρίσκονται εκτός νόμου. (Β.Δ.6/ΦΕΚ 14,τ.Α',30-1-1957,s.97)

Η αυτοδιοίκηση αναπτύσσεται και προσφέρει στο κοινωνικό σύνολο μέσα από την έξαρση της σημασίας της επιβολής προσωπικής εργασίας δι' εκτέλεσιν κοινωφελών έργων, οδών, εξωραϊστικών έργων, δενδροφύτευση αγόνων εκτάσεων. Δύο λέξεις είναι αποκαλυπτικές του ιδεολογικού προσανατολισμού: Έξαρσις και επιβολή. Το κράτος, η πολιτεία συμβάλλουν στην ανάπτυξη των κοινοτήτων και των δήμων με την επιβολή αναγκαστικής προσωπικής εργασίας, επιδιώκοντας, όπως αναγράφεται στις ειδικές επιδιώξεις και κυρίως στη διάθεση, την ανάπτυξη ενδιαφέροντος δια τα ζητήματα της κοινότητας. Διάθεσις και διαφέρον δεν είναι δυνατόν να δημιουργηθούν με επιβολή καταναγκαστικών έργων. (Β.Δ.6/ΦΕΚ 14,τ.Α',30-1-1957,s.97)

Η ενότητα των διεθνών σχέσεων περιλαμβάνει τις σχέσεις μετά των άλλων λαών και τους διεθνείς οργανισμούς Ο.Η.Ε. και UNESCO. Ως ειδική επιδίωξη αναφέρεται η διάθεση ανοχής προς τους ξένους και εκδήλωση συναισθημάτων συμπάθειας προς αυτούς. Η ανοχή και η συμπάθεια μάλλον δημιουργούν συναισθήματα καχυποψίας παρά συνεργασίας, συναδέλφωσης, ειρήνης, τα οποία έχει ανάγκη η Ελλάδα και ο κόσμος μετά από τόσες δοκιμασίες αιματηρών πολεμικών συγκρούσεων. Ο διαχωρισμός επεκτείνεται και ολοκληρώνεται με το ιδανικό της συναδέλφωσης μετά των φίλων εθνών. Τα έθνη χωρίζονται σε φιλικά και εχθρικά προς τη χώρα μας. Βρισκόμαστε στην εποχή του «ψυχρού πολέμου» και του ανταγωνισμού των στρατιωτικών συνασπισμών. Η θέση της Ελλάδος βρίσκεται με τους συμμάχους της, οι υπόλοιποι λαοί θεωρούνται και αντιμετωπίζονται ως εχθροί, υπονομευτές της κρατικής υπόστασης. (Β.Δ.6/ΦΕΚ 14,τ.Α',30-1-1957,s.98)

Τα σύγχρονα σημαντικά γεγονότα αποτελούν στην ουσία εξύμνηση ηρωικών πράξεων, εθνικών και διεθνών και επιλέγονται σύμφωνα με τα πρότυπα που επιδιώκει να καθιερώσει η επίσημη κρατική πολιτική. (Β.Δ.6/ΦΕΚ 14,τ.Α',30-1-1957,s.98)

3.9 Ανάλυση περιεχομένου θεματικών ενοτήτων και αξιακών κατηγοριών αναλυτικού προγράμματος Αγωγής του Πολίτη (1977)

Ως σκοπός του μαθήματος τίθεται η σωστή προσαρμογή της συμπεριφοράς στη ζωή της κοινότητας, η άμεση προετοιμασία με τρόπο άμεσο, πρακτικό και ιδιαίτερα βιωματικό στη συνειδητή άσκηση των δικαιωμάτων και καθηκόντων που χαρακτηρίζουν τον ελεύθερο και δημοκρατικό πολίτη.(Π.Δ. 1034/ΦΕΚ 347,τ. Α',σ.3205)

Βρισκόμαστε στη μεταδικτατορική εποχή και ο πολίτης από καλός Έλληνας που ήταν ιδανικό του Α.Π. του 1957 πρέπει να χαρακτηρίζεται από ελευθερία και δημοκρατία. Ο πολίτης αυτός πρέπει να έχει συνείδηση των δικαιωμάτων και καθηκόντων του, που θα του δώσουν τη δυνατότητα να εξελιχθεί σε ελεύθερο και δημοκρατικό. Πρώτα όμως πρέπει να προσαρμοστεί σωστά ώστε να ενταχθεί στο κοινωνικό σύνολο. Η προετοιμασία αυτή πρέπει να γίνει με τρόπο βιωματικό, πρακτικό και άμεσο μέσα από το περιβάλλον της σχολικής κοινότητας που έχει ενταχθεί. Το μάθημα της Αγωγής του Πολίτη αναλαμβάνει το σπουδαίο έργο της σωστής κοινωνικοποίησης και της δημιουργίας του ελεύθερου και δημοκρατικού πολίτη με τρόπο βιωματικό, άμεσο, πρακτικό. Όμως οι διαθέσεις αυτές αποτελούν μόνο διακηρύξεις που έχουν ως στόχο μάλλον τη δημιουργία εντυπώσεων καθώς το Α.Π. δεν αναφέρει – αναλύει τα μέσα, τις μεθόδους και τα υλικά που θα χρησιμοποιηθούν για την επίτευξη του στόχου αυτού. Αρκείται σε μια απλή αναφορά των ενοτήτων και του περιεχομένου αυτών, χωρίς καμιά άλλη επισήμανση.

Η παράλειψη αυτή δημιουργεί ουσιαστικά ένα μεγάλο κενό και εγείρει ερωτηματικά για το σκοπό της παράλειψης. Πιθανολογείται ο προβληματισμός των συντακτών και η επιλογή της πολιτείας για αποσιώπηση του τρόπου οριστικής ρήξης με ιδανικά και πρακτικές που αποτελούσαν τη βάση της εκπαιδευτικής πολιτικής του παρελθόντος μπροστά στο υπαρκτό φάσμα των αντιδράσεων και των επιδράσεων που θα ενεργοποιήσει η καταγραφή και εφαρμογή τους.

Το περιεχόμενο των ενοτήτων της Ε' τάξης αφιερώνεται αποκλειστικά στην κοινωνικοποίηση του μαθητή μέσα από τη συνειδητοποίηση της κοινωνικής ιδιότητας, του θεσμού της οικογένειας, η οποία παραμένει στη δομή και στους

ρόλους της πατριαρχική, των ελληνικών ηθών και εθίμων. .(Π.Δ. 1034/ΦΕΚ 347,τ. Α΄,σ.3205)

Το σχολείο αποτελεί πολιτιστική κοινότητα στην οποία οριοθετούνται και αναπτύσσονται οι κοινωνικοί ρόλοι, που θα κληθεί να αντιμετωπίσει ο μαθητής ως ενήλικας στην κοινωνία. Περιγράφονται οι βασικοί θεσμοί και τα έργα της κοινότητας μέσα από τα καθήκοντα και δικαιώματα με ιδιαίτερη αναφορά στα καθήκοντα απέναντι στους θεσμούς, κοινόχρηστα έργα και φυσικό περιβάλλον, το σεβασμό και αυτοσεβασμό. Αναλύονται οι έννοιες της κοινωνίας και κοινωνικής συμπεριφοράς και οι τρόποι διαμόρφωσης της κοινής γνώμης. Μια νέα ενότητα που εμφανίζεται στο Α.Π. είναι το θέμα της κυκλοφοριακής αγωγής, η οποία είναι εντελώς άγνωστη στους μαθητές. .(Π.Δ. 1034/ΦΕΚ 347,τ. Α΄,σ.3205)

Τα περιεχόμενα της ΣΤ΄ τάξης περιλαμβάνουν τα επαγγέλματα και την αξία συμβολής τους στην κοινωνική πρόοδο και ανάπτυξη. Επιχειρείται η εξύψωση των χειρωνακτικών και τεχνικών επαγγελμάτων, μετά την τραγική επισήμανση της έλλειψης εργατικού δυναμικού με εξειδίκευση, προϊόν της εκπαιδευτικής πολιτικής που για ένα αιώνα προωθούσε την ηθική – εθνική – θρησκευτική – πνευματική διδασκαλία και περιφρονούσε την πολυτεχνική επιμόρφωση και ό,τι είχε σχέση με χειρωνακτικά – τεχνικά επαγγέλματα, τα οποία απηχούσαν την εκπαιδευτική πρόταση των αριστερών δυνάμεων και του παράνομου Κ.Κ.Ε. Το επάγγελμα και η εργασία περιβάλλονται από ηθικοποίηση και κοινωνικοποίηση. Παραλείπονται βασικά στοιχεία όπως η διεκδίκηση, η απεργία, ο συνδικαλισμός, η διαπραγμάτευση, τα δικαιώματα. .(Π.Δ. 1034/ΦΕΚ 347,τ. Α΄,σ.3206)

Το κράτος παρουσιάζεται ως προέκταση της κοινωνίας με εμβάθυνση και συστηματοποίηση των εμπειριών και γνώσεων της δομής της σε θεσμούς και όργανα της κρατικής εξουσίας. Τονίζεται ιδιαίτερα η αξία του δημοκρατικού κοινοβουλευτικού συστήματος σε αντιδιαστολή με τον ολοκληρωτισμό που αποτελεί άρνηση της δημοκρατίας και κίνδυνο για το έθνος. Η ιδιαίτερη αναφορά δικαιολογείται από τις οδυνηρές περιπέτειες που έζησε η Ελλάδα κατά την περίοδο της δικτατορίας των συνταγματαρχών και τον ορατό κίνδυνο υποτροπής από ενεργά κατάλοιπα. .(Π.Δ. 1034/ΦΕΚ 347,τ. Α΄,σ.3206)

Το ελληνικό έθνος έχει ως θεμελιώδη γνωρίσματά του την πατρίδα και τα εθνικά σύμβολα. Η ιστορία του ελληνικού έθνους αποτελεί λαμπρό παράδειγμα στην παγκόσμια ιστορία με ιδιαίτερη προσφορά στον πολιτισμό. Σπουδαία η συνεισφορά στο έθνος των εθνικών και τοπικών ευεργετών και του ελληνισμού της διασποράς. Ηθική υποχρέωση κάθε Έλληνα αποτελεί η εκπλήρωση των καθηκόντων του απέναντι στην πατρίδα και το έθνος. .(Π.Δ. 1034/ΦΕΚ 347,τ. Α',σ.3206)

Ως παρατήρηση, η μοναδική σε όλο το αναλυτικό πρόγραμμα, αναφέρεται η ιδιαίτερη έμφαση στις έννοιες λαός και έθνος και κυρίως στις σχέσεις λαού-κράτους και λαού-έθνους. Η ιδιαίτερη αυτή παρατήρηση μας δηλώνει την πρόθεση για απόκρυψη των ταξικών κοινωνικών διακρίσεων που συμπεριλαμβάνει η διάρθρωση του λαού, την εμφάνιση του λαού ως ενός συνόλου κοινωνικό-πολιτικά, οικονομικά ομοιογενούς, ο οποίος στηρίζει και ενδυναμώνει την υπόσταση του κράτους και σε επέκταση του έθνους, την αντιπροσώπευση του οποίου έχει αναλάβει η ισχύουσα κυβερνητική πολιτική, την οποία καλούνται να ενστερνιστούν και επικροτήσουν οι πολίτες στο όνομα της υπεράσπισης της κρατικής και εθνικής υπόστασης. .(Π.Δ. 1034/ΦΕΚ 347,τ. Α',σ.3206)

Η εκκλησία καταλαμβάνει ιδιαίτερο και σημαντικό ρόλο στην πορεία της κοινότητας, κοινωνίας και έθνους. Το ρόλο αυτό πρέπει να εμβαθύνουν και συστηματοποιήσουν οι μαθητές μέσα από τις γνώσεις και εμπειρίες που θα αποκτήσουν με στόχο την ενίσχυση της θρησκευτικής πίστης και το σεβασμό προς την εκκλησία και τους λειτουργούς της. .(Π.Δ. 1034/ΦΕΚ 347,τ. Α',σ.3206)

Οι διεθνείς σχέσεις περιλαμβάνουν γνωστικά στοιχεία συνασπισμών στρατιωτικού – οικονομικού – κοινωνικού περιεχομένου (ΝΑΤΟ, Ε.Ο.Κ., Ο.Η.Ε.). Καινοτομία αποτελεί η αναφορά του Έλληνα ως πολίτη της Ενωμένης Ευρώπης, που αποτελεί επίσημη κρατική επιλογή και κατεύθυνση. .(Π.Δ. 1034/ΦΕΚ 347,τ. Α',σ.3206)

3.10 Ανάλυση περιεχομένου θεματικών ενοτήτων και αξιακών κατηγοριών αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (1984)

Η Αγωγή του Πολίτη μετονομάζεται σε Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή. Η μετονομασία αυτή φανερώνει την πρόθεση της πολιτικής ηγεσίας για ριζική

ρήξη με το παρελθόν και τις αρνητικές εντυπώσεις με τις οποίες είχε συνδεθεί το μάθημα της Αγωγής του Πολίτη. Επίσης σηματοδοτεί την αλλαγή κατεύθυνσης της ιδεολογικής προτεραιότητας που από εθνική – θρησκευτική – ηθική μετατρέπεται σε κοινωνικό-πολιτική.

Ο γενικός σκοπός του μαθήματος αφιερώνεται αποκλειστικά σε κοινωνικές-πολιτικές αξίες. Καμιά αναφορά δεν υπάρχει σε εθνικές – ηθικές – θρησκευτικές αξίες. Οι μαθητές βοηθούνται να γνωρίσουν τη λειτουργία και τις αξίες της ελληνικής κοινωνίας, να κατανοήσουν την ιδιαίτερη σημασία των πολιτικών και κοινωνικών θεσμών και να αντιμετωπίσουν τα κοινωνικά προβλήματα με κριτική σκέψη, κοινωνική συνείδηση, ιδιότητες που θα τους δώσουν το δικαίωμα να μετέχουν δημιουργικά και υπεύθυνα στην ανάπτυξη της λειτουργίας μιας κοινωνίας δημοκρατικής. Να αποκτήσουν και αναπτύξουν ευαισθησία απέναντι στο συνάνθρωπο της πανανθρώπινης κοινωνίας.(Π.Δ. 168/ΦΕΚ56, τ.Α',σ.695)

Η συμβίωση των ανθρώπων αναπτύσσεται μέσα από τη διερεύνηση των συνθηκών και αναγκών που οδήγησαν στις ομάδες συμβίωσης, τη διαπίστωση των σχέσεων αλληλεξάρτησης, την κατανόηση των αγαθών που προσφέρει η κοινωνική αλληλεγγύη και την ανάπτυξη των κριτηρίων για σωστή αξιολόγηση των κανόνων και αξιών που διέπουν την οργανωμένη κοινωνία, με σκοπό την απόκτηση ανάλογων στάσεων στο μέλλον. .(Π.Δ. 168/ΦΕΚ56, τ.Α',σ.696)

Η κοινωνική ζωή δομείται στην οικογένεια με την αναγνώριση των βιολογικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών της, τη διαπίστωση των αλλαγών που συντελέστηκαν στη δομή, λειτουργία και τους ρόλους των μελών της, την αξιολόγηση των ανισοτήτων και των δικαιωμάτων. Η ελληνική κοινότητα αποτελεί αντικατοπτρισμό της οικογένειας με παρόμοια δομή και λειτουργία, επιμερισμό ρόλων και κανόνων, την οποία καλούνται να ερευνήσουν οι μαθητές διαχρονικά για να ανακαλύψουν τις αλλαγές που συντελέστηκαν μέχρι τη σημερινή πραγματικότητα. Επιδιώκεται η συνειδητοποίηση του ρόλου του ατόμου και της ομάδας στην προαγωγή του συνόλου, η απόκτηση στάσεων και διαθέσεων για δημιουργική συμμετοχή. Το κοινωνικό σύνολο δημιουργεί αλληλεξαρτήσεις μεταξύ των πολιτών, οι οποίες έχουν οδηγήσει στην αποδοχή δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των πολιτών, ως μελών μιας πανανθρώπινης κοινωνίας. (Π.Δ. 168/ΦΕΚ56, τ.Α',s.697)

Στα δικαιώματα προτάσσεται η ζωή, η εργασία, η ελευθερία, η θρησκεία, η παιδεία και η υγεία.

Τα καθήκοντα προκύπτουν ως αποτέλεσμα των κοινωνικών αλληλεξαρτήσεων και ρυθμίζονται με νόμους- κανόνες, φορολογία, μέριμνα αλλά και ως επακόλουθο συμφωνιών, συνηθειών, αλληλεγγύης, ηθών και εθίμων. Ο ρόλος των ατόμων στην κοινωνική ζωή πρέπει να χαρακτηρίζεται από συλλογικό και συνεταιριστικό πνεύμα, το οποίο καλούνται να κατακτήσουν οι μαθητές μέσα από τον προβληματισμό και την συμπεριφορά που επιδεικνύουν σε θέματα αλληλεξάρτησης. (Π.Δ. 168/ΦΕΚ56, τ.Α',σ.699)

Η εργασία αποτελεί παράγοντα βιοπορισμού και κοινωνική λειτουργία. Επισημαίνεται η σχέση ανάμεσα στο έργο και την παραγωγή, το μόχθο και την αμοιβή. Τα δικαιώματα και η προστασία των εργαζομένων θεσμοθετούνται μέσα από διαχρονικούς αγώνες, για ασφάλιση, συνταξιοδότηση και αντιμετώπιση των προβλημάτων. Τα επαγγέλματα χωρίζονται σε παραγωγικά, προσφοράς υπηρεσιών, χειρωνακτικά και μη. Τονίζεται η σημασία της σύγχρονης εξειδίκευσης και της κατοχύρωσης του επαγγέλματος. Η εργασία αποτελεί μέσον κοινωνικής καταξίωσης και σημαντικός παράγοντας πολιτιστικής προόδου. (Π.Δ. 168/ΦΕΚ56, τ.Α',σ.699)

Το κράτος αναγνωρίζεται ως έκφραση της πολιτικής βούλησης του λαού. Οι μαθητές καλούνται να προσλάβουν την έννοια της κρατικής εξουσίας μέσα από τη μελέτη συγκεκριμένων φορέων και θεσμών. Σκοπός η απόκτηση θετικών στάσεων στις αρχές οργάνωσης και λειτουργίας μιας δημοκρατικής πολιτείας. Το έθνος αποτελεί το συστατικό στοιχείο ανάδειξης του κράτους των Ελλήνων, μέσα από τα στοιχεία της ενότητας των Ελλήνων (θρησκεία, γλώσσα, παιδεία), τους κοινούς αγώνες και τον απόδημο ελληνισμό. Η γνώση της προέλευσης, εξέλιξης και των αγώνων επιβίωσης του ελληνισμού καλείται να ευαισθητοποιήσει τους μαθητές για ανάπτυξη στάσεων, βούλησης για συνέχιση της ιστορίας τους ως κράτους – έθνους. (Π.Δ. 168/ΦΕΚ56, τ.Α',σ.700)

Στην ΣΤ' τάξη η οργάνωση της κοινωνικής ζωής διευρύνεται και συστηματοποιείται σε σχέση με την αντίστοιχη ενότητα της Ε' τάξης με τον τελικό σκοπό να επικεντρώνεται στη συνειδητοποίηση του ρόλου της λαϊκής βούλησης στη διαμόρφωση της πολιτικής ζωής (σύνταγμα), της υποχρέωσης των πολιτών για ενεργό συμμετοχή στις κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες (κυβέρνηση, αντιπρόσωποι λαού, δικαιοσύνη) και της ιδιαίτερης συμβολής της

θησκείας στη διαμόρφωση του κοινωνικού βίου των Ελλήνων.(Π.Δ. 168/ΦΕΚ56, τ.Α',σ.701)

Το κράτος εμφανίζεται ως όργανο προστασίας της κοινότητας, φυλής, έθνους. Τα όργανα κρατικής εξουσίας και τάξης καλούνται να γίνουν υπερασπιστές των ιδανικών της λαϊκής κυριαρχίας και εθνικής ανεξαρτησίας.

Ο λαός με αγώνες έχει κατακτήσει και κατοχυρώσει τα ανθρώπινα δικαιώματα, έχει δημιουργήσει θεσμούς με δημοκρατικές διαδικασίες. Οι μαθητές καλούνται να εκτιμήσουν τους αγώνες και τις κατακτήσεις και να εναντιωθούν σε κάθε απόπειρα εκτροπής τους. (Π.Δ. 168/ΦΕΚ56, τ.Α',σ.701)

Το δημοκρατικό πολίτευμα συγκρινόμενο με τα υπόλοιπα πολιτεύματα αποτελεί το ιδανικότερο και πρέπει να διαφυλαχθεί από εκτροπές (δικτατορία). Το δημοκρατικό σύνταγμα κατοχυρώνει τα δικαιώματα των πολιτών, εξασφαλίζει κοινωνική δικαιοσύνη και ανθρωπισμό, γι' αυτό οι μαθητές πρέπει να προετοιμαστούν και να συμβάλουν ως αυριανοί πολίτες στη διατήρηση, ενδυνάμωση και προώθησή του. (Π.Δ. 168/ΦΕΚ56, τ.Α',σ.702)

Η ελληνική δημοκρατία αντλεί τις βασικές αρχές και αξίες της από την αρχαία εποχή, υπήρξε η κοιτίδα ανάδειξής της, έστω και αν δοκιμάστηκε από κατακτήσεις, βασιλείς και δικτάτορες. Η δομή, οργάνωση και λειτουργία της στηρίζεται σε διακηρύξεις και αρχές του συντάγματος (δικαιωμάτων των πολιτών, υποχρεώσεων της πολιτείας, λειτουργίας του κοινοβουλίου, προστασία δημοκρατίας). Ο μαθητής, ως μελλοντικός πολίτης, καλείται να συνειδητοποιήσει το ρόλο που καλείται να υλοποιήσει με ατομική και ομαδική δραστηριοποίηση. (Π.Δ. 168/ΦΕΚ56, τ.Α',σ.702)

Ένας από τους πιο θεμελιώδεις τομείς δραστηριότητας του κράτους είναι η κοινωνική μέριμνα για τη ζωή, υγεία, παιδεία, εργασία, ψυχαγωγία, κοινωνική πρόνοια, οικονομία, προστασία περιβάλλοντος. (Π.Δ. 168/ΦΕΚ56, τ.Α',σ.703)

Η κοινωνική μέριμνα αποσκοπεί στην ικανοποίηση ατομικών και κοινωνικών αναγκών, βελτίωση των όρων ζωής. Η κρατική φροντίδα πρέπει να αποδίδεται μέσα από πρίσμα αρχών και αξιών ελευθερίας, δικαιοσύνης και ισότητας προς όλα τα μέλη της. (Π.Δ. 168/ΦΕΚ56, τ.Α',σ.703-704)

Οι λαοί της γης έχουν κοινά δικαιώματα και κοινή μοίρα. Οι διαφορές των λαών προκύπτουν από διακρατικές και διεθνείς σχέσεις που έχουν ως σκοπό την επιβολή της θέλησης των ισχυρών. Η επιβολή ασκείται μέσα από μύθους φυλετικών διακρίσεων, την άνιση κατανομή των αγαθών της γης και εκφράζεται

από τον πόλεμο ως μέτρο καταπίεσης και κυριαρχίας. Η συνύπαρξη των λαών πραγματώνεται μόνο από τη συνειδητοποίηση της αξίας της ειρηνικής συνύπαρξης, ειλικρινούς συνεργασίας, αλληλοκατανόησης και της αποδοχής της αρχής ότι ο πλούτος της γης ανήκει σε όλους. Ο διεθνής ανταγωνισμός οδηγεί σε κινδύνους αφανισμού μέσα από τον εξοπλισμό των μεγάλων δυνάμεων. Οι διεθνείς οργανισμοί έχουν αναλάβει το έργο κατοχύρωσης της ειρήνης και συναδέλφωσης των λαών με αμφισβητούμενα αποτελέσματα. Τα ψηφίσματα, διακηρύξεις περί δικαιωμάτων του ανθρώπου και του παιδιού αποτελούν ένα μέρος της συλλογικής δράσης τους για αντιμετώπιση παγκοσμίων προβλημάτων. (Π.Δ. 168/ΦΕΚ56, τ.Α',σ.705-706)

3.11 Σύγκριση θεματικών ενοτήτων αναλυτικών προγραμμάτων Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (1957, 1977, 1984)

Η σύγκριση περιλαμβάνει τις θεματικές ενότητες όπως αναγράφονται στα αναλυτικά προγράμματα Αγωγής του Πολίτη του 1957, 1977 και στο αναλυτικό πρόγραμμα Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής του 1984. Για να διασφαλισθεί η πληρέστερη σύγκριση των θεματικών ενοτήτων των αναλυτικών προγραμμάτων, να αποφευχθεί ο κίνδυνος παράλειψης θεμάτων που δε γίνονται αντιληπτά με την απλή ανάγνωση του τίτλου κάθε ενότητας και αποκαλυφθεί η διαφοροποίηση, αλλαγή που συντελείται στο περιεχόμενο κάθε θεματικής ενότητας, σε κάθε ενότητα θα γίνεται διερεύνηση-σύγκριση και του περιεχομένου των θεματικών ενοτήτων. Η όλη διεργασία θα μας αποκαλύψει θέματα ενοτήτων, τα οποία έχουν ενταχθεί και ενσωματωθεί σε ευρύτερες ενότητες όχι τυχαία, αλλά ως αποτέλεσμα κοινωνικών, πολιτικών αλλαγών και επιλογών που επιτελούνται στην ιεράρχηση – διαβάθμιση των επιδιωκόμενων σκοπών και στόχων του εκπαιδευτικού συστήματος μέσα από τη διδασκαλία του συγκεκριμένου μαθήματος.

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ

Αναλυτικό Πρόγραμμα Αγωγής του Πολίτη (1957)	Αναλυτικό Πρόγραμμα Αγωγής του Πολίτη (1977)	Αναλυτικό Πρόγραμμα Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (1984)
Πατρίδα	Πατρίδα	-
Οικογένεια	Οικογένεια	*Κοινωνική Ζωή (οικογένεια)
Εκπαίδευσις	Σχολείο	*Κρατική μέριμνα (σχολείο)
Εκκλησία	Εκκλησία	-
Θρησκεία	-	-
Κράτος	Κράτος	Κράτος και Κοινωνία
Έθνος	Έθνος	*Κράτος και Κοινωνία (Ελληνικό Έθνος)
Διεθνείς σχέσεις	Διεθνείς σχέσεις	Εμείς και ο κόσμος
Εθνικά σύμβολα και μνημεία	*Έθνος (εθνικά σύμβολα)	-
Εθνικά έορταί και μνημεία	-	-
Εθνικός Ύμνος	-	-
Οικονομία και αποταμίευσις	-	*Κρατική μέριμνα (οικονομία)
Σύγχρονα σημαντικά γεγονότα	-	-
Η ζωή και τα έργα μεγάλων ανδρών της Ελλάδος	*Έθνος (οι εθνικοί και τοπικοί ευεργέται)	-
Σύνταγμα της Ελλάδος	*Κράτος (Σύνταγμα)	*Πολιτεία και Δημοκρατία (Συντάγματα)
Αι τρεις εξουσίαι του Κράτους	*Κράτος (νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική εξουσία)	-
Πολίτευμα	*Κράτος (δημοκρατικό)	Πολιτεία και δημοκρατία

	πολίτευμα)	
Καθήκοντα και δικαιώματα του πολίτου	*Κράτος (καθήκοντα και δικαιώματα του πολίτου)	Δικαιώματα και υποχρεώσεις των πολιτών
-	Κοινότητα	*Κοινωνική ζωή (κοινότητες)
-	Κοινωνία	Οργάνωση της κοινωνικής ζωής
Αυτοδιοικήσεις	*Κοινότητα (βασικοί θεσμοί στην κοινότητα)	*Κοινωνική ζωή (οργάνωση και λειτουργία της ελληνικής κοινότητας)
-	Ο άνθρωπος ως άτομο και κοινωνικό ον	Οργάνωση της κοινωνικής ζωής
-	Επαγγέλματα	*Η εργασία (επαγγέλματα)
* Κράτος (λαός)	Λαός	*Εμείς και ο κόσμος (οι λαοί της γης)
-	Κυκλοφοριακή αγωγή	-
-	Ο Έλληνας ως πολίτης τα Ενωμένης Ευρώπης	-
-	* Κράτος (το δημοκρατικό κοινοβουλευτικό πολίτευμα)	Πολιτεία και δημοκρατία
* Πολίτευμα (δημοκρατία)	-	Η ελληνική δημοκρατία
-	* Κράτος (Κοινωνική πρόνοια)	Κρατική μέριμνα

Σημείωση:

* Τα θέματα σε παρένθεση αποτελούν μέρος του περιεχομένου της ενότητας που αναγράφεται πριν την παρένθεση.

3.12 Σύγκριση αξιακών κατηγοριών αναλυτικών προγραμμάτων Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (1957, 1977, 1984)

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΑΞΙΩΝ

Αναλυτικό Πρόγραμμα Αγωγής του Πολίτη (1957)	Αναλυτικό Πρόγραμμα Αγωγής του Πολίτη (1977)	Αναλυτικό Πρόγραμμα Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (1984)
Θρησκεία	Εκκλησία	Θρησκεία
Κοινωνική συνείδηση	Συνείδηση	Συνείδηση
Καθήκον	Καθήκον	Υποχρέωση
Οικογένεια	Οικογένεια	Οικογένεια
Πίστη	Θρησκευτική πίστη	Πίστη
Σεβασμός	Σεβασμός	-
Συνεργασία	-	Συνεταιρισμός
Φιλοπατρία	Πατρίδα	-
Οικονομία	Οικονομία	-
Δικαιοσύνη	-	Δικαιοσύνη
Ευθύνη	-	Υπευθυνότητα
Ελευθερία	-	Ελευθερία
Ευεργεσία	Ευεργέτες	-
Υγεία	-	Υγεία
-	Δικαίωμα	Δικαίωμα
-	Δημοκρατία	Δημοκρατία
-	Ήθη και έθιμα	Ήθη και έθιμα
-	Φυσικό περιβάλλον	Προστασία φυσικού περιβάλλοντος
-	Εργασία	Εργασία
-	Κοινότητα	Κοινότητα
-	Κοινωνική πρόνοια	Κοινωνική μέριμνα
-	Πολιτισμός	Πολιτισμός
Υπακοή	-	-
Καλοσύνη	-	-
Μόρφωση	-	Παιδεία

Ηρωισμός	-	-
Αγάπη	-	-
Υπερηφάνεια	-	-
Αποταμίευση	-	-
Υποταγή	-	-
Νομιμοφροσύνη	-	-
Αφοσίωση	-	-
Αξιοπρέπεια	-	-
Βοήθεια	-	-
Συγκίνηση	-	-
Ιδανικά προγόνων	-	-
Φιλανθρωπία	-	-
-	Κοινωνικότητα	-
-	Αυτοσεβασμός	-
-	Κοινωνική συμπεριφορά	-
-	Κοινωνική συμπεριφορά	-
-	Ηθική	-
-	Εθνικά σύμβολα	-
-	-	Κοινωνία
-	-	Κοινωνικοί θεσμοί
-	-	Πολιτικοί θεσμοί
-	-	Δημιουργία
-	-	Ευαισθησία
-	-	Πανανθρώπινη κοινότητα
-	-	Συμμετοχή
-	-	Αλληλεγγύη
-	-	Παραγωγή
-	-	Προστασία
-	-	Κατανάλωση
-	-	Επιστήμη
-	-	Λαϊκή βούληση
-	-	Αυτοδιοίκηση
-	-	Ανεξαρτησία

-	-	Ζωή
-	-	Ισοτιμία
-	-	Ισονομία
-	-	Ανεξιθρησκεία
-	-	Ψυχαγωγία
-	-	Ειρήνη
Συναδέλφωση	-	Συναδέλφωση

3.13 Συμπεράσματα

Το αναλυτικό πρόγραμμα Αγωγής του Πολίτη του 1957 κατατάσσεται ως προς τη μορφή και το είδος του στα παραδοσιακά αναλυτικά προγράμματα κλειστού τύπου. Περιέχει το γενικό σκοπό και τους ειδικούς στόχους, οι οποίοι δεν αιτιολογούνται ως επιλογή κοινωνικών απαιτήσεων και δε νομιμοποιούνται ως προς την εγκυρότητα των γνώσεων που προσφέρουν στους μαθητές, οι οποίες πρέπει να προέρχονται από μια ευρύτερη κοινωνική συναίνεση και όχι από τις επιλογές των «σοφών» επιτροπών που ορίζει η πολιτεία. Οι σκοποί και οι στόχοι αποτελούν γενικόλογες αρχές εθνικού, θρησκευτικού, εθνικού περιεχομένου, που δεν έχουν σχέση με την πραγματικότητα μέσα στην οποία ζουν και αναπτύσσονται οι μαθητές. Κύριο χαρακτηριστικό τους η επικέντρωση στα περιεχόμενα διδασκαλίας, που αποτελούν τον κύριο πυρήνα τους. Οι ειδικές επιδιώξεις και οι μεθοδικές υποδείξεις προκύπτουν ως αναγκαία προϋπόθεση στήριξης ενός νέου μαθήματος, το οποίο για πρώτη φορά εισάγεται για διδασκαλία στο σχολείο, αλλά και ως μέτρο οριοθέτησης και ελέγχου της παρεμβατικότητας του δασκάλου.

Το αναλυτικό πρόγραμμα Αγωγής του Πολίτη του 1977 κατατάσσεται και αυτό στα παραδοσιακά αναλυτικά προγράμματα. Περιέχει το γενικό σκοπό και τα περιεχόμενα διδασκαλίας. Απουσιάζουν οι ειδικοί σκοποί, οι μεθοδολογικές υποδείξεις, τα υλικά και τα μέσα επίτευξης των στόχων. Περιορίζεται στην παράθεση των περιεχομένων με μορφή καταλόγου. Η διδασκαλία των περιεχομένων γίνεται αυτοσκοπός. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ενώ βρισκόμαστε στη μεταδικτατορική εποχή, όπου εδραιώνεται η δημοκρατία και αλλάζει ο ιδεολογικός προσανατολισμός της εκπαίδευσης, το αναλυτικό

πρόγραμμα Αγωγής του Πολίτη παραμένει αναχρονιστικό και συγκρινόμενο με το αντίστοιχο του 1957 υπολείπεται σε πολλά σημεία (ειδικοί στόχοι, μεθοδολογικές υποδείξεις).

Το αναλυτικό πρόγραμμα Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής του 1984 σύμφωνα με τις προθέσεις και εξαγγελίες των συντακτών του επιθυμεί να είναι σύγχρονο και λειτουργικό. Κατατάσσεται ως προς το είδος και τη μορφή στο κουρίκουλο (curriculum) και αναπτύσσεται σε τέσσερα δομικά στοιχεία: στόχοι, περιεχόμενα, μεθοδολογικές υποδείξεις, έλεγχος επίτευξης στόχων. Οι στόχοι, περιεχόμενα αναφέρονται στο αναλυτικό πρόγραμμα, οι μεθοδολογικές υποδείξεις και ο έλεγχος επίτευξης των στόχων περιέχονται στο βιβλίο του δασκάλου, το οποίο για πρώτη φορά εισάγεται στην όλη διδακτική διαδικασία.

Οι προθέσεις και οι εξαγγελίες των συντακτών του όμως διαψεύδονται από την πραγματικότητα. Το κύριο χαρακτηριστικό ενός κουρίκουλου είναι η συνεχής βελτίωση και ανανέωσή του, με βάση τις κοινωνικοπολιτικές αλλαγές και την εφαρμογή του στην αίθουσα, ώστε να προσαρμόζεται στις παρούσες συνθήκες και να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του μέλλοντος. Στα είκοσι τρία χρόνια εφαρμογής του συγκεκριμένου αναλυτικού προγράμματος καμία βελτίωση ή ανανέωση δεν πραγματοποιήθηκε ως προς τους στόχους, περιεχόμενα, μεθοδολογικές υποδείξεις, γεγονός που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις κοσμογονικές αλλαγές που έλαβαν χώρα σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο.

Τα διδακτικά βιβλία Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής, ενώ θα έπρεπε να είναι το επιστέγασμα του όλου εκπαιδευτικού σχεδιασμού με σαφή αποτύπωση και αιτιολόγηση της ιδεολογίας, της φιλοσοφίας, του αξιακού συστήματος και της επίσημης γνώσης που επιλέγεται για να διδαχθεί μέσα από τους σκοπούς της εκπαίδευσης, το γενικό σκοπό, τους ειδικούς στόχους, τα μεθοδολογικά εργαλεία, τον έλεγχο επίτευξης των στόχων του αναλυτικού προγράμματος, στην πραγματικότητα ακολουθούν αντίστροφη πορεία, γεγονός που εκπλήσσει και δημιουργεί παγκόσμια πρωτοτυπία, η οποία δεν ερμηνεύεται επιστημονικά. Πρώτα συγγράφονται και διδάσκονται στους μαθητές της Ε΄-ΣΤ΄ τάξης του δημοτικού σχολείου τα διδακτικά βιβλία (από το β΄ εξάμηνο του σχολικού έτους 1982-83), ενώ το αναλυτικό πρόγραμμα συγγράφεται και αποστέλλεται στους εκπαιδευτικούς το 1984. Στην ουσία το αναλυτικό πρόγραμμα αποτελεί το προϊόν έκφρασης, αποτύπωσης των περιεχομένων των διδακτικών βιβλίων.

Στα βιβλία του δασκάλου αναλύονται και περιγράφονται με λεπτομέρεια όλες οι δραστηριότητες δασκάλου – μαθητή (επιδιωκόμενοι στόχοι, ενδεικτικές ερωτήσεις, αναμενόμενες απαντήσεις, επιδιωκόμενες διαπιστώσεις, οδηγίες για θέματα μελέτης και προβληματισμού). Οι περιορισμοί και οι δεσμεύσεις περιορίζουν σημαντικά τη διδακτική ελευθερία και την παιδαγωγική αυτονομία. Εκπαιδευτικοί και μαθητές αντιμετωπίζονται ως αντικείμενα χειραγώγησης και καθοδήγησης. Μία τέτοια μεθόδευση αντιστρατεύεται το πνεύμα μιας δημοκρατικής διαδικασίας, που πρέπει να χαρακτηρίζει τις μαθησιακές δραστηριότητες. Δεν παρέχει εναλλακτικές μορφές επεξεργασίας, δημιουργίας για επίτευξη των σκοπών και στόχων.

Ως συμπέρασμα καταλήγουμε ότι το αναλυτικό πρόγραμμα Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής του 1984 συνδυάζει στοιχεία του παραδοσιακού αναλυτικού προγράμματος και στοιχεία κλειστού κουρικούλου. Θα μπορούσαμε να το περιγράψουμε ως *«παραδοσιακό αναλυτικό πρόγραμμα με στοιχεία κλειστού κουρικούλου»*.

Ως προς τη θεματολογία των αναλυτικών προγραμμάτων παρατηρούμε μια σταθερή βάση ανάπτυξης εθνικών – θρησκευτικών – ηθικών θεμάτων στο αναλυτικό πρόγραμμα του 1957, η οποία σταδιακά αρχίζει να υποχωρεί και να μετατρέπεται σε εθνική – κοινωνική στο αναλυτικό πρόγραμμα του 1977, για να μετεξελιχθεί σε κοινωνική- πολιτική στο αναλυτικό πρόγραμμα του 1984.

Στο αναλυτικό πρόγραμμα του 1957 η θεματική ενότητα έθνος δεν παρουσιάζεται ενιαία, αλλά κατακερματίζεται σε πληθώρα θεματικών ενοτήτων, οι οποίες παραπέμπουν στο ένδοξο παρελθόν, στην ιστορική μνήμη και τιμή. Η επιλογή αυτή έχει σαν αποτέλεσμα να προκληθεί σύγχυση στους μαθητές ως προς την κατανόηση της έννοιας του έθνους, η οποία καταλήγει να προσφέρεται σαν ένα μίγμα εθνικών εορτών, ηρωικών πράξεων, εθνικών συμβόλων και ύμνων. Οι διαχρονικές αξίες της πατρίδας – οικογένειας – θρησκείας αποτελούν ένα δεύτερο βασικό πυρήνα θεματικού προσανατολισμού, με αναφορά και παρουσία σε ευρύ θεματικό πεδίο (έθνος, πατρίδα, πολίτευμα, σύνταγμα). Εμφανής είναι η απουσία θεμάτων κοινωνικού, πολιτικού ενδιαφέροντος. Το πολίτευμα παρουσιάζεται ως θεσμός υπεράσπισης και ανάδειξης του θεσμού της βασιλείας και όχι των πολιτών. Η μοναδική αναφορά του αναλυτικού προγράμματος σε θέματα κοινωνικού ενδιαφέροντος επικεντρώνεται στην τοπική αυτοδιοίκηση, στην οποία αναπτύσσεται η υποχρέωση και το καθήκον των πολιτών για συνεισφορά, παρά η

συλλογική δράση και μέριμνα για αντιμετώπιση κοινωνικών προβλημάτων και ανάπτυξης.

Σε ό,τι αφορά τον ιδεολογικό προσανατολισμό του αναλυτικού προγράμματος 1957, όπως αυτός προσδιορίζεται από τη θεματική κατανομή των ενοτήτων και των αξιών που περιέχονται σ' αυτό, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η κύρια πρόθεση και επιδίωξή του είναι ο εθνικός-θρησκευτικός και ηθικός φρονηματισμός. Η θρησκευτική πίστη, σε μια άρρηκτη σχέση με το έθνος, προσδιορίζει την ταυτότητα του πολίτη, συντηρεί και ενισχύει την εθνική συνείδηση. Ο βαθμός της θρησκευτικής πίστης προσδιορίζει την επιτυχία στην εργασία, στο σχολείο, στην οικογένεια. Η ανθρώπινη δραστηριότητα και πραγματικότητα διαμορφώνεται και ελέγχεται από τη θεία βούληση. Γύρω από το μαθητή ορθώνεται ένας κόσμος πλαστός, μια εξωραϊσμένη πραγματικότητα που επιμελώς αποκρύπτει την αλήθεια. Ένας ευτυχισμένος λαός, που δεν έχει αντιθέσεις, διεκδικήσεις και προβλήματα. Όλα αυτά όμως αποτελούν εικονική πραγματικότητα μπροστά στην αντικειμενική και ρεαλιστική θεώρηση της κοινωνικό-οικονομικής και πολιτικής πραγματικότητας, με κύρια χαρακτηριστικά την εξαθλίωση, τον υποσιτισμό, την ανεργία, τις εξορίες, τις οικονομικές ανισότητες, τον αναλφαβητισμό, τις παρενέργειες του εθνικού διχασμού. Έννοιες όπως η κοινωνική δικαιοσύνη, ανισότητα, πολιτικά δικαιώματα, συνδικαλισμός και κυρίως η δημοκρατία δεν έχουν θέση στο αναλυτικό πρόγραμμα. Εάν η λογική του μεταπολεμικού κράτους ήταν η οικονομική ανασυγκρότηση και ο βιομηχανικός μετασχηματισμός, στην επίσημη κρατική ιδεολογία εντάσσονται αξίες χριστιανοορθόδοξες και ηρωικές, που καμία σχέση δεν έχουν με το σύστημα αξιών του βιομηχανικού εκσυγχρονισμού.⁷⁵

Στο αναλυτικό πρόγραμμα του 1977 παρατηρείται μια σταδιακή μετατόπιση του ενδιαφέροντος προς θέματα κοινωνικού ενδιαφέροντος, χωρίς να απουσιάζουν οι θεματικές ενότητες που αποτελούσαν το βασικό πυρήνα του αναλυτικού προγράμματος του 1957. Οι διαχρονικές αξίες (πατρίδα – θρησκεία – οικογένεια) παραμένουν σταθερές, η πληθώρα θεματικών ενοτήτων εθνικού περιεχομένου του αναλυτικού προγράμματος του 1957 ενσωματώνονται στην θεματική υπερενότητα έθνος, με απάλειψη ορισμένων στοιχείων. Το κράτος ενδυναμώνει την παρουσία του και αποτελεί βασική προτεραιότητα και επιλογή

---

⁷⁵ Άχλης Ν.: *Οι αξίες στα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου (1954-1994)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1996, σ.495

έναντι του έθνους, το οποίο υπερείχε ή συμπορεύονταν στο αναλυτικό πρόγραμμα του 1957. Ένα μεγάλο μέρος των θεματικών ενοτήτων αφιερώνεται σε κοινωνικά θέματα (κοινωνία, κοινότητα, ο άνθρωπος ως κοινωνικό ον). Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στις σχέσεις λαού – κράτους και λαού – έθνους, όπως επισημαίνεται στη μοναδική παρατήρηση του αναλυτικού προγράμματος.

Το μοναδικό στοιχείο αναμόρφωσης, εκσυγχρονισμού και συμπόρευσης του αναλυτικού προγράμματος με τις σύγχρονες απαιτήσεις αποτυπώνεται στις δύο θεματικές ενότητες που αφιερώνονται στην κυκλοφοριακή αγωγή και την τοποθέτηση του Έλληνα ως πολίτη της Ενωμένης Ευρώπης.

Σε ό,τι αφορά τις θεματικές ενότητες και το σύστημα αξιών που περιέχονται στο αναλυτικό πρόγραμμα 1977, διακρίνουμε μια άτολμη προσπάθεια ανακατανομής των ιδεολογικών ιεραρχήσεων, που δεν είναι όμως επαρκής να ανασυνθέσει ή να ανατρέψει τον κεντρικό ιδεολογικό άξονα, που εξακολουθεί να επικεντρώνεται στο τρίπτυχο πατρίδα- θρησκεία- οικογένεια, με τάσεις ωστόσο ποσοτικής μείωσης και εννοιολογικής διαφοροποίησης. Η πατρίδα παραμένει κυρίαρχη αξία και μαζί με τη θρησκεία συνιστούν τα εθνικά σύμβολα, που επιβάλλουν το χρέος της πίστης αλλά και της θυσίας όταν οι περιστάσεις το απαιτούν. Η φιλοπατρία και η υπεράσπιση της ελευθερίας τίθενται σε μια πιο ρεαλιστική βάση, που δε φτάνει στο εθνικιστικό παραλήρημα του αναλυτικού προγράμματος 1957. Το милитарιστικό, πολεμικό πνεύμα, παύει να προβάλλεται. Αντίθετα επισημαίνονται οι αρνητικές συνέπειες του πολέμου και παρατίθενται μηνύματα συνεργασίας και συναδέλφωσης των λαών. Βέβαια παραμένει σταθερό το ηθικοθρησκευτικό πλαίσιο αναφοράς των αξιών που οριοθετεί τη συμπεριφορά των μαθητών, χωρίς όμως την έντονη και συστηματική πρεποντολογία που χαρακτηρίζει το αναλυτικό πρόγραμμα 1957. Προβάλλονται οι παραδοσιακές αξίες της τιμότητας, ειλικρίνειας, φιλίας, φιλανθρωπίας, που όμως σ' ένα μεγάλο βαθμό απεγκλωβίζονται από τη θρησκευτική τους διάσταση και εμπεριέχουν περισσότερα ορθολογικά κριτήρια, που διευρύνουν το πεδίο εφαρμογής τους σε συνθήκες και καταστάσεις περισσότερο προσιτές στην καθημερινή πραγματικότητα. Δεν μπορούμε όμως να αγνοήσουμε και τα στοιχεία του προοδευτικού ιδεολογικού προσανατολισμού του αναλυτικού προγράμματος 1977. Στο πλαίσιο αυτό δεν εντάσσεται μόνο η θεματική διέρευνση, αλλά η προσθήκη και ενίσχυση των ανθρωπιστικών αξιών. Για πρώτη φορά προβάλλεται η αξία της δημοκρατίας, η αναγκαιότητα της ψυχαγωγίας, τονίζεται η αξία του

ατόμου και της ανθρώπινης προσωπικότητας. Επισημαίνονται τα επιτεύγματα του ανθρώπινου νου, αλλά και τα προβλήματα που επιφέρει η αστικοποίηση και ο σύγχρονος τρόπος ζωής στις μεγαλουπόλεις. Το τελικό συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι η ιδεολογία του αναλυτικού προγράμματος 1977 είναι μια σύνθεση παραδοσιακών αξιών και αξιών του αστικού ορθολογισμού. Μειώνονται εμφανώς, κατέχοντας ωστόσο σημαντική θέση, οι εθνοθηρησκευτικές αξίες και εμφανίζονται οι αστικές αξίες με ανθρωποκεντρικό και δημοκρατικό προσανατολισμό. Δεν μπορούμε όμως να ισχυριστούμε ότι οι μεταβολές αυτές ανατρέπουν την προϋπάρχουσα κατάσταση. Το σύστημα αξιών του αναλυτικού προγράμματος 1977 αποτυπώνει και απεικονίζει τα χαρακτηριστικά της μεταβατικής περιόδου που διέρχεται η ελληνική κοινωνία. Είναι μια εποχή στην οποία επιχειρείται, μετά τα δεινά που συσσώρευσε το μεταπολεμικό κράτος και η επτάχρονη δικτατορία, η εδραίωση της δημοκρατίας, η αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών, η μεταβίβαση από τη γεωργοκτηνοτροφική παραγωγή στην εκβιομηχάνιση, η μετάβαση από τον παθολογικό εθνοκεντρισμό και την αρχαιολατρία στον προοδευτικό εξευρωπαϊσμό. Η πορεία όμως αυτή δεν είναι απρόσκοπτη. Η μεταπολιτευτική εξουσία στο δρόμο για τον δημοκρατικό εκσυγχρονισμό δεν είναι απαλλαγμένη και ούτε μπορεί να αγνοήσει τις συντηρητικές δυνάμεις, που ελέγχουν σημαντικές πολιτικές και οικονομικές δομές. Αυτές ακριβώς οι διλημματικές και μεταβατικές τάσεις αποτυπώνονται και εκφράζονται στο περιεχόμενο του αναλυτικού προγράμματος 1977.⁷⁶

Στο αναλυτικό πρόγραμμα του 1984 παρατηρείται οριστική ρήξη με το παρελθόν. Οι διαχρονικές αξίες πατρίδα – θρησκεία – οικογένεια εξαφανίζονται ως αυτόνομες θεματικές ενότητες και μόνο απλές αναφορές γίνονται σε άλλες θεματικές ενότητες κοινωνικού – πολιτικού ενδιαφέροντος. Ο βασικός πυρήνας του αναλυτικού προγράμματος αναπτύσσεται στο κράτος και την κοινωνία, την πολιτεία και τη δημοκρατία. Για πρώτη φορά η εργασία παρουσιάζεται ως κοινωνικό δικαίωμα που κατακτήθηκε με αγώνες, οι εργαζόμενοι έχουν και δικαιώματα και όχι σαν μέρος της κρατικής μέριμνας, η οποία εξασφαλίζει την εργασία. Το κράτος και η κρατική μέριμνα υπερέχουν του έθνους, το οποίο αποτελεί συστατικό στοιχείο γένεσης, ισχυροποίησης, διαίωνισης του κράτους. Μια νέα θεματική ενότητα η οποία αποτελεί και επίκαιρο, φλέγον θέμα είναι η

---

⁷⁶ Βουγιούκας Α.: *Δοκίμια εκπαιδευτικού προβληματισμού*, Φελέκης, Αθήνα 1986, σ.152

προστασία του φυσικού περιβάλλοντος. Στην ενότητα εμείς και ο κόσμος υπάρχουν διάσπαρτες αναφορές στην ειρήνη, στη συναδέλφωση των λαών της γης, οι οποίες όμως τίθενται στο παρασκήνιο από τις αναφορές σε συνασπισμούς στρατιωτικού, οικονομικού, κοινωνικού ενδιαφέροντος (ΝΑΤΟ, ΟΗΕ, ΕΕΣ) με ελάχιστη συνεισφορά ως διεθνείς και παγκόσμιοι οργανισμοί στην επικράτηση της ειρήνης, ανάπτυξης, συναδέλφωσης των λαών. Σε πολλές περιπτώσεις προκαλούν προβληματισμό και απορία στους μαθητές καθώς στη σύγχρονη πραγματικότητα οι συνασπισμοί αυτοί πρωτοστατούν με επιβολή μέτρων, κήρυξη πολέμων σε παγκόσμια κλίμακα, προκαλώντας εκατόμβες αθώων θυμάτων, αφανισμούς πανάρχαιων πολιτισμών, προσβάλλοντας την ιστορική μνήμη και ανθρώπινη αξιοπρέπεια με την επίκληση της επιβολής του δικαίου του ισχυρού. Όλα αυτά παρουσιάζονται ως ένα παγκόσμιο υπερθέαμα, το οποίο νομιμοποιούν οι υποτιθέμενοι «ταγοί» υπεράσπισης της ειρήνης.

Στο αναλυτικό πρόγραμμα 1984, που εξακολουθεί να ισχύει έως σήμερα, οι θεματικές και αξιακές μεταβολές είναι περισσότερο χαρακτηριστικές σε σύγκριση με το αναλυτικό πρόγραμμα 1977 και πιο έντονες σε σύγκριση με το αντίστοιχο του 1957. Αποτυπώνει έναν σαφή ιδεολογικό αναπροσανατολισμό που κινείται όπως τονίζουν οι ίδιοι συγγραφείς στο χώρο της ζωντανής νεοελληνικής πραγματικότητας και της δημοκρατικής βιοθεωρίας, με κάποιες αναφορές στην αρχαία ελληνική και παγκόσμια πραγματεία. Ανατρέπεται ο παραδοσιακός άξονας αξιών, που επικεντρώνονταν στην πατρίδα και θρησκεία. Ιδιαίτερα εντυπωσιακή είναι η μείωση των θρησκευτικών αξιών. Το περιεχόμενο του αναλυτικού προγράμματος απεγκλωβίζεται από τον εθνοκεντρικό, σωβινιστικό χαρακτήρα των προηγούμενων αναλυτικών προγραμμάτων. Επιλέγονται σύγχρονα θέματα από την παγκόσμια πραγματικότητα και προβάλλεται ένας φιλειρηνικός προσανατολισμός, η συνεργασία, η συναδέλφωση, η διεθνής κατανόηση. Ο ηθικοδιδασκισμός και η κατήχηση δίνουν τη θέση τους στον κοινωνικό προβληματισμό, σε θέματα της σύγχρονης ζωής που αφορούν τις ανισότητες, τη μόλυνση του περιβάλλοντος, τα δικαιώματα των εργαζομένων, τους κοινωνικούς αγώνες για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας.

Η σύγκριση των αξιακών κατηγοριών των αναλυτικών προγραμμάτων Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής μας αποκαλύπτει τη συμπίεση των επιλογών του αξιακού συστήματος με τις επιλογές των θεμάτων.

Στο αναλυτικό πρόγραμμα του 1957 οι αξίες που συμβάλλουν στην ηθικοποίηση και στην ανάπτυξη – ισχυροποίηση του εθνικού αισθήματος εμπεριέχονται σε όλες τις θεματικές ενότητες ακόμη και στις ελάχιστες που αναπτύσσουν κοινωνικά – πολιτικά θέματα (αυτοδιοίκηση, πολίτευμα). Ο μαθητής αντιμετωπίζεται σαν αναπτυσσόμενο άτομο στο οποίο πρέπει να εμφοτιστούν βαθιά οι αρετές που θα τον οδηγήσουν στον κοινωνικό και πολιτικό βίο ως πειθήνιο όργανο εκτέλεσης και διαίωνισης του αξιακού συστήματος, που έχει επιλέξει το κυρίαρχο πολιτικό σύστημα. Και η πιο πρόσφορη ηλικία είναι η παρούσα. Η ψυχή των παιδιών καθημερινά μυείται στις αξίες του καθήκοντος, πίστης, σεβασμού, αφοσίωσης, αξιοπρέπειας, συγκίνησης σε τέτοιο βαθμό, που η παραμικρή παρέκκλιση από τις «υπέρτατες» αξίες προκαλεί αισθήματα ενοχής, τύψης, απαξίωσης. Σε αρκετές περιπτώσεις αξίες οι οποίες παραπέμπουν σε παγκόσμια ζητήματα, όπως η συναδέλφωση χάνουν το πραγματικό τους νόημα, την αξιακή τους υπόσταση και χρησιμοποιούνται ως μέσα διοχέτευσης άλλων μηνυμάτων, διαμόρφωσης αισθημάτων και προθέσεων. Η επίκληση της συναδέλφωσης μόνο με τις φιλικές προς την πατρίδα μας χώρες και η επίδειξη ανοχής και συμπάθειας προς τις υπόλοιπες έχει ως αποτέλεσμα να δημιουργούνται στους μαθητές αισθήματα διχασμού, με την αποδοχή του ενός λαού και την απόρριψη του άλλου, γεγονός που σε καμία περίπτωση δεν περιέχει η πραγματική αξία του όρου. Η ελευθερία δεν αναπτύσσεται ως υπέρτατο αγαθό που πρέπει να συνοδεύει τον άνθρωπο σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής του, αλλά ως υπέρτατο χρέος υπεράσπισης της πατρίδας και του θεσμού της βασιλείας απέναντι στις βλέψεις άλλων λαών και του κινδύνου των κομμουνιστών. Η δικαιοσύνη αποτελεί μέρος της κρατικής εξουσίας, η ισονομία των πολιτών τίθεται στο περιθώριο από τις πολιτικές διώξεις και εκτοπισμούς που διενεργούνται.

Στο αναλυτικό πρόγραμμα του 1977, η παράλειψη αναφοράς των σκοπών και στόχων που έχει επιλέξει η πολιτεία δημιουργεί ένα δυσαναπλήρωτο κενό ως προς την ιδεολογική κατεύθυνση και πρόθεση και καθιστά δυσχερή την εντόπιση των αξιών που εμπεριέχονται. Έτσι η καταγραφή των αξιακών κατηγοριών αναγκαστικά έγινε με βάση τη μελέτη, ανάλυση των θεματικών ενοτήτων και του περιεχομένου αυτών. Παρατηρείται μια προσπάθεια περιορισμού των αναφορών σε αξίες που κυριαρχούσαν στο αναλυτικό πρόγραμμα του 1957 και είχαν ως σκοπό την ιερή προσήλωση στα εθνικά ιδεώδη και τη βαθιά ηθικοποίηση. Η

οικογένεια αντιμετωπίζεται ως θεμελιώδες κύτταρο κοινωνικοποίησης, το σχολείο αποτελεί και πολιτιστική κοινότητα, τα ήθη και έθιμα εμπεριέχονται στο έθνος και την πατρίδα. Μετατοπίζεται το κέντρο βάρους του αξιακού συστήματος προς κοινωνικά ζητήματα (κοινότητα, κοινωνική πρόνοια, κοινωνικότητα, κοινωνική συμπεριφορά). Τονίζεται η αξία της εργασίας, η οποία όμως δεν παρουσιάζεται ως κοινωνικό αγαθό που κατακτήθηκε με αγώνες, αλλά ως μέρος της κρατικής μέριμνας. Παρουσιάζονται τα επαγγέλματα με σαφή διάθεση στήριξης της τεχνικής – επαγγελματικής εκπαίδευσης και των επαγγελματιών εξειδίκευσης, μετά την απαξίωση και την περιφρόνηση που για δεκαετίες καλλιεργούσε το εκπαιδευτικό σύστημα και τη διαπίστωση της τραγικής έλλειψής τους. Γίνεται αναφορά στο φυσικό περιβάλλον και στη συνεισφορά του στην ποιότητα ζωής. Οι μαθητές για πρώτη φορά διδάσκονται κανόνες κυκλοφοριακής αγωγής, μετά την τραγική διαπίστωση της έλλειψής της στους ενήλικες.

Στο αναλυτικό πρόγραμμα του 1984 η αλλαγή κατεύθυνσης του αξιακού συστήματος γίνεται με τρόπο εντυπωσιακό. Οι παραδοσιακές αξίες πατρίδα – θρησκεία – οικογένεια, που αποτελούσαν τον αποκλειστικό πυρήνα επιλογής του αναλυτικού προγράμματος του 1957 και έναν από τους βασικούς άξονες επιλογής του αναλυτικού προγράμματος του 1977 εξαφανίζονται και ενσωματώνονται στις αξίες του κράτους, κοινωνίας, πολιτείας. Ένα νέο αξιακό σύστημα αναπτύσσεται με βάση το κράτος, την κοινωνία, την πολιτεία, τη δημοκρατία. Η ισοτιμία και η ισονομία αποτελούν αξίες της δικαιοσύνης, η ανεξαρτησία, η λαϊκή βούληση, η αλληλεγγύη, η ανεξιθρησκία, η ειρήνη της δημοκρατίας, η ευαισθησία, η συνεργασία, η συναδέλφωση της κοινωνίας. Η εργασία αποτελεί μια βασική αξία των ανθρώπων, όταν όμως διασφαλίζονται ορισμένες προϋποθέσεις, που έχουν ως στόχο τη βελτίωση των όρων και συνθηκών εργασίας. Η εκμετάλλευση, η αλλοτρίωση του εργάτη, η ανεργία, δημιουργούν σοβαρά προβλήματα στον σύγχρονο άνθρωπο, που καλείται να τα αντιμετωπίσει δυναμικά. Εδώ έχουν τη θέση τους οι κοινωνικοί αγώνες, ο συνδικαλισμός, οι δυναμικές κινητοποιήσεις των εργαζομένων, η αξιοποίηση του δικαιώματος της απεργίας. Τέτοιες έννοιες και επισημάνσεις για πρώτη φορά εντάσσονται στο αναλυτικό πρόγραμμα, για να τοποθετήσουν την εργασία στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και έμμεσα να ασκήσουν κριτική στο καπιταλιστικό σύστημα, πράγμα προφανώς που αντανάκλα και συστοιχίζεται με τη διακηρυγμένη πολιτική βούληση της νέας εξουσίας μετά το 1981. Η πραγματικότητα δεν είναι στατική. Ο πολιτισμός

είναι δημιούργημα του ανθρώπου και η ευθύνη για τη διαμόρφωση του παρόντος και του μέλλοντος ανήκει στον ίδιο. Η μοιρολατρία και η θεοκρατική ανάλυση δίνουν τη θέση τους στον ανθρωποκεντρισμό. Η πίστη στη δύναμη και την αξία του ανθρώπου για τη δημιουργία ενός πιο δίκαιου και ειρηνικού κόσμου, δημιουργεί το χρέος για ατομική και συλλογική δράση σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο. Αποτυπώνεται ένα μέρος της σύγχρονης πραγματικότητας, η παιδεία παράγει και πολιτισμό, γίνονται αναφορές στην πανανθρώπινη κοινότητα και στην κατοχύρωση των δημοκρατικών θεσμών.

Από την παρουσίαση των θεματικών ενοτήτων και αξιών που περιέχονται στα αναλυτικά προγράμματα και των τριών περιόδων παρατηρείται μια σημαντική αντιστοιχία κατανομής θεματικών ενοτήτων και αξιακών κατηγοριών. Η ποσοτική αντιπροσώπευση των θεμάτων εμφανίζεται αναλογική με τη συχνότητα εμφάνισης των αξιών. Τα εθνικοθρησκευτικά και ηθικά θέματα που κυριαρχούν στα αναλυτικά προγράμματα 1957,1977 αντιστοιχούν στην κυρίαρχη θέση που κατέχουν οι εθνικές,θρησκευτικές και ηθικές αξίες στα περιεχόμενα των συγκεκριμένων αναλυτικών προγραμμάτων. Η θεματική διεύρυνση και διαφοροποίηση στο αναλυτικό πρόγραμμα 1984 σε διεθνή και σύγχρονα προβλήματα συνοδεύεται με τη τοποθέτηση της δημοκρατίας στην υψηλότερη κλίμακα των αξιών. Τα χαρακτηριστικά αυτά δείχνουν ότι τόσο τα θέματα των αναλυτικών προγραμμάτων όσο και οι αξίες που περιέχουν έχουν κοινή ιδεολογική βάση και μπορούν να καταδείξουν τον ιδεολογικό τους προσανατολισμό, Τα θέματα και οι αξίες δεν παραμένουν σταθερά και αμετάβλητα. Καταγράφονται αλλαγές, οι οποίες κατανοούνται, αν συσχετισθούν και ενταχθούν στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών αλλαγών που επιχειρεί η εκάστοτε πολιτική εξουσία. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα αναλυτικά προγράμματα αντιστοιχούν σε τρεις σημαντικές αλλά και διαφορετικές περιόδους της πολιτικής ιστορίας της χώρας μας. Οι αλλαγές στα περιεχόμενα αντικατοπτρίζουν και το ιδεολογικό-πολιτικό στίγμα των περιόδων κατά τις οποίες γράφτηκαν και χρησιμοποιήθηκαν. Η διαπίστωση αυτή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα αναλυτικά προγράμματα όχι μόνο δεν αφήνουν αδιάφορη την πολιτική εξουσία, αλλά οι αλλαγές στα περιεχόμενα μάθησης θεωρούνται απαραίτητη προϋπόθεση για τον αποτελεσματικό πολιτικό έλεγχο της εκπαιδευτικής διαδικασίας και ιδιαίτερα της ιδεολογικής χειραγώγησης των μαθητών. Βέβαια δεν πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι και οι ευρύτερες κοινωνικό-οικονομικές μεταβολές επιβάλλουν

την αναθεώρηση των περιεχομένων της σχολικής γνώσης. Παραμένει όμως δεδομένο ότι στην Ελλάδα η εκπαίδευση εξακολουθεί να είναι εγκλωβισμένη, εξαρτημένη, κάτω από τον ασφυκτικό κλοιό της πολιτικής εξουσίας.⁷⁷

---

⁷⁷ Άχλης Ν.: Οι αξίες στα αναγνωστικά βιβλία....., ό.π., σ.492-493

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

4. ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΙΣ ΑΞΙΕΣ ΠΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΝΤΑΙ ΣΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ Ε΄ ΚΑΙ ΣΤ΄ ΤΑΞΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

4.1 Οικογένεια

a. Θέλουμε να τα μάθουμε όλα – Αγωγή του Πολίτη ΣΤ΄ δημοτικού (1957,1974)

Αν και δεν αφιερώνεται ειδικό κεφάλαιο στην οικογένεια, εντοπίζονται διάσπαρτες αναφορές της σε αυτήν σε διάφορα κεφάλαια, που καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα των περιεχομένων. Ο θεσμός της οικογένειας συνυπάρχει και αναπτύσσεται παράλληλα με τις έννοιες του κράτους, του έθνους, της εκκλησίας, της αυτοδιοίκησης, του συντάγματος, των πολιτευμάτων, των δικαιωμάτων και καθηκόντων. Στην ιστορική παρουσίαση της εξέλιξης της οικογένειας αναδεικνύεται η αριστοκρατική εικόνα της οικογένεια της προαστικής περιόδου των μεγαλοκτημόνων και πλουσίων, η οποία είχε στη υπηρεσία της και δούλους. *«Οι οικογένειες εκείνον τον καιρό δεν ήταν σαν τις σημερινές. Και τα παιδιά και τα εγγόνια, όταν παντρεύονταν, έμεναν μαζί και αποτελούσαν μια μεγάλη ομάδα. Είχαν μάλιστα κοντά τους και τους δούλους»*.⁷⁸ Η παρουσίαση της οικογένειας αποκόπτεται από την κοινωνική πραγματικότητα, προκαλεί φυλετικές διακρίσεις, αναδεικνύει αυταρχικές σχέσεις, δημιουργεί αισθήματα υποταγής, απαξιώνει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Το κυριότερο απομακρύνει τους μαθητές από τις πραγματικές αξίες που πρέπει να βιώνει κάθε άνθρωπος μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον όπως είναι η αγάπη, η συνεργασία, η αλληλεγγύη, η γαλήνη και η ευτυχία.

Κυρίαρχο πρόσωπο στην οικογένεια αναδεικνύεται ο πατέρας, ο οποίος παρουσιάζεται σαν ο απόλυτος άρχοντας με απέραντη εξουσία *«Κάθε οικογένεια είχε δικό της βασίλειο και ο πατέρας της οικογένειας ήταν σα βασιλιάς»*⁷⁹. Η οικογένεια χαρακτηρίζεται ως πατριαρχική και αρχηγός της είναι ο παππούς. *«Όλα τα άτομα που έμεναν μαζί, αποτελούσαν την πατριαρχική οικογένεια. Αν*

⁷⁸ ΑΠΣΤ΄(1957,1974), s. 3

⁷⁹ ΑΠΣΤ΄(1957,1974), s. 3

ζούσαμε εκείνη τη μακρινή εποχή, στην οικογένειά σου θα ήταν αρχηγός ο παππούς σου».⁸⁰ Η οικογένεια αποτελεί το θεμέλιο λίθο οργάνωσης και ανάδειξης της φυλής. «Πολλές μαζί από τις πατριαρχικές εκείνες οικογένειες ενώθηκαν, αναγνώρισαν για αρχηγό τους το δυνατότερο άντρα ή τον αρχηγό της μεγαλύτερης οικογένειας και δημιούργησαν έτσι τη φυλή».⁸¹ Ο πατέρας είναι το πρόσωπο που επιλέγεται για να μυήσει τα παιδιά του στις κοινωνικοπολιτικές έννοιες και αξίες, να επιλύσει τις απορίες τους για τη σπουδαιότητα και αναγκαιότητα ύπαρξης και λειτουργίας των θεσμών. «Ο κύριος Κώστας, ο πατέρας του Γιαννάκη, εξήγησε στα παιδιά ότι το σύνταγμα είναι ο θεμελιώδης νόμος του κράτους που τον λένε καταστατικό χάρτη της χώρας [...] πρέπει να ξέρετε, παιδιά, ότι το σύνταγμα είναι κάτι πολύ σπουδαίο, σχεδόν ιερό! είπε ο κύριος Κώστας».⁸² Ο λόγος του καθοδηγητή – πατέρα απευθύνεται πάντα προς το γιο του, δεν υπάρχει καμιά παρουσία ή συμμετοχή της κόρης. Ο λόγος του είναι απόλυτος, δε δέχεται καμία αμφισβήτηση, ούτε δημιουργεί απορίες. Τα παιδιά αποτελούν παθητικούς δέκτες πρόσληψης του όλου κοινωνικό-πολιτικού πλαισίου αναφοράς. Κανένας προβληματισμός ή αντίλογος δεν εκφράζεται. Ο παιδικός αυθορμητισμός και η έμφυτη παιδική αναζήτηση υποτάσσονται στην παντοδυναμία του λόγου του πατέρα, ο οποίος παρουσιάζεται ως παντογνώστης και ειδικός σε κάθε επιστημονικό πεδίο. Η όλη προσπάθεια εγχάραξης στους μαθητές των κυρίαρχων κοινωνικοπολιτικών αξιών για να γίνει πιο σίγουρα και εύκολα αποδεκτή επενδύεται από στοιχεία συναισθηματισμού και ηθικοποίησης. Και το πιο ιδανικό πρόσωπο για τη δημιουργία και επίτευξη των παραπάνω στοιχείων είναι ο πατέρας. «Ο κύριος Κώστας τότε συγκινήθηκε κι εκείνος με τη σειρά του και εξήγησε στα παιδιά ότι, για ένα λαό ελεύθερο, η υπακοή στους νόμους δεν είναι υποδούλωση, αλλά κάτι εντελώς διαφορετικό, σαν ο πολίτης να υπακούει στον ίδιο τον εαυτό του [...] τα παιδιά άκουσαν με ενδιαφέρον όσα τους είπε ο κύριος Κώστας και υποσχέθηκαν να γίνουν καλοί πολίτες, να υπακούουν στο κράτος και στους νόμους και να μην κάνουν ποτέ κακό στην πατρίδα τους παρακούοντας τους νόμους της».⁸³ Ο κυρίαρχος ρόλος του πατέρα επιβεβαιώνεται και από το ιδιαίτερο κεφάλαιο που αφιερώνεται στη γιορτή του. «Στο σπίτι σήμερα είχανε

---

⁸⁰ ΑΠΣΤ'(1957,1974), s. 3

⁸¹ ΑΠΣΤ'(1957,1974), s. 4

⁸² ΑΠΣΤ'(1957,1974), s. 7

⁸³ ΑΠΣΤ'(1957,1974), s. 40

*μεγάλη γιορτή. Ήταν 21 Μαΐου, των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και γιόρταζε ο κύριος Κώστας, πατέρας των παιδιών».*⁸⁴

Η θέση και ο ρόλος της μητέρας στην οικογένεια είναι πολύ υποβαθμισμένος και η αναφορά στο πρόσωπό της σχεδόν ανύπαρκτη. Παρουσιάζεται σαν μια αφοσιωμένη νοικοκυρά, οι ικανότητες της οποίας περιορίζονται στη μαγειρική, την καθαριότητα, την περιποίηση και φροντίδα όλων των μελών της οικογένειας. Σε καμιά περίπτωση δεν εκφράζει τις απόψεις της, συμμετέχει σε διάλογο, ραίρνει αποφάσεις για ζητήματα της οικογένειας, συμβουλεύει τα παιδιά της. Αποτελεί πειθήνιο μέλος της οικογένειας, την οποία αποκλειστικά ελέγχει και καθοδηγεί ο πατέρας. «Όταν τελείωσαν οι εξετάσεις, ο πατέρας έστειλε τα παιδιά μαζί με την μητέρα τους σ'ένα χωριό του Παρνασσού για διακοπές».⁸⁵

Η κόρη επίσης, στις ελάχιστες αναφορές της, παρουσιάζεται πάντοτε μέσα στο σπίτι να μελετά τα μαθήματά της ή να συμμετέχει στις εργασίες του σπιτιού βοηθώντας τη μητέρα της. «Η μητέρα στην κουζίνα καθάριζε και μαγείρευε συγχρόνως. Θα είχαν γεύμα το μεσημέρι σ'έναν ξάδελφο του κυρίου Κώστα. Η κόρη της η Καλλιόπη, βοηθούσε και αυτή, συγύριζε και τακτοποιούσε το τραπέζι και το σαλόνι».⁸⁶

Αντίθετα ο γιος μαζί με τον πατέρα συμμετέχει σε κοινωνικές εκδηλώσεις (επέτειοι, ομιλίες, συναυλίες), επισκέπτεται διάφορες υπηρεσίες (αστυνομία, εφορία, τελωνείο), παρακολουθεί συνεδριάσεις της Βουλής. Επίσης ο γιος είναι ενεργό μέλος ομάδων (ποδοσφαίρου, κολύμβησης). «Και να τώρα ο Γιαννάκης στο θεωρείο, καθισμένος εμπρός περιεργάζεται κάτω την ολόφωτη αίθουσα της Βουλής. Ο πατέρας του Γιαννάκη του υποσχέθηκε να τον πάρει μαζί του σε διάφορες δουλειές και μετά θα πήγαιναν να δουν μίκυ μάους στον κινηματογράφο. Ο κύριος Κώστας μαζί με το γιο του τον Γιαννάκη, πήγαινε στο υπουργείο Δικαιοσύνης. Ο Γιαννάκης περίμενε να ξυπνήσει ο πατέρας του, γιατί του είχε υποσχεθεί ότι, αν έκανε καλόν καιρό, θα πήγαιναν μαζί να δουν την παρέλαση. Ο Γιαννάκης, ο Περικλής και πέντε έξι άλλα παιδιά γνωστά από την γειτονιά αποφάσισαν να ιδρύσουν ένα αθλητικό σωματείο».⁸⁷

Απουσιάζουν εντελώς από την οικογένεια τα πρόσωπα του παππού και της γιαγιάς καθώς καμιά αναφορά δεν υπάρχει.

---

⁸⁴ ΑΠΣΤ'(1957,1974), s. 71

⁸⁵ ΑΠΣΤ'(1957,1974), s. 93

⁸⁶ ΑΠΣΤ'(1957,1974), s. 76

⁸⁷ ΑΠΣΤ'(1957,1974), s. 76

Η κατανόηση του αυταρχικού, συντηρητικού και παραδοσιακού προτύπου της οικογένειας, που με έμφαση απεικονίζεται στα σχολικά εγχειρίδια, επιδέχεται το συσχετισμό από τη μια με το αυστηρό συντηρητικό σύστημα αγωγής της συγκεκριμένης εποχής και από την άλλη με τις ιδεολογικές προθέσεις του καθεστώτος. Υπερασπίζοντας και προπαγανδίζοντας τις αυστηρές αρχές του, την ανισότητα των ρόλων, τη συμμόρφωση και την υποταγή, την προσήλωση του στα ελληνοχριστιανικά ιδεώδη, επιχειρεί να «νομιμοποιήσει» τις μεθοδεύσεις που το ίδιο μεταχειρίζεται και χρησιμοποιεί την οικογένεια ως μηχανισμό της ιδεολογίας του. Από την άλλη η μυθοποίηση και ωραιοποίηση του θεσμού δε φαίνεται να είναι άσχετη με την πρόθεση της απόκρυψης της πραγματικής κατάστασης της ελληνικής οικογένειας στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια.

β. Αγωγή του Πολίτη Ε' δημοτικού, 1980

Η οικογένεια παρουσιάζεται ως ένας κοινωνικός θεσμός ικανοποίησης των βιολογικών και συναισθηματικών αναγκών του ανθρώπου σε αρχικό στάδιο και των πνευματικών και κοινωνικών αναγκών στη συνέχεια. *«Οι σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας δε στηρίζονται μονάχα στο συζυγικό δεσμό και στη συγγένεια αίματος αλλά και σε μόνιμους και γερούς ψυχικούς δεσμούς, που καλλιεργούνται και αναπτύσσονται μέσα στην ζεστή οικογενειακή ατμόσφαιρα. Ο δεσμός της στοργής, της αλληλοβοήθειας, της εκτίμησης και πάνω απ'όλα της πραγματικής και αγνής αγάπης ενώνει σφιχτά τις ψυχές των μελών της οικογένειας. Γι' αυτό η οικογένεια, αν και αποτελείται από λίγα άτομα, είναι η συμπαγέστερη κοινωνική ομάδα και το βασικό κύτταρο της κοινωνίας»⁸⁸*. Η λειτουργία της οικογένειας στηρίζεται σε ακλόνητους ψυχικούς δεσμούς (στοργή, αλληλοβοήθεια, εκτίμηση). Η οικογένεια αποτελεί την πιο συμπαγή κοινωνική ομάδα και το βασικό κύτταρο οργάνωσης και λειτουργίας της κοινωνίας.

Η ιστορική εξέλιξη της οικογένειας περιλαμβάνει τη μητριαρχική οικογένεια (απόλυτος άρχοντας η μητέρα) και στη συνέχεια την πατριαρχική οικογένεια (απόλυτος άρχοντας ο πατέρας). Η δημιουργία οικογένειας προσδίδει τιμή και υπόληψη στους παντρεμένους, ενώ αντίθετα επιφυλάσσει περιφρόνηση και απαξίωση στους ανύπαντρους. *«Στην πρώτη μορφή τους, πριν από χιλιάδες*

---

⁸⁸ ΑΠΕ' 1980, σ. 15

χρόνια, η οικογένεια ήταν μητριαρχική. Αρχηγός ήταν η μητέρα και σε αυτήν υπάκουαν όλοι. Με τον καιρό έγινε πατριαρχική. Αρχηγός ήταν ο πατέρας, ο οποίος είχε απεριόριστα δικαιώματα στα μέλη της[...]. Η οικογένεια αποτελούσε την ψυχή του σπιτιού και η σημασία που απέδιδαν στο γάμο ήταν μεγάλη. Για αυτό και τιμούσαν ιδιαίτερα τους παντρεμένους ενώ αντίθετα περιφρονούσαν τους ανύπαντρους»⁸⁹.

Η οικογένεια είναι στενά συνδεδεμένη με τη θρησκεία. Ο χριστιανισμός με τη διδασκαλία της αγάπης και ισότητας αναβάθμισε τη σημασία της οικογένειας και ιδιαίτερα του ρόλου της μητέρας η οποία θεωρείται ισότιμη με τον άντρα. Η ελληνική οικογένεια χαρακτηρίζεται ως συζυγική (συντροφική) και υποχρέωσή της είναι η ανατροφή και μόρφωση των παιδιών μέχρι να ενηλικιωθούν. *«Με την εμφάνιση του χριστιανισμού, που κήρυξε την αγάπη και την ισότητα ανάμεσα στους ανθρώπους, η οικογένεια πήρε ξεχωριστή θέση. Με το γάμο, που θεωρείται ιερός δεσμός, η γυναίκα πήρε ισότιμη θέση δίπλα στον άντρα [...] Σήμερα η ελληνική οικογένεια είναι συζυγική(συντροφική). Οι γονείς είναι υποχρεωμένοι εξίσου για την ανατροφή και τη μόρφωση των παιδιών της μέχρι να ενηλικιωθούν»⁹⁰.*

Παρουσιάζεται η σύγκριση της πατριαρχικής οικογένειας με τη συζυγική, με ιδιαίτερη αναφορά στα ίδια δικαιώματα πατέρα και μητέρας, τη δυνατότητα της μητέρας να εργάζεται και έξω από το σπίτι, να μορφώνεται, την ισότητα αμοιβής, την αναγνώριση της σπουδαιότητας του επαγγέλματος της νοικοκυράς ως ισάξιου με τα άλλα επαγγέλματα, την επίλυση προβλημάτων με κοινή δράση και συναπόφαση. Εξακολουθούν όμως να υπάρχουν αναφορές, που αναδεικνύουν την αδυναμία οριστικής ρήξης με τους αυστηρούς, προδιαγεγραμμένους ρόλους των μελών μιας πατριαρχικής οικογένειας. Ο γάμος παραμένει αποκλειστική υπόθεση των γονιών, δεν υπάρχει προσωπική συμμετοχή και κρίση των παιδιών. Η μόνη, δειλή υπαναχώρηση, η οποία φανερώνει μια διαμορφούμενη τάση και αίτημα της συγκεκριμένης κοινωνικής-ιστορικής περιόδου συνοψίζεται στη φράση *«χωρίς να παραγνωρίζουν τις επιθυμίες των παιδιών»*. Ένα δεύτερο στοιχείο αναφοράς αποτελεί η προίκα των κοριτσιών, η οποία τίθεται πλέον σε έναν ενδιάμεσο βαθμό σπουδαιότητας. Εξακολουθεί όμως να αποτελεί μια

---

⁸⁹ ΑΠΕ΄ 1980, σ. 18

⁹⁰ ΑΠΕ΄ 1980, σ. 19

υπολογίσιμη προϋπόθεση.⁹¹ Η οικογένεια είναι πλέον πυρηνική,περιορισμένη αριθμητικά. Συμμετέχουν σ' αυτή οι γονείς και τα παιδιά.

Η ιδανική όμως εικόνα ισότητας μεταξύ πατέρα και μητέρας ανατρέπεται στη συνέχεια, με την αναφορά σε κάθε μέλος της οικογένειας. Η μητέρα αποτελεί πηγή χαράς, αγάπης, στοργής προς όλα τα μέλη της οικογένειας. Αποτελεί την καρδιά του σπιτιού και του χαρίζει λάμψη, φροντίδα. *«Η μητέρα είναι η καρδιά του σπιτιού και η παρουσία της σκορπά τη δροσιά, τη χαρά και τη λάμψη. Χωρίς τη θερμή πνοή της όλα είναι άχαρα και βουβά. Στη στοργική της αγκαλιά το παιδί βρίσκει ασφάλεια, παρηγοριά και αγαλλίαση. Με την απέραντη αγάπη της, με το άρωμά της ψυχής της γίνεται ήλιος που φωτίζει κάθε δύσκολη στιγμή της ζωής του»*⁹². Ο πατέρας είναι ο συμπαραστάτης της μητέρας και ο μεγάλος προστάτης της οικογένειας. Εργάζεται ακούραστα για να εξασφαλίσει τα αγαθά του σπιτιού. Κύριες αρετές του είναι το παράδειγμά του, η υπομονή, η φρόνηση, η υπερηφάνεια και αποκλειστικός ρόλος του να διδάσκει και να παρακολουθεί την πρόοδο των παιδιών του. *«Στον αγώνα για την ευτυχία της οικογένειας δίπλα στη μητέρα παραστέκεται ο πατέρας. Αυτός εργάζεται ακούραστα για να ανταποκριθεί σε όλα τα έξοδα του σπιτιού. Αυτός είναι ο μεγάλος προστάτης της οικογένειας. Με το παράδειγμά του, με την πείρα του, με τη φρόνηση και την υπομονή και τις υποδείξεις του διδάσκει τα παιδιά. Το ενδιαφέρον του για τη σχολική της επίδοση είναι μεγάλο και κάθε επιτυχία τους είναι και δική της επιτυχία»*⁹³.

Τα αδέρφια τα συνδέουν γνήσια συναισθήματα αγάπης, σεβασμού, αλληλοβοήθειας και συνεργασίας, τα οποία δημιουργούνται μέσα στην κοινή στέγη της οικογένειας. Τα μεγαλύτερα αδέρφια αποτελούν ασπίδα προστασίας και βοήθειας προς τα μικρότερα. Η αδερφική αγάπη αποτελεί ένα από τα πιο ισχυρά συναισθηματικά βιώματα που αναπτύσσονται στην οικογένεια.*«Κάτω από την ίδια στέγη τα αδέρφια μοιράζονται την αγάπη των γονιών τους και συμμετέχουν στις χαρές και τις λύπες της οικογένειας. Η κοινή συμμετοχή τους σε όλες τις εκδηλώσεις της οικογένειας δημιουργούν ανάμεσά τους γνήσια αισθήματα αγάπης, σεβασμός αλληλοβοήθειας και συνεργασίας. Τα μεγαλύτερα αδέρφια προσέχουν τα μικρότερα, τα φροντίζουν, τα βοηθούν και τα προστατεύουν παντού και πάντοτε»*⁹⁴.

---

⁹¹ ΑΠΕ΄ 1980, s. 20-21

⁹² ΑΠΕ΄ 1980, s. 32

⁹³ ΑΠΕ΄ 1980, s. 22

⁹⁴ ΑΠΕ΄ 1980, s. 24

Ο παππούς και η γιαγιά συνυπάρχουν στην οικογένεια. Μεταδίδουν στα εγγόνια τους την καλοσύνη, την ηρεμία και αναπτύσσουν το αίσθημα της αγάπης και του σεβασμού. Ο ρόλος τους παραμένει παραδοσιακός, ο παππούς να διηγείται με ιδιαίτερη χάρη παραμύθια και ιστορίες στα εγγόνια του δίπλα στο αναμμένο τζάκι, η γιαγιά να πλέκει και να κεντάει. *« Εκτός από τους γονείς και τα αδέρφια σε αρκετές οικογένειες συγκατοικούν ο παππούς και η γιαγιά. Η απέραντη καλοσύνη τους, η σεβάσμια μορφή τους και το ήρεμο ύφος τους κάνουν τα παιδιά να αισθάνονται για αυτούς απέραντη αγάπη και βαθύ σεβασμό. Εκείνο όμως που τα συγκινεί ιδιαίτερα είναι οι ωραιότατες διηγήσεις τους κι ακόμα περισσότερο τα συναρπαστικά παραμύθια τους τις κρύες χειμωνιάτικες νύχτες κοντά στο αναμμένο τζάκι»⁹⁵.*

Συνδεδειγμένος κρίκος διατήρησης και ισχυροποίησης της οικογένειας αποτελούν τα οικογενειακά ήθη και έθιμα. Συστατικός τους στοιχείο είναι η ηθική που εμπεριέχουν και μεταδίδουν στους ανθρώπους.

Η ηθική αυτή πηγάζει από τις ελληνοχριστιανικές παραδόσεις, θεωρείται ιερή, διαφυλάσσεται και μεταδίδεται από γενιά σε γενιά.

Τα ήθη και έθιμα της οικογένειας αποτελούν κοινωνικά κριτήρια αναγνώρισης και καταξίωσης των ατόμων. Επίσης φανερώνουν και αναδεικνύουν την αξία του πολιτισμού μας. *«Τα ήθη και τα έθιμα που έχει σήμερα η ελληνική οικογένεια στηρίζονται στις ελληνοχριστιανικές παραδόσεις. Τα ήθη είναι οι τρόποι, που συμπεριφέρονται μεταξύ τους οι άνθρωποι μέσα στην κοινωνία που ζουν. Οι τρόποι αυτοί φανερώνουν τον εσωτερικό κόσμο των ανθρώπων και έχουν βάση την ηθική. Τα ήθη και τα έθιμα έχουν καθολική παραδοχή και δένουν ψυχικά τη μια γενιά με την άλλη. Φανερώνουν τον χαρακτήρα και τον πολιτισμό μας. Τα έθιμα που αναφέρονται στις θρησκευτικές εκδηλώσεις διατηρούνται αμετάβλητα. Από τα έθιμα που αναφέρονται στις κοινωνικές μας σχέσεις (κοινωνικά έθιμα) αρκετά έχουν μεταβληθεί και μερικά έχουν ατονήσει ή έχουν εκλείψει τελείως»⁹⁶.* Τα κοινωνικά έθιμα της οικογένειας διατηρούνται, προσαρμόζονται, αλλάζουν, ατονούν, εκλείπουν. Τα μόνα που παραμένουν αναλλοίωτα είναι τα θρησκευτικά ήθη και έθιμα τα οποία θεωρούνται ιερά και γι' αυτό δεν επιδέχονται καμία αμφισβήτηση. Ο ρόλος της οικογένειας έναντι των παιδιών της είναι κυρίως κοινωνικός. Ο μορφωτικός της ρόλος περιορίζεται στη συνεργασία με το σχολείο,

---

⁹⁵ ΑΠΕ' 1980, σ. 26

⁹⁶ ΑΠΕ' 1980, σ. 29

την προσφορά υπηρεσιών στο έργο του σχολείου με συμμετοχή σε σχολικές εφορίες, συλλόγους γονέων « *Το ενδιαφέρον των γονιών για το σχολείο είναι μεγάλο. Με τις σχολικές εφορείες και τους συλλόγους τους οι γονείς προσφέρουν πολύτιμες υπηρεσίες στο έργο του σχολείου που είναι και δικό τους έργο. Η πρώτη και σπουδαιότερη μορφή κοινωνικής ζωής είναι οι οικογένεια*»⁹⁷.

γ. Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε', ΣΤ' δημοτικού (1982)

Η δημιουργία της οικογένειας στηρίχθηκε στις ανάγκες των ανθρώπων να ικανοποιήσουν βασικές βιολογικές και κοινωνικές τους ανάγκες, να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο που διατρέχουν από φυσικά φαινόμενα. «*Η οικογένεια είναι η πρώτη ομάδα συμβίωσης για την αντιμετώπιση των βιολογικών και κοινωνικών αναγκών του ανθρώπου.*»⁹⁸

Η πρώτη μορφή οικογένειας διάφερε από τη σημερινή (μεγάλες οικογένειες). Στην οικογένεια αναπτύχθηκε το πνεύμα συνεργασίας, καταμερισμού της εργασίας και κοινής απόφασης. Η κοινωνική συμβίωση αποτέλεσε το κύριο στοιχείο επιβεβαίωσης της ανωτερότητας του ανθρώπου στο φυσικό και ζωικό βασίλειο και οδήγησε στη δημιουργία θαυμαστών πολιτισμών. «*Οι ανάγκες αυτές οδήγησαν σιγά σιγά τους ανθρώπους της εποχής εκείνης να συγκροτήσουν μικρές κοινωνίες. Πρώτα ως μεγάλες οικογένειες (όλοι οι συγγενείς μαζί), έπειτα ως φυλές και αργότερα ως λαοί. Έτσι με την συμβίωση κατάφεραν οι άνθρωποι να κυριαρχήσουν στη φύση, να προοδεύσουν και να δημιουργήσουν πολιτισμό*»⁹⁹.

Η οικογένεια αποτελεί το θεμέλιο λίθο της κοινωνίας. Η δημιουργία της οικογένειας έχει ως αρχικό της συστατικό στοιχείο την αμοιβαία έλξη και αγάπη άντρα και γυναίκας. Η πολιτεία αναγνωρίζοντας τη μεγάλη συνεισφορά της οικογένειας στο κοινωνικό σύνολο με διάφορους νόμους και μέτρα την υποστηρίζει και την προστατεύει. «*Οικογένεια δημιουργείται όταν ένας άνδρας και μια γυναίκα τους ενώνει η αγάπη και η αμοιβαία έλξη που νιώθει ο ένας για τον άλλο. Κι επειδή η αποστολή τους είναι πολύ μεγάλη, η πολιτεία έχει θεσπίσει διάφορους νόμους που την προστατεύουν*»¹⁰⁰. Η δημιουργία της οικογένειας

---

⁹⁷ ΑΠΕ' 1980, σ. 32

⁹⁸ ΚΠΑΕ' 1982, σ. 6

⁹⁹ ΚΠΑΕ' 1982, σ. 11

¹⁰⁰ ΚΠΑΕ' 1982, σ. 23

γίνεται μόνο μετά το γάμο. Το ζευγάρι έχει τη δυνατότητα επιλογής ανάμεσα στο θρησκευτικό, πολιτικό γάμο ή και τους δύο. Η αμοιβαία έλξη και αγάπη του ζευγαριού έχει ως αποτέλεσμα τη γέννηση των παιδιών. Η απόκτηση παιδιών αποτελεί την πιο σημαντική κοινωνική συνεισφορά καθώς εξασφαλίζει τη συνέχιση της ύπαρξης του ανθρώπου στον κόσμο. *«Οικογένεια, σύμφωνα με το νόμο δημιουργείται μόνο μετά το γάμο. Όταν όλα είναι έτοιμο, το ζευγάρι μπορεί να διαλέξει και να κάμει γάμο θρησκευτικό, πολιτικό ή και τους δύο. Το αντρόγυνο ενώνει η αγάπη και η αμοιβαία έλξη. Από την ένωση αυτή γεννιούνται τα παιδιά. Χωρίς τα παιδιά θα έπαυε να υπάρχει ο κόσμος»¹⁰¹.*

Στην οικογένεια δε λειτουργούν όλα ιδανικά. Δημιουργούνται και δύσκολες καταστάσεις, εκδηλώνονται κρίσεις που διαταράσσουν το πνεύμα στοργής, αγάπης, συνεργασίας και έχουν άμεσο αντίκτυπο στα παιδιά.

Η ικανοποίηση των βιολογικών και κοινωνικών αναγκών μιας οικογένειας απαιτεί την εξασφάλιση εισοδημάτων. Το εισόδημα εξασφαλίζεται με την εργασία των μελών της οικογένειας. Όλα τα ενήλικα μέλη της οικογένειας έχουν ένα επάγγελμα. Συμμετέχουν από κοινού στις εργασίες του σπιτιού. Συνεργάζονται για την ικανοποίηση των αναγκών τους, κατανοώντας και αναγνωρίζοντας ο καθένας τη συνεισφορά του άλλου ως ισότιμου μέλους της οικογένειας. *«Δυστυχώς μερικές φορές ορισμένες δυσκολίες δημιουργούν προβλήματα στην οικογένεια. Σε αυτές τις περιπτώσεις τα παιδιά δεν μπορούν να ζήσουν όλες τις χαρές που δίνει η οικογενειακή ζωή. Για να αποκτήσουμε τα μέσα που μας χρειάζονται, πρέπει να έχουμε ένα εισόδημα. Το εισόδημα αυτό κάθε οικογένεια το εξασφαλίζει με την εργασία. Γι' αυτό κι όλα τα μεγαλύτερα μέλη της οικογένειας έχουν ένα επάγγελμα. Επίσης όλοι στην οικογένεια μικροί και μεγάλοι, βοηθούν στις δουλειές του νοικοκυριού σε ότι μπορεί ο καθένας. Μέσα στο σπίτι ο ένας έχει ανάγκη τον άλλο. Όλοι μαζί με την αγάπη, τη συνεργασία και την κατανόηση, προσπαθούν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους»¹⁰².* Η θέσπιση κανόνων συμπεριφοράς στην οικογένεια λειτουργεί ως μέσον εξασφάλισης βασικών βιολογικών και κοινωνικών αναγκών όπως είναι η ζωή, η υγεία, η ηρεμία, η άνεση. *«Για να λειτουργήσει σωστά η οικογένεια βάζει κανόνες συμπεριφοράς που πρέπει να ακολουθούν τα μέλη της. Οι κανόνες αυτοί εξασφαλίζουν πολλά και σπουδαία πράγματα, όπως είναι η ζωή, η υγεία, η άνεση*

¹⁰¹ ΚΠΑΕ' 1982, σ. 25

¹⁰² ΚΠΑΕ' 1982, σ. 27

μας»¹⁰³. Η επαγγελματική δραστηριότητα και η θέσπιση κανόνων στην οικογένεια οδήγησαν σταδιακά στην ανάδειξη και δημιουργία των διαφόρων ρόλων των μελών της. Οι ρόλοι αυτοί ήταν πολύ διαφορετικοί παλαιότερα. Η αλλαγή των ρόλων οφείλεται κυρίως στην ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας, στην επιθυμία του ανθρώπου να ικανοποιήσει περισσότερες ανάγκες του. Σήμερα οι ρόλοι των μελών της οικογένειας στηρίζονται στην αρχή της ισότητας και συνεργασίας κυρίως μεταξύ πατέρα και μητέρας, σε αντίθεση με το παρελθόν που κυριαρχούσε ο ρόλος και η άποψη του πατέρα ως αρχηγού της οικογένειας. *«Κάθε μέλος της οικογένειας κάνει ορισμένες εργασίες κι έχει μια ορισμένη συμπεριφορά μέσα στο σπίτι. Έτσι δημιουργήθηκαν σιγά σιγά οι διάφοροι ρόλοι των μελών της οικογένειας. Έχουν γίνει μεγάλες αλλαγές στα μέσα που χρησιμοποιεί σήμερα η οικογένεια για να ικανοποιήσει τις ανάγκες της. Σ' αυτό βοήθησε κυρίως η ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας. Τα μέλη της οικογένειας σήμερα έχουν τελείως διαφορετικό ρόλο από αυτόν που έπαιζαν σε παλαιότερες εποχές. Ο πατέρας ήταν ο αρχηγός της οικογένειας. Γινόταν στο σπίτι μόνο ότι έλεγε εκείνος. Τα αγόρια που τον βοηθούσαν και μάθαιναν κοντά του το ρόλο του άντρα – πατέρα. Η μητέρα, ήταν υποταγμένη στον άντρα της. Τα κορίτσια της οικογένειας τη βοηθούσαν σε όλες τις δουλειές της. Κοντά της μάθαιναν το ρόλο της γυναίκας-μητέρας»*¹⁰⁴. Από τη δομή της οικογένειας απουσιάζουν ο παππούς και η γιαγιά, καμία αναφορά δε γίνεται ως προς το ρόλο και τη συνεισφορά τους.

4.2 Κοινωνία

a. Θέλουμε να τα μάθουμε όλα - Αγωγή του Πολίτη ΣΤ' δημοτικού (1957, 1974)

Ελάχιστες είναι οι αναφορές ως προς την έννοια και το περιεχόμενο του θεσμού της κοινωνίας. Η κοινωνία παρουσιάζεται ως συνάθροιση ανθρώπων που ζουν μαζί έχοντας μια οργάνωση, η οποία εξασφαλίζει τάξη στη συμβίωσή τους και τους προστατεύει από ενέργειες που μπορούν να επιφέρουν βλάβη του ενός προς τον άλλον *«Οι άνθρωποι ζουν όλοι μαζί σε κοινωνία, όπως οι μέλισσες ή τα μυρμήγκια και είναι οργανωμένοι έτσι, ώστε να υπάρχει κάποια τάξη στη συμβίωση τους και να μην κάνει ο καθένας ό,τι θέλει και ιδίως πράγματα που θα βλάψουν τον*

¹⁰³ ΚΠΑΕ' 1982, s. 30

¹⁰⁴ ΚΠΑΕ' 1982, s. 32

άλλο»¹⁰⁵. Η λειτουργία της κοινωνίας στηρίζεται στη συλλογική προσπάθεια των μελών της, η οποία στοχεύει στην πρόοδο του συνόλου, στη δημιουργία και ανάπτυξη του πολιτισμού. Η ατομική προσπάθεια από μόνη της δεν έχει τη δυνατότητα να προσφέρει και να αλλάξει την κοινωνία « Όλοι οι άνδρες του χωριού δουλεύουν με τη σειρά για να γίνει ο δρόμος, ο οποίος θα ωφελήσει όλους τους κατοίκους. Με αυτόν τον τρόπο οι κάτοικοι δουλεύουν για το καλό του τόπου τους.»¹⁰⁶

Τα μέλη μιας κοινωνίας με την προσωπική τους εργασία συνεισφέρουν στην ανάπτυξη του τόπου τους και στην ικανοποίηση των κοινωνικών τους αναγκών, όταν η κρατική μέριμνα και φροντίδα αδυνατεί για οικονομικούς λόγους να υλοποιήσει έργα απαραίτητα για την κοινωνική συμβίωση και ευημερία. Αυτό συμβαίνει στις κοινότητες όπου τα περισσότερα κοινωνικά έργα πραγματοποιούνται με το σύστημα της προσωπικής εργασίας.

β. Αγωγή του Πολίτη Ε΄ δημοτικού, 1980.

Η κοινωνία αποτελείται από ανθρώπους που κατοικούν στο ίδιο μέρος και συνεργάζονται για το κοινό καλό. Η προσφορά και η αποδοχή υπηρεσιών είναι αμοιβαία και στοχεύει στην ανετότερη και ασφαλέστερη ζωή των μελών της. Η συνεργασία και η αλληλοβοήθεια συμβάλλουν στη δημιουργία του πολιτισμού . «Οι άνθρωποι που κατοικούν στο ίδιο με μας μέρος, και συνεργάζονται για το κοινό καλό, αποτελούν τη μικρή κοινωνία του τόπου μας. Καθένας με το επάγγελμά του προσφέρει τις υπηρεσίες του στους άλλους και δέχεται τις δικές τους. Έτσι η ζωή όλων των κατοίκων είναι ανετότερη και ασφαλέστερη. Χωρίς τη συνεργασία και την αλληλοβοήθεια οι άνθρωποι δε θα έφταναν στον πολιτισμό που έχουμε σήμερα.»¹⁰⁷

Η αρμονική συμβίωση των μελών μιας κοινωνίας απαιτεί τη σωστή συμπεριφορά όλων μας. Το σχολείο επιτελεί σπουδαίο έργο προετοιμάζοντας τους μαθητές να ενταχθούν στο κοινωνικό σύνολο. Ως κοινωνικές αρετές θεωρούνται ο σεβασμός, η ειλικρίνεια, η τιμιότητα, η αλληλεγγύη, η ευγένεια «Στο σχολείο οι ευκαιρίες που μας δίνονται για να προετοιμάσουμε τον εαυτό μας για την ζωή μας στην κοινωνία είναι πολλές. Ο σεβασμός, η ειλικρίνεια, η

---

¹⁰⁵ ΚΠΑΕ΄ (1957,1974), σ. 6

¹⁰⁶ ΑΠΣΤ΄ (1957, 1974), σ. 49

¹⁰⁷ ΑΠΕ΄ 1980, σ. 6

τιμιότητα, η αλληλεγγύη, η ευγένεια είναι κοινωνικές αρετές, που έχουν σπουδαία σημασία για την ζωή μας στη σύγχρονη κοινωνία»¹⁰⁸.

Τα αγαθά του πολιτισμού μας αποτελούν προϊόντα της αδιάκοπης κοινωνικής εργασίας των ανθρώπων. Η εξέλιξη αυτή έγινε με την ανάπτυξη των πολύτιμων σωματικών και πνευματικών χαρισμάτων με τα οποία προίκισε τον άνθρωπο ο Δημιουργός. Η δημιουργία της πρώτης κοινωνίας οφείλεται σε μια εσωτερική ακατανίκητη δύναμη που παρακινεί τον άνθρωπο να αναζητήσει τη συντροφιά και τη συνεργασία των άλλων. *«Ο άνθρωπος προικισμένος από το Δημιουργό με πολύτιμα σωματικά και πνευματικά χαρίσματα και πάνω απ' όλα με το χάρισμα του λογικού, έκαμε σκληρούς αγώνες. Η λογική του έδωσε τη δυνατότητα να κυριαρχήσει στη φύση και να δημιουργήσει πολιτισμό. Από την πρώτη στιγμή της παρουσίας του στη γη μια εσωτερική ακατανίκητη δύναμη τον παρακινεί να αναζητήσει τη συντροφιά και τη συνεργασία των άλλων ομοίων του»*¹⁰⁹. Η πρώτη μορφή κοινωνικής συμβίωσης ικανοποιούσε φυσικές ανάγκες (φυσική κοινότητα). Οι πολιτιστικοί δεσμοί οδήγησαν στη δημιουργία κανόνων συμπεριφοράς που τους σέβονταν όλοι. Οι κανόνες αυτοί ήταν άγραφοι, δηλαδή τα ήθη και τα έθιμα. Τα ήθη και τα έθιμα συμπεριλαμβάνουν ομοιόμορφους τρόπους συμπεριφοράς και συνήθειες κληρονομικές. Οι άγραφοι αυτοί κανόνες συμπεριφοράς αργότερα έγιναν γραπτοί νόμοι και ρυθμίζουν όλες τις σχέσεις και τη συμπεριφορά των ατόμων της κοινωνίας. Η κοινωνία οργανώθηκε, ώστε να εξυπηρετεί το κοινό συμφέρον (πολιτιστική κοινότητα): *«Στην αρχή η συμβίωση της κοινότητας ικανοποιούσε τις φυσικές ανάγκες των μελών τροφής, κατοικίας, προστασίας κ.τ.λ. Εκτός από τους φυσικούς δεσμούς αναπτύχθηκαν και πολιτιστικοί δεσμοί. Το ενδιαφέρον για το κοινό καλό, για τη βελτίωση της ζωής την καλύτερη απόδοση της συνεργασίας, τους οδήγησε να βάλουν στην συμπεριφορά τους ορισμένους κανόνες, που τους σέβονταν όλοι. Φυσικά οι κανόνες αυτοί ήταν άγραφοι, ήταν δηλαδή ήθη και έθιμα που απέβλεπαν στην ομαλή ζωή της ομάδας. Τα ήθη και έθιμα ήταν ομοιόμορφοι τρόποι συμπεριφοράς και κληρονομικές συνήθειες. Αργότερα οι κανόνες αυτοί έγιναν γραπτοί νόμοι, που ρύθμιζαν όλες τις σχέσεις και τη συμπεριφορά των ατόμων μέσα στην κοινότητα»*¹¹⁰. Η προετοιμασία των παιδιών για την ένταξή τους στην κοινωνία αρχίζει στην οικογένεια όπου

---

¹⁰⁸ ΑΠΕ' 1980, s. 7

¹⁰⁹ ΑΠΕ' 1980, s. 9

¹¹⁰ ΑΠΕ' 1980, s. 10

αποκτούν κοινωνικές αρετές, συνεχίζεται στο σχολείο με τη συστηματική αγωγή και ολοκληρώνεται στο κοινωνικό περιβάλλον με τη ρύθμιση της συμπεριφοράς στις απαιτήσεις της κοινωνίας. Σε μια σύγχρονη κοινωνία πρωταρχικός της στόχος και καθήκον είναι η ίδρυση και οργάνωση σχολείων *«Η αγωγή που δέχεται το παιδί (άτομο) από την οικογένεια, από το σχολείο και γενικά από το περιβάλλον του έχει σπουδαία σημασία για την προσαρμογή του και την προκοπή του στη ζωή της κοινωνίας του»¹¹¹.*

Η κοινότητα αποτελεί τη μικρότερη αλλά και σπουδαιότερη μορφή οργανωμένης κοινωνίας. Αποτελεί μικρογραφία του κράτους. Ως βασικοί θεσμοί της κοινότητας αλλά και των δήμων είναι η εκκλησία, το σχολείο, οι συνεταιρισμοί. Οι θεσμοί αυτοί έχουν σπουδαία σημασία καθώς υπερασπίζονται τα συμφέροντα των μελών της κοινωνίας και συμβάλλουν στην ανάπτυξη του τόπου. *« Η κοινότητα είναι ο μικρότερος, αλλά και σπουδαιότερος κοινωνικός οργανισμός. Αν δεν υπήρχαν οι κοινότητες η λειτουργία της διοικητικής μηχανής του κράτους θα ήταν σχεδόν αδύνατη. Βασικοί θεσμοί στην κοινότητα και στον δήμο είναι α) η εκκλησία β) το σχολείο γ) οι συνεταιρισμοί»¹¹².*

Ως κοινωνία ορίζεται το σύνολο των ανθρώπων που ζουν στον ίδιο τόπο, έχουν τους ίδιους κανόνες που ρυθμίζουν τη ζωή τους, τις ίδιες επιδιώξεις, τον ίδιο πολιτισμό, τα ίδια ήθη και έθιμα και συνεργάζονται για το κοινό καλό. Η ελληνική κοινωνία αποτελείται από τους Έλληνες που έχουν την ίδια καταγωγή, μιλούν την ίδια γλώσσα, έχουν την ίδια θρησκεία, την ίδια ιστορία και συνεργάζονται για την πρόοδο της χώρας τους. Ανάμεσα στις κοινωνικές αρετές ξεχωρίζουν δύο στις οποίες αποδίδεται ιδιαίτερη σημασία: η υπακοή στους νόμους κι η αξιοπρέπεια των πολιτών. Η υπακοή στους νόμους δεν είναι μόνο καθήκον αλλά και συμφέρον του πολίτη της κοινωνίας καθώς του εξασφαλίζει το αίσθημα ασφάλειας. Η αξιοπρέπεια του πολίτη επιβάλλεται από την ηθική, την οποία η ελληνική κοινωνία από τα αρχαία χρόνια έχει αναπτύξει ως υπέρτατη κοινωνική αρετή. *« Οι Έλληνες που έχουν την ίδια καταγωγή, που μιλούν την ίδια γλώσσα, που έχουν την ίδια θρησκεία, την ίδια ιστορία, τους ίδιους πόθους και συνεργάζονται για την ανάπτυξη και την πρόοδο της χώρας τους αποτελούν την ελληνική κοινωνία. Ανάμεσα στις κοινωνικές αρετές θα ξεχωρίσουμε δύο, που κατά την γνώμη μας έχουν ιδιαίτερη σημασία για την πρόοδο της κοινωνίας. Κι*

---

¹¹¹ ΑΠΕ' 1980 s. 12

¹¹² ΑΠΕ' 1980, s. 46

αυτές είναι η υπακοή στους νόμους, στη δημοκρατική μας κοινωνία, δεν είναι μόνο καθήκον αλλά και συμφέρον του πολίτη. Σ' ότι αφορά την αξιοπρέπεια, αυτή δεν επιβάλλεται από το γραπτό νόμο αλλά από τον ηθικό»¹¹³.

γ. Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε'. ΣΤ' δημοτικού, 1982

Η κοινωνία δημιουργήθηκε από την ανάγκη του ανθρώπου να ικανοποιήσει τις βασικές ανάγκες επιβίωσής του (τροφή, ενδυμασία, στέγη, υγεία, αντιμετώπιση κινδύνων, ανάγκη για συντροφιά, επικοινωνία, μόρφωση) «Οι άνθρωποι για να μπορέσουν να ζήσουν και να προοδεύσουν, είναι υποχρεωμένοι να ικανοποιήσουν πολλές βασικές ανάγκες τους που έχουν σχέση με την επιβίωση και την άνετη και ευχάριστη διαβίωση»¹¹⁴.

Οι κοινωνίες στην αρχή ήταν μικρές (μεγάλες οικογένειες), κατόπιν φυλές, λαοί που σχημάτιζαν κράτη. Με την κοινή συμβίωση και συνεργασία κυριάρχησαν στη φύση, προόδευσαν και δημιούργησαν πολιτισμό, αποτέλεσμα του οποίου είναι η δημιουργία μεγάλων και θαυμαστών έργων «Όλες αυτές οι εμπειρίες οδήγησαν σιγά σιγά τους ανθρώπους να συγκροτήσουν μικρές κοινωνίες πρώτα ως μεγάλες οικογένειες, έπειτα ως φυλές και αργότερα ως λαοί που σχημάτιζαν κράτη με χωριά και πολιτείες. Έτσι με τη συμβίωση κατάφεραν οι άνθρωποι να κυριαρχήσουν στην φύση, να προοδέψουν και να δημιουργήσουν πολιτισμό»¹¹⁵. Η αρμονική και ειρηνική συνύπαρξη των ανθρώπων της κοινωνίας στηρίζεται σε κανόνες που ρυθμίζουν την κοινωνική ζωή των ανθρώπων. Οι κανόνες που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά του ανθρώπου στην κοινωνία και είναι υποχρεωτικοί για όλους αποτελούν τους νόμους του κράτους ή τους κανόνες δικαίου. «Οι κανόνες ρυθμίζουν την κοινωνική ζωή των ανθρώπων. Μερικοί από τους κανόνες που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά των ανθρώπων στην κοινωνία είναι υποχρεωτικοί για όλους. Οι κανόνες αυτοί λέγονται νόμοι ή αλλιώς κανόνες δικαίου»¹¹⁶. Οι κανόνες και οι νόμοι αλλάζουν ως επακόλουθο των αλλαγών που επέρχονται στην κοινωνία με τη μόρφωση των ανθρώπων, τις επιστημονικές και τεχνολογικές εξελίξεις και τις αλλαγές στις αξίες που παραδέχονται οι άνθρωποι, τους συνεχείς αγώνες για καλύτερη επιβίωση και συμβίωση «Με τον καιρό οι

¹¹³ ΑΠΕ' 1980, s. 54

¹¹⁴ ΚΠΑΕ' 1982 s. 9

¹¹⁵ ΚΠΑΕ' 1982, s. 16

¹¹⁶ ΚΠΑΣΤ' 1982, s. 12

κανόνες και οι νόμοι αλλάζουν και επιβάλλουν νέους τρόπους ζωής καθώς και νέες σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Αυτό οφείλεται στις αλλαγές που επέρχονται στην κοινωνία με την μόρφωση των ανθρώπων τις εξελίξεις της επιστήμης και της τεχνολογίας καθώς και με τις αλλαγές στις αξίες που παραδέχονται οι άνθρωποι, και με τους συνεχείς αγώνες για το καλύτερο»¹¹⁷.

Η ζωή των ανθρώπων της κοινωνίας είναι ένα σύμπλεγμα δικαιωμάτων και καθηκόντων. Η μόρφωση των μελών μιας κοινωνίας αποτελεί υπέρτατη αξία και σημαντικό παράγοντα κοινωνικής προόδου.

4.3 Κράτος – έθνος

a. Θέλουμε να τα μάθουμε όλα - Αγωγή του Πολίτη ΣΤ' δημοτικού (1957, 1974)

Συστατικά στοιχεία του ελληνικού έθνους είναι η ελληνική καταγωγή, η ελληνική γλώσσα και η θρησκεία (χριστιανοί ορθόδοξοι) «Κι εμείς μιλούμε όλοι ελληνικά, πιστεύουμε στην ίδια θρησκεία κατοικούμε στην ίδια χώρα και έχουμε τους ίδιους προγόνους»¹¹⁸.

Η εξελικτική παρουσίαση της γένεσης ενός κράτους περιλαμβάνει στο αρχικό στάδιο τις μεγάλες οικογένειες, οι οποίες στη συνέχεια ενώθηκαν σε μία φυλή, η οποία εγκαταστάθηκε μόνιμα σε μια περιοχή. Οι φυλές αυτές σε κάθε χώρα σχημάτισαν τα πρώτα κράτη. «Πολλές από τις πατριαρχικές εκείνες οικογένειες ενώθηκαν και δημιούργησαν έτσι τη φυλή. Οι οικογένειες που ενώθηκαν σε μια φυλή κατοικούσαν σε γειτονικές περιοχές, μιλούσαν την ίδια γλώσσα, προσκυνούσαν τους ίδιους θεούς και είχαν κοινούς προγόνους. Έτσι δημιουργήθηκε και η πατρίδα μας η Ελλάδα»¹¹⁹. Συνδετικό τους κρίκο αποτελούν η κοινή γλώσσα, η θρησκεία και οι κοινοί πρόγονοι. Το κράτος παρουσιάζεται ως προστάτης των πολιτών, ανταποκρινόμενο πάντοτε στα αιτήματά τους. Οι πολίτες οφείλουν υπακοή στο κράτος και τους νόμους για την εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντος. «Εμείς οι νόμοι του κράτους σε γεννήσαμε, σε αναθρέψαμε και σε μορφώσαμε, δίνοντας σ' εσένα και στους άλλους πολίτες ό,τι πιο καλό είχαμε... Το κράτος θα μπορέσει ν' ανταποκριθεί σε όλες τις αιτήσεις, μόνο όταν το βοηθούν όλοι οι πολίτες και ο καθένας χωριστά, υπακούοντας στους νόμους»¹²⁰.

---

¹¹⁷ ΚΠΑΣΤ' 1982, s.41

¹¹⁸ ΑΠΣΤ' (1957,1974), s. 5

¹¹⁹ ΑΠΣΤ' (1957,1974), s. 7

¹²⁰ ΑΠΣΤ' (1957,1974), s. 9

Ισχυροί δεσμοί συνδέουν το έθνος με την εκκλησία, καθώς στις δύσκολες και μεγάλες στιγμές του έθνους η εκκλησία στάθηκε υπερασπιστής και οδηγός της πορείας του *«Η εκκλησία σ'όλες τις δύσκολες και μεγάλες στιγμές της ζωής του έθνους, στάθηκε ένας από τους οδηγούς του. Αυτό έγινε και το 1821 κι αργότερα στην Μικρά Ασία και στην Κύπρο»*¹²¹.

β. Αγωγή του Πολίτη Ε' δημοτικού, 1980.

Δεν υπάρχει καμία αναφορά στις έννοιες του έθνους και του κράτους. Υπάρχουν όμως κεφάλαια τα οποία αφιερώνονται σε συστατικά στοιχεία του έθνους, όπως τα εθνικά σύμβολα (εθνικός ύμνος, σημαία), τα ήθη – έθιμα και οι παραδόσεις, η θρησκεία, η ιστορία και ο πολιτισμός. Επιλέγεται η διδασκαλία στοιχείων του έθνους με στόχο την παρουσίαση στους μαθητές των ιδιαίτερων στοιχείων ενός έθνους που το χαρακτηρίζει η ένδοξη ιστορία, ο ανώτερος πολιτισμός, η κοινή καταγωγή, η απόλυτη γλωσσική και θρησκευτική ομοιογένεια με στόχο την ανάπτυξη και λειτουργία στους μαθητές ενός κλειστού συστήματος εθνικής προσέγγισης, το οποίο δε δέχεται επιδράσεις ή επιρροές από άλλα έθνη και δεν είναι έτοιμο να αποδεχθεί στις τάξεις του πολίτες εθνών με διαφορετικά θρησκευτικά, κοινωνικά και πολιτιστικά στοιχεία.

γ. Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε', ΣΤ' δημοτικού, 1982

Το κράτος παρουσιάζεται ως φορέας διαφύλαξης της ασφάλειας των πολιτών (εσωτερική και εξωτερική). Εξασφαλίζει στους πολίτες του τις υπέρτατες αξίες της ελευθερίας και δημοκρατίας, ώστε να ασχολούνται ειρηνικά με τα έργα τους. Είναι ρυθμιστής της συμπεριφοράς των πολιτών με την καθιέρωση νόμων: *« Η κρατική εξουσία εξασφαλίζει στους πολίτες στην ελευθερία των ανθρώπων στην κοινωνία με τους νόμους που ψηφίζει στην Βουλή και έτσι εξασφαλίζει την τάξη. Το κράτος φροντίζει για την ασφάλεια εσωτερική και εξωτερική (αστυνομία-στρατός), που πρέπει να αισθάνονται οι πολίτες της χώρας για να ασχολούνται με τα ειρηνικά τους έργα»*¹²².

Ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την άμβλυνση των οικονομικών ανισοτήτων. Συστήνει κρατικές υπηρεσίες με στόχο την προσφορά καλύτερων και οικονομικότερων υπηρεσιών *«Το κράτος δε μένει αδιάφορο στις οικονομικές*

¹²¹ ΑΠΣΤ' (1957,1974), s. 12

¹²² ΚΠΑΕ' 1982, s. 73

ανισότητες που αναμφισβήτητα υπάρχουν ανάμεσα στους πολίτες της χώρας μας. Το κράτος μερικές φορές γίνεται και επιχειρηματίας, προκειμένου να προσφέρει στους πολίτες του ορισμένες φτηνές και καλές υπηρεσίες. (ΔΕΗ, ΟΤΕ, ΟΣΕ κ.α)¹²³. Στην πρώτη γραμμή του κρατικού ενδιαφέροντος κατατάσσεται η υγεία και η εκπαίδευση. Διαχειρίζεται τις εξωτερικές υποθέσεις της χώρας με στόχο τη διασφάλιση της ειρήνης και την αποφυγή του πολέμου «Η δημόσια υγεία και εκπαίδευση είναι στην πρώτη γραμμή του κρατικού ενδιαφέροντος... το κράτος διαχειρίζεται τις εξωτερικές υποθέσεις της χώρας, δηλαδή τις σχέσεις του με άλλους λαούς. Με διαπραγματεύσεις και συζητήσεις τα κράτη προσπαθούν να λύνουν τις διαφορές τους και να μην φτάνουν στον πόλεμο»¹²⁴.

Τα συστατικά στοιχεία γένεσης και λειτουργίας ενός κράτους περιλαμβάνουν: α) το χώρο στον οποίο περικλείονται τα σύνορά του β) το λαό, με κοινή καταγωγή και μοίρα που ζει και εργάζεται μόνιμα στη χώρα, έχει δημιουργήσει κοινωνικούς δεσμούς και εκφράζει τη θέλησή του να παραμείνει ενωμένος υπακούοντας στην ανώτερη θέληση του κράτους γ) την εξουσία, η οποία ασκείται με νόμους στο λαό και πηγάζει από την ίδια τη θέλησή του και την αποδοχή του «Όταν λέμε κράτος, πρέπει να έχουμε στο νου μας τα εξής στοιχεία: 1) το χώρο, που είναι μια περιοχή της γης η οποία περικλείεται από τα σύνορα του κράτους 2) το λαό, που είναι ένα σύνολο ανθρώπων, συνήθως με κοινή καταγωγή, με κοινή μοίρα, που ζει και εργάζεται μόνιμα στη χώρα. Παράλληλα έχουν τη θέληση να παραμείνουν συνεχώς ενωμένοι υπακούοντας στην ανώτερη θέληση του κράτους 3) Την εξουσία, η οποία ασκείται νόμιμα πάνω στο λαό. Η εξουσία αυτή πηγάζει από την ίδια του τη θέληση γι' αυτό και την δέχεται»¹²⁵.

Ως έθνος ορίζεται η ιδέα, η αίσθηση που έχουμε όλοι μας ότι ανήκουμε στην ίδια ενότητα, έχουμε κοινή καταγωγή, γλώσσα, θρησκεία, πολιτισμό. Η ιδέα αυτή μας ωθεί να θέλουμε να ζήσουμε οργανωμένα στην ίδια ελεύθερη πολιτεία «Αυτή η ιδέα, η αίσθηση που έχουμε όλοι μας, ότι ανήκουμε στην ίδια ενότητα και έχουμε κοινή την καταγωγή, τη γλώσσα, τη θρησκεία και τον πολιτισμό και η οποία μας ωθεί να θέλουμε να ζούμε οργανωμένοι στην ίδια ελεύθερη πολιτεία, είναι το έθνος».¹²⁶ Η εθνική ιδέα, ενισχύεται με την πίστη και χρήση των εθνικών

¹²³ ΚΠΕ' 1982, s. 74

¹²⁴ ΚΠΕ' 1982, s. 74

¹²⁵ ΚΠΣΤ' 1982, s. 15

¹²⁶ ΚΠΑΣΤ' 1982, s. 16

μας συμβόλων (σημαία, εθνικός ύμνος). Η εθνική ιδέα υπάρχει και στους Έλληνες ομογενείς, οι οποίοι διαφυλάττουν την ελληνική γλώσσα, τις εθνικές παραδόσεις, το ορθόδοξο χριστιανικό θρήσκευμα και ως στόχο έχουν να ενδυναμώσουν και υπερασπίσουν την εθνική καταγωγή. Αρωγός στην προσπάθεια τους αυτή είναι το ελληνικό κράτος με την αποστολή ανθρώπινου δυναμικού και οικονομικής υποστήριξης.

Τα περισσότερα κράτη του κόσμου είναι εθνικά καθώς ο λαός τους έχει την ίδια εθνική ιδέα και τη θέληση να ζει οργανωμένος σε δικό του κράτος. Το ελληνικό έθνος εμπνευσμένο από την εθνική ιδέα αγωνίστηκε σκληρά το 1821 και κατάφερε τη δημιουργία του πρώτου ελεύθερου, ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. *«Τα περισσότερα κράτη του κόσμου σήμερα είναι εθνικά, δηλαδή ο λαός τους έχει την ίδια εθνική ιδέα, καθώς και τη θέληση να ζει οργανωμένος σε δικό του κράτος... Υπήρξαν έθνη, που δεν είχαν δικό τους κράτος, αλλά αγωνίστηκαν και απόκτησαν. Τέτοιο έθνος ήταν το ελληνικό ως το 1821. Οι σκληροί αγώνες των Ελλήνων, εμπνευσμένοι από την εθνική ιδέα, είχαν αποτέλεσμα τη δημιουργία του πρώτου ελεύθερου ανεξάρτητου ελληνικού κράτους».*¹²⁷

4.4 Δημοκρατία

a. Θέλουμε να τα μάθουμε όλα - Αγωγή του Πολίτη ΣΤ' δημοτικού (1957, 1974)

Παρουσιάζεται το πολίτευμα της βασιλευόμενης δημοκρατίας, το οποίο αντλεί την ισχύ του από τη θέληση και υποστήριξη του λαού. Ο βασιλιάς πρέπει να ακούει και να ανταποκρίνεται στη βούληση του λαού. Διαφορετικά υπάρχουν αντιδράσεις, συγκρούσεις, όπως έγινε με τον πρώτο βασιλιά της Ελλάδας Όθωνα. *«Αυτός κυβερνούσε μόνος, χωρίς τη βοήθεια του λαού. Ο λαός όμως ήθελε να έχει και αυτός γνώμη και να ακούγεται η γνώμη του... Ο λαός συγκεντρώθηκε και ζήτησε από τον βασιλέα να γίνει το Σύνταγμα. Ήθελαν δηλαδή οι πολίτες να συμμετέχουν και αυτοί στην ψήφιση των νόμων και να υπάρχουν σε ένα χαρτί γραμμένες οι ελευθερίες του κάθε πολίτη».*¹²⁸ Ο λαός με τη θέλησή του και τους αγώνες του κατοχυρώνει τις ελευθερίες του με την καθιέρωση του Συντάγματος.

Ο βασιλιάς δε λογοδοτεί για τις πράξεις του και τις αποφάσεις του, έστω και αν αυτές ζημιώνουν το κράτος. Θεωρείται ως αρχηγός του κράτους, η υπόστασή του υπερβαίνει τα όρια της λαϊκής κρίσης και ψήφου και αγγίζει τα

¹²⁷ ΚΠΑΣΤ' 1982, σ. 17

¹²⁸ ΑΠΣΤ' (1957, 1974), σ. 17

υπερφυσικά όρια της λατρείας του ως θεϊκής οντότητας και της αιώνιας δόξας που του κληρονομεί η λάμψη των αυτοκρατόρων του Βυζαντίου. Ο αντίκτυπος των ενεργειών του αντανακλάται και αγγίζει την υπόλοιπη εξουσία (πρωθυπουργός, υπουργοί, βουλευτές), την οποία ο λαός μπορεί να επικρίνει ή αποδοκιμάσει με την ψήφο του στις εκλογές. Ο μη καταλογισμός ευθύνης στις πράξεις του βασιλιά από το λαό στηρίζεται στο γεγονός ότι εφόσον βασιλιάς δεν εκλέγεται από τη λαϊκή ψήφο, εύλογο είναι ότι δεν πρέπει να υπόκειται και στη διαδικασία της λαϊκής κρίσης και την ανάληψη του κόστους των πολιτικών επιλογών. *«Ο Βασιλεύς είναι ανεύθυνος, δηλαδή δεν έχει ευθύνη για τις πράξεις του, τις αποφάσεις, ή τους λόγους του... Αυτό έχει τον λόγο του. Ο Βασιλεύς πρέπει να βρίσκεται πάνω από όλους και, αν γίνη κάτι στραβά, θα δικασθούν οι υπουργοί ή ο λαός δεν θα τους ψηφίση στις ερχόμενες εκλογές. Γι' αυτό κάτω από την υπογραφή του Βασιλιά υπάρχει η υπογραφή του αρμόδιου υπουργού ή όλων μαζί των υπουργών, που αποτελούντο υπουργικό συμβούλιο».*¹²⁹

Ο θεσμός της βασιλείας είναι διαχρονικός, αδιάλειπτος και ισχυρός και στηρίζεται σε δημοκρατικές διαδικασίες όπως αποκαλύπτει και η ονομασία του πολιτεύματος *«βασιλευόμενη δημοκρατία»*. *«Δημοκρατία είναι το δικαίωμα του λαού να εκλέγει αυτούς που θέλει να τον κυβερνήσουν. Επειδή ο Ανώτατος Άρχων που βασιλεύει χωρίς να κυβερνά είναι βασιλιάς, τη λέμε Βασιλευόμενη Δημοκρατία».*¹³⁰ Ο θεσμός της βασιλείας αποτελεί το καλύτερο είδος πολιτεύματος καθώς έχει επιλεγεί από τους ίδιους του Έλληνες. *«Κάθε χώρα διαλέγει εκείνο που νομίζει ότι είναι το καλύτερο γι' αυτήν. Εμείς στην Ελλάδα διαλέξαμε τη βασιλεία».*

Η απόκρυψη της επιβολής του θεσμού της βασιλείας στην Ελλάδα από τις μεγάλες δυνάμεις και η απαλοιφή των άσχημων εμπειριών, εθνικών δεινών και καταστροφών που έχει προκαλέσει στην Ελλάδα η βασιλεία συγκαλύπτεται και αιτιολογείται με την παρουσίαση του πρώτου βασιλιά Όθωνα ως δικτάτορα, χωρίς κανένα λαϊκό έρεισμα και διαδικασίες. *«Στην Ελλάδα δεν είχαμε πάντοτε Βασιλευόμενη Δημοκρατία, γιατί ο βασιλιάς Όθωνας που ήλθε πρώτος στην Ελλάδα μετά την επανάσταση, ήταν απόλυτος μονάρχης, κυβερνούσε δηλ. όπως αυτός ήθελε».*¹³¹

---

¹²⁹ ΑΠΣΤ' (1957,1974) σ.38

¹³⁰ ΑΠΣΤ' (1957,1974), σ.65

¹³¹ ΑΠΣΤ' 1957,1974), σ.66

Ο θεσμός της βασιλείας αποτελεί το ιδανικότερο πολίτευμα στην Ελλάδα καθώς ανταποκρίνεται στην ιδιαίτερη ψυχοσύνθεση του Έλληνα πολίτη. «Και στην Ελλάδα, ύστερα από πολλές περιπέτειες, έχουμε καταλήξει στο σημερινό πολίτευμά μας, που είναι το πιο σύμφωνο με το χαρακτήρα του λαού μας . Η διαφορά είναι, ότι στη βασιλεία ο βασιλιάς είναι 'κληρονομικός', δηλαδή όταν πεθαίνει αυτός, γίνεται βασιλιάς ο γιός του, που τον λένε διάδοχο, ενώ ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δε μένει όλη του τη ζωή Πρόεδρος, αλλά εκλέγεται για ορισμένα χρόνια και ύστερα γίνεται πάλι ιδιώτης Έλληνας πολίτης και κάποιος άλλος εκλέγεται Πρόεδρος της Δημοκρατίας».¹³²

Στην έκδοση του εγχειριδίου Αγωγής του Πολίτη του 1974, τα πολιτικά γεγονότα έχουν οδηγήσει στην κατάργηση της βασιλείας και της βασιλευόμενης δημοκρατίας και στην επιλογή του πολιτεύματος της προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Οι μόνες αλλαγές στα κείμενα επικεντρώνονται στην αιτιολόγηση της αλλαγής, η οποία έγινε από το λαό για δύο κυρίως λόγους: α) τη δυνατότητα έκφρασης της θέλησης του λαού για εκλογή του ανώτατου άρχοντα για λίγα χρόνια σε αντιδιαστολή από την ισόβια επιβολή του βασιλιά. β) την ελληνική καταγωγή του ανώτατου άρχοντα αντί των ξενόφερτων δυναστειών. Οι υπόλοιπες αλλαγές περιορίζονται στην αντικατάσταση του ονόματος του ανώτατου άρχοντα από βασιλιά σε πρόεδρο της δημοκρατίας και του πολιτεύματος της βασιλευόμενης δημοκρατίας σε προεδρευόμενη δημοκρατία. Εντύπωση προκαλεί ότι όλο το υπόλοιπο κείμενο παραμένει αναλλοίωτο και στην ουσία περιγράφει με λεπτομέρειες το θεσμό της βασιλείας.

Η διατήρηση και διδασκαλία στους μαθητές ενός θεσμού και πολιτεύματος το οποίο έχει καταδικαστεί από τη λαϊκή ψήφο μαρτυρεί την αδυναμία που διακατείχε τους ιθύνοντες ως προς την οριστική διαγραφή και καταδίκη ενός θεσμού που για δεκαετίες όριζε και χάραζε την τύχη και πορεία της Ελλάδας όχι σύμφωνα με τα εθνικά συμφέροντα, αλλά κάτω από την καθοδήγηση και επιβολή ξένων συμφερόντων, τα οποία αντιπροσώπευε και εφάρμοζε η πολιτική της βασιλικής δυναστείας ξενόφερτων οίκων. Μαρτυρεί επίσης την αμηχανία που διακατείχε την πολιτική ηγεσία τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης εμπρός στο φάσμα πιθανών αντιδράσεων και απρόβλεπτων καταστάσεων που θα πυροδοτούσε η οριστική εξάλειψη ενός θεσμού που για

---

¹³² ΑΠΣΤ' (1957,1974), σ.69

δεκαετίες παρουσιάζονταν και διδάσκονταν ως ο απόλυτος και ιδανικός, υπεράνω κάθε κρίσης, συνδεδεμένος με την πορεία του έθνους, το οποίο καθοδηγούσε σε κάθε δύσκολη στιγμή.

β. Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ΄ δημοτικού, 1982

Η έννοια της δημοκρατίας εισάγεται στους μαθητές με το παράδειγμα της απόφασης που παίρνουν οι ίδιοι οι μαθητές για την επίσκεψή τους σ' έναν αρχαιολογικό χώρο. Η ασυμφωνία τους για το είδος του χώρου που θα επισκέπτονταν κατέληξε σε συμφωνία μέσω της ψηφοφορίας που έγινε «Οι μαθητές της ΣΤ΄ τάξης ενός σχολείου της Αθήνας αποφάσισαν να επισκεφτούν έναν αρχαιολογικό χώρο. Άλλοι ήθελαν να πάνε στην Ακρόπολη και άλλοι στο Αρχαιολογικό μουσείο. Επειδή δεν μπορούσαν να συμφωνήσουν, ο δάσκαλος τους πρότεινε να ψηφίσουν. Οι μαθητές δέχθηκαν την πρόταση του δασκάλου τους. Έτσι ψήφισαν για το αρχαιολογικό μουσείο 13 μαθητές, για την Ακρόπολη 11 μαθητές»¹³³. Οι μαθητές μνούνται στο βασικό στοιχείο της δημοκρατίας, τη λαϊκή βούληση της πλειοψηφίας, βιώνοντάς την μέσα από μια απλή σχολική δραστηριότητα και καλούμενοι να κρίνουν, σχολιάσουν το συγκεκριμένο τρόπο λήψης αποφάσεων.

Το δημοκρατικό πολίτευμα χαρακτηρίζεται από την ελεύθερη έκφραση της επιθυμίας του κάθε πολίτη. «Στο δημοκρατικό πολίτευμα ο λαός είναι αφεντικό στο σπίτι του (στη χώρα του)».¹³⁴ Βασικό στοιχείο επιλογής, εδραίωσης, λειτουργίας και ελέγχου του δημοκρατικού πολιτεύματος αποτελεί ο λαός. Ο λαός εκλέγει τους αντιπροσώπους του στη Βουλή, οι οποίοι καλούνται να στηρίξουν, αναδείξουν και ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους «Ο λαός με εκλογές που γίνονται κανονικά κάθε τέσσερα χρόνια, με μυστική καθολική ψηφοφορία, εκλέγει τους αντιπροσώπους του, τους βουλευτές, που αποτελούν την βουλή».¹³⁵ Η λειτουργία των πολιτικών κομμάτων γίνεται ελεύθερα και ο λαός σύμφωνα με το πρόγραμμα που εξαγγέλλουν επιλέγει με την ψήφο του αυτό που θεωρεί ως καλύτερο. «Στη δημοκρατία λειτουργούν ελεύθερα τα πολιτικά κόμματα την προεκλογική περίοδο, καθένα από αυτά εξαγγέλει στο λαό το πρόγραμμά του, δηλαδή τι θα κάνει, αν σχηματίσει κυβέρνηση, και ζητά την ψήφο του.

¹³³ ΚΠΑΣΤ΄ 1982, σ.26

¹³⁴ ΚΠΑΣΤ΄ 1982, σ.27

¹³⁵ ΚΠΑΣΤ΄ 1982, σ.58

«Η λειτουργία της δημοκρατίας επιτελεί το έργο της με την κυβέρνηση, η οποία είναι ο κύριος εκφραστής της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής και με την αντιπολίτευση, η οποία παρακολουθεί και ελέγχει το έργο της.»

«Στο φιλελεύθερο δημοκρατικό μας πολίτευμα, το κράτος προσπαθεί να κατοχυρώνει τις ελευθερίες του λαού. Ακόμη με διάφορους νόμους, επιλύει τις διαφορές που δημιουργούνται στους πολίτες εξαιτίας της κοινωνικής συμβίωσης.»

«Οργανώνει τις ένοπλες δυνάμεις, διασφαλίζει τα σύνορα της χώρας από εξωτερικές επιθέσεις και εξασφαλίζει την εθνική ανεξαρτησία, δηλαδή τη θέλησή του να ζει ελεύθερα. Η λειτουργία των δύο αυτών θεσμών αποτελεί δικλείδα προστασίας και υπεράσπισης των αρχών της δημοκρατίας από τυχόν παρεκτροπές ή διολισθήσεις σε άλλου είδους πολιτεύματα.»

Ο ρόλος του λαού ως βασικού εκφραστή της δημοκρατίας δεν περιορίζεται στην εκλογή των αντιπροσώπων του σε εθνικό επίπεδο. Ο έλεγχος της λειτουργίας της δημοκρατίας γίνεται καθημερινά μέσα από τις ενώσεις, σωματεία, συνεταιρισμούς που έχει συστήσει με σκοπό τον έλεγχο της κυβέρνησης, την έκφραση προτάσεων για επίλυση, βελτίωση κοινωνικών προβλημάτων, την έκφραση διαφωνιών με συλλαλητήρια, απεργίες, παραστάσεις, τις διαπραγματεύσεις για την επίτευξη καλύτερων συνθηκών διαβίωσης *«Ο λαός παρακολουθεί το έργο των αντιπροσώπων του και με τις ενώσεις, τα σωματεία και τους συνεταιρισμούς του, ελέγχει το έργο της κυβέρνησης και προτείνει μέτρα και λύσεις για τα διάφορα κοινωνικά προβλήματα»*. *«Εκτός από την κυβέρνηση, ο λαός εκλέγει και του τοπικούς του άρχοντες δημάρχους για τους δήμους, προέδρους για τις κοινότητες, δημοτικά, κοινοτικά και συνοικιακά συμβούλια, νομάρχη και νομαρχιακά συμβούλια»*.¹³⁶ Ο λαός επίσης εκφράζει τη βούλησή του και σε τοπικό επίπεδο με την επιλογή των δημάρχων, προέδρων, δημοτικών, κοινοτικών και συνοικιακών συμβουλίων, την επιλογή νομάρχη και νομαρχιακών συμβουλίων, τους οποίους επίσης παρακολουθεί, ελέγχει στο έργο τους.

Εκτός από το λαό, σημαντικός είναι και ο ρόλος των μέσων ενημέρωσης του λαού, μέσα από την ενημέρωση, την κριτική και τις προτάσεις τους για το επιτελούμενο κυβερνητικό έργο. Η ελευθερία του τύπου αποτελεί βασικό στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος καθώς συντελεί στην καλή και δίκαιη

---

¹³⁶ ΚΠΑΣΤ' 1982, σ.29

λειτουργία του. *«Οι εφημερίδες και τα περιοδικά ελέγχουν το έργο της κυβέρνησης και ενημερώνουν το λαό για όλες τις ενέργειες της».*¹³⁷

Η δημοκρατία αποτελεί ένα πολιτικό σύστημα που έχει τη δυνατότητα μέσω του κράτους να θεσπίζει νόμους και κανόνες υποχρεωτικούς για όλους, τους οποίους έχει τη δύναμη και την εξουσία να τους επιβάλλει στο λαό, ο οποίος με τη σειρά του, τους αποδέχεται ως δίκαιους και νόμιμους και τους υπερασπίζει. Γι' αυτό το λόγο όλοι οι λαοί αγωνίζονται για την επικράτηση, διατήρηση αλλά και βελτίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Στο δημοκρατικό πολίτευμα υπάρχουν και κανονισμοί σύμφωνα με τους οποίους λειτουργεί αλλά και λαμβάνονται πολιτικές αποφάσεις για το παρόν και το μέλλον της χώρας και των πολιτών. Οι κανονισμοί αυτοί αποτελούν τις πολιτικές διαδικασίες, στις οποίες πολύ συχνά συμμετέχει και ο λαός με την ψήφο του για λήψη απόφασης σε σπουδαία ζητήματα της χώρας. Η λειτουργία των πολιτικών διαδικασιών με έκφραση της θέλησης της πλειοψηφίας του λαού αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό του δημοκρατικού πολιτεύματος. *«Στη δημοκρατία, το κράτος θεσπίζει τους νόμους, που είναι κανόνες υποχρεωτικοί για όλους. Ακόμη, ότι πρέπει να έχει τη δύναμη και την εξουσία να τους επιβάλλει στο λαό. Το πολιτικό σύστημα, για να μπορέσει να διατηρηθεί, πρέπει να διαθέτει αυτήν ακριβώς τη δύναμη να επιβάλλει στους πολίτες τις αποφάσεις που λαμβάνονται. Και αυτή, με την σειρά τους να τις αποδέχονται ως δίκαιες και νόμιμες. Αυτό είναι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του δημοκρατικού πολιτεύματος, γι' αυτό και όλοι οι λαοί αγωνίζονται για την επικράτηση αυτού του συστήματος. Και όταν επικρατήσει αγωνίζονται για την διατήρηση και βελτίωσή του... Στο δημοκρατικό πολίτευμα υπάρχουν και κανονισμοί σύμφωνα με τους οποίους λαμβάνονται οι πολιτικές αποφάσεις. Οι κανονισμοί αυτοί λέγονται πολιτικές διαδικασίες. Έτσι υπάρχει μια ορισμένη διαδικασία για να διεξαχθούν εκλογές ή ένα δημοψήφισμα, κατά το οποίο ο λαός καλείται να αποφασίσει για ένα σπουδαίο ζήτημα της χώρας».*¹³⁸

Οι μαθητές καλούνται να εκφράσουν τις απόψεις τους για τα κύρια γνωρίσματα λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος μέσα από σειρά ερωτήσεων, οι οποίες στοχεύουν στην ανάδειξη σε πρώτο στάδιο των ιδιαίτερων αρχών από τις οποίες πηγάζει η ιδέα της δημοκρατίας (ελευθερία, λαϊκή βούληση) και στη συνέχεια να εμβαθύνουν το στοχασμό τους αιτιολογώντας την

---

¹³⁷ ΚΠΑΣΤ' 1982, σ.30

¹³⁸ ΚΠΑΣΤ' 1982, σ.20

ορθότητα ή μη του τρόπου λειτουργίας θεσμών της δημοκρατίας (πολιτικά κόμματα, κυβέρνηση, νομοθεσία). *«Στο δημοκρατικό πολίτευμα ο λαός συμμετέχει στην άσκηση εξουσίας;*

-Στη δημοκρατία ο λαός μπορεί να αλλάζει την κυβέρνηση, όταν δε συμφωνεί με τα μέτρα που παίρνει; Πώς;

-Εκτός από την βουλή και την κυβέρνηση υπάρχουν άλλα πολιτικά σώματα και πρόσωπα που μπορούν να πάρουν πολιτικές αποφάσεις; Ποια είναι αυτά;

-Σε μια χώρα με δημοκρατικό πολίτευμα, η κυβέρνηση φτιάχνει ένα νόμο που ψηφίζει η βουλή και απαγορεύει τη λειτουργία ενός ορισμένου κόμματος. Νομίζετε ότι αυτό είναι σύμφωνο με το δημοκρατικό πολίτευμα; Να δικαιολογήσετε την γνώμη σας». ¹³⁹

Ο θεσμός της δημοκρατίας έχει τις ρίζες του στην αρχαία Αθήνα με θεμελιωτή της τον Κλεισθένη και κύριο εκφραστή της τον Περικλή. *«Ο Κλεισθένης (508-504) είναι θεμελιωτής του πολιτεύματος της δημοκρατίας, που εφαρμόζεται για πρώτη φορά στην ιστορία του τόπου μας...Το δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας, γνώρισε τη μεγαλύτερη δόξα του στην εποχή του Περικλή».*¹⁴⁰ Η ανάδειξη της υπεροχής του δημοκρατικού πολιτεύματος σε σύγκριση με άλλα πολιτεύματα εδραιώνεται μέσα από μια σειρά ερωτήσεων που στοχεύουν στην παρουσίαση των πλεονεκτημάτων του δημοκρατικού πολιτεύματος, τα οποία πηγάζουν μέσα από ένα πλαίσιο αρχών αφιερωμένων αποκλειστικά στην ελευθερία, την έκφραση της λαϊκής βούλησης, στη δημιουργία ανώτερου πολιτισμού, σε αντιδιαστολή με το πνεύμα αρχών των υπόλοιπων πολιτευμάτων που τα χαρακτηρίζει ο περιορισμός των ελευθεριών των πολιτών, η υποβάθμιση της κοινωνικής και πολιτιστικής ανάπτυξης του λαού.

«Η σύγκριση των τριών πολιτευμάτων.

Σε ποιο από τα τρία συστήματα μπορούν να λειτουργούν ελεύθερα ενώσεις και σωματεία και να έχουν τη δυνατότητα ακόμη να αντιπολιτεύονται την κυβέρνηση; Γιατί;

-Σε ποιο σύστημα ακούονται ελεύθερα πολλές γνώμες και απόψεις και τι σημασία έχει αυτό για το καλό της κοινωνίας;

-Σε μια χώρα ψηφίστηκε ένας νόμος για τα πανεπιστήμια. Αμέσως οι φοιτητές άρχισαν διαμαρτυρίες και απεργίες εναντίον του νόμου αυτού. Πολλές εφημερίδες

---

¹³⁹ ΚΠΑΣΤ' 1982, σ.31

¹⁴⁰ ΚΠΑΣΤ' 1982, σ.66

και διάφορες οργανώσεις υποστήριζαν τους φοιτητές στην προσπάθειά τους αυτή. Μετά από όλα αυτά η κυβέρνηση υποχρεώθηκε να τον αλλάξει. Τι πολίτευμα είχε αυτή η χώρα; Να δικαιολογήσετε την γνώμη σας.

-Σε ποια χώρα, με δημοκρατικό πολίτευμα, η κυβέρνηση με νόμο κατήργησε τη δωρεάν παιδεία στα λύκεια και στα πανεπιστήμια. Πως κρίνετε αυτό το μέτρο; Ταιριάζει σε μια δημοκρατία; Τι αποτέλεσμα θα έχει;»¹⁴¹

4.5 Δικαίωμα

a. Θέλουμε να τα μάθουμε όλα - Αγωγή του Πολίτη ΣΤ' δημοτικού (1957, 1974)

Τα δικαιώματα ορίζονται ως ατομικά και κατοχυρώνονται από το Σύνταγμα. Το ανώτερο δικαίωμα του ανθρώπου είναι η ισότητα. Η ισότητα είναι ανώτερη και από τη μόρφωση, την απόκτηση αγαθών, την καταγωγή, καθώς κανένα από τα στοιχεία αυτά δεν μπορεί να εξασφαλίσει την ανωτερότητα του ανθρώπου. Η σπουδαιότητα της ισότητας εκφράζεται και στο Σύνταγμα, στο οποίο ένα ολόκληρο άρθρο αφιερώνεται στην ισότητα όλων των Ελλήνων απέναντι στους νόμους. Η καθιέρωση της ισότητας οφείλεται στο χριστιανισμό, ο οποίος καταπολέμησε τη δουλεία και κατόρθωσε να διαδώσει την ιδέα της ισότητας σ' όλο τον κόσμο. Το ίδιο έγινε και στην Ελλάδα με την επανάσταση του 1821 και τη διακήρυξη της θέλησης των Ελλήνων για κατάκτηση και υπεράσπιση της ελευθερίας. «*Η ισότητα απέναντι στους νόμους είναι ένα από τα μεγαλύτερα δικαιώματα που έχει σήμερα ο άνθρωπος. Ούτε η καταγωγή, ούτε η περιουσία, ούτε η μόρφωση μπορούν να κάνουν έναν άνθρωπο ανώτερο από τον άλλο. Αν μάλιστα διαβάσεις το Σύνταγμα μας, θα δεις ότι όλοι οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου και οι νόμοι ισχύουν για όλους το ίδιο... Κάποτε, πριν από πολλά χρόνια υπήρχαν άνθρωποι που ήταν δούλοι και οι ελεύθεροι τους αγόραζαν και του πούλαγαν και τους μεταχειρίζονταν σαν ζώα. Αλλά ο Χριστιανισμός πρώτος καταπολέμησε τη δουλεία και όταν πέρασαν πολλά χρόνια, η ιδέα της ισότητας κυριάρχησε σ' όλο σχεδόν τον κόσμο. Και στην πατρίδα μας, οι πρόγονοί μας, που έκαμαν την Επανάσταση του 1821, ένα από τα πρώτα πράγματα που διακήρυξαν επίσημα ήταν πως όποιος πατά το χώμα της Ελλάδας είναι ελεύθερος άνθρωπος*».¹⁴²

¹⁴¹ ΚΠΑΣΤ' 1982, σ.32-33

¹⁴² ΑΠΣΤ' (1957,1974) σ.66

Το δικαίωμα της ιδιοκτησίας επίσης προστατεύεται από το Σύνταγμα. Το κράτος οφείλει να προστατεύει την ιδιοκτησία των πολιτών και να είναι αρωγός στην απόκτησή της. Κάποτε το κράτος, σαν προστάτης των πολλών, αφαιρεί την ιδιοκτησία από τους λίγους για να τη μοιράσει στους πολλούς. *«Το σύνταγμα λέει ότι κανένας δεν μπορεί να στερηθεί από την ιδιοκτησία του. Κάποτε το κράτος, σαν προστάτης των πολλών, αφαιρεί την ιδιοκτησία από τους λίγους για να μοιράσει στους πολλούς. Αυτό έγινε αρκετές φορές ως τώρα, αλλά και το 1953 με τα μεγάλα αγροκτήματα που μοιράστηκαν στους γεωργούς».*¹⁴³

Η ελευθερία της σκέψης αποτελεί θεμελιώδες δικαίωμα και αρχή, για την υπεράσπιση της οποίας αγωνίστηκαν πολλοί λαοί. Σήμερα η κατοχύρωση της ελευθερίας της σκέψης πραγματοποιείται από τα συντάγματα σε κρατικό επίπεδο και από την παγκόσμια διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου σε παγκόσμια κλίμακα. Η ελευθερία της σκέψης συντελεί στην πρόοδο της επιστήμης, τη δημιουργία αγαθών και πολιτισμού. *«Σήμερα τα περισσότερα κράτη του κόσμου κατοχυρώνουν την ελευθερία της σκέψης μέσα στα Συντάγματά τους. Επίσης αναγράφεται και στην Παγκόσμια Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, και τότε συλλογίστηκε τι καλό που είναι να υπάρχει ελευθερία της σκέψης, γιατί χωρίς αυτήν ο κόσμος δε θα είχε προοδέσει και οι άνθρωποι δε θα είχαν τα αγαθά που έχουν σήμερα».*¹⁴⁴ Το απόρρητο των επιστολών αποτελεί μια έκφραση του δικαιώματος ελευθερίας της σκέψης, προστατεύει την προσωπική ζωή και δραστηριότητα από κακόβουλες ενέργειες.

Το οικογενειακό άσυλο αποτελεί επίσης σπουδαίο δικαίωμα και εκφράζει τη θέληση της ηρεμίας και γαλήνης που προσφέρει η οικογενειακή εστία καθώς και τη δυνατότητα επιλογής των προσώπων που επιθυμούμε για κοινή παρουσία στο χώρο που ζούμε.

Η ελεύθερη έκφραση και δημοσίευση του τύπου δεν αναφέρεται σαν δικαίωμα, αλλά σαν αξία που συντελεί στην ενημέρωση των πολιτών σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο, σχολιασμού γεγονότων, επηρεασμού της κοινής γνώμης, κοινωνικής και πολιτικής καθοδήγησης. Ο πλουραλισμός του τύπου αποτυπώνει τις απόψεις της κοινωνίας, υποστηρίζει διάφορα κόμματα, εκφράζει το λαό σε καθημερινή βάση. *«Όσο περνούν τα χρόνια, τόσο μεγαλώνει η σημασία και η αξία του Τύπου. Οι εφημερίδες με τα άρθρα τους, με τα σχόλια τους επηρεάζουν κατά*

---

¹⁴³ ΑΠΣΤ' (1957,1974) σ.68

¹⁴⁴ ΑΠΣΤ' (1957,1974) σ.71

κάποιον τρόπο τους αναγνώστες τους και τους καθοδηγούν πολιτικά και κοινωνικά..Κάθε εφημερίδα υποστηρίζει ένα κόμμα, άλλες το κόμμα που είναι στην κυβέρνηση και άλλες την αντιπολίτευση. Στις δημοκρατίες ο Τύπος εκφράζει πιο πολύ το λαό και απ' αυτές τις εκλογές ακόμα, γιατί οι εκλογές γίνονται κάθε τέσσερα χρόνια, ενώ η εφημερίδα ζητά κάθε ημέρα από τον πολίτη να γίνει πραγματικός πολίτης, με συναίσθηση για το ποιά είναι τα δικαιώματα του και ποιές οι υποχρεώσεις του».¹⁴⁵

β. Αγωγή του Πολίτη Ε' δημοτικού, 1980.

Το δικαίωμα διαχωρίζεται και εξειδικεύεται σε τρία διαφορετικά επίπεδα, ανάλογα με την ηλικία και το ρόλο των ανθρώπων: τα δικαιώματα του μαθητή, τα δικαιώματα των δημοτών και τα δικαιώματα των πολιτών.

Ο μαθητής έχει το δικαίωμα της ανάπτυξης και φροντίδας σε ευχάριστο και υγιεινό περιβάλλον, της δωρεάν φοίτησης στο σχολείο, που θα του δώσει τη δυνατότητα να αναπτύξει τις ικανότητές του για να γίνει χρήσιμο μέλος της κοινωνίας, της ελεύθερης έκφρασης και συζήτησης των προβλημάτων του, της απολαβής του σεβασμού και της βοήθειας από τους άλλους, του παιχνιδιού και της ψυχαγωγίας.

«ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΜΑΘΗΤΗ

Ο μαθητής έχει αναφαίρετα δικαιώματα. Ανάμεσα σ' αυτά ξεχωρίζουν τα παρακάτω, που έχουν ιδιαίτερη σημασία για την ομαλή του ανάπτυξη και πρόοδο.

ΕΧΕΙΔΙΚΑΙΩΜΑ

-Να μεγαλώσει με τις φροντίδες των γονιών του σε ευχάριστη ατμόσφαιρα και υγιεινό περιβάλλον.

-Να φοιτά δωρεάν στο σχολείο και να έχει ευκαιρίες ν' αναπτύξει τις ικανότητές του, για να γίνει χρήσιμο μέλος της κοινωνίας.

-Να εκφράζεται ελεύθερα και να συζητεί τα προβλήματά του.

-Να τον σέβονται οι άλλοι και να τον βοηθούν όπου συναντά δυσκολίες

«Το παιχνίδι και η ψυχαγωγία είναι τα σπουδαιότερα από τα δικαιώματα του».¹⁴⁶

Τα δικαιώματα των δημοτών αποτελούν φυσική συνέχεια των δικαιωμάτων των μαθητών και καθορίζουν τη συμπεριφορά τους ως μέλη

---

¹⁴⁵ ΑΠΣΤ' (1957,1974) σ.76

¹⁴⁶ ΑΠΕ' 1980 σ . 35

δημοτών στην κοινότητα ή δήμο, ως πολιτών στην ευρύτερη κοινότητα, την πατρίδα μας. Κάθε δημότης έχει δικαίωμα: Να εκλέγει το κοινοτικό ή δημοτικό συμβούλιο και να εκλέγεται σ' αυτό. Να λαμβάνει μέρος σ' όλες τις πολιτιστικές εκδηλώσεις της κοινότητας ή του δήμου, όταν έχει και τα απαραίτητα προσόντα. Να λαμβάνει γνώση των θεμάτων και δραστηριοτήτων της κοινότητας και να απολαμβάνει όλα τα απαραίτητα αγαθά και τις υπηρεσίες που μπορεί να του προσφέρει η κοινότητα. *«Δικαιώματα των δημοτών: Κάθε δημότης έχει δικαίωμα*
α) Να εκλέγει το κοινοτικό ή δημοτικό συμβούλιο και να εκλέγεται σ' αυτό,
*β) Να εξυπηρετείται σε όλες τις νόμιμες υποθέσεις του από την κοινότητα ή το δήμο, γ) Να λαβαίνει μέρος σε όλες τις πολιτιστικές εκδηλώσεις της κοινότητας ή του δήμου, όταν έχει τα απαραίτητα προσόντα».*¹⁴⁷

Τα δικαιώματα κάθε Έλληνα πολίτη ως μέλος της πατρίδας του διαχωρίζονται σε φυσικά και πολιτικά. Τα φυσικά δικαιώματα περιλαμβάνουν το δικαίωμα της αυτοσυντήρησης και της ελευθερίας (με την επισήμανση ότι δεν πρέπει να φανταστούμε πως η ελευθερία δεν έχει φραγμούς), της ανάπαυσης και της ησυχίας. Τα πολιτικά δικαιώματα περιλαμβάνουν το δικαίωμα της ελεύθερης εκλογής του ιδίου, την ισονομία απέναντι στους νόμους, το δικαίωμα του διορισμού σε δημόσιες θέσεις αν έχει τα απαραίτητα προσόντα και μπορεί να ωφελήσει το κοινωνικό σύνολο.

«Τα σπουδαιότερα δικαιώματα των Ελλήνων πολιτικών είναι τα παρακάτω:

A' Δικαιώματα φυσικά

- . το δικαίωμα της αυτοσυντήρησης.*
- . το δικαίωμα της ελευθερίας.*
- . το δικαίωμα της ανάπαυσης και της ησυχίας*

B' Δικαιώματα πολιτικά

- . το δικαίωμα του πολίτη να εκλέγει ελεύθερα τους αντιπροσώπους του σε κάθε είδους εκλογές καθώς επίσης και το δικαίωμα να εκλέγεται ο ίδιος.*
- . το δικαίωμα της ισότητας.*
- . το δικαίωμα του διορισμού σε δημόσιες θέσεις, αν έχει τα προσόντα και μπορεί να ωφελήσει την κοινωνία προσφέροντας τις υπηρεσίες του».*¹⁴⁸

---

¹⁴⁷ ΑΠΕ' 1980 σ. 63

¹⁴⁸ ΑΠΕ' 1980, σ. 65-66

γ. Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ' δημοτικού, 1982

Ο ορισμός του δικαιώματος παρουσιάζεται σε απλή νοηματική μορφή στους μαθητές. Δικαίωμα είναι αυτό που βρίσκουμε ως σωστό και το αποδέχεται όλη η κοινωνία. *«Αυτό που βρίσκουμε ως σωστό και που το αποδέχεται και όλη η κοινωνία, είναι δικαίωμα».*¹⁴⁹

Η κοινωνική ζωή των ανθρώπων περιλαμβάνει μια σειρά δικαιωμάτων. Οι περισσότεροι άνθρωποι παλαιότερα δεν είχαν κανένα δικαίωμα. Τα δικαιώματα αποτελούν κατάκτηση των φτωχών ανθρώπων, οι οποίοι αγωνίστηκαν και θυσιάστηκαν για την εξάλειψη της δουλείας, τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας και διαβίωσης, μέσα από την οργάνωση και λειτουργία συλλόγων και ομοσπονδιών, την εκλογή αντιπροσώπων, την θέσπιση ψηφοφοριών, τη διατύπωση θέσεων και προτάσεων από γενικές συνελεύσεις *«Από την ιστορία ξέρουμε ότι οι περισσότεροι άνθρωποι άλλωστε δεν είχαν κανένα δικαίωμα. Τα αφεντικά τους αγόραζαν και του πουλούσαν, όπως έκαναν και με τα ζώα. Οι καταπιεσμένοι άνθρωποι με συνεχείς αγώνες και θυσίες κατάργησαν το θεσμό της δουλείας και διεκδίκησαν τα δικαιώματά τους μέσα από την οργάνωση συλλόγων, συνδικάτων, ομοσπονδιών και αποφάσεις, ψηφίσματα, προτάσεις που διατύπωναν στις γενικές συνελεύσεις τους».*¹⁵⁰

Η ελευθερία της ζωής είναι υπέρτατο και ιερό δικαίωμα, για την απόκτηση και διατήρηση της οποίας η ανθρωπότητα και ιδιαίτερα οι Έλληνες έχουν χύσει πολύ αίμα. Η ελευθερία ολοκληρώνεται με το δικαίωμα που έχει ο κάθε άνθρωπος να σκέπτεται και να εκφράζει ελεύθερα τα συναισθήματά του, να επιβραβεύει ή να επικρίνει τις πράξεις των άλλων, να εκφράζει το θαυμασμό του, να διατυπώνει τη γνώμη του. Η ελευθερία της έκφρασης έχει αξία, όταν δεν προσβάλλει ή συκοφαντεί άλλους με διάδοση συκοφαντιών και ψεμάτων. Η ελευθερία της σκέψης προστατεύεται επίσης με την νομική καθιέρωση του απορρήτου των τηλεφωνικών συνδιαλέξεων και της αλληλογραφίας.

«Ας δούμε τα κυριότερα δικαιώματα του ανθρώπου.

α) κάθε άνθρωπος έχει δικαίωμα να ζήσει

β) κάθε άνθρωπος έχει το δικαίωμα να ζει ελεύθερος

Η ελευθερία είναι ένα από τα πιο ιερά δικαιώματά μας. Για την απόκτησή και την διατήρησή της οι άνθρωποι και ιδιαίτερα οι Έλληνες, έχουν χύσει πολύ αίμα.

¹⁴⁹ ΚΠΑΕ' 1982 σ.95

¹⁵⁰ ΑΠΕ' 1982 σ.96

γ) *Κάθε άνθρωπος έχει το δικαίωμα να σκέφτεται και να εκφράζεται ελεύθερα*.¹⁵¹

Σπουδαία δικαιώματα των ανθρώπων αποτελούν επίσης η μόρφωση, η οποία εξασφαλίζει καλύτερους όρους διαβίωσης και κοινωνικής προόδου, η ισονομία των πολιτών, οι οποίοι κρίνονται ανάλογα με τα παραπτώματά τους και όχι με την οικονομική, κοινωνική και μορφωτική τους θέση και κατάσταση, το οικογενειακό άσυλο για την εξασφάλιση της απαραίτητης ασφάλειας και ηρεμίας, η ανεξιθρησκεία με την αναγνώριση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης και την απαγόρευση του προσηλυτισμού.

«Ποια άλλα ακόμη δικαιώματα έχουν οι σημερινοί άνθρωποι;

α) το δικαίωμα της μόρφωσης

β) το δικαίωμα της ισονομίας

γ) το δικαίωμα του οικογενειακού ασύλου

δ) το δικαίωμα της ανεξιθρησκείας». ¹⁵²

Η ισότητα των δύο φύλων κατακτήθηκε με συνεχείς αγώνες του γυναικείου ή φεμινιστικού κινήματος και αναγνωρίστηκε με νόμο από την πολιτεία.

4.6 Καθήκον

a. Θέλουμε να τα μάθουμε όλα - Αγωγή του Πολίτη ΣΤ΄ δημοτικού (1957, 1974)

Η υπακοή στους νόμους του κράτους παρουσιάζεται στους μαθητές με το παράδειγμα του Σωκράτη, ο οποίος αρνείται να φύγει από τη φυλακή και επιλέγει να πει το κώνειο, γιατί σαν πολίτης πρέπει να υποταχθεί στους νόμους της πατρίδας του. Οι νόμοι αποκτούν ανθρώπινη υπόσταση φανερώνονται στον Σωκράτη και επιχειρούν να ελέγξουν την κρίση και συνείδησή του. *«Νομίζεις, Σωκράτη, πως είναι δυνατόν να υπάρξει κράτος, όταν οι αποφάσεις του δεν είναι ισχυρές και όταν οι πολίτες τις περιφρονούν; Εμείς οι νόμοι σε γεννήσαμε, σε αναθρέψαμε και σε μορφώσαμε, δίνοντας σ' εσένα και στους άλλους πολίτες ό,τι πιο καλό είχαμε. Σε όποιον δεν αρέσουμε είναι ελεύθερος να φύγει και να πάει να εγκατασταθεί αλλού. Αυτός όμως που θα μείνει, αφού εξετάσει και μάθει με ποιόν τρόπο εμείς διοικούμε και δικάζουμε, είναι υποχρεωμένος να κάνει εκείνο που διατάζουμε εμείς*». ¹⁵³ Οι νόμοι είναι πάνω από κάθε θεσμό και αξία (οικογένεια,

---

¹⁵¹ ΚΠΑΕ΄ 1982 σ.98

¹⁵² ΑΠΕ΄ 1982 σ.100

¹⁵³ ΑΠΣΤ΄ (1957,1974) σ. 8

σχολείο, κοινωνία). Αυτοί είναι οι κύριοι συντελεστές και δημιουργοί ό,τι καλού έχει γίνει. Οι πολίτες είναι υποχρεωμένοι να υπακούουν στις προσταγές των νόμων, διαφορετικά δεν έχουν καμία θέση στο συγκεκριμένο κράτος. Σε όσους διαφωνούν η μόνη επιλογή είναι να φύγουν και να εγκατασταθούν σε άλλο κράτος. Η προσωπικότητα του Σωκράτη που επιλέγει την άρνηση του αγαθού της ζωής αντί της ανυπακοής στους νόμους προκαλεί έντονα αισθήματα συγκίνησης και λειτουργεί ως απόλυτο παράδειγμα μίμησης και εναρμόνισης των πράξεών τους σύμφωνα με το πρότυπό του. *«Τα παιδιά συγκινήθηκαν από την ιστορία του Σωκράτη – έβλεπαν τους νόμους σαν ασπροντυμένες νέες[...] Ο κύριος Κώστας συγκινήθηκε κι εκείνος με τη σειρά του[...] Τα παιδιά υποσχέθηκαν να γίνουν καλοί πολίτες, να υπακούουν στο κράτος και στους νόμους και να μην κάνουν ποτέ κακό στην πατρίδα τους παρακούοντας τους νόμους της.»* Η υπακοή στους νόμους είναι υπεράνω και της αξίας της ελευθερίας του λαού *«Για ένα λαό ελεύθερο, η υπακοή στους νόμους δεν είναι υποδούλωση, αλλά κάτι εντελώς διαφορετικό, σαν ο πολίτης να υπακούη στον ίδιο τον εαυτό του»*.¹⁵⁴ Οι νόμοι αποτελούν φυσική ανάγκη του ανθρώπου και στοιχείο της ύπαρξής του.

Τα καθήκοντα των Ελλήνων έχουν καθιερωθεί και καταξιωθεί στη συνείδηση των πολιτών μέσα από τη συνταγματική κατοχύρωσή τους. Οι Έλληνες πολίτες έχουν καθήκον να συμμετέχουν ενεργά στην υλοποίηση έργων τα οποία θα συμβάλουν στην εξασφάλιση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης και ανάπτυξης της περιοχής τους μέσα από το θεσμό της προσωπικής εργασίας, αναπληρώνοντας και συμπληρώνοντας την αδυναμία του κράτους να ασκήσει κοινωνική πολιτική και μέριμνα. Η προσωπική εργασία είναι υποχρεωτική μόνο για τους κατοίκους των χωριών και όχι για τους κατοίκους των πόλεων. Η επιλογή αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι οι κάτοικοι των μεγαλύτερων πόλεων πληρώνουν περισσότερους φόρους στο κράτος για να πραγματοποιούνται τα διάφορα έργα καθόσον δουλεύουν όλες τις ημέρες του χρόνου και δεν τους περισσεύει καιρός για να προσφέρουν προσωπική εργασία. *«Η κοινότητα εισπράττει λεπτά από φόρους για να εκτελεί το σκοπό της και όταν δεν έχει λεπτά, ζητάει από τους χωριανούς να προσφέρουν την εργασία τους δωρεάν. Εμείς οι κάτοικοι του χωριού με την προσωπική μας εργασία φτιάχνουμε διάφορα έργα. Η κοινότητα δεν έχει χρήματα για να πληρώνει εργάτες για την δουλειά αυτή, αλλά επειδή το έργο θα ωφελήσει*

---

¹⁵⁴ ΑΠΣΤ' (1957,1974) σ. 58-59

όλους τους κατοίκους, δουλεύουν αυτοί για να τελειώσει... Με αυτόν τον τρόπο όλοι οι κάτοικοι δουλεύουν για το καλό του τόπου τους[...]Υπάρχει και νόμος που κανονίζει όλα αυτά τα πράγματα, ώστε όλοι να προσφέρουν το ίδιο και να μη γίνονται αδικίες... Στην Αθήνα και τις άλλες μεγάλες πόλεις οι δήμοι εισπράττουν φόρους και πληρώνουν ειδικά ανθρώπους για να κάνουν τα διάφορα έργα. Υστερα δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στις πόλεις οι περισσότεροι άνθρωποι δουλεύουν όλες τις ημέρες του χρόνου τις πιο πολλές ώρες και δεν περισσεύει καιρός, για να προσφέρουν προσωπική εργασία».¹⁵⁵

Η φιλοπατρία αποτελεί ιερό καθήκον όλων των πολιτών. Ο Σωκράτης επιλέγεται και πάλι για να μυήσει τους μαθητές στο καθήκον της φιλοπατρίας. Οι νόμοι παρουσιάζονται στο φιλόσοφο ασπροντυμένοι σαν αγγελάκια και μιλούν στο Σωκράτη για την πατρίδα, επιπλήττοντάς τον και συμβουλεύοντάς τον. «Τόσο σοφός είσαι, Σωκράτη, ώστε να μην ξέρεις ότι και από τη μητέρα και από τον πατέρα καλύτερη και αγιότερη είναι η πατρίδα; Και ότι πρέπει να τη σεβόμαστε και να την υπακούμε;». Οι συμβουλές ανατρέχουν στο ένδοξο παρελθόν: «Άκουσέ το τώρα και στ' αρχαία: «Μητρός τε και πατρός και των άλλων προγόνων απάντων τιμιώτερον εστίν η πατρίς και σεμνότερον και αγιώτερον». Η παρουσίαση της φιλοπατρίας ολοκληρώνεται με παραινέσεις, προτροπές προς τους μαθητές. «Σαν ελληνόπουλα πρέπει να αγαπάτε την πατρίδα σας περισσότερο από κάθε άλλο στον κόσμο».¹⁵⁶ Ιερό καθήκον και εκδήλωση της φιλοπατρίας αποτελεί η υποχρέωση όλων των Ελλήνων να υπηρετήσουν την πατρίδα όταν μεγαλώσουν. Οι Έλληνες παρουσιάζονται να προσμένουν με μεγάλη λαχτάρα να εκπληρώσουν αυτό το χρέος προς την πατρίδα «Σ' αρέσει η στολή; Σε λίγα χρόνια θα έρθη η σειρά σου να τη φορέσης και συ!».¹⁵⁷ Οι ελάχιστοι που αποφεύγουν την εκπλήρωση των υποχρεώσεών τους προς την πατρίδα χαρακτηρίζονται ως κακοί και το περιβάλλον τους ως «παλιογειτονιές».

Η τιμωρία τους για αυτή την πράξη τους είναι η κοινωνική απαξίωση και η φυλακή. «Ο Θανάσης τους διηγήθηκε για κάποιον κακό στρατιώτη, που το έσκασε από τους στρατώνες και γύριζε σε διάφορες παλιογειτονιές. Τέλος τον έπιασαν και τον πήγαν στο στρατοδικείο και καταδικάστηκε σε φυλάκιση σαν

---

¹⁵⁵ ΑΠΣΤ' (1957, 1974) σ. 49

¹⁵⁶ ΑΠΣΤ' (1957, 1974) σ. 58

¹⁵⁷ ΑΠΣΤ' (1957, 1974) σ. 61

λιποτάκτης». ¹⁵⁸ Όνειρο κάθε μαθητή είναι να υπηρετήσει την πατρίδα του καταλαμβάνοντας ανώτερα στρατιωτικά αξιώματα». *«Εκείνο το βράδυ ο Περικλής είδε στο όνειρό του πως ήταν στρατηγός κι απάνω στο άσπρο άλογό του επιθεωρούσε τους στρατιώτες».* Οι στρατιώτες με τη στρατιωτική στολή παρουσιάζονται εντυπωσιακοί στην εμφάνιση *«Ήταν ένα ψηλό και όμορφο παιδί, που του πήγαιναν πολύ τα στρατιωτικά ρούχα».* ¹⁵⁹ Το καθήκον της στρατιωτικής υποχρέωσης απευθύνεται προς όλους τους Έλληνες ανεξαρτήτως οικονομικής, κοινωνικής πολιτικής θέσης. *«Ο φίλος του ο στρατιώτης, ήταν γιος του υπουργού της Γεωργίας».*

Καθήκον κάθε Έλληνα αποτελεί η οικονομική ενίσχυση του κράτους με την πληρωμή φόρων *«Όλοι οι πολίτες πρέπει να συμβάλουν στα οικονομικά του κράτους, για να μπορέσει να εκτελέσει τους σκοπούς του και να υπάρξει».* Το καθήκον αυτό επιμερίζεται ανάλογα με την οικονομική κατάσταση των πολιτών *«στην Εφορία οι πλούσιοι πληρώνουν περισσότερα από τους φτωχούς».* Ως παράδειγμα ιδανικού κράτους στο οποίο οι πολίτες έχουν συνειδητοποιήσει και εφαρμόσει στην πράξη την φορολογική τους υποχρέωση με αποτέλεσμα το κράτος να προοδεύει και να αποτελεί παγκόσμιο πρότυπο και υπερδύναμη, παρουσιάζεται η Αμερική. *«Στην Αμερική καλός πολίτης είναι εκείνος που πληρώνει τακτικά τους φόρους και δεν προσπαθεί να γελάσει το κράτος. Και πολλοί λένε ότι η Αμερική είναι γι' αυτό μεγάλο κράτος και πάει μπροστά, γιατί οι πολίτες της πληρώνουν τους φόρους τους, έχουν δηλαδή αυτό που λέμε φορολογική συνείδηση».* ¹⁶⁰

β. Αγωγή του Πολίτη Ε' δημοτικού, 1980

Τα καθήκοντα διαχωρίζονται και εξειδικεύονται επίσης σε τρία επίπεδα: Τις υποχρεώσεις του μαθητή, τα καθήκοντα των δημοτών και τα καθήκοντα των πολιτών.

Κάθε μαθητής έχει υποχρέωση να υπακούει στις συμβουλές των γονιών του και να ενεργεί έτσι που αυτοί να είναι ευχαριστημένοι. Να σέβεται και να τηρεί τους κανόνες του σχολείου, να μελετά ευσυνείδητα τα μαθήματα του, να σέβεται τη γνώμη των άλλων, να σέβεται τον εαυτό του και τους άλλους, να

---

¹⁵⁸ ΑΠΣΤ' (1957,1974) σ.65-66

¹⁵⁹ ΑΠΣΤ' (1957,1974) σ.71

¹⁶⁰ ΑΠΣΤ' (1957,1974) σ.95

σέβεται τα πράγματα των άλλων και του σχολείου, να σέβεται τους συμπαίκτες του, να τηρεί τους κανόνες, να μην ενοχλεί τους άλλους.

«Ο ΜΑΘΗΤΗΣ ΕΧΕΙ ΥΠΟΧΡΕΩΣΗ

- Να υπακούει στις συμβουλές των γονιών του και να ενεργεί έτσι που αυτοί να είναι ευχαριστημένοι
- Να σέβεται και να τηρεί τους κανόνες του σχολείου.
- Να μελετά ευσυνείδητα τα μαθήματά του και να εκτελεί πρόθυμα τις εργασίες του
- Να σέβεται τη γνώμη των άλλων και να είναι ευγενικός
- Να σέβεται τον εαυτό του και τους άλλους.
- Να σέβεται τα πράγματα των άλλων και τα πράγματα του σχολείου.
- Να σέβεται τους συμπαίκτες του, να τηρεί τους κανόνες του παιχνιδιού».¹⁶¹

Ο σεβασμός αναδεικνύεται ως η υπέρτατη υποχρέωση του μαθητή και συνοδεύει κάθε μορφή της δραστηριότητάς του. Οι ενέργειές του πρέπει να στοχεύουν όχι στην προσωπική του ικανοποίηση, αλλά πάντοτε να ικανοποιούν και ευχαριστούν τις επιθυμίες και συμβουλές των γονιών του. Η ηθικοποίηση του μαθητή μέσα από την αφομοίωση των κανόνων άκρατου σεβασμού και η εκδήλωση πιστής αφοσίωσης στις συμβουλές των γονιών του καταπνίγουν την ευαίσθητη παιδική ηλικία και στενεύουν τα περιθώρια έκφρασης και ενεργοποίησης του παιδικού αυθορμητισμού και της έμφυτης ενεργητικότητας.

Τα καθήκοντα των δημοτών συμπεριλαμβάνουν την βοήθεια με όλες τους τις δυνάμεις (σωματικές, πνευματικές, οικονομικές) στις προσπάθειες της κοινότητας για επίλυση προβλημάτων, που αποβλέπουν στην ευημερία των κατοίκων. Να εκπληρώνουν πρόθυμα όλες τις οικονομικές υποχρεώσεις τους απέναντι στην κοινότητα ή το δήμο, να σέβονται και προστατεύουν τα κοινόχρηστα έργα και ό,τι ανήκει στην κοινότητα.

«Καθήκοντα των δημοτών

α) Να βοηθάει ανάλογα με τις δυνάμεις του σε όλες τις προσπάθειες της κοινότητας για τη λύση των προβλημάτων, που αποβλέπουν στην ευημερία όλων των κατοίκων.

---

¹⁶¹ ΑΠΕ΄ 1980 σ.35

β) Να εκπληρώνει με προθυμία όλες τις οικονομικές υποχρεώσεις του απέναντι στην κοινότητα ή το δήμο, γιατί αυτές αποτελούν έσοδα της κοινότητας, τα οποία διαθέτει η κοινότητα για κοινωφελή έργα.

γ) Να σέβεται και να προστατεύει ότι ανήκει στην κοινότητα. Τα κοινόχρηστα έργα, που έγιναν με χρήματα τα κοινότητας ή του δήμου, ανήκουν σε όλους τους δημότες. Γι' αυτό ο καθένας πρέπει να τα προσέχει σαν δικά του».¹⁶²

Τα καθήκοντα των πολιτών είναι πρώτον προς την πατρίδα τους, την οποία έχουν καθήκον να την υπερασπίσουν μαζί με τη θρησκεία, την ιστορία, το δημοκρατικό πολίτευμα και τους θεσμούς. Βασικό καθήκον τους είναι η υπακοή στο Σύνταγμα και τους νόμους του κράτους για την ευημερία και υπακοή του. Υποχρέωση του κάθε πολίτη είναι να πληρώνει τους φόρους για να μπορέσει το κράτος να αντιμετωπίσει τις δημόσιες δαπάνες. Είναι υποχρεωμένος να αποκτήσει βασική εκπαίδευση, ώστε η δημοκρατία μας, που βασίζεται στη θέληση του λαού, να αποτελείται από πολίτες με επαρκείς γνώσεις και συναίσθηση της συμμετοχής τους στην κοινωνία και των ευθυνών τους απέναντι στο κράτος. Κάθε πολίτης έχει υποχρέωση και καθήκον να σέβεται και προστατεύει τα αρχαία μνημεία, τα οποία μαρτυρούν τον πολιτισμό μας και θαυμάζονται από τους ξένους. Να σέβεται τα κοινόχρηστα έργα και να προστατεύει το φυσικό του περιβάλλον, που αποτελεί πηγή ζωής, ενέργειας, πλούτου για τους ανθρώπους

«Καθήκοντα πολιτών

-Τα καθήκοντα προς την πατρίδα.

-Η υπακοή στο Σύνταγμα και τους νόμους του κράτους.

-Η υποχρέωση να πληρώνει τους φόρους.

- Η υποχρέωση να αποκτήσει τη βασική εκπαίδευση.

- Η υποχρέωση να σέβεται και να προστατεύει τα αρχαία μνημεία.

- Ο σεβασμός στα κοινόχρηστα.

- Η προστασία του περιβάλλοντος.»¹⁶³

---

¹⁶² ΑΠΕ' 1980 σ.63

¹⁶³ ΑΠΕ' 1982 σ. 65

γ. Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ΄ δημοτικού, 1982

Καθήκον ή υποχρέωση είναι ό,τι πρέπει να κάνουν οι άνθρωποι απέναντι στους συνανθρώπους τους. *«Καθήκον ή υποχρέωση είναι ό,τι πρέπει να κάνουν οι άνθρωποι».*¹⁶⁴

Τα σπουδαιότερα καθήκοντα των ανθρώπων είναι ο σεβασμός της ζωής του άλλου, παίρνοντας όλα τα κατάλληλα μέτρα που χρειάζονται για την εξασφάλιση της ζωής και της ακεραιότητας των συνανθρώπων του. Κάθε άνθρωπος έχει καθήκον να βοηθά με τις πράξεις του στην επικράτηση της ειρήνης στον κόσμο, τη διαφύλαξη του φυσικού περιβάλλοντος από τη ρύπανση και την καταστροφή.

«Τα καθήκοντα του ανθρώπου

α) Ο σεβασμός της ζωής του άλλου.

*Κάθε άνθρωπος έχει καθήκον να μην ρυπαίνει το περιβάλλον του, να βοηθάει να επικρατήσει η ειρήνη στον κόσμο και γενικά πρέπει να παίρνει όλα τα κατάλληλα μέτρα που μπορεί, για την εξασφάλιση της ζωής και τις ακεραιότητας των συνανθρώπων του.»*¹⁶⁵

*«Ο σεβασμός της ελευθερίας του άλλου, αλλά και η υπεράσπισή της όταν αυτή απειλείται, αποτελούν βασικά καθήκοντα κάθε ανθρώπου. Οι Έλληνες αλλά και εκατομμύρια άνθρωποι σε όλο τον κόσμο θυσίασαν και τη ζωή τους ακόμη, εκτελώντας και υπερασπίζοντας το ιερό αυτό καθήκον. Γι' αυτό κάθε άνθρωπος, όπου και αν βρίσκεται, έχει καθήκον όχι μόνο να σέβεται το δικαίωμα της ελευθερίας του άλλου, αλλά και να το υπερασπίζεται με κάθε τρόπο και τίμημα.»*¹⁶⁶

Απαραίτητο καθήκον κάθε ανθρώπου, που συντελεί στην αρμονική συμβίωση και ανάπτυξη αποτελεί ο σεβασμός των κανόνων. Οι κανόνες προέκυψαν ως αναγκαία προϋπόθεση της ειρηνικής και αρμονικής συμβίωσης μέσα σε περιβάλλον προστασίας και ασφάλειας. Οι κανόνες με λίγα λόγια ρυθμίζουν την κοινωνική ζωή των ανθρώπων. Όσοι από τους κανόνες ρυθμίζουν τη συμπεριφορά των ανθρώπων στην κοινωνία και είναι υποχρεωτικοί για όλους ονομάζονται νόμοι ή κανόνες δικαίου. Οι κανόνες αυτοί δίνουν στους πολίτες διάφορες εντολές. Τους λένε τι πρέπει να κάνουν και τι να αποφεύγουν. *«Με τον καιρό οι κανόνες και οι νόμοι αλλάζουν και επιβάλλουν νέους τρόπους ζωής,*

---

¹⁶⁴ ΚΠΑΕ΄ 1982 σ. 95

¹⁶⁵ ΚΠΑΕ΄ 1982 σ. 103

¹⁶⁶ ΚΠΑΕ΄ 1982 σ. 105

καθώς και νέες σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Αυτό οφείλεται στις αλλαγές που επέρχονται στην κοινωνία με την μόρφωση των ανθρώπων, τις εξελίξεις της επιστήμης και της τεχνολογίας, καθώς και με τις αλλαγές στις αξίες που παραδέχονται οι άνθρωποι, και με τους συνεχείς αγώνες για το καλύτερο». ¹⁶⁷ Οι κανόνες αποτελούν το επιστέγασμα εναρμόνισης των ανθρώπων στην κοινωνική ζωή, στην ανάπτυξη και παραγωγή πολιτισμού. Οι νόμοι αποτελούν κανόνες που ορίζει το κράτος. Οι κανόνες και οι νόμοι με το πέρασμα του χρόνου αλλάζουν και επιβάλλουν νέους τρόπους ζωής, αλλά και νέες σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Οι αλλαγές αυτές εκφράζουν τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις που επέρχονται ως αποτέλεσμα της μόρφωσης των ανθρώπων, της ανάπτυξης της επιστήμης και τεχνολογίας, αλλά και επακόλουθο των συνεχών αγώνων των ανθρώπων για καλύτερες συνθήκες διαβίωσης. Η εφαρμογή των κανόνων και νόμων και η συμμόρφωση των ανθρώπων στις εντολές τους αποτελεί καθοριστικό παράγοντα διασφάλισης της ασφάλειας και ειρήνης του κοινωνικού συνόλου. Η πολιτεία αναλαμβάνει την υποχρέωση όχι μόνο της ψήφισης των νόμων, αλλά και της εφαρμογής τους στην καθημερινότητα των πολιτών, έχοντας θεσπίσει ειδικά όργανα παρακολούθησης, παρέμβασης και τιμωρίας των παραβατών. «*Η πολιτεία δεν αρκείται μόνο στην ψήφιση των νόμων, αλλά έχει θεσπίσει και οργανώσει ειδικά σώματα παρακολούθησης, παρέμβασης και τιμωρίας των πολιτών που δεν συμμορφώνονται προς τους νόμους και θέτει σε δοκιμασία ή κίνδυνο δικαιώματα των ανθρώπων (αστυνομία, δικαστήρια, φυλακές κ.α)*». ¹⁶⁸

4.7 Εργασία

a. Θέλουμε να τα μάθουμε όλα - Αγωγή του Πολίτη ΣΤ΄ δημοτικού (1957, 1974)

Προβάλλεται ο θεσμός της προσωπικής εργασίας σαν πρωτοβουλία των κατοίκων των χωριών, οι οποίοι αναλαμβάνουν να βελτιώσουν τις συνθήκες διαβίωσής τους και να συμβάλουν στην ανάπτυξη του τόπου τους. Η πρωτοβουλία αυτή αναιρείται στη συνέχεια καθώς η προσωπική εργασία επιβάλλεται με νόμους και υπάρχουν κυρώσεις σε όσους αρνούνται να προσφέρουν με τη δωρεάν εργασία τους στη δημιουργία κοινωφελών έργων. Όσοι αρνούνται τη συμμετοχή τους σε προσωπική εργασία χαρακτηρίζονται ως «τεμπέληδες». «*Η κοινότητα όταν δεν έχει λεπτά, ζητάει από τους χωριανούς να*

¹⁶⁷ ΚΠΑΕ΄ 1982 σ 17

¹⁶⁸ ΚΠΑΕ΄ 1982 σ 19

προσφέρουν την εργασία τους δωρεάν. Μ'αυτόν τον τρόπο όλοι οι κάτοικοι δουλεύουν για το καλό του τόπου τους.

Αλλά ο Γιαννάκης είχε μία απορία.

- *Καλά όλ' αυτά. Αλλά αν ένας είναι τεμπέλης και δε θέλει να δουλέψει, τότε τι γίνεται;*
- *Για όλα αυτά προβλέπει ο νόμος, απάντησε ο συνομιλητής του Γιαννάκη».*¹⁶⁹

Οι κάτοικοι των πόλεων χαρακτηρίζονται ως πιο εργατικοί από τους κατοίκους των χωριών καθώς δουλεύουν όλες τις ημέρες του χρόνου και τις πιο πολλές ώρες. «Υστερα δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στις πόλεις οι περισσότεροι άνθρωποι δουλεύουν όλες τις ημέρες του χρόνου τις πιο πολλές ώρες και δεν τους περισσεύει χρόνος, για να προσφέρουν προσωπική εργασία».¹⁷⁰

β. Αγωγή του Πολίτη Ε' δημοτικού, 1980

Η μοναδική καταγραφή στην εργασία έχει ως σημείο αναφοράς της το ρόλο του πατέρα στην οικογένεια. Η εργασία αποτελεί βασικό καθήκον και υποχρέωση του πατέρα, για να εξασφαλίσει τα απαραίτητα χρήματα στην οικογένεια του. «Ο πατέρας εργάζεται ακούραστα για ν'ανταποκριθεί σ'όλα τα έξοδα του σπιτιού».¹⁷¹

γ. Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε' δημοτικού, 1982

Η εργασία είναι ο βασικός παράγοντας προόδου της κοινωνικής ζωής των ανθρώπων. Η ανάπτυξη της γεωργίας, εμπορίου, βιομηχανίας, η καλλιέργεια των τεχνών και των γραμμάτων, οι ανακαλύψεις, εφευρέσεις, εξερευνήσεις και όλα τα θαυμαστά επιτεύγματα του πολιτισμού έχουν ως δημιουργική βάση την ενεργό συμμετοχή και εργασία του ανθρώπου. Η εργασία εκτός από τη συμβολή της στον πολιτισμό, ικανοποιεί τις ανάγκες του ανθρώπου (βιολογικές, κοινωνικές), του χαρίζει το συναίσθημα της χαράς, τονίζει το αυτοσυναίσθημά του, αναδεικνύει τα ιδιαίτερα χαρίσματά του, του προσφέρει κοινωνική αποδοχή και καταξίωση. «Η πρόοδος των ανθρώπων είναι συνέπεια της αδιάκοπης κοινωνικής εργασίας και συνεργασίας. Από τότε που σχηματίστηκαν οι κοινωνίες, ο άνθρωπος

---

¹⁶⁹ ΑΠΣΤΓ' (1957,1974), σ 49

¹⁷⁰ ΑΠΣΤΓΕ' (1957,1974), σ 51

¹⁷¹ ΑΠΕ' 1980 σ 23

με την εργασία του ανέπτυξε τη γεωργία, το εμπόριο, την βιομηχανία. Έγιναν εφευρέσεις και ανακαλύψεις. Αναρωτηθήκατε ποτέ πώς έγιναν όλα αυτά τα ανθρώπινα κατορθώματα,, που με μια λέξη τα ονομάζουμε πολιτισμό; Οι άνθρωποι οφείλουν να εργάζονται, για να ζουν, να προοδεύουν, να ικανοποιούνται και να καταξιώνονται στο κοινωνικό σύνολο». ¹⁷² Η εργασία παρουσιάζεται στο μύθο που διηγείται ο πατέρας στα παιδιά του ως ένας κρυμμένος θησαυρός, ο οποίος για να αποδοθεί στους γιους του χρειαζόταν την προσωπική τους εργασία και φροντίδα.

Οι άνθρωποι πρέπει να εργάζονται για να καλυτερεύουν τη ζωή τους και να προσφέρουν στο κοινωνικό σύνολο. Ο καταμερισμός των αγαθών και υπηρεσιών που παράγονται από την ανθρώπινη εργασία γίνεται ολοένα και περισσότερο αναγκαίος. Η μεγάλη επιστημονική και τεχνολογική πρόοδος, η αύξηση των αναγκών μας σε αγαθά και υπηρεσίες, δημιουργεί χιλιάδες νέα επαγγέλματα και ειδικότητες εργαζομένων. Ο άνθρωπος καθημερινά γίνεται δέκτης αγαθών και υπηρεσιών της εργασίας, τα οποία του είναι απαραίτητα για την ικανοποίηση των αναγκών του, την προστασία της υγείας και της ζωής του. *«Στην εποχή μας ο καταμερισμός της εργασίας έχει γίνει περισσότερο αναγκαίος. Αυτό οφείλεται στη μεγάλη επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο, που είχε ως αποτέλεσμα να αυξηθούν σημαντικά οι ανάγκες μας σε αγαθά και σε προσφορά υπηρεσιών. Δημιουργήθηκαν έτσι χιλιάδες νέα επαγγέλματα και πολυάριθμες ειδικότητες εργαζομένων».* ¹⁷³

Εφόσον με την εργασία του ο άνθρωπος συμβάλλει στη ζωή και πρόοδο της κοινωνίας, η εργασία αποτελεί βασικό δικαίωμα αλλά και υποχρέωση κάθε ανθρώπου που ζει κοινωνικά.

Ο άνθρωπος από πολύ νωρίς αντιλαμβάνεται τη σημασία και την αξία της εργασίας και αρχίζει να προετοιμάζεται με γνώσεις, οι οποίες θα τον βοηθήσουν στην άσκηση του επαγγέλματος που θα επιλέξει. Η εκλογή του επαγγέλματος αποτελεί δύσκολη αλλά και καίρια επιλογή. Πρέπει να στηρίζεται στις ιδιαίτερες ικανότητες και χαρίσματα των ανθρώπων και όχι να αποτελεί αναγκαστική επιλογή των γονιών. Το κράτος αναγνωρίζοντας τη σημασία της ορθής επιλογής του επαγγέλματος, βοηθάει τους μαθητές μέσα από το μάθημα του επαγγελματικού προσανατολισμού να διακρίνουν και επιλέξουν το κατάλληλο επάγγελμα. Η ενημέρωση αυτή επεκτείνεται και στους γονείς, ώστε να εξαλειφθεί

---

¹⁷² ΚΠΑΕ 1982), s. 78

¹⁷³ ΚΠΑΕ' 1982, σ. 80

ο αρνητικός παράγοντας πίεσης και εξαναγκασμού των παιδιών για επιλογή ενός επαγγέλματος, το οποίο απηχεί τις δικές τους προσδοκίες και επιδιώξεις και όχι των ίδιων των παιδιών τους. *«Η εργασία συμβάλλει στην ζωή και στην πρόοδο της κοινωνίας μέσα στην οποία ζούμε. Αυτό λίγο πολύ όλοι οι άνθρωποι το αντιλαμβάνονται από πολύ νωρίς. Από παιδιά ακόμα, αρχίζουν να κάνουν όνειρα και να αποκτούμε εφόδια για το μέλλον μας[...]. Ίσως θελήσετε να ακολουθήσετε μια εργασία για την οποία χρειάζονται ικανότητες και χαρίσματα που πιθανόν να μην έχετε. Ίσως ακόμη σας αναγκάσουν οι γονείς σας να ακολουθήσετε κάποιο επάγγελμα που δεν αγαπάτε.. Το κράτος παίρνει μέτρα για να προσανατολίζει τους νέους και τις νέες στο σωστό επαγγελματικό δρόμο. Το μάθημα του σχολικού επαγγελματικού προσανατολισμού, βοηθά τους μαθητές να κάνουν ορθή επιλογή του επαγγέλματος που πρέπει να ακολουθήσουν. Και οι γονείς, με την ενημέρωση που τους γίνεται, καταλαβαίνουν την σημασία που έχει ο σωστός επαγγελματικός προσανατολισμός των παιδιών τους».*¹⁷⁴

Η θέση των εργαζομένων άλλοτε ήταν πολύ διαφορετική. Αποτελούσαν προϊόντα αγοραπωλησίας κάτω από το απάνθρωπο καθεστώς της δουλειάς χωρίς κανένα δικαίωμα. Σήμερα η εργασία είναι κατοχυρωμένο δικαίωμα και οι εργαζόμενοι έχουν αποκτήσει πολλά δικαιώματα που καλυτερεύουν την οικονομική και κοινωνική θέση τους. Κάθε εργαζόμενος δικαιούται οκτάωρης απασχόλησης, υγειονομικής ασφάλισης του ίδιου και των μελών της οικογένειάς του, παροχή συντάξεως γήρατος, μηνιαίας άδειας, προστασίας από εργατικά ατυχήματα, υγιεινού και ευχάριστου περιβάλλοντος εργασίας, κατοχύρωσης της θέσης εργασίας του καθώς δεν απολύονται χωρίς αιτιολογημένο λόγο. *«Ένα από τα σπουδαιότερα δικαιώματα του ανθρώπου είναι το δικαίωμα της εργασίας. Με την αμοιβή από την δουλειά του, ο εργαζόμενος σήμερα εξασφαλίζει τα αγαθά και τις υπηρεσίες που του χρειάζονται για να ζήσει. Συνέβαινε όμως το ίδιο και στα παλιά χρόνια; Τι ξέρετε για την ζωή που έκαναν οι είλωτες της Σπάρτης; Από τότε μέχρι σήμερα οι εργαζόμενοι έχουν αποκτήσει πολλά δικαιώματα και η θέση τους, οικονομική και κοινωνική καλυτέρευσε σημαντικά. Κάθε εργαζόμενος δικαιούται κοινωνική ασφάλιση, άδεια τεσσάρων εβδομάδων για ξεκούραση, προστασία από*

---

¹⁷⁴ ΚΠΑΕ' 1982, σ. 83

τα εργατικά ατυχήματα. Επίσης δικαιούται να έχει υγιεινές και ευχάριστες συνθήκες εργασίας και δεν απολύεται χωρίς λόγο από την θέση του». ¹⁷⁵

Το κράτος εκτός από την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, μεριμνά για τη δημιουργία συνθηκών απασχόλησης όλων των πολιτών, την εξεύρεση εργασίας σε ανέργους, την οικονομική ενίσχυση των ανέργων, την επαγγελματική εκπαίδευση και εξειδίκευση των νέων. Όλοι οι εργαζόμενοι ανεξάρτητα από φύλλο ή άλλη διάκριση έχουν δικαίωμα ίσης αμοιβής για παρεχόμενη εργασία ίσης αξίας. «Ο Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ) έχει ως σκοπό να βοηθήσει τους ανέργους να βρουν δουλειά. Όσοι παραμένουν χωρίς εργασία παίρνουν επίδομα. Ο ΟΑΕΔ επίσης εκπαιδεύει επαγγελματικά πολλούς νέους. Όλοι οι εργαζόμενοι, ανεξάρτητα από φύλλο ή άλλη διάκριση, έχουν δικαίωμα ίσης αμοιβής για παρεχόμενη εργασία ίσης αξίας και είναι (Ελληνικό Σύνταγμα του 1975, άρθρο 22 παρ.1)». ¹⁷⁶ Τα δικαιώματα των εργαζομένων δεν αποτέλεσαν προσφορά των εργοδοτών ή του κράτους. Κατακτήθηκαν με συνεχείς αγώνες, με θυσίες των εργαζομένων που αφιέρωσαν το πολυτιμότερο αγαθό της ζωής τους, με τη δημιουργία συνδικάτων, συλλόγων, οργανώσεων, με συλλαλητήρια, απεργίες σε διαχρονικό επίπεδο. «Πώς νομίζετε ότι αποκτήθηκαν όλα αυτά τα δικαιώματα των εργαζομένων; Χρειάστηκε μήπως να αγωνιστούν και θυσιαστούν για αυτά οι εργαζόμενοι στο πέρασμα των χρόνων...;». ¹⁷⁷

4.8 Συμπεράσματα

α. Οικογένεια

Στο εγχειρίδιο Αγωγής του Πολίτη ΣΤ' δημοτικού της χρονικής περιόδου 1957, 1974 ο θεσμός της οικογένειας έχει ως αποκλειστικό της σκοπό την προετοιμασία των παιδιών της στην εκμάθηση των ρόλων που θα κληθούν να διαδραματίσουν ως ενήλικα μέλη της κοινωνίας, κυρίως ως μέλη των οικογενειών που θα σχηματίσουν. Οι ρόλοι αυτοί αναδεικνύουν την αδιαφιλονίκητη υπεροχή και κυριαρχία του πατέρα, ο οποίος έχει την αποκλειστική ευθύνη και φροντίδα της εκμάθησης και διαίωνισης των ρόλων που η κοινωνική πραγματικότητα έχει

¹⁷⁵ ΚΠΑΕ' 1982 σ 89-90

¹⁷⁶ ΚΠΑΕ' 1982 σ 92

¹⁷⁷ ΚΠΑΕ' 1982 σ 93

καθιερώσει και καταξιώσει. Ο γιος ως διάδοχος του πατέρα – αφέντη είναι το πρόσωπο που συνυπάρχει κάθε στιγμή και προετοιμάζεται συστηματικά από τον πατέρα, συμμετέχει σε κοινωνικές εκδηλώσεις, επισκέπτεται, παρακολουθεί θεσμούς της πολιτείας, αποτελεί ενεργό μέλος ομάδων. Ο γιος επίσης είναι το πρόσωπο προς το οποίο απευθύνεται ο πατέρας, για να εξηγήσει τη σημασία, αξία διαφόρων κοινωνικών αλλά και πολιτικών θεσμών, με σκοπό την αποδοχή τους και στήριξή τους. Η όλη προσπάθειά του συνδυάζεται με στοιχεία συναισθηματικής φόρτισης και ηθικής ανάτασης, που εκφράζει η στήριξη και αποδοχή όλων των αναγκαίων στοιχείων.

Σε αντιδιαστολή με τον πατέρα-γιο, η μητέρα και η κόρη αποτελούν την άλλη έκφραση του ρόλου της γυναίκας στην οικογένεια. Υποτακτικές, αποκλεισμένες στο σπίτι, χωρίς άποψη, ακόμα και για τα πιο απλά ζητήματα, αποδέχονται τον παθητικό ρόλο της σπιτονοικοκυράς, η οποία διακρίνεται μόνο για τις ικανότητές της ως άριστης νοικοκυράς. Η ιδιαίτερη σημασία που αποδίδεται στην εκμάθηση, αποδοχή και υιοθέτηση των ρόλων των μελών της οικογένειας ενισχύεται από το γεγονός ότι απουσιάζουν εντελώς αξίες και βιώματα που ως φυσικό τους φορέα έχουν την οικογένεια, όπως η αγάπη, συνεργασία, αλληλοβοήθεια και οι οποίες θεωρούνται απαραίτητες για τη μελλοντική κοινωνική διαβίωση και ενσωμάτωση. Ο θεσμός της πατριαρχικής οικογένειας με τους απόλυτα διακριτούς ρόλους εξιδανικεύεται ως επιλογή και αποτελεί την αποκλειστική προτεραιότητα για διδασκαλία. Η μόνη αναντιστοιχία που παρατηρείται ως προς την πατριαρχική οικογένεια, επικεντρώνεται στο ρόλο και την παρουσία του παππού ως μέλους της οικογένειας. Ενώ αρχικά παρουσιάζεται ως ο αρχηγός της οικογένειας, στη συνέχεια εξαφανίζεται εντελώς, καμία αναφορά δεν υπάρχει ως προς το ρόλο του, τη συνεισφορά του, όχι ως αρχηγού αλλά ακόμη και ως απλού μέλους της οικογένειας.

Στο εγχειρίδιο Αγωγής του Πολίτη χρονικής περιόδου 1980, ο ρόλος και η μορφή της οικογένειας διαφοροποιείται, διατηρώντας όμως και αρκετά στοιχεία της πατριαρχικής οικογένειας της προηγούμενης περιόδου. Η οικογένεια αποτελεί κοινωνικό θεσμό ανάπτυξης και ικανοποίησης βιολογικών, συναισθηματικών, πνευματικών και κοινωνικών αναγκών. Η οικογένεια από πατριαρχική μετατρέπεται σε συζυγική (συντροφική). Η αλλαγή αυτή δεν έχει ως πηγή έκφρασή της τις κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές επιστημονικές, τεχνολογικές εξελίξεις, ούτε αποτελεί επιστέγασμα αγώνων για καλύτερευση των όρων

διαβίωσης και αναβάθμισης του ρόλου των μελών της οικογένειας. Η αλλαγή αυτή οφείλεται αποκλειστικά στο χριστιανισμό, ο οποίος με το κήρυγμα της αγάπης και της ισότητας κατάφερε να αποτινάξει από τον κόσμο τα απάνθρωπα δεσμά της δουλείας, να αναβαθμίσει και εξισώσει τη σημασία και το ρόλο της γυναίκας – μητέρας ως ισότιμου, ισάξιου και ισοβαρούς μέλους σε σύγκριση με τον άνδρα – πατέρα. Οι ισχυροί δεσμοί οικογένειας – θρησκείας ολοκληρώνονται με τα οικογενειακά ήθη και έθιμα, τα οποία αποτελούν γνήσια προϊόντα των ελληνοχριστιανικών παραδόσεων, αποτελούν κοινωνικά κριτήρια καταξίωσης των ανθρώπων, μεταλαμπαδεύουν τα ανώτερα στοιχεία της ανθρώπινης ύπαρξης, όπως είναι η ηθική, η αξιοπρέπεια, ο σεβασμός, η προσήλωση, η αγάπη. Τα θρησκευτικά κυρίως ήθη και έθιμα καθώς παραμένουν αναλλοίωτα στο πέρασμα των αιώνων, λόγω της ιερής υπόστασής τους, αποτελούν καθοριστικό παράγοντα διατήρησης και ισχυροποίησης της οικογένειας.

Ο χαρακτηρισμός της οικογένειας ως συζυγικής (συντροφικής) με επικέντρωση στην ισότητα άνδρα-γυναίκας, μάλλον αποτελεί ψευδεπίγραφη προσπάθεια παρουσίασης του θετικού και αποφασιστικού ρόλου της θρησκείας στη δημιουργία, ανάπτυξη, εξέλιξη, διατήρηση, ανάδειξη της οικογένειας. Αυτό το συμπέρασμα αντλείται από την ιδιαίτερη αναφορά του ρόλου κάθε μέλους της οικογένειας. Η ισότητα άνδρα-γυναίκας ανατρέπεται, καθώς και όλα τα δικαιώματα που απορρέουν από την έκφραση της ισότητας (μόρφωση, εργασία, αμοιβή, κοινή δράση). Η γυναίκα – μητέρα επιστρέφει στον καθιερωμένο ρόλο της (νοικοκυρά, φροντίδα, στοργή, αγάπη), ενώ ο άνδρας-πατέρας αναδεικνύεται ξανά ως το κυρίαρχο και απόλυτο πρόσωπο της οικογένειας, το οποίο επικεντρώνει όλες τις αρετές (υπερηφάνεια, φρόνηση, εργατικότητα, υπομονή), αποτελεί το χαρακτηριστικό παράδειγμα προς μίμηση, έχει την αποκλειστική ευθύνη διαπαιδαγώγησης και παρακολούθησης της προόδου των παιδιών. Στην οικογένεια συνυπάρχουν και τα πρόσωπα του παππού και της γιαγιάς, ο ρόλος τους είναι συγκεκριμένος: αποτελούν την κύρια επιλογή έκφρασης, μετάδοσης συναισθημάτων όπως είναι ο σεβασμός, η καλοσύνη, η ηρεμία, η αγάπη.

Η όλη παρουσίαση της οικογένειας αντανακλά το κοινωνικό – πολιτικό – ιδεολογικό πλαίσιο της συγκεκριμένης εποχής, το οποίο το χαρακτηρίζει η σύγχυση και η αδυναμία αποτίναξης των αξιών που για πολλές δεκαετίες έχουν καταστεί κυρίαρχες και ακλόνητες και έχουν ως κοινή συνισταμένη εκπόρευσής τους τη θρησκεία και τις ελληνοχριστιανικές παραδόσεις. Εκφράζεται μέσα από

τη βαθιά ηθικοποίηση των μελών της οικογένειας, η οποία χαρακτηρίζεται ως ιερή και δεν επιδέχεται καμία λογική κρίση ως προς την ορθότητά της.

Η παρουσίαση αξιών που έχουν κατακτηθεί με θυσίες και αγώνες των ανθρώπων (κατάργηση δουλείας, ελευθερία, ισότητα) αποσιωπείται και καταπνίγεται από το ιερό πέπλο της θρησκείας, η οποία με μοναδικό της όπλο το κήρυγμα διέλυσε όλες τις ανισότητες, αποτίναξε τα δεσμά της δουλείας, καθιέρωσε και ανάδειξε το θεσμό της οικογένειας. Ενώ βρισκόμαστε σε μια χρονική απόσταση εξαιτίας από την αποκατάσταση της δημοκρατίας, οι μαθητές εξακολουθούν να διδάσκονται αξίες και θεσμούς που παραπέμπουν ιδεολογικά σε σκοτεινές περιόδους ιδεολογικής προπαγάνδας, παγιωμένα ιδανικά και πρακτικές περασμένων δεκαετιών. Η δειλή προσπάθεια εκσυγχρονισμού και αποτύπωσης του ιδεολογικού, κοινωνικού, πολιτικού πλαισίου που χαρακτηρίζει τη σημερινή πραγματικότητα καταπνίγεται και ακυρώνεται από τον εναγκαλισμό της και την ανάμειξή της με το κυρίαρχο θρησκευτικό συναίσθημα, το οποίο διεισδύει σε κάθε δραστηριότητα των μελών της οικογένειας.

Στα σχολικά εγχειρίδια Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής χρονικής περιόδου 1982 ο ρόλος και η μορφή της οικογένειας αποκτά ανθρώπινη υπόσταση και χαρακτηριστικά με την αποτίναξη του θρησκευτικού στοιχείου που χαρακτήριζε και οριοθετούσε τη μορφή και το ρόλο των μελών της οικογένειας. Αναδεικνύεται ο καθημερινός ρόλος και η μορφή των μελών της οικογένειας μέσα από την αντιμετώπιση των προβλημάτων αποκλειστικά από τις δικές τους δυνάμεις, την αναβάθμιση του ρόλου των μελών της και των δικαιωμάτων της με συνεχείς αγώνες και διεκδικήσεις, την έκφραση και αποτύπωση δυσλειτουργιών, σε αντίθεση με την εξιδανικευμένη μορφή της οικογένειας των περασμένων περιόδων, με την ιερή προσήλωση και καθοδήγηση της θρησκείας. Η δημιουργία της οικογένειας στηρίζεται σε αγνά, ανθρώπινα συναισθήματα όπως είναι η αμοιβαία έλξη και αγάπη άνδρα – γυναίκας, προϊόν της οποίας είναι η απόκτηση παιδιών.

Κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα των μελών της οικογένειας ακόμη και από την αρχική της μορφή και υπόσταση αποτελεί η καθιέρωση πνεύματος συνεργασίας, αλληλοβοήθειας, καταμερισμού της εργασίας, κοινής θέλησης για συμβίωση και αντιμετώπιση, ικανοποίηση των βιολογικών και κοινωνικών αναγκών. Οι ρόλοι των μελών της οικογένειας από ατομικοί, διακριτοί και ανισοβαρείς, μετατρέπονται σε συλλογικούς, ισότιμους και ισάξιους. Η αρχή της

ισότητας και της συνεργασίας κυρίως μεταξύ του άνδρα-πατέρα και της γυναίκας – μητέρας αποτελεί ανθρώπινη κατάκτηση και όχι ιερή κατήχηση, εκφράζει το αγωνιστικό πνεύμα και την αγωνία των γυναικών για ανάδειξη των πνευματικών, κοινωνικών, πολιτικών ικανοτήτων τους μέσα στο στίβο της ζωής.

Η αποτίναξη του θρησκευτικού στοιχείου από την οικογένεια αποτυπώνεται ακόμη και στη δημιουργία της, καθώς το ζευγάρι έχει την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και επιλογής ανάμεσα στο θρησκευτικό, πολιτικό γάμο ή και τους δύο.

Η αποτύπωση της καθημερινής πραγματικότητας στην οικογένεια γίνεται μέσα από την παρουσίαση των κρίσεων, δυσκολιών που καλούνται να αντιμετωπίσουν και οι οποίες έχουν ως επακόλουθο τη συναισθηματική ανασφάλεια και την εκδήλωση αντιδράσεων που είναι έξω από τα επιδιωκόμενα και ισχύοντα κοινωνικά πλαίσια αποδοχής.

Σπουδαία είναι η συνεισφορά της οικογένειας στην απόκτηση αποδοχή και υιοθέτηση κοινωνικών κριτηρίων ένταξης των μελών της στο ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό σύνολο. Αυτό γίνεται με την καθιέρωση και θέσπιση κανόνων σε αρχικό στάδιο με κοινή απόφαση και φροντίδα πατέρα – μητέρας και οι οποίοι στοχεύουν κυρίως στη διασφάλιση βασικών βιολογικών αναγκών (ασφάλεια, υγεία, ηρεμία). Η θέσπιση κανόνων διευρύνεται με την ενηλικίωση των παιδιών και περιλαμβάνει επίσης κοινή απόφαση όλων των μελών για την ικανοποίηση βιολογικών και κοινωνικών αναγκών (εισόδημα, εργασία, καταμερισμός δραστηριοτήτων, μόρφωση, επαγγελματικός προσανατολισμός, διασκέδαση, κοινωνική αναγνώριση, καταξίωση). Η θέσπιση αυτών των κανόνων επηρεάζεται από το κοινωνικό – πολιτικό, οικονομικό, ιδεολογικό πλαίσιο εφαρμογής από την κυρίαρχουσα πολιτική παράταξη και αποτελεί πεδίο εναρμόνισης – ένταξης, αποδοχής ή απόρριψης, στήριξης ή εναντίωσης από τα ενήλικα τέκνα, τα οποία καλούνται να διαδραματίσουν πλέον ενεργό ρόλο στην πορεία της κοινωνίας.

Η οικογένεια αποτελεί τη βάση κοινωνικοποίησης των νέων ανθρώπων. Το πλέγμα των κανόνων και αξιών που η οικογένεια αποδέχεται προσδιορίζουν τη θέση και τους ρόλους των μελών της, Η κοινωνική θέση ορίζει τον τρόπο που θα πρέπει να συμπεριφέρεται ιδανικά το άτομο που βρίσκεται σ' αυτή. Ο κάτοχος μιας κοινωνικής θέσης έχει και ένα ρόλο που περιλαμβάνει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που συνθέτουν την κοινωνική θέση. Η οικογένεια για να

λειτουργήσει θέτει κανόνες, δέχεται τις πολιτιστικές αξίες της κοινωνίας και προσπαθεί να προσανατολίσει τη δράση και συμπεριφορά των μελών της προς αυτές. Οι αξίες και οι κανόνες δηλώνουν αυτό που η κοινωνία παραδέχεται σωστό και πρόπον και έχει την πλήρη επιδοκιμασία της. Η εσωτερικοποίηση, η παραδοχή, η υιοθέτηση των στοιχείων αυτών πραγματοποιείται μέσα από το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων, στις οποίες το άτομο είναι πομπός και δέκτης¹⁷⁸

Στα σχολικά εγχειρίδια Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής της περιόδου 1982 γίνεται προσπάθεια εναρμόνισης – ένταξης της οικογένειας με την υπάρχουσα πραγματικότητα. Η προσπάθεια αυτή έχει ως κύριο χαρακτηριστικό της την αποτίναξη κάθε δεσμού της οικογένειας από τη θρησκεία, την διείσδυση και παρουσίαση ενός αξιακού συστήματος που το χαρακτηρίζει η ανθρώπινη παρουσία και δράση. Το αξιακό αυτό σύστημα το χαρακτηρίζει η θέσπιση κανόνων στην οικογένεια, η θέσπιση, αποδοχή και λειτουργία των οποίων θα οδηγήσει στην ομαλή ένταξη, κοινωνικοποίηση των μελών της οικογένειας στο ευρύτερο κοινωνικό – πολιτικό – ιδεολογικό πλαίσιο δίχως ιδιαίτερες παρεκτροπές ή ενστάσεις.

Η οικογένεια αποτελεί τον κυρίαρχο μοχλό ανάπτυξης, αποδοχής, διαίωνισης και στήριξης του κυρίαρχου πολιτικού και κοινωνικού κατεστημένου. Όλες αυτές οι διεργασίες γίνονται με απλό, φυσικό, αβίαστο και απρόσωπο τρόπο στηριζόμενες στη δύναμη της οικογένειας, ως πρώτη μορφή έκφρασης δημιουργίας και εκμάθησης κοινωνικών ρόλων.

β. Κοινωνία

Στο σχολικό εγχειρίδιο Αγωγής του Πολίτη των χρονικών περιόδων 1957, 1974 παρατηρείται έλλειψη παρουσίασης και ανάπτυξης θεμάτων κοινωνικού περιεχομένου. Στις σποραδικές αναφορές του και επισημάνσεις στο θεσμό της κοινωνίας, αναπτύσσεται η αναγκαιότητα ίδρυσής της και η προϋπόθεση της λειτουργίας της. Η μεν αναγκαιότητα ίδρυσης της κοινωνίας περιλαμβάνει την ικανοποίηση βιολογικών αναγκών (τάξη, ασφάλεια) μέσα από ένα πλέγμα αποδεκτών αρχών και κανόνων, η δε λειτουργία της περιλαμβάνει τη συλλογική προσπάθεια όλων των μελών της με απώτερο στόχο την καλυτέρευση των συνθηκών διαβίωσης και τη δημιουργία πολιτισμού. Η κοινωνική πρόοδος δεν

---

¹⁷⁸ *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή βιβλίο για τον δάσκαλο, Ε' τάξη*, εκδ. Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1990
s.29

αποτελεί αποκλειστικότητα του κράτους, επιβάλλεται και η ατομική συνεισφορά με την προσφορά της προσωπικής εργασίας, η οποία έρχεται να καλύψει τις κρατικές αδυναμίες. Η συνεισφορά αυτή ενώ παρουσιάζεται ως εθελοντική, προσφέροντας αισθήματα ικανοποίησης και καταξίωσης στους συμμετέχοντες, στην ουσία αποτελεί μια ακραία μορφή καταναγκασμού των πολιτών σε εργασία χωρίς αμοιβή και δυνατότητα έκφρασης αντιρρήσεων, διαφωνιών ή δυνατότητα επιλογής, καθώς αποτελεί νόμο του κράτους και προβλέπει τιμωρία σε όσους αρνούνται την προσφορά της. Διαχωρίζει δε τους πολίτες σε δύο ξεχωριστές κοινωνικές τάξεις, αυτή των αστικών κέντρων, όπου δεν υπάρχει η επιβολή της προσωπικής εργασίας και αυτής των κατοίκων της υπαίθρου, όπου ισχύει η προσωπική εργασία. Ο διαχωρισμός αυτός συγκαλύπτεται και αιτιολογείται μέσα από τον ελάχιστο διαθέσιμο χρόνο των κατοίκων των πόλεων και την καταβολή περισσότερων φόρων προς το κράτος για υλοποίηση έργων κοινωνικής ανάπτυξης και φροντίδας.

Η όλη αναφορά ως προς το θεσμό της κοινωνίας καταλήγει να προσφέρεται ως ένα μείγμα αναγκαιότητας και χρέους προσφοράς, η οποία προκαλεί αισθήματα διχασμού, με τη διαφοροποίηση που επιφυλάσσει η κατάταξη των πολιτών σε δύο κοινωνικές τάξεις, με προφανή παρουσίαση της μιας (αστικής)ως αναπτυγμένης και της άλλης (υπαίθρου) ως υποανάπτυκτης, την καταστρατήγηση της συνταγματικής ισονομίας και την παρουσίαση της αστικής κοινωνίας ως πιο εργατικής από την αντίστοιχη κοινωνία της υπαίθρου.

Στο εγχειρίδιο Αγωγής του Πολίτη της χρονικής περιόδου 1980 η οργάνωση και λειτουργία της κοινωνίας στηρίζεται στη συνεργασία και αλληλοβοήθεια των μελών της, η οποία συμβάλλει στη δημιουργία του πολιτισμού. Η εξέλιξη αυτή έγινε με την ανάπτυξη των σωματικών και πνευματικών χαρισμάτων, προσφορά του Δημιουργού προς τον άνθρωπο. Η σύζευξη κοινωνίας και θρησκείας γίνεται φανερή και αποκαλύπτεται από την αιτιολόγηση της δημιουργίας της πρώτης κοινωνίας, η οποία οφείλεται σε μια εσωτερική ανώτερη δύναμη που παρακινεί τον άνθρωπο σε αναζήτηση συντροφιάς και συνεργασίας. Η θεϊκή υπόσταση είναι ο κύριος συντελεστής σχηματισμού της κοινωνίας. Η συνεισφορά της θρησκείας προς την κοινωνία δεν περιλαμβάνει μόνο τη δημιουργία της, εξακτινώνεται και καλύπτει όλο το πλαίσιο λειτουργίας της. Οι κανόνες οργάνωσης και λειτουργίας της έχουν ως βάση δημιουργίας τους τα ήθη και έθιμα, τα οποία κληρονομούνται από γενεά σε

γενεά οδήγησαν στη δημιουργία των γραπτών νόμων της κοινωνίας. Η ίδρυση, οργάνωση και λειτουργία της κοινωνίας αποτελεί προσφορά του Δημιουργού και της θρησκείας προς τους ανθρώπους. Η θεϊκή υπόστασή της εμπεριέχει όλα τα απαραίτητα στοιχεία, ώστε να γίνει αποδεκτή απ' τους ανθρώπους χωρίς καμία εκδήλωση αντίστασης ή έκφραση διλημμάτων ή αποριών. Οι κοινωνικές αρετές εκπορεύονται και συμπορεύονται από την πηγή δημιουργίας της και διδασκαλίας της: σεβασμός, τιμιότητα, ειλικρίνεια, ευγένεια, αλληλεγγύη. Η κοινωνία αποτελεί ένα εργαστήριο ηθικής. Η κοινωνία ως μικρογραφία και αποτύπωση του κράτους διαρθρώνεται από θεσμούς, σημαντικότεροι των οποίων είναι η εκκλησία, το σχολείο, όπου βιώνονται και διδάσκονται οι κοινωνικές αρετές. Ο ορισμός της κοινωνίας περιλαμβάνει το σύνολο των ανθρώπων οι οποίοι: α) ζουν στον ίδιο τόπο β) έχουν τα ίδια ήθη και έθιμα γ) τους ίδιους κανόνες. Η ελληνική κοινωνία παρουσιάζεται ως απόλυτα ομοιογενής, κλειστή, μη δεχόμενη επιρροές από διαφορετικά θρησκευτικά δόγματα. Συστατικά της στοιχεία είναι η κοινή καταγωγή, η ίδια γλώσσα, η ίδια θρησκεία, η ίδια ιστορία. Η ελληνική κοινωνία δε δέχεται στις τάξεις της ανθρώπους με διαφορετική εθνική, θρησκευτική, γλωσσική ταυτότητα. Στηρίζεται στην αίσθηση ανωτερότητας που της προσφέρει η ανώτερη καταγωγή, η ένδοξη ιστορία της, ο καταξιωμένος πολιτισμός, η γλωσσική ποικιλομορφία της. Κάθε ανάμειξη της με στοιχεία άλλων κοινωνιών είναι επιζήμια, καθώς υποβαθμίζει την ανωτερότητά της και δημιουργεί αισθήματα καχυποψίας, ανασφάλειας.

Η κοινωνία στο σχολικό εγχειρίδιο Αγωγής της χρονικής περιόδου 1980 αποτελεί θεόπνευστο δώρο στους ανθρώπους. Η ελληνική κοινωνία οφείλει να προστατεύσει την ανωτερότητά της, δημιουργία της θρησκείας, ιστορίας, πολιτισμού της, διαμέσου του αποκλεισμού ένταξης ανθρώπων από διαφορετικές κοινωνίες και έθνη.

Στα σχολικά εγχειρίδια Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής χρονικής περιόδου 1982 η κοινωνία έχει ως βάση της δημιουργίας της την έμφυτη ανάγκη του ανθρώπου να ικανοποιήσει τις βιολογικές του ανάγκες σε αρχικό στάδιο και τις ψυχικές, κοινωνικές του στη συνέχεια. Η κοινωνική ζωή είχε ως αποτέλεσμα τον εξανθρωπισμό του ανθρώπου. Η κοινωνία αποτελεί ένα πλέγμα αλληλεξαρτήσεων οι οποίες για να λειτουργήσουν υπέρ του ανθρώπου απαιτούν την ανάπτυξη πνεύματος συνεργασίας και κατανόησης. Η αρμονική συμβίωση της κοινωνίας συνδυαζόμενη με τα απαραίτητα στοιχεία συνεργασίας οδήγησαν

στη δημιουργία του πολιτισμού. Η ειρηνική συνύπαρξη των μελών της κοινωνίας δομείται σε ορισμένους κανόνες. Οι κανόνες αυτοί επιβάλλουν μια συμπεριφορά και δράση, κοινωνικά αποδεκτή. Οι αλλαγές που επέρχονται στις πολιτιστικές αξίες ως επακόλουθο επιστημονικών, τεχνολογικών, μορφωτικών διαφοροποιήσεων αποτυπώνονται και στην αλλαγή των κοινωνικών δομών και κοινωνικών κανόνων.

Η κοινωνία με την πολιτική της διάρθρωση και οργάνωση επιτυγχάνει μερικούς κανόνες να τους περιβάλει με ισχύ υποχρεωτική για όλους, δημιουργώντας τους νόμους. Οι κανόνες και οι νόμοι μπορούν να ταξινομηθούν σε διάφορα είδη: α) ηθών και εθίμων β) εθιμοτυπίας και συμπεριφοράς γ) συνδιαλλαγών. Οι κανόνες και οι νόμοι της κοινωνίας κρίνονται ως προς την προσφορά τους στο κοινωνικό σύνολο από κριτήρια όχι νομικά και απρόσωπα αλλά μέσα από την εφαρμογή τους στην καθημερινότητα των πολιτών, από τον τρόπο γενικής αποδοχής τους και την εναρμόνισή τους και συμφωνία με τις πολιτιστικές αξίες της εποχής.

Η κοινωνική ζωή έχει ως επακόλουθο να απαιτεί από τους ανθρώπους να επωμίζονται διάφορους ρόλους ως μέλη διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Οι ρόλοι αυτοί περιλαμβάνουν υποχρεώσεις και δικαιώματα θεσπισμένα μέσα από κανόνες και νόμους, ακολουθούν τις κοινωνικές αλλαγές και διαφοροποιήσεις, εκφράζουν τις πολιτιστικές αξίες της κοινωνίας και έχουν ως τελικό στόχο την ικανοποίηση των αναγκών του ανθρώπου.

Η κοινωνία στο σχολικά εγχειρίδια Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής ορίζεται ως δημιούργημα της ανάγκης του ανθρώπου να ικανοποιήσει, βιολογικές, ψυχικές, κοινωνικές ανάγκες. Η αλληλεξάρτηση των μελών της απαιτεί πνεύμα συνεργασίας. Η ειρηνική συνύπαρξη της κοινωνίας επιτυγχάνεται μέσα από την αποδοχή κανόνων και νόμων. Οι κανόνες και οι νόμοι της κοινωνίας απηχούν τις αλλαγές σε επιστημονικό, τεχνολογικό, πολιτιστικό επίπεδο κάθε εποχής και κρίνονται ως προς την προσφορά τους από την αποδοχή εκ μέρους των ανθρώπων. Η ανάπτυξη της κοινωνίας σε συνδυασμό με την απαίτηση των ανθρώπων για ικανοποίηση περισσότερων αναγκών διαμορφώνει μια σειρά ρόλων, τους οποίους καλείται να επιτελέσει επιτυχώς ο κάθε πολίτης στην κοινωνική του ζωή.

Η παρουσία της κοινωνίας περιλαμβάνει τους λόγους δημιουργίας της, τις προϋποθέσεις λειτουργίας της και ανάπτυξης, τη θέσπιση κανόνων και νόμων ως

φυσικό και αναγκαίο επακόλουθο της θέλησης για ειρηνική και ασφαλή συνύπαρξη, τη διαδραμάτιση διαφόρων ρόλων από τα μέλη της ως ενεργά μέλη διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Οι κοινωνικές αλλαγές εκφράζουν και απηχούν τις επιστημονικές, τεχνολογικές, πολιτιστικές, πολιτικές και οικονομικές αλλαγές που συντελούνται καθημερινά.

γ. Έθνος-κράτος

Στο σχολικό εγχειρίδιο Αγωγής του Πολίτη των χρονικών περιόδων 1957, 1974 παρατηρείται ταύτιση των εννοιών έθνους και κράτους. Η ταύτιση αυτή περιλαμβάνει κοινά συστατικά στοιχεία όπως είναι η ελληνική καταγωγή, η ελληνική γλώσσα και η ορθόδοξος χριστιανική θρησκεία. Μετά από ένα χρονικό διάστημα αιματηρών αγώνων και εθνικών περιπετειών εγκαταλείπεται η μεγάλη εθνική ιδέα της μεγάλης Ελλάδας και το ενδιαφέρον προσηλώνεται στη διατήρηση, ισχυροποίηση, θωράκιση των συνόρων του υπάρχοντος κράτους. Η εθνική ιδέα έρχεται να ισχυροποιήσει αυτή την επιλογή ταυτιζόμενη με το κράτος. Το κράτος αποτελεί την ασπίδα προστασίας των πολιτών, αντιμετωπίζοντας και επιλύοντας κάθε αίτημά τους. Γι' αυτό οι πολίτες έχουν καθήκον να υπακούουν στους νόμους του κράτους.

Η ύπαρξη του έθνους και κατ' επέκταση του κράτους οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην εκκλησία, η οποία στις δύσκολες στιγμές, στάθηκε υπερασπιστής της πορείας του και του έδωσε τη δυνατότητα διατήρησής του μέσα από αιματηρούς αγώνες. Το ελληνικό έθνος και κράτος αποτελούν μια συμπαγή ενότητα, αποκλειστικά ελληνική και ορθόδοξη, κλειστή σε οποιαδήποτε επιρροή ή προσπάθεια ένταξης, ενσωμάτωσης, αποδοχής ξένων στοιχείων, που εκφράζουν διαφορετικά ήθη και έθιμα, πολιτισμούς, θρησκείες, ιστορία.

Το κράτος ως υπερασπιστής των πολιτών ανταποκρίνεται σε κάθε αίτημά τους, γεγονός που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα των Ελλήνων, οι οποίοι βιώνουν την ανεργία, την έλλειψη βασικών αναγκών όπως η στέγη, η διατροφή, η υγεία, διαβιούν κάτω από τα όρια της φτώχειας. Η υπακοή στους νόμους του κράτους εκτός από καθήκον αποτελεί βασική προϋπόθεση καλύτερευσης των όρων ζωής.

Στο σχολικό εγχειρίδιο Αγωγής του Πολίτη χρονικής περιόδου 1980 επιλέγεται η διδασκαλία των ιδιαίτερων συστατικών στοιχείων του έθνους και η αποφυγή κάθε αναφοράς ως προς την έννοια του έθνους ή του κράτους. Η εθνική

ιδέα και υπόσταση δομείται από την παρουσίαση των εθνικών συμβόλων (εθνικός ύμνος, σημαία), της ορθόδοξης θρησκείας και των ηθών – εθίμων – παραδόσεων με τα οποία είναι συνδεδεμένη, της ένδοξης ιστορίας, του ανώτερου και θαυμαστού πολιτισμού. Τα δομικά αυτά στοιχεία του έθνους δηλώνουν και αναδεικνύουν τη θρησκεία ως βασικό στοιχείο και παράγοντα του έθνους, ακολουθούμενη από το ένδοξο παρελθόν και των ιερών συμβόλων αντιπροσώπευσης και αναγνώρισής του. Καμιά αναφορά δεν υπάρχει ως προς το χώρο ή τον τόπο ύπαρξης του έθνους ή του κράτους, τη θέληση των πολιτών για υπεράσπιση της ασφάλειας μέσα σε ειρηνικό περιβάλλον.

Η ύπαρξη του έθνους ή του κράτους στηρίζεται στην ανάπτυξη αμυντικού πνεύματος, διατήρησης, διαφύλαξης κεκτημένων, από την ανάδειξή τους, παρουσίασή τους, ανάμειξή τους με στοιχεία άλλων εθνών ή κρατών. Το πνεύμα αυτό δημιουργεί στους μαθητές αρνητικά αισθήματα καχυποψίας, αρνητικής προδιάθεσης και αντιμετώπισης της πανανθρώπινης κοινότητας. Δε δημιουργούν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για επικράτηση της ειρήνης και την ανάδειξη των υπέρτατων αξιών που τη χαρακτηρίζουν όπως είναι η ελευθερία και η δημοκρατία. Η περιχαράκωση, η διάθεση απομόνωσης και αποκλεισμού, η διαφύλαξη μέσα από ανάπτυξη αμυντικών μηχανισμών, το μόνο που μπορεί να προσφέρει είναι την διεθνή απαξίωση και τον παραγκωνισμό, την υποβάθμιση του σπουδαίου ρόλου που δύναται να διαδραματίσει ως φορέας πολιτισμού, ιστορίας, επιστήμης, πίστης. Αντίθετα η επιλογή της ανάδειξης, παρουσίασης, ανάμειξης, των στοιχείων του έθνους με τα παγκόσμια στοιχεία άλλων εθνών, θα αναδείξουν και ισχυροποιήσουν την αξία και τα ιδανικά του έθνους μας, θα συντελέσουν στην απόκτηση φανατικών υποστηρικτών, θα τοποθετήσουν το έθνος στις πρώτες επιλογές της παγκόσμιας διεθνικής πυραμίδας, θα επιβεβαιώσουν την εκπόρευση των ανώτατων αξιών της ελευθερίας, δημοκρατίας μέσα από το έθνος μας, θα συμβάλουν στην ανάπτυξη πνεύματος φιλίας, κατανόησης, συνεργασίας στους μαθητές, το οποίο είναι απαραίτητο για την επίτευξη της ειρήνης των κρατών.

Στα σχολικά εγχειρίδια Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής χρονικής περιόδου 1982 το κράτος αποτελεί νομικό πρόσωπο με πρωτογενή εξουσία. Τα κύρια συστατικά του στοιχεία είναι ο χώρος, ο μόνιμος λαός, η εξουσία. Ο χώρος περιλαμβάνει ορισμένη εδαφική περιοχή μέσα στην οποία εκδηλώνεται το κράτος και ζει μόνιμα ο λαός. Η επικράτεια μέσα στην οποία ασκείται η κρατική

εξουσία. Ο χώρος αποβαίνει πολλές φορές ο κύριος σκοπός της πολιτειακής δραστηριότητας. Το κράτος αγωνίζεται για το χώρο του. Κράτος χωρίς λαό δεν υπάρχει. Η έννοια του λαού οριοθετείται από μια ολότητα ανθρώπων που τους συνδέουν δεσμοί αίματος, ιστορίας, κοινών αγώνων, επιδιώξεων και χώρου διαμονής. Ο λαός έχει έντονο μέσα του το πολιτιστικό στοιχείο, τη θέληση να δημιουργήσει δική του ανεξάρτητη και αυτοδιοικούμενη πολιτεία. Ο λαός θεωρείται κυρίαρχος στο εσωτερικό του κράτους (αρχή της λαϊκής κυριαρχίας). Η εξουσία χαρακτηρίζεται ως ανώτατη και πρωτογενής. Η κρατική εξουσία θεωρείται πρωτογενής, γιατί δεν προέρχεται από καμία άλλη μέσα στο κράτος. Δεν είναι δοτή, υπάρχει και ενεργεί αυτοδίκαια. Αποτέλεσμα αυτής της πρωτογένειας είναι το δικαίωμα που παρέχεται στο κράτος να οργανώνεται και να διαμορφώνει το πολίτευμα. Είναι ανώτατη, γιατί εκφράζει την ανώτατη θέληση και το δικαίωμα να επιβάλλει τις αποφάσεις του. Η εξουσία αυτή είναι γενική σε όλα τα πρόσωπα, φυσικά και νομικά, που διαβιούν στην επικράτειά της, είναι αμέριστη καθώς δεν μπορεί να χωριστεί και διαρκής. Η ανεξαρτησία της κρατικής βούλησης στο εσωτερικό είναι απεριόριστη και στο εξωτερικό ανεξάρτητη. Στην πράξη όμως πολλές φορές η κρατική εξουσία δέχεται περιορισμούς από τις οργανωμένες κοινωνικές ομάδες (εκκλησία, οργανισμοί, σωματεία κ.ά.), την καθιερωμένη ηθική, τον πολιτισμό, την κοινή γνώμη και τους κανόνες δικαίου. Πραγματικός φορέας της εξουσίας του κράτους στα σύγχρονα δημοκρατικά πολιτεύματα είναι ο λαός και όργανά της τα πρόσωπα που την ενσαρκώνουν και την ασκούν.¹⁷⁹

Το έθνος ως στοιχείο ενότητας της κοινωνικής συμβίωσης δεν ταυτίζεται απόλυτα με το κράτος. Το έθνος ως έννοια δεν ταυτίζεται με το λαό. Το έθνος θεωρείται ως ιδέα, φορέας της οποίας είναι ο λαός. Η ιδέα αυτή ενισχύει τη θέληση του λαού για κοινή ζωή και τον ωθεί να αποκτήσει δική του ανεξάρτητη και κυρίαρχη πολιτεία, εκδηλώνεται δε με την κοινή καταγωγή, γλώσσα, ιστορία, θρησκεία και πολιτισμό. Η εθνική ιδέα ισχυροποιεί και χαλυβδώνει τους συνδετικούς δεσμούς του λαού. Το κράτος είναι αδύνατο να υπάρξει χωρίς εθνική ιδέα. Αντίθετα η εθνική ιδέα μπορεί να υπάρξει χωρίς κράτος, όπως οι Έλληνες πριν από την επανάσταση του 1821, είχαν έθνος, όμως δεν είχαν κράτος.

---

¹⁷⁹ ΚΠΑΣΤ' 1982 (βιβλίο για τον δάσκαλο) σ. 18-19

Το έθνος αντιμετωπίζεται αφενός ως αντικειμενική διαχρονική κοινότητα πολιτισμού και ιστορίας¹⁸⁰ και αφετέρου ως δημιούργημα ανθρώπινων πεποιθήσεων, δεσμών και μορφών αλληλεγγύης. Η σύνθετη έννοια του έθνους μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει δύο κύριες διαστάσεις: την πολιτισμική και την βουλευσιαρχική. Η πολιτισμική διάσταση εκφράζεται με διάφορα στοιχεία όπως αξίες, σύμβολα, συμπεριφορές, φυλετικά, εδαφικά, θρησκευτικά, πολιτικά και οικονομικά στοιχεία. Η βουλευσιαρχική διάσταση εντοπίζεται σε κάθε είδους έκφραση βούλησης των υποκειμένων για κοινή ζωή. Η βούληση αυτή μπορεί να παίρνει τη μορφή της αφοσίωσης, πατριωτισμού, πίστης σε μια εθνική ιδέα.¹⁸¹ Τα παραπάνω στοιχεία δεν αποτελούν αναγκαία και ισοβαρή στοιχεία. Η ιδιαίτερη μορφή και σημασία που παίρνουν εξαρτάται από την ιστορική, κοινωνική και πολιτική συγκυρία. Υποδηλώνουν όμως μια διαφορετική προσέγγιση ή στρατηγική στη δόμηση της εθνικής ταυτότητας και συνείδησης και ενέχουν ιδιαίτερες πολιτικές συνέπειες ή αποτελέσματα. Η υπερίσχυση των στοιχείων της βούλησης τονίζει στην έννοια του έθνους ένα χαρακτήρα μάλλον αυτόβουλο, συναινετικό, διαπραγματεύσιμο και ιστορικά συγκεκριμένο, ενώ η υπερίσχυση των πολιτισμικών στοιχείων, που αποτελούν αντικειμενικά δεδομένα του έθνους, υποδηλώνει την έμφαση σ' έναν χαρακτήρα της έννοιας του έθνους περισσότερο καταναγκαστικό, δεδομένο, αναπότρεπτο, καταξιωμένο και αδιαπραγμάτευτο. Ο υπερτονισμός, ανάμεσα στα πολιτιστικά στοιχεία, της φυλής ή της θρησκείας υποδηλώνει την ύπαρξη μιας μάλλον κλειστής ρατσιστικής και εθνικιστικής προσέγγισης, ενώ η προβολή του γλωσσικού στοιχείου μιας μάλλον ανοιχτής προσέγγισης.¹⁸² Αυτή η γενίκευση δεν μπορεί να ισχύει ανεξάρτητα από την πολιτική και κοινωνική συγκυρία, καθώς η επιμονή στη μοναδικότητα της γλώσσας του έθνους ενδέχεται να συνοδεύεται ακόμη και με μεθόδους καταστολής ιδιαίτερων τοπικών ή εθνικών γλωσσών ή ιδιωμάτων χωρίς συναινετικές και ανοιχτές διαδικασίες γλωσσικής ομογενοποίησης και πολιτιστικής επιβολής. Η έμφαση στην ιστορική θεμελίωση των παραπάνω στοιχείων με επίμονη αναφορά στην εθνική ιστορία μακραίωνη, ένδοξη, ανώτερη, ποιοτικά καλύτερη από των άλλων εθνών υποδηλώνει μια κλειστή

---

¹⁸⁰ Gellner E.: *Έθνη και εθνικισμός* Αλεξάνδρεια, 1992 σ. 23-24

¹⁸¹ Gellner E.: *ό.π.*, σελ 240

¹⁸² Μπαλιμπάρ Ε. : « Η μορφή έθνος: ιστορία και ιδεολογία », στο Ε. Μπαλιμπάρ-Ι. Βαλερσταίν: *Φυλή, έθνος, τάξη*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991 σ. 158

προσέγγιση με σαφείς εθνικιστικές διαστάσεις. Η ανάγνωση της σημασίας των ιδιαίτερων προσεγγίσεων και συναρθρώσεων της έννοιας έθνους δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή αποκλειστικά μέσα από μια απλή ποσοτική καταγραφή των στοιχείων αυτών, απαιτείται και η ποιοτική ανάλυση των στοιχείων μέσα στο πλαίσιο των συμφραζομένων του κειμένου σε συνάρτηση με τα κοινωνικά και πολιτικά δεδομένα του ιστορικού πλαισίου της εποχής συγγραφής του κειμένου, της εποχής εκπαιδευτικής λειτουργίας ή δράσης του κειμένου.¹⁸³ Στις δύο ενότητες του κειμένου όπου αναπτύσσεται η έννοια του έθνους, η διάσταση που κυριαρχεί είναι η πολιτισμική εις βάρος της βουλευσιαρχικής. Στο υπόλοιπο κείμενο του βιβλίου όπου υπάρχουν αναφορές στο έθνος η επικράτηση των πολιτισμικών αναφορών έναντι των βουλευσιαρχικών είναι συντριπτική (33 έναντι 6). Στο ιδιαίτερο κεφάλαιο περί έθνους η επικράτηση των πολιτισμικών στοιχείων είναι σαφώς μετριασμένη (21 έναντι 12). Στο υπόλοιπο κείμενο του βιβλίου το συχνότερα εμφανιζόμενο στοιχείο είναι της ιστορίας (14 αναφορές), έπεται το στοιχείο των εθνικών συμβόλων (8 αναφορές), το στοιχείο της βούλησης (7 αναφορές), της θρησκείας (6 αναφορές), του εδάφους (3 αναφορές) και ελάχιστα στοιχεία ιδεών, αξιών, γλώσσας, συμπεριφοράς. Δεν υπάρχει καμία αναφορά στο στοιχείο της φυλής, της πολιτικής και οικονομικής ισχύος του έθνους.

Στο κεφάλαιο «Κράτος και έθνος» συχνότερα εμφανιζόμενο στοιχείο αποτελεί εκείνο της βούλησης (12 αναφορές), ακολουθούμενο με μεγάλη διαφορά από την ιστορία και θρησκεία (από 5 αναφορές), γλώσσα (4 αναφορές), σύμβολα και έθνος (από 3 αναφορές). Δεν υπάρχει καμία αναφορά στα στοιχεία της φυλής, ιδέες, αξίες, οικονομική και πολιτική ισχύς. Παρατηρείται μια αντιστροφή του βάρους που δίνεται στα στοιχεία της βούλησης και της ιστορίας σε σύγκριση με τα αντίστοιχα κεφάλαια του έθνους. Διαπιστώνεται μια γενική επικράτηση και στις δύο περιπτώσεις της πολιτισμικής διάστασης με ιδιαίτερη έμφαση στην ιστορία. Προκύπτει επίσης η ένδειξη ότι υπάρχει διαφορά στον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζεται και παρουσιάζεται η έννοια του έθνους στο ιδιαίτερο κεφάλαιο περί «έθνους» και το υπόλοιπο κείμενο του βιβλίου. Στο ιδιαίτερο κεφάλαιο περί έθνους, η βουλευσιακή διάσταση περιλαμβάνει ένα πολύ μεγαλύτερο μέρος αναφορών σε σύγκριση με το υπόλοιπο βιβλίο και υποδηλώνει

---

¹⁸³ Σολομών Ι.-Ασημάκη-Δημακοπούου Α.-Βλάχος Φ: «Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή και οι προσεγγίσεις (της έννοιας) του έθνους», Σύγχρονη Εκπαίδευση ,τ.χ. 90-91, Αθήνα 1996 σελ 51-54.

τη σύγκλιση του περιεχομένου του βιβλίου με την επιλογή των συγγραφέων να τονιστεί η ιδέα και η βούληση του έθνους όπως ρητά εξηγείται και στο βιβλίο του δασκάλου «*Το έθνος στο μάθημα θεωρείται ιδέα... Η ιδέα αυτή ενισχύει η θέληση του λαού για κοινή ζωή...*».¹⁸⁴ Η τάση αυτή να αναδειχθεί ο βουλευσιαρχικός χαρακτήρας του έθνους ανακόπτεται και ανατρέπεται από το μεγαλύτερο αριθμό αναφορών στα πολιτιστικά στοιχεία και την προτεινόμενη προς τους δασκάλους οδηγία μέσα από το βιβλίο του δασκάλου, να παροτρύνονται οι μαθητές να διατυπώνουν ερωτήσεις και να συζητούν νύξεις στα οποία κυριαρχεί το ιστορικό στοιχείο. Η ασυνέπεια επιλογών και πράξεων ολοκληρώνεται στο υπόλοιπο κείμενο με αναφορές στο έθνος όπου ο συντριπτικός αριθμός των στοιχείων υιοθετεί την προσέγγιση πολιτισμικών στοιχείων διάστασης του έθνους και ιδιαίτερα ιστορικών στοιχείων. Είναι μάλιστα εντυπωσιακός ο εθνοκεντρικός χαρακτήρας των αναφορών στην έννοια του έθνους, καθώς ορίζουν ή περιγράφουν στοιχεία είτε της μιας είτε της άλλης διάστασης, με αναφορά μόνο στην Ελλάδα ή άντληση αποκλειστική μόνο από την ελληνική ιστορία. Ενδεικτική της σχετικά διαφοροποιημένης προσέγγισης του έθνους ανάμεσα στις δύο ενότητες του κειμένου είναι η διαφορά στη θέση του στοιχείου των συμβόλων του έθνους. Ενώ στο ιδιαίτερο κεφάλαιο περί έθνους καταλαμβάνει δευτερεύουσα θέση μεταξύ των πολιτισμικών στοιχείων, στο υπόλοιπο του βιβλίου καταλαμβάνει τη σημαντικότερη θέση (2^η) μετά από εκείνο της ιστορίας. Το στοιχείο της θρησκείας και στις δύο ενότητες καταλαμβάνει πολύ σημαντική θέση ανάμεσα στα πολιτισμικά στοιχεία, στο ιδιαίτερο κεφάλαιο περί έθνους πρώτη μαζί με την ιστορία, στο υπόλοιπο κείμενο του βιβλίου την τρίτη.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το στοιχείο της φυλής ως στοιχείο της έννοιας του έθνους απουσιάζει εντελώς από τα κείμενα γεγονός που καταρχάς υποδηλώνει απουσία μιας φυλετικής – ρατσιστικής προσέγγισης του έθνους. Όμως ενδέχεται να υποκαθίσταται από το εμφανιζόμενο ως ιστορικό στοιχείο της καταγωγής. Επίσης σχετικά περιορισμένος είναι ο αριθμός αναφορών στο στοιχείο του εθνικού εδάφους. Το γεγονός αυτό ενισχύεται από τη σαφή και ρητή αναφορά στην υπερεδαφική διάσταση του ελληνικού έθνους και

---

¹⁸⁴ Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή : Βιβλίο για τον δάσκαλο., ΣΤ τάξη, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1990
s.23-25

στους απόδημους Έλληνες. Το ελληνικό εθνικό πνεύμα αναπαράγεται χωρίς αυστηρά οριοθετημένο εδαφικό χώρο. Αυτή η υπερεδαφικότητα του ελληνικού έθνους, συνιστά ένα στοιχείο που μπορεί να συμβάλει στη συντήρηση σε επίπεδο συνειδήσεων κάποιας μορφής εδαφικού ζητήματος και ανάπτυξης ιδεολογικών στοιχείων μεγαλοϊδεατισμού και αλυτρωτισμού.¹⁸⁵

Η γλώσσα, ίσως το πιο δυναμικό πολιτιστικό στοιχείο της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας, ενώ έχει μηδαμινή συνεισφορά στη συγκρότηση της έννοιας του έθνους στο υπόλοιπο του βιβλίου, στο ιδιαίτερο κεφάλαιο περί έθνους κατέχει σημαντική θέση (2^η) μετά τη θρησκεία και ιστορία. Η ελληνική γλώσσα παρουσιάζεται ως ένα αδιαμφισβήτητο, δεδομένο, αποκλειστικό και κλειστό σύστημα επικοινωνίας.

Από την παρουσίαση και ανάλυση όλων των στοιχείων περί έθνους διαφαίνεται ότι το ιδεολογικοποιημένο, συνεχές ιστορικό παρελθόν ενός ενιαίου και αδιάσπαστου θρησκευτικά και γλωσσικά έθνους εξακολουθεί να επικρατεί ακόμη στη σύλληψη του έθνους, όπως παρουσιάζεται στους μαθητές. Τα κείμενα αναπαράγουν μια κλειστή, εθνοκεντρική ιδεολογική σύλληψη της έννοιας του έθνους, γεγονός που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τη διαμορφούμενη πολιτική, κοινωνική, πολιτιστική συγκυρία και πραγματικότητα, η οποία προωθεί τη σύγκλιση λαών και πολιτισμών με διατήρηση των πολιτιστικών και ιστορικών στοιχείων, τα οποία συμβάλλουν στην παγκόσμια ανάπτυξη και ειρήνη.

δ. Δημοκρατία

Στο σχολικό εγχειρίδιο Αγωγής του Πολίτη των χρονικών περιόδων 1957, η δημοκρατία ταυτίζεται με το ισχύον πολίτευμα της βασιλευόμενης δημοκρατίας και ουσιαστικά μετατρέπεται σε κείμενο αποκλειστικής ανάλυσης, στήριξης και εξύμνησης του θεσμού της βασιλείας. Απουσιάζουν εντελώς τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα δημιουργίας, ενδυνάμωσης, εδραίωσης και ανάπτυξης της δημοκρατίας όπως είναι η λαϊκή βούληση, η ελευθερία έκφρασης, η λειτουργία των πολιτικών κομμάτων. Η αναφορά στη δημοκρατία χάνει την πραγματική της υπόσταση, μεταλλάσσεται σε παράγοντα ισχυροποίησης και αιτιολόγησης του θεσμού της βασιλείας. Η λαϊκή θέληση παρουσιάζεται στην αρχή της ενότητας ως ο κύριος παράγοντας άντλησης και στήριξης της δύναμης της βασιλευόμενης

---

¹⁸⁵ Τσουκαλάς Κ : *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή* , Θεμέλιο, Αθήνα, 1977 σ.567

δημοκρατίας με κύριο εκφραστή της το βασιλιά , ο οποίος ως ανώτατος άρχοντας του κράτους αποδέχεται τη δεδηλωμένη λαϊκή βούληση και ανταποκρίνεται στα αιτήματα του λαού. Η ιδανική παρουσίαση λειτουργίας του πολιτεύματος της βασιλευόμενης δημοκρατίας και κυρίως του αξιώματος του βασιλιά ανατρέπεται στη συνέχεια από την παρουσίαση και ανάλυση του ρόλου και των εξουσιών του βασιλιά.

Ο θεσμός της βασιλείας δεν επικυρώνεται από τη λαϊκή θέληση, αλλά από την επιβολή της κληρονομικής μεταβίβασης του δικαιώματος στους απογόνους του. Η επιβολή αυτή εκφράζει τα συμφέροντα της αριστοκρατίας των ξενόφερτων βασιλικών οίκων και σε καμία περίπτωση δεν εναρμονίζεται με τη θέληση και τα αιτήματα του λαού. Η έλλειψη ουσιαστικής σχέσης του λαού με το βασιλιά γίνεται καταφανής και πρόδηλη στην προσπάθεια αιτιολόγησης και στήριξης της υπόστασής του, η οποία υπερβαίνει τα καθιερωμένα όρια της λογικής και μετουσιώνεται σε ιερή μορφή την οποία δεν είναι δυνατόν να αγγίξει και κρίνει η κοινή λογική, έστω και αν τα αποτελέσματα των πράξεων και αποφάσεων του έχουν επιφέρει αρνητικά αποτελέσματα στο έθνος, στο κράτος, στην κοινωνία, στο λαό. Ο βασιλιάς δε λογοδοτεί για τις πράξεις του, αποφάσεις του έστω και αν αυτές ζημιώνουν το κράτος. Ο αντίκτυπος των ενεργειών του αντανακλάται και διαχέεται στην υπόλοιπη εξουσία. Η απαλλαγή αυτή του βασιλιά έχει και τη λογική της αιτιολόγησης. Εφόσον ο βασιλιάς δεν αποτελεί προϊόν εκλογής μέσα από τη λαϊκή ψήφο, θα ήταν παράλογο να υπόκειται και στη διαδικασία της λαϊκής κρίσης και να αναλαμβάνει το πολιτικό κόστος των ενεργειών του. Η προσπάθεια συγκάλυψης των επιλογών του βασιλιά, ακυρώνει την αρχική επιλογή και παρουσίαση του βασιλιά ως του ανώτατου άρχοντα, ο οποίος αποδέχεται και ανταποκρίνεται στη θέληση του λαού. Ο βασιλιάς παρουσιάζεται ως μια έκφραση ανώτατης εξουσίας, η οποία δεν έχει καμία διασύνδεση, επαφή, στήριξη, ανταπόκριση, αποδοχή με τον κύριο εκφραστή της κρατικής υπόστασης, το λαό.

Η εννοιολογική ανάλυση του όρου «*βασιλευόμενη δημοκρατία*» είναι περισσότερο αποκαλυπτική, διαχωρίζοντας το βασιλιά από κάθε δημοκρατική διαδικασία, την οποία επικαλείται προηγουμένως. Οι δημοκρατικές διαδικασίες περιλαμβάνουν μόνο την εκλογή των αντιπροσώπων της βουλής και της κυβέρνησης «*Δημοκρατία είναι το δικαίωμα του λαού να εκλέγει αυτούς που θέλει να τον κυβερνήσουν*». Ο βασιλιάς δεν αποτελεί μέρος αυτής της διαδικασίας που

εκφράζει η δημοκρατία, αποτελεί τον ανώτατο άρχοντα του κράτους, ο οποίος βασιλεύει χωρίς να κυβερνά. Η παρουσίαση του βασιλιά ως ανώτατου άρχοντα χωρίς ουσιαστική δύναμη διακυβέρνησης, είναι μια ακόμα προσπάθεια απόκρυψης και συγκάλυψης του πραγματικού ρόλου του, καθώς ο βασιλιάς αποτελεί την κύρια έκφραση χάραξης και υλοποίησης της πολιτικής σε εθνικό επίπεδο και η κύρια πηγή δημιουργίας πολιτικής αστάθειας, βίωσης εθνικών δεινών και καταστροφών.

Η προσπάθεια άμβλυνσης των οδυνηρών εμπειριών και κυρίως η μεθοδευμένη αποσιώπηση των ευθυνών, οι οποίες έχουν καταστεί φανερές πλέον στη συνείδηση του λαού αιτιολογείται από την παρουσίαση του πρώτου βασιλιά Όθωνα ως δικτάτορα, ο οποίος περιφρονούσε τις δημοκρατικές διαδικασίες, τη λαϊκή θέληση και απαίτηση για νομική κατοχύρωση των ελευθεριών, γεγονός που οδήγησε στη λαϊκή εξέγερση και την κατάκτηση του Συντάγματος.

Η ολοκλήρωση της στήριξης της βασιλείας υλοποιείται από την παρουσίασή της ως το καλύτερο είδος πολιτεύματος, επιλεγμένο από τους ίδιους του Έλληνες καθώς ανταποκρίνεται στα ιδιαίτερα χαρίσματα και την ψυχοσύνθεση του Έλληνα πολίτη. Η στήριξη αυτή προσλαμβάνει διαστάσεις ιστορικής παραχάραξης και πολιτικής κατήχησης με στόχο τη σύνδεσή της με το συναισθηματικό και ηθικό στοιχείο των μαθητών, με αποτύπωση λόγου, ο οποίος δε στηρίζεται σε επιχειρήματα αλλά σε προπαγανδιστικά διδάγματα.

Στο σχολικό εγχειρίδιο Αγωγής του Πολίτη χρονικής περιόδου 1974 τα πολιτικά γεγονότα και οι εξελίξεις έχουν οδηγήσει στην κατάργηση της βασιλείας και του πολιτεύματος της βασιλευόμενης δημοκρατίας. Η αλλαγή αυτή επιβάλλει τη ριζική αναδιαμόρφωση του σχετικού κεφαλαίου και την παρουσίαση του νέου πολιτεύματος το οποίο πραγματικά απηχεί την έκφραση της λαϊκής θέλησης, καθώς επιλέχτηκε μέσα από τη δημοκρατική διαδικασία του δημοψηφίσματος και επικυρώθηκε με τη μεγάλη πλειοψηφία της λαϊκής ψήφου. Η αποκατάσταση της δημοκρατίας και η αποτύπωση της αγωνίας αλλά και του αγώνα του λαού για υλοποίηση των οραμάτων του δεν αποτυπώνεται στο σχετικό κεφάλαιο. Το κεφάλαιο περί πολιτευμάτων παραμένει ουσιαστικά αναλλοίωτο και εξακολουθεί να περιγράφει με λεπτομέρειες το θεσμό της βασιλείας. Οι μόνες αλλαγές που παρατηρούνται και είναι εκ των πραγμάτων αναπόφευκτες είναι στην αλλαγή του ονόματος του ανώτατου άρχοντα του κράτους από βασιλιά σε πρόεδρο της δημοκρατίας και του πολιτεύματος από βασιλευόμενη δημοκρατία σε

προεδρευόμενη κοινοβουλευτική δημοκρατία. Η αλλαγή αυτή περιλαμβάνει και την αιτιολόγησή της. Έγινε από το λαό για δύο σημαντικούς λόγους: α) την έκφραση της θέλησης του λαού για εκλογή του ανώτατου άρχοντα με τη δική του ψήφο και για λίγα χρόνια β) η επιλογή του ανώτατου άρχοντα να γίνεται από άτομα ελληνικής καταγωγής. Η αιτιολόγηση της αλλαγής περιλαμβάνει όσο το δυνατόν λιγότερους λόγους και δεν αφήνει άμεσα αιχμές και ευθύνες στο προηγούμενο πολίτευμα και θεσμό. Παρουσιάζεται ως μια απλή μετάβαση σε ένα άλλο πολίτευμα και θεσμό, σε υλοποίηση της θέλησης του λαού.

Το κεφάλαιο μετά την παρεμβολή της απαραίτητης και συγκαλυμμένης αιτιολόγησης, ενώ θα έπρεπε να παρουσιάζει, αναλύει, αιτιολογεί την επιλογή του νέου πολιτεύματος και του ρόλου που καλείται να διαδραματίσει ο πρόεδρος της δημοκρατίας ως ανώτατος άρχοντας του κράτους, συνεχίζει να αναλύει, περιγράφει και αναδεικνύει το θεσμό της βασιλείας. Η αποκατάσταση της δημοκρατίας, η αποτίναξη πολιτευμάτων και θεσμών, που επιβλήθηκαν στη χώρα ως προϊόντα έκφρασης της δύναμης και των συμφερόντων αυτοκρατοριών δεν αποτυπώνεται στη σκέψη και συνείδηση των αναπτυσσόμενων μαθητών. Αντί της οριστικής ρήξης προτιμάται η επιλεκτική παρουσίαση, αντί της παρουσίασης των αρχών της δημοκρατίας εξακολουθεί να πλανάται η υπερφυσική μορφή του βασιλιά. Αυτή η επιλογή μαρτυρεί και την ουσιαστική αδυναμία του πολιτικού συστήματος και των ιθυνόντων που χαράζουν και υλοποιούν την εκπαιδευτική διαδικασία, να ανταποκριθούν στην υλοποίηση της λαϊκής εντολής που επωμίστηκαν μέσα από αγώνες και θυσίες του απλού πολίτη για αποκατάσταση, επικράτηση, διαίωνιση και διδασκαλία των αρχών και αξιών κατοχύρωσης και ανάδειξης της δημοκρατίας.

Στο σχολικό εγχειρίδιο Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής χρονικής περιόδου 1982 η δημοκρατία επιλέγεται, εδραιώνεται, υπερασπίζεται και ελέγχεται από το λαό. Ο ρόλος του λαού ως εκφραστή των βασικών αρχών λειτουργίας της δημοκρατίας δεν αρχίζει και τελειώνει με την εκλογή των κοινοβουλευτικών αντιπροσώπων του και της κυβέρνησης. Η ενεργός παρουσία του είναι διαρκής και στοχεύει κυρίως στον έλεγχο της σωστής λειτουργίας της. Η παρουσία αυτή καταγράφεται μέσα από τη διατύπωση προτάσεων, έκφραση διαφωνιών ή δυσαρέσκειας, τη διοργάνωση συλλαλητηρίων, την κήρυξη απεργιών ως μέλη συλλόγων, οργανώσεων, συνεταιρισμών. Η έκφραση της λαϊκής βούλησης και θέλησης στη δημοκρατία έχει ως αφετηρία την εκλογή των

αντιπροσώπων του σε τοπικό επίπεδο, συνεχίζεται με την εκλογή των αντιπροσώπων του σε νομαρχιακό και περιφερειακό επίπεδο και ολοκληρώνεται με την εκλογή βουλευτών σε εθνικό επίπεδο και τη συμμετοχή του σε δημοψηφίσματα ύψιστου εθνικού ενδιαφέροντος.

Ένδειξη υγιούς λειτουργίας της δημοκρατίας αποτελεί η σωστή λειτουργία των κομμάτων, της κυβέρνησης ως φορέα έκφρασης της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής και της αντιπολίτευσης για παρακολούθηση, έλεγχο του παραγόμενου έργου. Η ορθή λειτουργία των δύο αυτών θεσμών ενδυναμώνει και προστατεύει τη δημοκρατία. Η δημοκρατία αποτελεί ένα πολιτικό σύστημα που έχει τη δυνατότητα μέσω του κράτους να θεσπίζει νόμους και κανόνες υποχρεωτικούς για όλους, τους οποίους έχει τη δύναμη και την εξουσία να τους επιβάλει στο λαό. Η δύναμη της επιβολής στηρίζεται στη λαϊκή αποδοχή των νόμων και κανόνων ως δίκαιων και νόμιμων. Το δικαίωμα της εκπόρευσης, η δύναμη της επιβολής και η αποδοχή του δικαίου από το λαό, αποτελούν ιδιότητες της δημοκρατίας για τις οποίες αγωνίζονται όλοι οι λαοί με στόχο την επικράτηση, διατήρηση και ανάπτυξη του δημοκρατικού πολιτεύματος. Οι ρολιτικές αποφάσεις για το παρόν και το μέλλον των πολιτών της χώρας γίνονται μέσα από κανονισμούς, γνωστούς ως πολιτικές διαδικασίες.

Οι μαθητές εισάγονται στη βασική λειτουργία της δημοκρατίας, την αρχή της λαϊκής πλειοψηφίας, μέσα από το απλό παράδειγμα της ψηφοφορίας για λήψη απόφασης για το είδος του χώρου που θα επισκεφτούν. Το αρχικό βίωμα συνοδεύεται από ερωτήσεις που στοχεύουν αρχικά στην κατάκτηση των γνωστικών στοιχείων και αρχών λειτουργίας της δημοκρατίας και στη συνέχεια καλούνται να κρίνουν, συγκρίνουν, αιτιολογήσουν την ορθότητα ή μη της ύπαρξης και λειτουργίας βασικών θεσμών της δημοκρατίας. Οι ερωτήσεις, ο διάλογος και οι προβληματισμοί με την καθοδήγηση του δασκάλου αναδεικνύουν την υπεροχή του δημοκρατικού πολιτεύματος σε σύγκριση με τα άλλα είδη πολιτεύματος. Η δημοκρατία παρουσιάζεται ως δημιούργημα των αρχαίων Ελλήνων με κύριο θεμελιωτή της στην αρχαία Αθήνα τον Κλεισθένη και εκφραστή της τον Περικλή. Η περιχαράκωση της δημοκρατίας σε στενά εθνικά πλαίσια δε συμβαδίζει με την αίσθηση οικουμενικότητας που πρέπει να της αποδίδεται καθώς αποτελεί δημιούργημα και κατάκτηση αγώνων και θυσιών της πανανθρώπινης κοινότητας, εκφράζει κυρίως τον αγώνα των καταπιεσμένων κοινωνικών τάξεων, οι οποίες είχαν τοποθετηθεί στο περιθώριο. Η

αποκλειστικότητα της καταγωγής είναι δυνατόν να δημιουργήσει στους μαθητές την αίσθηση της ιδανικής λειτουργίας, με αποτέλεσμα να ατονήσει ο μελλοντικός ρόλος τους ως ρυθμιστές και ελεγκτές του τρόπου λειτουργίας της. Επίσης μπορεί να τους οδηγήσει στη λαθεμένη αίσθηση ότι οι πολιτικές διαδικασίες της δημοκρατίας επιτελούνται ορθά και δίκαια μόνο στην Ελλάδα και να απορρίψει πολιτικές διαδικασίες άλλων λαών, οι οποίες είναι εξίσου δημοκρατικές.

Η δημοκρατία αποδεσμεύεται από την εξάρτησή της από πρόσωπα και θεσμούς, τοποθετείται και παρουσιάζεται στην ορθή της διάσταση και λειτουργία από εννοιολογική και ιδεολογική άποψη. Ο λαός αντιπρόσωπος της πανανθρώπινης ομάδας, φορέας ιδεών και αξιών που καταξιώθηκαν και καθιερώθηκαν στη συνείδηση αποτελεί την απαρχή, σημερινή πραγματικότητα και μελλοντική ελπίδα έκφρασης της δημοκρατίας.

ε. Δικαιώματα

Στο σχολικό εγχειρίδιο Αγωγής του Πολίτη χρονικής περιόδου 1957, 1974 η αναφορά στα δικαιώματα των ανθρώπων περιορίζεται στα ατομικά δικαιώματα. Απουσιάζουν εντελώς τα πολιτικά δικαιώματα και μηδαμινή είναι η προσέγγιση, ανάπτυξη πανανθρώπινων δικαιωμάτων. Τα δικαιώματα δεν αποτελούν έκφραση της ανθρώπινης δραστηριότητας, δεν έχουν ως κύριο συντελεστή τους τον άνθρωπο και την κοινωνική του ζωή, δεν έχουν θεμελιωθεί και καθιερωθεί μέσα από αγώνες και θυσίες, αποτελούν θεϊκό δώρο και έμπνευση. Είναι η συνισταμένη της διδασκαλίας του χριστιανισμού για ισότητα, ελευθερία, αγάπη, συνεργασία. Ο καταλυτικός λόγος της θεόπνευστης διδασκαλίας διέδωσε σ' ολόκληρο τον κόσμο τις υπέρτατες ιδέες και αξίες της ζωής, διέλυσε τα δεσμά της εκμετάλλευσης, επέβαλε στη συνείδηση των ανθρώπων την καθιέρωση και υπεράσπιση των δικαιωμάτων του.

Ως ανώτερο ατομικό δικαίωμα ορίζεται η ισότητα, κατοχυρωμένη από το Σύνταγμα. Η ισότητα αποτελεί όμως μόνο νομική φόρμα καθώς η σκληρή πραγματικότητα καταδεικνύει την ανισότητα άνδρα – γυναίκας σε όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων τους. Άλλο σπουδαίο δικαίωμα είναι το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Το κράτος παρουσιάζεται ως προστάτης των πολλών, με κοινωνική ευαισθησία και διάθεση στήριξης των αδύναμων, αφαιρώντας γη από τους λίγους για να τη μοιράσει στους πολλούς. Η προσπάθεια εμφάνισης του κράτους ως υπέρμαχου των αδύναμων κοινωνικών ομάδων έχει ως σκοπό να καθιερώσει στη

συνείδηση των μαθητών την ορθή και δίκαιη χρήση της θέσπισης των δικαιωμάτων από την πολιτεία, με τελικό στόχο την άμεση αποδοχή τους και μελλοντική στήριξή τους, χωρίς εκδήλωση νέων διεκδικήσεων. Η ενστάλαξη της θεϊκής εκπόρευσης και κρατικής υπεράσπισης είναι υπεράνω κάθε ανθρώπινης έκφρασης ή διεκδίκησης.

Ως πανανθρώπινο δικαίωμα παρουσιάζεται η ελευθερία, η οποία αποτελεί προέκταση της ισότητας, προϊόν και αυτή της χριστιανικής διδασκαλίας. Η ελευθερία, ενώ αποτελεί παγκόσμιο δικαίωμα, έχει ως αποκλειστικό της παράδειγμα την ελληνική επανάσταση του 1821. Η προσπάθεια ανάδειξης του αγωνιστικού πνεύματος που χαρακτηρίζει τη θέληση των λαών για ελευθερία έχει χρώμα γαλανόλευκο και καταγωγή ελληνική. Η ελευθερία εκφράζεται με πλήθος ανθρώπινων δραστηριοτήτων, όπως είναι η ελευθερία της σκέψης κατοχυρωμένη σε κρατικό και παγκόσμιο επίπεδο, το απόρρητο των επιστολών και συνδιαλέξεων. Η γενική αίσθηση ελευθερίας περιορίζεται αισθητά από την αναφορά στην ελευθερία του τύπου η οποία δεν αποτελεί κατοχυρωμένο δικαίωμα, αλλά αποτελεί γενική αρχή και αξία ενημέρωσης, επηρεασμού κοινής γνώμης, πολιτικής και κοινωνικής καθοδήγησης.

Η επιλογή πρόταξης των ατομικών δικαιωμάτων, η επιλεκτική και διαφοροποιημένη παρουσίαση πανανθρώπινων δικαιωμάτων, η απόκρυψη και ο αφανισμός των πολιτικών δικαιωμάτων σε συνδυασμό με την πρόσδεσή τους στα θρησκευτικά ιδεώδη απηχούν πλήρως τις πολιτικές – ιδεολογικές – αξιακές προτεραιότητες του πολιτικού κατεστημένου, η οποία έχει τοποθετήσει στο περιθώριο της παρανομίας ένα σημαντικό κομμάτι του λαού και την ιδεολογική του ταυτότητα, ως επικίνδυνων στοιχείων για την κοινωνική, κρατική και εθνική υπόσταση.

Στο σχολικό εγχειρίδιο Αγωγής του Πολίτη χρονικής περιόδου 1980 η ανάπτυξη και παρουσίαση των δικαιωμάτων περιλαμβάνει τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα. Απουσιάζουν εντελώς τα πανανθρώπινα δικαιώματα. Ο διαχωρισμός και η κατάταξή τους σε τρία επίπεδα με κριτήρια ανάλογα με την ηλικία και το ρόλο που επιτελούν οι άνθρωποι δε διασπά τη συνολική τους παρουσία και σημασία καθώς το κάθε ένα ηλικιακό επίπεδο και ο επιτελούμενος ρόλος αποτελεί φυσική συνέχεια και αναγκαιότητα, προέκταση και εμπλουτισμό του προηγούμενου δικαιώματος. Η επιλογή αυτή έχει σχεδιαστεί, ώστε η βίωση της σημασίας και του ρόλου των δικαιωμάτων να είναι ενιαία, να επεκτείνεται και

διευρύνεται ανάλογα με το ρόλο που καλείται να διαδραματίσει ο κάθε άνθρωπος ως μέλος της σχολικής κοινότητας, της κοινότητας ή του δήμου, ως πολίτης του κράτους. Τα δικαιώματα παρουσιάζονται ως ένας κατάλογος αναγκαίας επιλογής και αποδοχής, δεν υπάρχει αιτιολόγηση και ιεράρχηση της σπουδαιότητας των και της αξίας των. Απουσιάζει επίσης η πηγή δημιουργίας τους (ανθρώπινη, θρησκευτική) και το ιδεολογικό – πολιτικό – κοινωνικό πλαίσιο έκφρασής τους. Η φαινομενικά απόλυτη ουδετερότητα των δικαιωμάτων διαφοροποιείται μέσα από την ανάλυση της παρουσίας τους καθώς ως κύριο και αποκλειστικό στόχο έχει τον έλεγχο της συμπεριφοράς. Ο προσανατολισμός αυτός φανερώνει τη σύνδεση και επιρροή των δικαιωμάτων με τη θρησκεία καθώς ο έλεγχος της συμπεριφοράς των ανθρώπων ενέχει ηθικά στοιχεία συμμόρφωσης και ελέγχου της κοινωνικής ζωής των ανθρώπων. Η παρουσίαση των δικαιωμάτων στους μαθητές και η διαπαιδαγώγησή τους με τελικό στόχο τον έλεγχο της συμπεριφοράς τους αφαιρεί και ακυρώνει την πραγματική σημασία και αξία του όρου, ο οποίος εμπεριέχει αγωνιστική διάθεση, εκφράζει ανώτατες αξίες και αρχές της ζωής, προσπαθεί να καταργήσει τις κοινωνικές και ταξικές ανισότητες. Η παρουσίαση των δικαιωμάτων καταλήγει να αποτελεί ισχυρό ιδεολογικό εργαλείο της πολιτικής επικυριαρχίας για έλεγχο, καταστολή, αποδοχή των ρόλων που καλούνται να διαδραματίσουν οι μαθητές ως ενεργά μέλη της κοινωνίας χωρίς τη δική τους επιλογή και συμμετοχή. Στα δικαιώματα των μαθητών επικρατούν η φροντίδα, προστασία, βοήθεια με στόχο την ανάπτυξη ικανοτήτων για να γίνει χρήσιμο μέλος της κοινωνίας. Στα δικαιώματα των δημοτών αναφέρεται το δικαίωμα συμμετοχής του στις πολιτιστικές εκδηλώσεις με τον περιορισμό και την προϋπόθεση της κατοχής των απαραίτητων προσόντων (χωρίς να αναφέρονται τα προσόντα αυτά και να αιτιολογείται η αναγκαιότητα κατοχής τους).

Τα δικαιώματα των Ελλήνων πολιτών διαχωρίζονται σε φυσικά και πολιτικά. Τα φυσικά δικαιώματα περιλαμβάνουν την αυτοσυντήρηση και την ελευθερία με φραγμούς, την ανάπαυση και ησυχία. Τα πολιτικά δικαιώματα περιλαμβάνουν την ελεύθερη εκλογή, την ισονομία και το δικαίωμα διορισμού στο δημόσιο, αν κατέχει τα απαραίτητα προσόντα και μπορεί να ωφελήσει το κοινωνικό σύνολο. Τα δικαιώματα συνοδεύονται με προϋποθέσεις μη άμεσα αντικειμενικές και διακριτές, οι οποίες δίνουν τη δικαιοδοσία στον κρατικό μηχανισμό να επεμβαίνει διαμορφώνοντας πλαίσια προσδιορισμού και

αποτύπωσης της έννοιας των δικαιωμάτων σύμφωνα με τα δικά του πρότυπα και επιδιώξεις.

Στα εγχειρίδια Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής χρονικής περιόδου 1982 το δικαίωμα αποτελεί την κοινή συνισταμένη της προσωπικής και κοινωνικής αποδοχής, η οποία εμπεριέχει έντονα στοιχεία δικαίου. Άμεση προτεραιότητα έχουν τα πανανθρώπινα δικαιώματα, τα οποία πρέπει να λειτουργούν ανεξάρτητα από πολιτικά καθεστώτα, θρησκευτικές πεποιθήσεις, οικονομικά συμφέροντα και εξαρτήσεις. Τα πανανθρώπινα δικαιώματα αποτελούν την έκφραση των αγώνων και θυσιών των κατώτερων κοινωνικών ομάδων σε όλο τον κόσμο για καθιέρωση καλύτερων όρων διαβίωσης και εργασίας. Ως υπέρτατα πανανθρώπινα δικαιώματα ορίζονται η ζωή και η ελευθερία. Η ελευθερία της ζωής αναπτύσσεται με την ελευθερία της σκέψης και έκφρασης. Άλλο πανανθρώπινο δικαίωμα είναι η μόρφωση, απαραίτητο στοιχείο εξασφάλισης καλύτερων συνθηκών διαβίωσης, κοινωνικής προόδου, δημιουργίας πολιτισμού. Η μόρφωση συμβάλλει άμεσα στην κοινωνική ζωή προετοιμάζοντας άτομα με καλλιέργεια ψυχική και πνευματική, με ικανότητες και γνώσεις, στοιχεία απαραίτητα για την οικονομική ανάπτυξη του τόπου, ανθρώπους υπεύθυνους, με κρίση και ικανότητα αντιμετώπισης των προβλημάτων της ζωής. Η ισονομία δίνει το δικαίωμα σε όλους τους πολίτες να αναπτύξουν τις προσωπικές τους δυνατότητες και ικανότητες ανεξάρτητα καταγωγής, κοινωνικής, οικονομικής θέσης, χρώματος, πεποίθησης.

Τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα θεσπισμένα από την πολιτεία είναι ρυθμιστές της ατομικής δράσης των πολιτών σε προσωπικό, κοινωνικό, πολιτικό επίπεδο. Αντλούν τις αρχές ύπαρξής τους και καθιέρωσής τους από τα πανανθρώπινα δικαιώματα, με κρατική επιλογή και κοινωνική αποδοχή. Τα ατομικά δικαιώματα στοχεύουν στην περιφρούρηση της ιδιωτικής μας ζωής και της εξασφάλισης συνθηκών ηρεμίας, ασφάλειας, γαλήνης. Τα πολιτικά δικαιώματα εκφράζουν τη φυσική αναγκαιότητα του ανθρώπου να σκέπτεται, να εκφράζεται και να ενεργεί και ως πολιτική οντότητα, η οποία είναι προέκταση και επακόλουθο της άλλης ιδιότητά τους ως αυτόβουλη κοινωνική μονάδα. Μια αξιοσημείωτη αναφορά στα ατομικά δικαιώματα είναι και η αρχή της ανεξιθρησκείας, της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης. Το δικαίωμα αυτό δηλώνει την οριστική απεξάρτηση από την καθιερωμένη δογματική άντληση αξιών και αρχών από το χριστιανικό κήρυγμα και τη στροφή στον άνθρωπο ως

κύριο δημιουργό και εκφραστή κάθε ιδανικού της κοινωνικής και πολιτικής του ύπαρξης.

Στενή σχέση υπάρχει ανάμεσα στις έννοιες του δικαιώματος και καθήκοντος. Ο μηχανισμός γένεσης, ανάπτυξης, ισχυροποίησης, αποδοχής και καθιέρωσης των δύο εννοιών αποτελεί μια αμφίδρομη συνάρτηση δημιουργίας των δύο εννοιών. Το δικαίωμα κάθε ανθρώπου εκφράζει την πραγματική λειτουργία, υπόσταση, αξία στο κοινωνικό σύνολο σε συνδυασμό με την αίσθηση του χρέους και του καθήκοντος που εκφράζει η αποδοχή του και η συνεισφορά του.

Η διαφοροποίηση των προτεραιοτήτων στην επιλογή, παρουσίαση των δικαιωμάτων, η οριστική εξάλειψη της σύνδεσής τους με θρησκευτικά στοιχεία και η τοποθέτηση της ανθρώπινης υπόστασης ως κεντρικού μοχλού γένεσης και ανάπτυξής τους αποτελούν τις κύριες επιλογές σε κρατικό επίπεδο για την παρουσίαση της ιδεολογικής έκφρασης της έννοιας του δικαιώματος.

Ο πανανθρώπινος χαρακτήρας απόδοσης των δικαιωμάτων περιλαμβάνει έντονα στοιχεία εθνικής επένδυσης με την παρουσίαση της ελληνικής επανάστασης του 1821 ως τη δυναμικότερη διεκδίκηση δικαιωμάτων σε παγκόσμιο επίπεδο.

στ. Καθήκον

Στο σχολικό εγχειρίδιο Αγωγής του Πολίτη χρονικής περιόδου 1957, 1974 η έννοια του καθήκοντος παρουσιάζεται και αναπτύσσεται με απόλυτο και δογματικό τρόπο. Το καθήκον δεν αποτελεί φυσική συνέπεια και επακόλουθο της κοινωνικής ζωής και ανθρώπινης υπόστασης. Εκφράζει την αναγκαιότητα της εθνικής και κρατικής ύπαρξης, γι' αυτό βρίσκεται υπεράνω κάθε αξίας και αρχής. Όσοι δε συνειδητοποιούν την αναγκαιότητα αυτή και δε συμβάλλουν με την ενεργητική στήριξή τους στη σωστή λειτουργία και χρήση της, δεν έχουν καμία θέση και ύπαρξη στη συγκεκριμένη εθνική και κρατική υπόσταση. Η μόνη τους επιλογή είναι να εγκαταλείψουν το κράτος και να εγκατασταθούν αλλού. Η όλη προσπάθεια εγκαθίδρυσης, ισχυροποίησης της ανάπτυξης της έννοιας του καθήκοντος στους μαθητές, επενδύεται με τα απαραίτητα και αναγκαία στοιχεία για την επίτευξη του κύριου στόχου, που είναι η απόλυτη αποδοχή. Τα στοιχεία αυτά αντλούνται από την ένδοξη ιστορία, μετουσιώνονται και ενσαρκώνονται σε πράξη μέσα από την παρουσίαση της προσωπικότητας του Σωκράτη, η

παγκόσμια καταξίωση και αναγνώριση του οποίου δεν επιδέχεται καμία αμφισβήτηση. Ο σοφός Σωκράτης δέχεται νουθεσίες, παραινέσεις, κρίνεται και επικρίνεται για τις πράξεις του, ελέγχεται συνειδησιακά και ηθικά, αποτελεί το χαρακτηριστικό παράδειγμα συμμόρφωσης προς την έννοια του καθήκοντος. Η προσωπικότητα του Σωκράτη αλλοιώνεται και υποβαθμίζεται, θυσιάζεται στο βωμό της ανάδειξης της απόλυτης επικυριαρχίας του υπέρτατου χρέους που αναδύει το καθήκον. Ως υπέρτατο καθήκον κάθε πολίτη αναδεικνύεται η απόλυτη υπακοή στους νόμους του κράτους. Οι νόμοι αυτοί καθοδηγούν και ελέγχουν τις πράξεις μας. Αποτελούν την κύρια πηγή δημιουργίας κάθε καλού στον πολίτη. Εκφράζουν μια ανώτερη δύναμη, η οποία παρακολουθεί και ελέγχει κάθε πράξη μας. Οι νόμοι δεν αποτελούν το επιστέγασμα έκφρασης της διαβίωσης σε κοινωνικό πλαίσιο αποδοχής, δεν αντλούν τη δύναμή τους από την αποδοχή και στήριξη των ανθρώπων, δεν εκφράζουν ανθρώπινες αναζητήσεις και ανασφάλειες. Αποτελούν υπερφυσικά δημιουργήματα του πολιτικού κατεστημένου και της ολιγαρχίας του πλούτου, ψευδεπίγραφες ρήσεις υποστήριξης συμφερόντων συγκαλυμμένες πίσω από τη μορφή του έθνους και του κράτους. Ο σοφός Σωκράτης αρνείται το υπέρτατο αγαθό και δικαίωμα της ζωής υπακούοντας στην ενόραση των επιχειρημάτων του νόμου, μέσα σε έντονη ατμόσφαιρα συνειδησιακού ελέγχου και συγκινησιακής φόρτισης. Η αξία του καθήκοντος της υπακοής στους νόμους βρίσκεται πάνω από κάθε αξία και δικαίωμα όπως είναι η ζωή και η ελευθερία.

Ιερό καθήκον κάθε Έλληνα πολίτη είναι η υπεράσπιση της πατρίδας του. Η φιλοπατρία αναπτύσσεται με τη θεϊκή μεταμόρφωση των νόμων σε αγγέλους, οι οποίοι παρουσιάζονται στο σοφό Σωκράτη τον συμβουλεύουν, κρίνουν, επικρίνουν, νουθετούν για την εκπλήρωση του καθήκοντος της φιλοπατρίας. Η κατήχηση ολοκληρώνεται με την αποδοχή και την υπόσχεση των μαθητών για την επιτέλεση των καθηκόντων τους απέναντι στην πατρίδα, σύμφωνα με το χαρακτηριστικό παράδειγμα της προσωπικότητας του Σωκράτη. Εκδήλωση της φιλοπατρίας αποτελεί η υποχρέωση όλων των Ελλήνων να υπηρετήσουν την πατρίδα τους. Η εκδήλωση αυτή προξενεί αισθήματα ανείπωτης λαχτάρας και προσμονής, αποτελεί όνειρο κάθε μαθητή, προσδίδει κύρος και αναγνώριση σε όσους την εκπληρώνουν.

Η υλοποίηση των έργων κοινωνικής μέριμνας στηρίζεται στο καθήκον οικονομικής ενίσχυσης του κράτους με την καταβολή των θεσπισμένων φόρων.

Ιδανικό παράδειγμα πρότυπου κράτους με συνειδητοποιημένους πολίτες αποτελεί η Αμερική, η οποία κατόρθωσε να προοδεύσει και να καταστεί παγκόσμια υπερδύναμη. Η παρουσίαση και ανάλυση της έννοιας του καθήκοντος αποτελεί την πλέον εμφανή αναφορά της ιδεολογικής κατεύθυνσης που επιχειρεί ο κρατικός μηχανισμός. Σε κοινωνικό επίπεδο εκδηλώνεται με την προσήλωσή του στα αιώνια ελληνοχριστιανικά πρότυπα (πατρίδα, θρησκεία) και σε πολιτικό επίπεδο με την πρόσδεση της στην αμερικανική σφαίρα επιρροής και ελέγχου.

Στο σχολικό εγχειρίδιο Αγωγής του Πολίτη χρονικής περιόδου 1980 τα καθήκοντα ακολουθούν την αντίστοιχη παρουσίαση των δικαιωμάτων. Διαρθρώνονται και αναπτύσσονται σε τρία ηλικιακά επίπεδα ανάλογα με το ρόλο που καλούνται να επιτελέσουν ως μαθητές, δημότες και πολίτες. Ο διαχωρισμός αυτός δε διασπά την ιδεολογική ταυτότητα καθορισμού της έννοιας του καθήκοντος. Κάθε στάδιο ανάπτυξης του ανθρώπου και επιλογής του ρόλου που επιτελεί συμπεριλαμβάνει όλα τα στοιχεία συγκρότησης και ανάπτυξης του προηγούμενου επιπέδου, με εμπλουτισμό και διεύρυνση των στοιχείων συγκρότησης και ανάδειξης της έννοιας του καθήκοντος. Η διάρθρωση αυτή αποβλέπει στη συνεχή και αδιάλειπτη παρουσίαση στους μαθητές των βασικών επιλογών και στόχων για την οικοδόμηση της έννοιας του καθήκοντος στους αυριανούς πολίτες του κράτους. Η εκπλήρωση των καθηκόντων του μαθητή στοχεύουν στην ευχαρίστηση και ικανοποίηση των επιλογών των γονιών του. Ο μαθητής βιώνει την ιδεολογική έκφραση του καθήκοντος ως λειτουργία έκφρασης και αποδοχής των επιλογών των γονιών του, απόλυτα ταυτισμένη με τη συναισθηματική τους ανάταση. Η επιλογή αυτή φανερώνει την απόρριψη της αυτόνομης, αναπτυσσόμενη οντότητας του μαθητή, ο οποίος έχει την ανάγκη στήριξης του συναισθηματικού του κόσμου για να μπορέσει να υπερνικήσει τις ανασφάλειές που του δημιουργεί η προσαρμογή του σε νέα κοινωνικά πλαίσια λειτουργίας. Η τόνωση του συναισθήματος είναι απαραίτητη για την αφομοίωση και αποδοχή της έννοιας του καθήκοντος, το οποίο πρέπει να οικοδομείται και αναπτύσσεται αποκλειστικά από την τοποθέτηση του εαυτού μας ως μέλος της κοινωνικής ομάδας, μέσα στην οποία λειτουργεί με γνώμονα την ικανοποίηση των αναγκών του στενά συνδεδεμένη με την κοινωνική, πολιτική πραγματικότητα και αναγκαιότητα.

Η παρουσίαση των καθηκόντων του μαθητή εντυπωσιάζει με τη μονολιθικότητα των επιλογών, η οποία αναδεικνύει το σεβασμό ως το ανώτερο

καθήκον, το οποίο πρέπει να ενσωματώσουν στην καθημερινή τους δραστηριότητα οι μαθητές. Η απαρίθμηση των έξι καθηκόντων του μαθητή, αρχίζει πάντοτε με τη λέξη σεβασμός. Θα δημιουργούσε την εντύπωση σε κάποιον που δε γνώριζε την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα της χώρας μας, ότι αποτελεί επιλογή κατήχησης μιας κοινωνίας που είναι συνδεδεμένη με θεοκρατικά κράτη. Η άκρατη ηθικοποίηση φανερώνει την επικράτηση και αποδοχή της θρησκευτικής θεωρίας ως προς τη συγκρότηση του ιδεολογικού περιεχομένου της έννοιας του καθήκοντος αντί της κοινωνικής και πολιτικής, η οποία απηχεί τη σύγχρονη πραγματικότητα.

Το ελληνικό κράτος καλείται να αναπτύξει τους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς της λειτουργίας του, μετά από μια σκοτεινή περίοδο περιθωριοποίησής τους, επιλέγοντας για τη διδασκαλία της έννοιας του καθήκοντος ιδεολογικά στοιχεία άκρατης ηθικοποίησης.

Τα καθήκοντα των δημοτών συμπεριλαμβάνουν την απαραίτητη εκδήλωση σεβασμού, ο οποίος πρέπει να συνοδεύει όλες τις ενέργειές μας συνδυασμένη με την ολόπλευρη προσπάθεια τους για την κοινωνική ευημερία. Η προσπάθεια αυτή περιλαμβάνει το σεβασμό και προστασία των κοινωνικών έργων, την πρόθυμη εκπλήρωση των οικονομικών υποχρεώσεών του και τη συμμετοχή του με προσωπική εργασία στην κατασκευή έργων απαραίτητων για την κοινωνική ανάπτυξη.

Τα καθήκοντα των πολιτών περιλαμβάνουν την υπεράσπιση ιερών ιδανικών (πατρίδα, θρησκεία, ιστορία, πολίτευμα), το σεβασμό και προστασία των αρχαίων μνημείων, τα οποία μαρτυρούν τον ανώτερο πολιτισμό μας. Το μόνο καθήκον που ξεφεύγει από τα καθιερωμένα πλαίσια και αποτελεί καινοτόμο αναφορά, αλλά και ουσιαστικό καθήκον κάθε πολίτη στενά συνυφασμένο με την καθημερινή ζωή του, αφιερώνεται στην προστασία του περιβάλλοντος.

Τα καθήκοντα οριοθετούνται και αναπτύσσονται μέσα σε μια ατμόσφαιρα άκρατης ηθικοποίησης, η οποία το μόνο που μπορεί να προσφέρει ή καλύτερα να προκαλέσει είναι ανασφάλεια, αισθήματα ενοχής και τύψεων, τα οποία θα καταπνίξουν την ευαίσθητη παιδική ψυχή και θα οδηγήσουν τους μαθητές στο ρόλο του παθητικού δέκτη, οι οποίοι θα διστάζουν να εκδηλώσουν τις ανάγκες τους κάτω από το ασφυκτικό βάρος των καθηκόντων που τους έχουν καταλογίσει και επιλέξει.

Στα εγχειρίδια Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής χρονικής περιόδου 1982 η ανάπτυξη της έννοιας του καθήκοντος συνυπάρχει και αναδεικνύεται ταυτόχρονα με την έννοια του δικαιώματος. Το καθήκον προκύπτει από την αρμονική κοινωνική συμβίωση των ανθρώπων, είναι το αποτέλεσμα του αγώνα για καλύτερες συνθήκες διαβίωσης, εκφράζει την επιθυμία για υπεράσπιση, διατήρηση ανώτερων ιδανικών και αξιών του ανθρώπου. Γίνεται ορατός ο αναπροσανατολισμός των προτεραιοτήτων και επιλογών με απαλοιφή και εξάλειψη του δογματικού, απόλυτου τρόπου παρουσίασης και θρησκευτικής ηθικοπλαστικής εξάρτησης. Κύρια έκφραση και κατοχύρωση των στοιχείων που συνθέτουν και οριοθετούν την υπόσταση της έννοιας του καθήκοντος αποτελούν ο ίδιος ο άνθρωπος ως φορέας και δημιουργός ιδεολογίας, σε άμεση διαπλοκή και σύνδεση με το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον όπου δρα, αναπτύσσεται, δέχεται και προσφέρει υπηρεσίες, ικανοποιεί τις ανάγκες του ως πνευματικό, κοινωνικό, πολιτικό μέλος. Ο σεβασμός συνυπάρχει με την ειρήνη, τη ζωή, την ελευθερία. Ο σεβασμός των κανόνων και των νόμων ως καθήκον κάθε ανθρώπου εκφράζει τη θέληση για αρμονική και δημιουργική συμβίωση σε περιβάλλον προστασίας και ασφάλειας. Το καθήκον εναρμονίζεται με την κοινωνική ζωή, διαφοροποιείται, ανανεώνεται, αλλάζει ακολουθώντας τις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις, επιστέγασμα της ανάπτυξης της επιστήμης και της τεχνολογίας, της ανθρώπινης δραστηριότητας και αναζήτησης. Η συμμόρφωση και εφαρμογή των καθηκόντων στηρίζεται στην καθολική αποδοχή τους από το κοινωνικό σύνολο, ως προσδιοριστικούς παράγοντες απονομής δικαιοκρατίας και αξιοκρατίας, ως συντελεστικούς παράγοντες διασφάλισης της ειρήνης και δημιουργικούς παράγοντες ανάπτυξης πολιτισμού.

Η στενή σύνδεση των εννοιών του καθήκοντος και του δικαιώματος, μερικές φορές αγγίζει τα απόλυτα όρια της ταύτισης, σε ιδεολογικό πλαίσιο περιεχομένου, φθάνοντας σε σημείο που η ανάπτυξη ενός καθήκοντος να περιλαμβάνει σε ισοβαρή αντιστοιχία και την αντίστοιχη ανάπτυξη του δικαιώματος με το οποίο έχει συνάφεια και συμπόρευση ανάπτυξης το καθήκον.

ζ. Εργασία

Στο σχολικό εγχειρίδιο Αγωγής του Πολίτη χρονικής περιόδου 1957, 1974 η εργασία δεν αποτελεί σημαντικό παράγοντα της κοινωνικής διαβίωσης του ανθρώπου. Δε συντελεί στην ανάπτυξη και δημιουργία, ούτε συμβάλλει καθοριστικά στην ικανοποίηση των βιολογικών, συναισθηματικών, κοινωνικών αναγκών. Ο άνθρωπος δεν επιλέγεται ως ο κεντρικός άξονας ανάπτυξης, δημιουργίας, καθιέρωσης, βελτίωσης της έννοιας της εργασίας και των σχέσεων της με ιδανικά, αξίες. Η έλλειψη και απόκρυψη του ιδεολογικού βάρους και της αξιακής ιεράρχησης της εργασίας υποδηλώνει την κρατική επιλογή για παρουσίαση της έννοιας της εργασίας ως φυσικής ιδιότητας του ανθρώπου, αποκομμένης από κοινωνικές και ιδεολογικές διασυνδέσεις και έκφραση αγωνιστικής διάθεσης του ανθρώπου για απαλλαγή από ταξικές διακρίσεις. Η επιχειρούμενη ιδεολογική αποφόρτιση της έννοιας της εργασίας στοχεύει στην παρουσίαση της ως μιας απλής δραστηριότητας του ανθρώπου, η οποία πηγάζει από την έμφυτη ιδιότητά του ως βιολογικής ύπαρξης. Η εργασία αποκτά τις ιδιότητες της αξίας μόνο, όταν συνδέεται με την εθελοντική προσφορά της στο κοινωνικό σύνολο. Η σύνδεση της καταξίωσης της εργασίας με το κράτος και την κοινωνία δηλώνει την προσπάθεια αποσιώπησης όλων των ιδεολογικών και αξιακών λειτουργιών που πηγάζουν από την πραγματική προσέγγιση του όρου. Η αποσιώπηση αυτή καλύπτεται εμπρός στο τεράστιο ιδεολογικό κέντρο αποφάσεων, το κράτος. Η προσπάθεια καθιέρωσης της εργασίας του ανθρώπου ως μέσο έκφρασης και δημιουργίας της κρατικής μέριμνας και φροντίδας, ακυρώνει τον ουσιαστικό ρόλο του κράτους ως ανώτατης εξουσίας εξουσιοδοτημένης από τη λαϊκή θέληση για ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών. Το κράτος δηλώνει την αδυναμία επιτέλεσης του κύριου ρόλου του και οι ρόλοι αντιστρέφονται. Ο άνθρωπος με την προσφορά εργασίας του χωρίς αμοιβή καλείται να αναπληρώσει και συμπληρώσει την κρατική έλλειψη ικανοποιώντας και αναπληρώνοντας την κρατική ανάγκη. Το πνεύμα εθελοντισμού και πρωτοβουλίας που αναπτύσσεται αρχικά ανατρέπεται από το πνεύμα καταναγκασμού και επιβολής που καλύπτει νομικά την προσωπική εργασία.

Η συγκάλυψη και αιτιολόγηση της αναγκαιότητας επιβολής της προσωπικής εργασίας αποκαλύπτει άλλη μια κρατική επιλογή. Την καθιέρωση και λειτουργία της κοινωνικής διαστρωμάτωσης του λαού, με διαφορετικές

προτεραιότητες, ανάγκες και ικανότητες. Η εργασία υποβαθμίζεται ως αξία, αποκόπτεται από το ιδεολογικό της υπόβαθρο, χρησιμοποιείται ως εργαλείο έκφρασης των πολιτικών επιλογών, αναπλήρωσης των κρατικών ελλείψεων.

Στο σχολικό εγχειρίδιο Αγωγής του Πολίτη χρονικής περιόδου 1980 η έννοια της εργασίας και η σημασία, αξία, ιδεολογία που εκφράζει εκμηδενίζονται εντελώς. Η παντελής έλλειψη αναφοράς ή νύξης αναδεικνύει την ολοκληρωτική της απαξίωση. Η εργασία δεν αποτελεί μέρος των αξιών και αρχών που αξίζει να διδαχθούν μαθητές ως παράγοντας συγκρότησης της πολιτικής και κοινωνικής τους ταυτότητας. Η μοναδική αναφορά στην εργασία προσδιορίζει μια ιδιότητα του πατέρα ως αρχηγού της οικογένειας, ο οποίος έχει χρέος να εργαστεί για να εξασφαλίσει τα απαραίτητα αγαθά στην οικογένεια.

Στα σχολικά εγχειρίδια Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής χρονικής περιόδου 1982 η εργασία αποτελεί τον κύριο παράγοντα προόδου της κοινωνίας, δημιουργίας πολιτισμού, τόνωσης και έκφρασης του αυτοσυναισθήματος. Αποτελεί το επιστέγασμα των προσδοκιών και την έκφραση του αέναου αγώνα του ανθρώπου για επίτευξη καλύτερων συνθηκών διαβίωσης. Η κατοχύρωση των δικαιωμάτων των εργαζομένων δεν αποτελεί θείο δώρο ή ευγενική προσφορά του κράτους. Αποτελεί κατάκτηση του λαού και κυρίως των αδύναμων κοινωνικών τάξεων. Το κράτος αναγνωρίζοντας την αξία της εργασίας και την προσφορά της στο κοινωνικό σύνολο, αποδεχόμενο τους αγώνες της εργατικής τάξης έχει κατοχυρώσει τα δικαιώματα των εργαζομένων. Παράλληλα έχει ως άμεση προτεραιότητά του τη διδασκαλία της έννοιας της εργασίας και των ιδανικών που εμπεριέχει, την προετοιμασία και υποβοήθηση των μαθητών στην προσπάθειά τους να επιλέξουν το επάγγελμα που θα ακολουθήσουν στη ζωή τους.

Η εργασία έχει ως κύριο εκφραστή της τον άνθρωπο και τους αγώνες του για αναγνώριση, κατοχύρωση, καταξίωσή της ως υπέρτατου δικαιώματος και βασικής αρχής ανάδειξης αξιών. Το κράτος ως εκφραστής της λαϊκής βούλησης έρχεται να διασφαλίσει νομικά την ανθρώπινη αναγκαιότητα. Το μέλλον της εργασίας και των εργαζομένων δε στηρίζεται στην κρατική γενναιοδωρία, βρίσκεται στη δύναμη και τον αγώνα του λαού για περαιτέρω ενδυνάμωση των δικαιωμάτων, υπεράσπιση και ανάδειξη των ιδεολογικών μηνυμάτων που εκφράζει και εκπέμπει η εργασία σε παγκόσμια κλίμακα.

Η καταγραφή, ανάλυση των θεματικών ενοτήτων και αξιακών κατηγοριών των αναλυτικών προγραμμάτων και σχολικών εγχειριδίων Αγωγής του Πολίτη,

Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής, μας επιτρέπει να εντοπίσουμε αντιστοιχίες, σταθερές, διαφορές ανάμεσα στις τρεις περιόδους συγγραφής και υλοποίησής τους.

Τα θέματα και οι αξίες που περιέχονται στα εγχειρίδια δεν παραμένουν σταθερά και αμετάβλητα. Καταγράφονται μεταβολές, οι οποίες γίνονται κατανοητές αν συσχετισθούν και ενταχθούν στο πλαίσιο των κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών και ιδεολογικών χαρακτηριστικών της εποχής που συγγράφηκαν. Ο τρόπος παρουσίασης των αξιών στα βιβλία παρουσιάζει αξιοσημείωτες διαφορές ανάμεσα στις τρεις περιόδους. Στα βιβλία Αγωγής του Πολίτη 1957 επικρατεί ένας έντονος ηθικοδιδασκισμός. Οι αξίες που αναπτύσσονται είναι απόλυτες, δεσμευτικές, δεν επιδέχονται κρίση και επαλήθευση. Στα βιβλία Αγωγής του Πολίτη 1980 καταβάλλεται προσπάθεια μείωσης των απόλυτων και σχηματοποιημένων μοντέλων παρουσίασης των αξιών, χωρίς να ανιχνεύεται μια σαφής τάση και βούληση απεγκλωβισμού από τον προκαθορισμό δογματικών αξιών, μιας πρακτικής που αποτελεί γνώρισμα πολλών δεκαετιών. Στα βιβλία Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής 1982 εγκαταλείπεται το παραδοσιακό μοντέλο στον τρόπο μεταβίβασης των αξιών. Μειώνεται ο αριθμός των αξιών που περιέχονται στα κείμενα, γεγονός που ερμηνεύεται ως προσπάθεια απαλλαγής των κειμένων από τη φρονηματιστική φόρτιση, αλλά κυρίως ως μια νέα αντίληψη και προβληματική για την προσέγγιση των αξιών. Οι αξίες που περιέχονται στα κείμενα δεν είναι τόσο ευδιάκριτες, όσο στο παρελθόν. Περιλαμβάνουν αξιολογικές κρίσεις, διατύπωση προτάσεων, κατανόηση και κριτικό προβληματισμό. Αποφεύγεται η άμεση εξαγωγή συμπερασμάτων και διδαγμάτων. Βέβαια παραμένει ζητούμενο αν και στην περίπτωση της έμμεσης παράθεσης αξιών ο μαθητής τελικά είναι ελεύθερος να επιλέξει τις αξίες του, όταν υπάρχει συγκεκριμένος αξιολογικός προσανατολισμός, φαινομενικά λιγότερο κατευθυντικός, σίγουρα περισσότερο δημοκρατικός, αλλά αμφιλεγόμενος στην οριοθέτηση του αξιολογικού προσανατολισμού και της συμπεριφοράς των μαθητών. Η μεταβίβαση των αξιών και γενικότερα της ιδεολογίας, δεν είναι μια μηχανική διαδικασία, αλλά εμπλέκονται σ' αυτήν και οι συντελεστές της διδακτικής υλοποίησης, δηλαδή εκπαιδευτικοί και μαθητές. Η πρόσληψη των ιδεολογικών μηνυμάτων από τους μαθητές εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τον τρόπο προγραμματισμού και μετάδοσης της διδακτικής προσέγγισης των κειμένων από τον εκπαιδευτικό. Το

πρόβλημα δεν είναι μόνο, αν τα σχολικά βιβλία περιέχουν αξίες, ποιο είναι το περιεχόμενό τους και με ποιο τρόπο παρουσιάζονται στα κείμενα. Ιδιαίτερη σημασία και συμβολή έχει και ο τρόπος αξιοποίησης των αξιών στο πλαίσιο της διδασκαλίας. Δογματικές αξίες και ηθικολογίες, με τον κατάλληλο παιδαγωγικό και διδακτικό χειρισμό, μπορούν να αποτρέψουν την υποβολή και το διδακτικό κήρυγμα. Το πρόβλημα της προσέγγισης των αξιών τελικά εμπίπτει και στη δημοκρατική συνείδηση, ευαισθησία του εκπαιδευτικού.

5. ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ ΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

5.1 Η εικόνα ως διδακτικό μέσο μάθησης

Συνήθως προβάλλεται ο Κομένιος ως ο πατέρας όχι μόνο του σχολικού εγχειριδίου, αλλά και της εποπτείας. Δεν θα ήταν ωστόσο ασέβεια προς τον μεγάλο παιδαγωγό, αν υποστήριζε κανείς ότι τον δεύτερο τουλάχιστον τίτλο διεκδικεί ο Πλάτωνας, ο οποίος υπογράμμισε τη σπουδαιότητα της εποπτείας για την προσέγγιση και σύλληψη του κόσμου των ιδεών (*Πλάτωνος Πολιτεία VII, 515a 6-8*).

Με τον όρο «*εικονογραφημένο κείμενο*» εννοούμε το σύνολο των εικόνων και άλλων διακοσμητικών στοιχείων που είναι ενταγμένα οργανικά στο κείμενο και έχουν ως σκοπό να το κάνουν πιο ελκυστικό και προσιτό στον αναγνώστη και να τον βοηθήσουν να προεκτείνει τη σκέψη του.

Η εικονογραφία έχει τη βάση της ύπαρξής της στην ανάγκη του ανθρώπου να δημιουργεί σύμβολα, τα οποία στη συνέχεια τα χρησιμοποιεί για να επικοινωνεί, να μαθαίνει και να εκφράζεται. Η εικονογραφία είναι ένας κώδικας ερμηνείας του κόσμου και το εικονογραφημένο κείμενο βοηθά στην ερμηνεία του κειμένου¹⁸⁶.

Η εικονογράφηση διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο στα εικονογραφημένα βιβλία για παιδιά. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι η εικονογράφηση: α) ενεργοποιεί περισσότερες αισθήσεις και ευνοεί την αντιληπτική διαδικασία β) συμβάλλει στην εξέλιξη των νοητικών και γλωσσικών δεξιοτήτων γ) ασκεί την παρατηρητικότητα και συντελεί στην ανακάλυψη αιτιωδών συναφειών δ) διευρύνει την εμπειρία ε) καλλιεργεί την αφαιρετική ικανότητα και την κριτική σκέψη στ) διεγείρει τη φαντασία.¹⁸⁷

Αποστολή του εικονογραφημένου βιβλίου είναι να φέρει το παιδί σε επαφή με το λόγο και την τέχνη, να βοηθήσει στην ανάπτυξη της δημιουργικής

---

¹⁸⁶ Νάσαινας Γ.: «*Η εικονογραφία στο παιδικό και σχολικό βιβλίο*», Παιδαγωγικό βήμα Αιγαίου, τχ. 31, Αθήνα 1999, σ. 97-100

¹⁸⁷ Ασωνίτης Π.: *Η εικονογράφηση στο βιβλίο παιδικής λογοτεχνίας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2001, σ.60

σκέψης του παιδιού αρχικά και αργότερα της κριτικής του ικανότητας και να εμπλουτίσει τον ψυχικό του κόσμο με την αισθητική απόλαυση¹⁸⁸.

Η λέξη εικόνα, εκτός από την απεικόνιση κάποιας ιδέας αφηρημένης ή συγκεκριμένης, σημαίνει και είδωλο, αναπαράσταση, φάσμα και φάντασμα αλλά και νόημα. Οι σημασίες της λέξης ποικίλουν φανταστικά, κι αυτό εξαρτάται από τον τρόπο λειτουργίας των κοινωνιών, από τους θεσμούς και τις νοοτροπίες που τους αντιστοιχούν¹⁸⁹.

Η εμφάνιση της εικόνας εισήγαγε την ανθρωπότητα σε μια νέα πολιτισμική εποχή. Οι άνθρωποι έμαθαν πλέον να εκφράζονται αλλά και να διαβάζουν μέσω των εικόνων, ως ένα είδος νέας γραφής. Όπως κάθε έργο τέχνης, αποτελεί έναν οπτικό τρόπο επικοινωνίας, αντιπαράθεσης, επιδιώκει την αντίδραση. Η εικόνα όπως και οι άλλες τέχνες, αποτελεί κοινωνικό γεγονός και ως τέτοιο είναι στην ουσία προϊόν αλλά και παράγωγο της κοινωνίας ή της κοινωνικής ομάδας στο πλαίσιο της οποίας « κυκλοφορεί ».¹⁹⁰

Η εικόνα ως προϊόν δημιουργίας του ανθρώπου, ως προϊόν της διάνοιας και της ψυχικής του ακτινοβολίας, λειτουργεί όχι μόνο προς την κατεύθυνση της νόησης και του λογικού, αλλά και προς αυτήν του συναισθήματος, της συγκίνησης και της διαίσθησης. Είναι η απόλυτη πεποίθηση ότι αυτό που σκέπτομαι και γνωρίζω το αισθάνομαι κιόλας, ότι αυτό που αναδύεται ως συναίσθημα υψηλής ηδονής, ως εμπιστοσύνη είναι το αποτέλεσμα ενός ιδανικού συνδυασμού γνώσης, συναισθήματος και βαθιάς επικοινωνίας¹⁹¹.

Η σημασία της εικόνας στο σχολείο είναι πολύ μεγάλη καθόσον υποβοηθά στο σχεδιασμό και την οργάνωση της διδασκαλίας και ενισχύει το ρόλο του διδακτικού βιβλίου. Οι εικόνες αποτελούν σημαντικό βοήθημα για τη μάθηση, γιατί οι πληροφορίες που εγγράφονται στον εγκέφαλο με μορφή εικόνας, ανακαλούνται πιο εύκολα από τις πληροφορίες που έχουν εγγραφεί με τη μορφή λέξεων – εννοιών. Οι οπτικές παραστάσεις προσελκύουν περισσότερο, από όσο οι λεκτικές, την προσοχή και αφομοιώνονται ευκολότερα.

Τη σημερινή ευρεία χρήση των εικόνων στο σχολείο καθιστούν επιτακτική: 1) η τεχνολογική εξέλιξη 2) η έλξη που προκαλούν 3) η ανάγκη

---

¹⁸⁸ Νάσαινας Γ.: ό.π., σ. 102-105

¹⁸⁹ Ράτσικας Δ.: «Η εικόνα ως μέσο επικοινωνίας και μάθησης», Σύγχρονο νηπιαγωγείο, τχ. 19, Αθήνα 2001, σ. 62.

¹⁹⁰ Τατσούλης Δ.: Η γλώσσα της εικόνας, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2000, σ.22

¹⁹¹ Ράτσικας Δ.: ό.π., σ. 63-64

αποσαφήνισης των δευτερευουσών εμπειριών που αποκτούν τα σημερινά παιδιά 4) η σημασία τους στην εποπτεία των πραγμάτων 5) η συμβολή τους στην πρόκληση κινήτρων κατά τη διαδικασία της μάθησης 6) η ενισχυτική – συμπληρωματική τους λειτουργία όσον αφορά την κατανόηση του γραπτού λόγου.

Η λειτουργική προσφορά των εικόνων στο πλαίσιο της διδασκαλίας συνίσταται:

1. Αναπαριστούν ένα θέμα με τρόπο ελκυστικό και αποτυπώνονται εύκολα στη μνήμη των μαθητών. Οι εικόνες θεωρούνται στοιχεία σημαντικά και ουσιώδη της όλης διδακτικής πορείας. Δημιουργούν ερεθίσματα που απευθύνονται στη νόηση, στις γνωσιολογικές λειτουργίες, στις αισθήσεις και στο συναισθηματικό κόσμο του παιδιού.
2. Αξιοποιούνται από τους μαθητές, ανεξάρτητα από το βαθμό της αναγνωστικής τους ικανότητας.
3. Συμβάλλουν στη συγκράτηση, αλλά και στην ανάκληση πληροφοριών.
4. Συντελούν στον εμπλουτισμό των γνώσεων.
5. Ζωογονούν τον προφορικό λόγο.
6. Καλλιεργούν την παιδική φαντασία.
7. Υποβοηθούν την παρατηρητικότητα.
8. Εξοικονομούν χρόνο.
9. Ενισχύουν την ιστορία και την καθιστούν περισσότερο κατανοητή
10. Επεκτείνουν τις πληροφορίες που εμπεριέχει το κείμενο
11. Ψυχογραφούν τους ήρωες καθιστώντας αισθητές τις στάσεις, τις προθέσεις, τις συμφωνίες και τις διαφοροποιήσεις τους.
12. Παρέχουν τη δυνατότητα στο παιδί να αποσαφηνίσει έννοιες, να συμπληρώσει και να επεκτείνει τις εμπειρίες του και να κάνει υπέρβαση της μάθησης σε χρόνο και τόπο¹⁹².

Οι εικόνες δίνουν τη δυνατότητα για ποικίλες, συγκεκριμένες δραστηριότητες, όπως :

- α. Τα παιδιά παρατηρούν τις εικόνες, τις περιγράφουν και συσχετίζουν τα επί μέρους στοιχεία τους. Σημαντική είναι η διασφάλιση της συστηματικής και όχι αποσπασματικής παρατήρησης καθώς και η

---

¹⁹² Ασωνίτης Π.: «Η αξιοποίηση της εικόνας στο πλαίσιο της διδασκαλίας στο σχολείο», Το σχολείο και το σπίτι, τχ. 4 (433), Αθήνα 2001, σ. 175-177.

εποικοδομητική συζήτηση στην τάξη. Έτσι οι μαθητές μαθαίνουν να διαβάζουν το πώς, το τι και το γιατί σε κάθε εικόνα (αποκωδικοποίηση και κατανόηση).

β. Ανακαλούν στη μνήμη τους παρόμοιες δικές τους εμπειρίες, τις ανακοινώνουν στην τάξη και τις συζητούν.

γ. Οι μαθητές τοποθετούν όλα τα παραπάνω σε προσδιορισμένο τόπο και χρόνο.

δ. Η όλη προηγηθείσα αναλυτική διαδικασία οδηγεί τα παιδιά στη σύνθεση των διαπιστώσεών τους και στην εξαγωγή συμπερασμάτων.

Επιγραμματικά, οι λειτουργίες της εικόνας κατά τη διδασκαλία μπορεί να συνοψιστούν στα εξής:

1. Λειτουργίες κατά τη διαδικασία της μάθησης: Εποπτική παρουσίαση, συγκεκριμενοποίηση, προβληματισμός, κίνητρα, επικοινωνία, αναγνώριση, παρατήρηση, περιγραφή, σύγκριση, συσχέτιση, ταξινόμηση, κατηγοριοποίηση, ανάλυση, ερμηνεία, υποθέσεις, επαλήθευση, προσανατολισμός, συμπεράσματα.
2. Δραστηριότητες: Συνεργασία αλλά και εξατομικευμένη εργασία, εποπτικοποίηση διαδικασιών, τοπικός και χρονικός προσδιορισμός, σχηματισμός εννοιών, παρουσίαση των συμπερασμάτων - διαπιστώσεων¹⁹³

Η διαπίστωση ότι ζούμε στην εποχή ή άλλως στον πολιτισμό της εικόνας και ότι η εικόνα διαδραματίζει έναν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της συγκινησιακής και βιωματικής μας σχέσης με τη γύρω πραγματικότητα έχει υποστηριχθεί από πολλούς μελετητές. Εάν το βίωμα άλλοτε αποτελούσε την απαραίτητη προϋπόθεση για τη χειραγώγηση της πραγματικότητας, στην εποχή μας ο ρυθμός της ζωής μας φέρνει σε επαφή με οπτικά ερεθίσματα που συχνά προσελκύουν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι η ίδια η πραγματικότητα.

Όσον αφορά τις προσπάθειες για δημιουργική συνύπαρξη μεταξύ λόγου και εικόνας, πρωταγωνιστικό ρόλο αναλαμβάνει το εικονογραφημένο βιβλίο, καθότι ανταποκρίνεται πιο αποτελεσματικά στην «αισθητική φύση» του παιδιού. Η εικόνα επικοινωνεί με σύμβολα που χαρακτηρίζονται για τη χαλαρότερη σε σχέση με τη γλώσσα συντακτική τους δομή. Η εικόνα λειτουργεί με κανόνες που

---

¹⁹³ Ασωνίτης Π.: ό.π., σ. 178-179

είναι διαφορετικοί από τους αντίστοιχους της γλώσσας, καθόσον : α) δεν επιβάλλει την επεξεργασία των εννοιών που απαιτεί η γλώσσα για την κατανόησή της β) έχει μεγαλύτερο βαθμό ελευθερίας στην «ανάγνωσή» της γ) παρέχει στο θεατή τη δυνατότητα συμμετοχής κυρίως μέσω του εικονιστικού κώδικα ανάγνωσης δ) ο αναγνώστης δεν αναγκάζεται για την προσέγγισή της σε γνωστικές συσχετίσεις (γραμματική, συντακτικό, ετυμολογία) που επιβάλλονται από το επίσημο σχολείο, εφόσον ο εικονιστικός κώδικας ανάγνωσης στηρίζεται σε μια λιγότερο απ' ό,τι η γλώσσα σύνταξη.¹⁹⁴ Η εικόνα και η γλώσσα αποτελούν ασφαλώς διαφορετικούς κωδικούς τύπους, οι οποίοι έχουν διαφορετική αποτελεσματικότητα ανάλογα με τις πληροφορίες που καλούνται να μεταφέρουν. Η γλώσσα δεν μπορεί να μεταφέρει όλες τις «λεπτομέρειες» μιας πραγματικότητας, ενώ η εικόνα αποτυπώνει μια συγκεκριμένη άποψη μιας δεδομένης στιγμής. Αυτό σημαίνει ότι γλώσσα και εικόνα δεν μπορούν να λειτουργήσουν ανεξάρτητα μεταξύ τους. Η κατανόηση της εικόνας απαιτεί τη λεκτική της υποστήριξη και την ένταξή της σ' ένα ευρύτερο σύνολο γνώσεων, ενώ οι λεκτικές πληροφορίες μέσω της εποπτικότητας που προσφέρει η εικόνα συγκεκριμενοποιούνται και αποσαφηνίζονται.¹⁹⁵ Η σχέση της γλώσσας με την εικόνα είναι ακαθόριστη. Όχι πως η γλώσσα είναι ατελής και βρίσκεται σ' αδυναμία μπροστά στο οπτικό που θα προσπαθούσε ανώφελα να το συλλάβει. Το ένα και το άλλο είναι απόρθητα. Είναι ανώφελο να λέγει κανείς αυτό που βλέπει, ό,τι βλέπει δεν στεγάζεται ποτέ μέσα σ' αυτό που λέγει. Και είναι ανώφελο να δείχνει κανείς με εικόνες, με μεταφορές, με συγκρίσεις αυτό που λέγει αυτή τη στιγμή. Ο τρόπος όπου αυτό λαμποκοπά δεν είναι εκείνος που ξετυλίγουν τα μάτια, μα εκείνος που καθορίζουν οι διαδοχές της σύνταξης.¹⁹⁶

Πρόβλημα στην εικονογράφηση των εγχειριδίων προκύπτει, όταν οι εικόνες αντί να ερμηνεύουν, στηρίζουν ένα ιδεολογικό στοιχείο και ενισχύουν την αβίαστη αποδοχή των ιδεολογικών μηνυμάτων που μεταφέρουν. Καθώς η εικόνα αποτελεί ένα κυρίαρχο μέσο, εάν δεν ερμηνευτεί σωστά, μπορεί να μεταφέρει στο παιδί μηνύματα που επισκιάζουν την πραγματικότητα στο σύνολό της. Η εικόνα οφείλει και πρέπει να καλύπτει όλες τις πτυχές της ιστορικής και κοινωνικής πραγματικότητας.

¹⁹⁴ Cianciolo P.: *Illustrations in Children's Books*, Wm.C.Brown Company Publishers, 1976, s. 14

¹⁹⁵ Zimmer H.: *Sprache und Bildwahrnehmung*, Haag u. Herchen, Φραγκφούρτη 1983, s. 18

¹⁹⁶ Πετρής Γ.: *Λαϊκή ζωγραφική, πρώτη προσέγγιση*, Γνώση, Αθήνα 1988, σ.16

5.2 Στόχος – κριτήρια της έρευνας

Στόχος αυτής της ενότητας είναι η διερεύνηση του ρόλου των εικόνων στη διαδικασία μάθησης, με ανάλυση των στοιχείων που επικεντρώνονται στην προσέγγιση των γνώσεων, τη δημιουργία ερεθισμάτων, τη μεταφορά μηνυμάτων και απευθύνονται τόσο στη νόηση και τις γνωσιολογικές λειτουργίες του μαθητή, όσο και στις αισθήσεις και το συναισθηματικό του κόσμο.

Ερευνώνται και αναλύονται οι εικόνες στα σχολικά εγχειρίδια:

1. *Θέλουμε να τα μάθουμε όλα, Αγωγή του Πολίτη για τη ΣΤ' δημοτικού, Αγνή Ρουσοπούλου, σελ. 123, που διδασκόταν από το σχολικό έτος 1957-1958 έως 1963-1964 και από 1974-1975 έως 1982-1983.*
2. *Αγωγή του Πολίτη Ε' δημοτικού, Άγγελος Σαφαρίκας, σελ. 99, που διδασκόταν από το σχολικό έτος 1979-1980 έως 1982-1983.*
3. *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε' δημοτικού, Γεώργιος Κονταξάκης – Αντώνης Λαμπρινίδης – Γεώργιος Περπιράκης – Ιωάννης Τζάννης, που βρίσκεται σε χρήση από το σχολικό έτος 1982-1983 έως σήμερα.*
4. *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ' δημοτικού, Γεώργιος Κονταξάκης – Αντώνης Λαμπρινίδης – Γεώργιος Περπιράκης – Ιωάννης Τζάννης, που βρίσκεται σε χρήση από το σχολικό έτος 1982-1983 έως σήμερα.*

Η καταγραφή, κατάταξη, ανάλυση των στοιχείων των εικόνων επικεντρώνεται:

- α. στο είδος – τύπο των εικόνων που υπάρχουν στα σχολικά εγχειρίδια,
- β. στη συνθετότητα των εικόνων και το βαθμό ευκολίας ως προς την αντίληψή τους από τους μαθητές,
- γ. στη σχετικότητα της εικόνας με το θέμα διδασκαλίας,
- δ. στον τρόπο αναφοράς των εικόνων ανά σχολικό εγχειρίδιο.

Η επιλογή των συγκεκριμένων στοιχείων της εικόνας, ανάμεσα από ένα πλήθος διαφορετικών στοιχείων που συνθέτουν την εικόνα, έγινε με γνώμονα την προσφορά τους στη διαδικασία μάθησης, στη δημιουργία κινήτρων προσέγγισης της γνώσης, πρόσκτησης, κατανόησης και ερμηνείας των εννοιών μέσα από δραστηριότητες που αναπτύσσουν τη δημιουργική και κριτική σκέψη, εμπλουτίζουν τον αισθητικό, συναισθηματικό και ψυχικό κόσμο των μαθητών.

Η κατάταξη των εικόνων ανάλογα με το είδος και τον τύπο τους περιλαμβάνει δύο κατηγορίες: α) τις φωτογραφίες και β) τις σχηματικές εικόνες (σκίτσα). Η κατάταξη, κατανομή των εικόνων ανάλογα με τη συνθετότητά τους και την ευκολία αντίληψής τους από τους μαθητές περιλαμβάνει δύο κατηγορίες σε κάθε στοιχείο προσδιορισμού. Ως προς τη συνθετότητα της εικόνας: α) τις εικόνες απλής συνθετότητας ή απλές εικόνες και β) τις εικόνες πολλαπλής συνθετότητας ή πολυσύνθετες εικόνες. Ως προς την αντιληπτότητα της εικόνας: α) τις άμεσα αντιληπτές εικόνες και β) τις μη άμεσα αντιληπτές εικόνες. Η κατηγοριοποίηση των εικόνων ανάλογα με τη σχετικότητά τους με το θέμα διδασκαλίας περιλαμβάνει δύο κατηγορίες: α) τις εικόνες με έντονη σχέση με το θέμα διδασκαλίας και β) τις εικόνες με μέτρια ή καθόλου σχέση με το θέμα διδασκαλίας. Η κατηγοριοποίηση των εικόνων ανάλογα με τον τρόπο της αναφοράς των βιβλίων προς αυτές διακρίνεται σε τρεις κατηγορίες: α) τις εικόνες με άμεση- ευθεία αναφορά β) τις εικόνες με έμμεση αναφορά και γ) τις εικόνες με καθόλου αναφορά.

Για να αποφευχθεί ο κίνδυνος της αυθαίρετης και υποκειμενικής κατάταξης, ταξινόμησης των εικόνων σε κατηγορίες ανάλυσης, ως απαραίτητη προϋπόθεση αναδεικνύεται ο προσδιορισμός των αντικειμενικών κριτηρίων που θα οριοθετούν και αιτιολογούν την κάθε επιλογή. Ως κριτήρια κατάταξης, ταξινόμησης των εικόνων ανάλογα με τη συνθετότητά τους, σε εικόνες απλής συνθετότητας και πολλαπλής συνθετότητας, ορίστηκαν η πολυπλοκότητα των οπτικών ερεθισμάτων, η ποικιλία των απεικονιζόμενων θεμάτων, η ευκρίνεια, ο χρωματισμός και το περιβάλλον στο οποίο συνυπάρχουν. Ως κριτήρια αντιληπτότητας των εικόνων, που διακρίνονται σε άμεσα και μη άμεσα αντιληπτές ως προς την ευθεία και άμεση επίδραση, στην ευκολία ή δυσκολία πρόσληψής τους, ορίστηκαν ο συνδυασμός του μεγέθους των εικόνων και των τμηματικών πληροφοριακών στοιχείων της κάθε εικόνας. Η κατανομή των εικόνων ανάλογα με τη σχετικότητά τους με το θέμα διδασκαλίας, έχει ως κριτήριο προσδιορισμού την αναφορά του συνόλου σχεδόν των απεικονιζόμενων πληροφοριακών στοιχείων της εικόνας με το θέμα της ενότητας στις εικόνες έντονης σχέσης και την ύπαρξη ελάχιστων στοιχείων της εικόνας που ταιριάζουν με την ύλη της ενότητας ή την ανυπαρξία αντιστοιχίας μεταξύ εικόνας και θέματος ενότητας στις εικόνες μέτριας ή καθόλου σχέσης. Ως κριτήρια προσδιορισμού του τρόπου αναφοράς των εικόνων ορίζονται: α) ως προς την

άμεση – ευθεία αναφορά, η επίκληση στους μαθητές για παρατήρηση της εικόνας και έκφραση των απόψεων, θέσεων β) ως προς την έμμεση αναφορά, η αναφορά του περιεχομένου του βιβλίου στην εικόνα με τρόπο όχι σαφή, ο οποίος δίνει την αφορμή και δυνατότητα στο μαθητή να την αντιμετωπίζει και θεωρεί ως εποπτικό στοιχείο της μελέτης του και συμπληρωματικό στοιχείο ολοκλήρωσης της εργασίας του γ) ως προς την καθόλου αναφορά, η ανυπαρξία αναφοράς ή νύξης του περιεχομένου του βιβλίου στην εικόνα, η οποία πλέον αφήνεται στη διάθεση, ευχέρεια του μαθητή να την προσεγγίσει και ερμηνεύσει σύμφωνα με τα δικά του κριτήρια.

Όλες οι εικόνες των σχολικών εγχειριδίων καταγράφηκαν σε καρτέλες ανάλυσης, με λεπτομερή αναγραφή των στοιχείων που τις συνθέτουν και υποσημειώσεις των κειμένων (λεζάντες) που τις συνοδεύουν. Με την ολοκλήρωση της καταγραφής έγινε η καταμέτρηση των καρτελών, ο συνολικός αριθμός των οποίων είναι 258 και η κατανομή τους ανά σχολικό εγχειρίδιο έχει ως εξής:

A/A	ΤΙΤΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΡΤΕΛΩΝ
1.	Θέλουμε να τα μάθουμε όλα, Αγωγή του Πολίτη για τη ΣΤ΄ δημοτικού (1957, 1974)	7
2.	Αγωγή του Πολίτη για τη Ε΄ δημοτικού (1980)	46
3.	Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε΄ δημοτικού (1982)	140
4.	Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ΄ δημοτικού (1982)	65
	ΣΥΝΟΛΟ	258

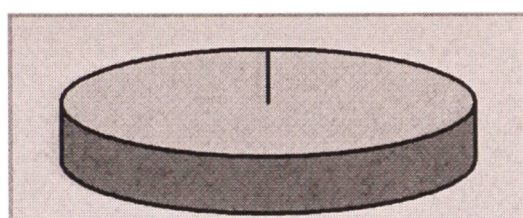

5.3 Κατάταξη, ποσοτική ανάλυση των εικόνων ανάλογα με το είδος τους.

1. Θέλουμε να τα μάθουμε όλα, Αγωγή του Πολίτη ΣΤ' δημοτικού (1957, 1974)

ΕΙΔΟΣ ΕΙΚΟΝΑΣ	ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ	ΣΧΗΜΑΤΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ (ΣΚΙΤΣΑ)	ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΚΟΝΩΝ
ΑΡΙΘΜΟΣ	-	7	7
ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(0)	(100)	(100)

(Βλέπε ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β', ενότητα 1α, σελ. 267)

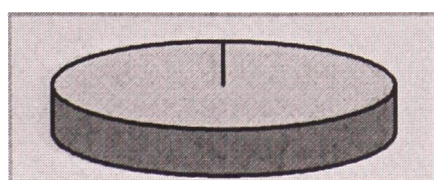

□ Σχηματικές
εικόνες
(σκίτσα)
(100%)

2. Αγωγή του Πολίτη Ε' δημοτικού (1980)

ΕΙΔΟΣ ΕΙΚΟΝΑΣ	ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ	ΣΧΗΜΑΤΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ (ΣΚΙΤΣΑ)	ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΚΟΝΩΝ
ΑΡΙΘΜΟΣ	-	46	46
ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(0)	(100)	(100)

(Βλέπε ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β', ενότητα 1β, σελ. 268)

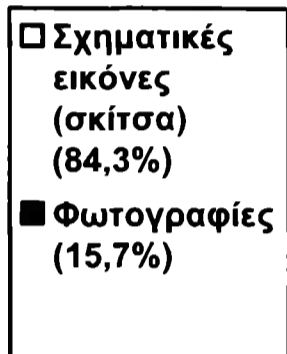
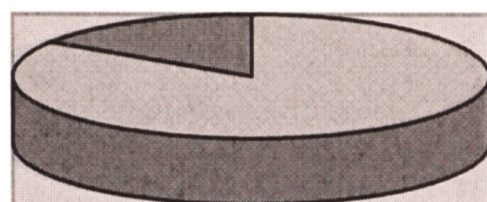
□ Σχηματικές
εικόνες
(σκίτσα)
(100%)

3. Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε' δημοτικού (1982)

ΕΙΔΟΣ ΕΙΚΟΝΑΣ	ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ	ΣΧΗΜΑΤΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ (ΣΚΙΤΣΑ)	ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΚΟΝΩΝ
ΑΡΙΘΜΟΣ	22	118	140
ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(15,7)	(84,3)	(100)

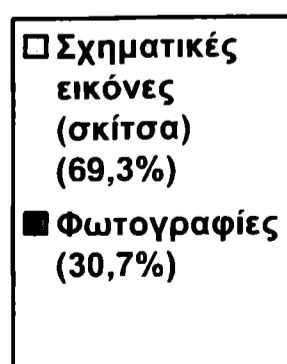
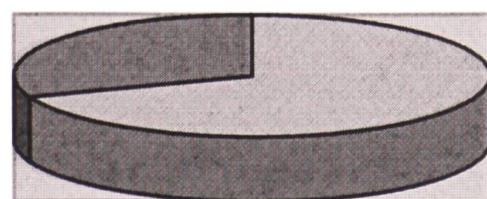
(Βλέπε ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β', ενότητα 1γ, σελ. 269)

4. Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ' δημοτικού (1982)

ΕΙΔΟΣ ΕΙΚΟΝΑΣ	ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ	ΣΧΗΜΑΤΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ (ΣΚΙΤΣΑ)	ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΚΟΝΩΝ
ΑΡΙΘΜΟΣ	20	45	65
ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(30,7)	(69,3)	(100)

(Βλέπε ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β', ενότητα 1δ, σελ. 274)

Σύγκριση εικόνων ανάλογα με το είδος τους

A/A	ΒΙΒΛΙΟ	ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ	ΣΧΗΜΑΤΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ (ΣΚΙΤΣΑ)	ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΚΟΝΩΝ
1.	Θέλουμε να τα μάθουμε όλα, Αγωγή Πολίτη ΣΤ' δημοτικού (1957, 1974)	-	7	7
	ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(0)	(100)	(100)
2.	Αγωγή του Πολίτη Ε' δημοτικού (1982)	-	46	46
	ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(0)	(100)	(100)
3.	Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε' δημοτικού (1982)	22	118	140
	ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(15,7)	(84,3)	(100)
4.	Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ' δημοτικού (1982)	20	45	65
	ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(30,7)	(69,3)	(100)

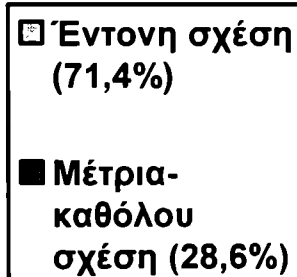
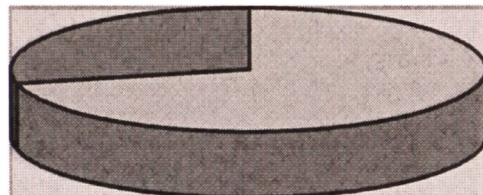
5.4 Κατάταξη, ποσοτική ανάλυση εικόνων ανάλογα με τη σχετικότητα τους με το θέμα της διδασκαλίας.

1.Θέλουμε να τα μάθουμε όλα, Αγωγή του Πολίτη ΣΤ΄ δημοτικού (1957, 1974)

ΣΧΕΣΗ ΕΙΚΟΝΑΣ ΜΕ ΘΕΜΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ	ΕΝΤΟΝΗ ΣΧΕΣΗ	ΜΕΤΡΙΑ - ΚΑΘΟΛΟΥ ΣΧΕΣΗ
ΑΡΙΘΜΟΣ	5	2
ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(71,4)	(28,6)

(Βλέπε ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄, ενότητα 2α1, σελ. 277)

(Βλέπε ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄, ενότητα 2α2, σελ. 278)

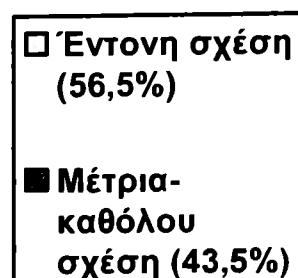
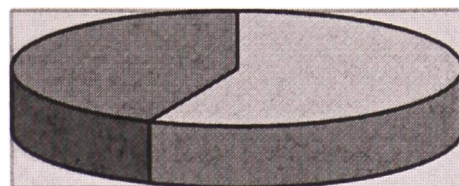

2. Αγωγή του Πολίτη Ε΄ δημοτικού (1980)

ΣΧΕΣΗ ΕΙΚΟΝΑΣ ΜΕ ΘΕΜΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ	ΕΝΤΟΝΗ ΣΧΕΣΗ	ΜΕΤΡΙΑ - ΚΑΘΟΛΟΥ ΣΧΕΣΗ
ΑΡΙΘΜΟΣ	26	20
ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(56,5)	(43,5)

(βλέπε ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄, ενότητα 2β1, σελ. 279)

(βλέπε ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄, ενότητα 2β2, σελ. 280)

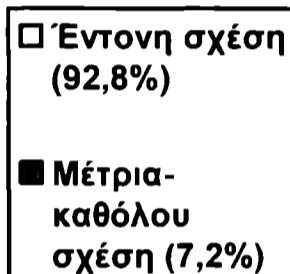
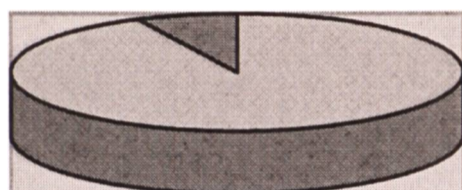

3. Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε' δημοτικού (1982)

ΣΧΕΣΗ ΕΙΚΟΝΑΣ ΜΕ ΘΕΜΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ	ΕΝΤΟΝΗ ΣΧΕΣΗ	ΜΕΤΡΙΑ - ΚΑΘΟΛΟΥ ΣΧΕΣΗ
ΑΡΙΘΜΟΣ	130	10
ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(92,8)	(7,2)

(βλέπε ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β', ενότητα 2γ1, σελ. 281)

(βλέπε ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β', ενότητα 2γ2, σελ. 282)

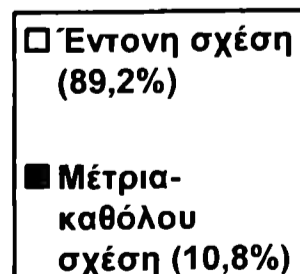
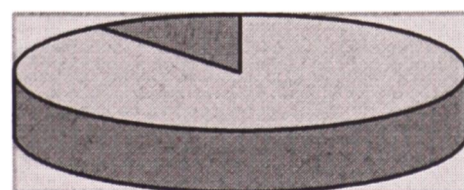

4. Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ' δημοτικού (1982)

ΣΧΕΣΗ ΕΙΚΟΝΑΣ ΜΕ ΘΕΜΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ	ΕΝΤΟΝΗ ΣΧΕΣΗ	ΜΕΤΡΙΑ - ΚΑΘΟΛΟΥ ΣΧΕΣΗ
ΑΡΙΘΜΟΣ	58	7
ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(89,2)	(10,8)

(βλέπε ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β', ενότητα 2d1, σελ. 284)

(βλέπε ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β', ενότητα 2d2, σελ. 284)

Σύγκριση των εικόνων ανάλογα με τη σχετικότητά τους με το θέμα διδασκαλίας.

A/A	ΒΙΒΛΙΟ	ΕΝΤΟΝΗ ΣΧΕΣΗ	ΜΕΤΡΙΑ-ΚΑΘΟΛΟΥ ΣΧΕΣΗ
1.	Θέλουμε να τα μάθουμε όλα, Αγωγή του Πολίτη ΣΤ' δημοτικού (1957, 1974)	5	2
	ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(71,4)	(28,6)
2.	Αγωγή του Πολίτη Ε' δημοτικού (1980)	26	20
	ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(56,5)	(43,5)
3.	Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε' δημοτικού (1982)	130	10
	ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(92,8)	(7,2)
4.	Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ' δημοτικού (1982)	58	7
	ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(89,2)	(10,8)

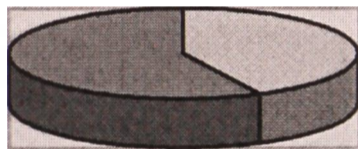

5.5 Κατάταξη, ποσοτική ανάλυση εικόνων ανάλογα με τη συνθετότητα και την αντιληπτότητά τους.

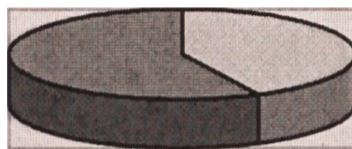
1.Θέλουμε να τα μάθουμε όλα, Αγωγή του Πολίτη ΣΤ΄ δημοτικού (1957, 1974)

ΣΥΝΘΕΤΟΤΗΤΑ ΕΙΚΟΝΩΝ		ΑΝΤΙΛΗΠΤΟΤΗΤΑ ΕΙΚΟΝΩΝ		
ΑΠΛΗΣ ΣΥΝΘΕΤΟΤΗΤΑΣ	ΠΟΛΛΑΠΛΗΣ ΣΥΝΘΕΤΟΤΗΤΑΣ	ΑΜΕΣΑ ΑΝΤΙΛΗΠΤΕΣ	ΜΗ ΑΜΕΣΑ ΑΝΤΙΛΗΠΤΕΣ	
ΑΡΙΘΜΟΣ	3	4	4	
ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(42,8)	(57,2)	(42,8)	(57,2)

(βλέπε ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄, ενότητα 3α1, σελ. 285)

□ Απλής συνθετότητας (42,8%)
■ Πολλαπλής συνθετότητας (57,2%)

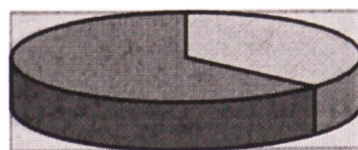

□ Άμεσα αντιληπτές (42,8%)
■ Μη άμεσα αντιληπτές (57,2%)

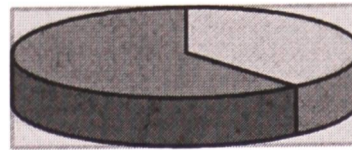
(βλέπε ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄, ενότητα 3α2, σελ. 286)

2.Αγωγή του Πολίτη Ε΄ δημοτικού (1980)

ΣΥΝΘΕΤΟΤΗΤΑ ΕΙΚΟΝΩΝ		ΑΝΤΙΛΗΠΤΟΤΗΤΑ ΕΙΚΟΝΩΝ		
ΑΠΛΗΣ ΣΥΝΘΕΤΟΤΗΤΑΣ	ΠΟΛΛΑΠΛΗΣ ΣΥΝΘΕΤΟΤΗΤΑΣ	ΑΜΕΣΑ ΑΝΤΙΛΗΠΤΕΣ	ΜΗ ΑΜΕΣΑ ΑΝΤΙΛΗΠΤΕΣ	
ΑΡΙΘΜΟΣ	17	29	28	
ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(36,9)	(63,1)	(39,1)	(60,9)

□ Απλής συνθετότητας (36,9%)
■ Πολλαπλής συνθετότητας (63,1%)

□ Άμεσα αντιληπτές (39,1%)
■ Μη άμεσα αντιληπτές (60,9%)

(βλέπε ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄, ενότητα 3β1, σελ. 287)

(βλέπε ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄, ενότητα 3β2, σελ. 288)

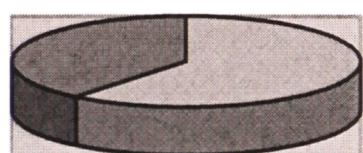

3. Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε' δημοτικού (1982)

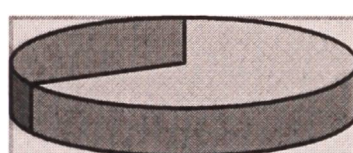
ΣΥΝΘΕΤΟΤΗΤΑ ΕΙΚΟΝΩΝ		ΑΝΤΙΛΗΠΤΟΤΗΤΑ ΕΙΚΟΝΩΝ	
ΑΠΛΗΣ ΣΥΝΘΕΤΟΤΗΤΑΣ	ΠΟΛΛΑΠΛΗΣ ΣΥΝΘΕΤΟΤΗΤΑΣ	ΑΜΕΣΑ ΑΝΤΙΛΗΠΤΕΣ	ΜΗ ΑΜΕΣΑ ΑΝΤΙΛΗΠΤΕΣ
ΑΡΙΘΜΟΣ	85	94	46
ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(60,7)	(64,2)	(32,8)

(βλέπε ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β', ενότητα 3γ1, σελ. 289)

(βλέπε ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β', ενότητα 3γ2, σελ. 290)

□ Απλής συνθετότητας (60,7%)
 ■ Πολλαπλής συνθετότητας (39,3%)

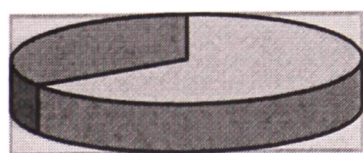
□ Άμεσα αντιληπτές (67,2%)
 ■ Μη άμεσα αντιληπτές (32,8%)

4. Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ' δημοτικού (1982)

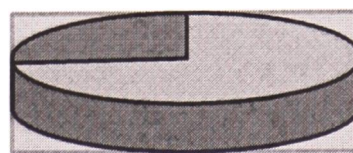
ΣΥΝΘΕΤΟΤΗΤΑ ΕΙΚΟΝΩΝ		ΑΝΤΙΛΗΠΤΟΤΗΤΑ ΕΙΚΟΝΩΝ	
ΑΠΛΗΣ ΣΥΝΘΕΤΟΤΗΤΑΣ	ΠΟΛΛΑΠΛΗΣ ΣΥΝΘΕΤΟΤΗΤΑΣ	ΑΜΕΣΑ ΑΝΤΙΛΗΠΤΕΣ	ΜΗ ΑΜΕΣΑ ΑΝΤΙΛΗΠΤΕΣ
ΑΡΙΘΜΟΣ	43	48	17
ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(66,1)	(73,6)	(26,4)

(βλέπε ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β', ενότητα 3δ1, σελ. 291)

(βλέπε ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β', ενότητα 3δ2, σελ. 292)

□ Απλής συνθετότητας (66,1%)
 ■ Πολλαπλής συνθετότητας (33,9%)

□ Άμεσα αντιληπτές (73,6%)
 ■ Μη άμεσα αντιληπτές (26,4%)

Σύγκριση εικόνων ως προς τη συνθετότητα και την αντιληπτότητά τους:

Α/Α	ΒΙΒΛΙΟ	ΣΥΝΘΕΤΟΤΗΤΑ ΕΙΚΟΝΩΝ		ΑΝΤΙΛΗΠΤΟΤΗΤΑ ΕΙΚΟΝΩΝ	
		ΑΠΛΗΣ ΣΥΝΘΕΤΟΤΗΤΑΣ	ΠΟΛΛΑΠΛΗΣ ΣΥΝΘΕΤΟΤΗΤΑΣ	ΑΜΕΣΑ ΑΝΤΙΛΗΠΤΕΣ	ΜΗ ΑΜΕΣΑ ΑΝΤΙΛΗΠΤΕΣ
1.	Θέλουμε να τα μάθουμε όλα, Αγωγή του Πολίτη ΣΤ' δημοτικού (1957,1974)	3	4	3	4
	ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(42,8)	(57,2)	(42,8)	(57,2)
2.	Αγωγή του Πολίτη Ε' δημοτικού (1980)	17	29	18	28
	ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(36,9)	(63,1)	(39,1)	(60,9)
3.	Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε' δημοτικού (1982)	85	55	94	46
	ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(60,7)	(39,3)	(67,2)	(32,8)
4.	Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ' δημοτικού (1982)	43	22	48	17
	ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(66,1)	(33,9)	(73,6)	(26,4)

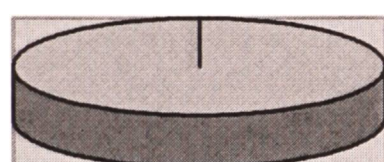

5.6 Κατάταξη, ποσοτική ανάλυση εικόνων ανάλογα με τον τρόπο αναφοράς τους.

1.Θέλουμε να τα μάθουμε όλα, Αγωγή του Πολίτη για τη ΣΤ΄ δημοτικού (1957,1974)

ΕΙΔΟΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ	ΑΜΕΣΗ – ΕΥΘΕΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑ	ΕΜΜΕΣΗ ΑΝΑΦΟΡΑ	ΚΑΘΟΛΟΥ ΑΝΑΦΟΡΑ
ΑΡΙΘΜΟΣ	-	-	7
ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(0)	(0)	(100)

(βλέπε Παράρτημα Β, ενότητα 4α1, σελ. 293)

□ Καθόλου αναφορά (100%)

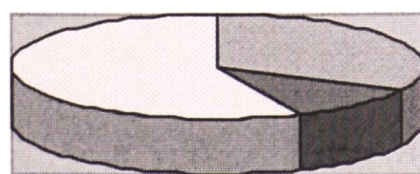
2.Αγωγή του Πολίτη Ε΄ δημοτικού (1980)

ΕΙΔΟΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ	ΑΜΕΣΗ – ΕΥΘΕΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑ	ΕΜΜΕΣΗ ΑΝΑΦΟΡΑ	ΚΑΘΟΛΟΥ ΑΝΑΦΟΡΑ
ΑΡΙΘΜΟΣ	5	15	26
ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(10,8)	(32,6)	(56,6)

(βλέπε Παράρτημα Β΄, ενότητα 4β1, σελ. 293)

(βλέπε Παράρτημα Β΄, ενότητα 4β2, σελ. 294)

(βλέπε Παράρτημα Β΄, ενότητα 4β3, σελ. 294)

□ Έμμεση αναφορά (32,6%)

■ Άμεση-ευθεία αναφορά (10,8%)

□ Καθόλου αναφορά (56,6%)

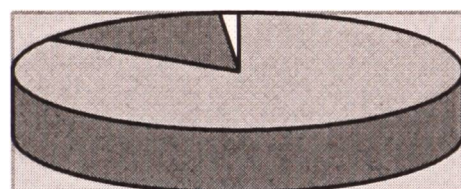
3. Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε' δημοτικού (1982)

ΕΙΔΟΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ	ΑΜΕΣΗ – ΕΥΘΕΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑ	ΕΜΜΕΣΗ ΑΝΑΦΟΡΑ	ΚΑΘΟΛΟΥ ΑΝΑΦΟΡΑ
ΑΡΙΘΜΟΣ	118	20	2
ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(84,3)	(14,3)	(1,4)

(βλέπε Παράρτημα Β', ενότητα 4γ1, σελ. 295)

(βλέπε Παράρτημα Β', ενότητα 4γ2, σελ. 295)

(βλέπε Παράρτημα Β', ενότητα 4γ3, σελ. 296)

□ Άμεση - ευθεία αναφορά (84,3%)
■ Έμμεση αναφορά (14,3%)
□ Καθόλου αναφορά (1,4%)

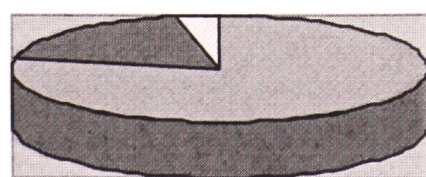
4. Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ' δημοτικού (1982)

ΕΙΔΟΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ	ΑΜΕΣΗ – ΕΥΘΕΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑ	ΕΜΜΕΣΗ ΑΝΑΦΟΡΑ	ΚΑΘΟΛΟΥ ΑΝΑΦΟΡΑ
ΑΡΙΘΜΟΣ	51	12	2
ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(78,4)	(18,4)	(3,2)

(βλέπε Παράρτημα Β', ενότητα 4δ1, σελ. 296)

(βλέπε Παράρτημα Β', ενότητα 4δ2, σελ. 297)

(βλέπε Παράρτημα Β', ενότητα 4δ3, σελ. 297)

□ Άμεση - ευθεία αναφορά (78,4%)
■ Έμμεση αναφορά (18,4%)
□ Καθόλου αναφορά (3,2%)

Σύγκριση εικόνων ανάλογα με τον τρόπο αναφοράς τους

A/A	ΒΙΒΛΙΟ	ΑΜΕΣΗ- ΕΥΘΕΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑ	ΕΜΜΕΣΗ ΑΝΑΦΟΡΑ	ΚΑΘΟΛΟΥ ΑΝΑΦΟΡΑ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΚΟΝΩΝ
1.	Θέλουμε να τα μάθουμε όλα, Αγωγή του Πολίτη ΣΤ' δημοτικού (1957, 1974)	-	-	7	7
	ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(0)	(0)	(100)	(100)
2.	Αγωγή του Πολίτη Ε' δημοτικού (1980)	5	15	26	46
	ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(10,8)	(32,6)	(56,6)	(100)
3.	Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε' δημοτικού (1982)	118	20	2	140
	ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(84,3)	(14,3)	(1,4)	(100)
4.	Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ' δημοτικού (1982)	51	12	2	65

	ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ (%)	(78,4)	(18,4)	(3,2)	(100)
--	----------------------------	--------	--------	-------	-------

5.7 Συμπεράσματα

1. Από την καταμέτρηση του αριθμού των εικόνων ανά σχολικό εγχειρίδιο παρατηρούμε μια σταδιακή στροφή προς την κατεύθυνση της χρήσης των εικόνων στα διδακτικά εγχειρίδια, η οποία στην αρχή είναι μηδαμινή, αλλά σταδιακά παρουσιάζει αξιόλογη ποσοτική αύξηση. Η σύγκριση των αριθμών αναδεικνύει τη συντριπτική υπεροχή της εικονογράφησης στο βιβλίο Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ δημοτικού της χρονικής περιόδου 1982. Η συγκριτική εξέταση του αριθμού των εικόνων σε κάθε σχολικό εγχειρίδιο ανά χρονική περίοδο, μας αποκαλύπτει την καθυστέρηση με την οποία η χώρα μας έλαβε υπόψη της τα μηνύματα της διεθνούς πραγματικότητας, όπου από δεκαετίας έχει υιοθετηθεί η μείωση του όγκου των κειμένων προς όφελος των εικόνων, οι οποίες δεν έχουν ρόλο τυπικό και διακοσμητικό, αλλά ουσιώδες και σημαντικό στις λειτουργίες και διαδικασίες της μάθησης.¹⁹⁷ Ο Γερ. Κουστουράκης σε σχετική έρευνά του για τους συντελεστές σχέσης εικόνας – γραπτού λόγου, εικονογράφησης και χρήσης εικόνας για κάθε τύπο βιβλίου συμπεραίνει: α) ότι παρατηρείται σταδιακά μεγάλη μείωση της χρήσης του γραπτού λόγου προς όφελος των εικόνων β) αυξάνεται ο αριθμός των εικόνων για κάθε σελίδα του βιβλίου, οπότε και οι μαθητές δέχονται περισσότερα οπτικά ερεθίσματα γ) οι εικόνες αποτελούν σημαντικό και αναπόσπαστο μέρος της διδασκαλίας των επί μέρους διδακτικών ενοτήτων κυρίως για τα σχολικά εγχειρίδια Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ και ΣΤ΄ δημοτικού.¹⁹⁸

2. Η καταγραφή, ανάλυση, σύγκριση του είδους της εικόνας ανά σχολικό εγχειρίδιο μας αποκαλύπτει την αποκλειστική χρήση σχηματικών εικόνων (σκίτσα) στα βιβλία Αγωγής του Πολίτη Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης των χρονικών περιόδων 1957, 1974, 1980 και τη συντριπτική επίσης πλειοψηφία χρήσης σχηματικών εικόνων (σκίτσα) στα βιβλία Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄

¹⁹⁷ Willows, D.M. *Individual differences in distraction by pictures in a reading situation*, Journal of Educational Psychology, 1978, pp.837-842

¹⁹⁸ Κουστουράκης Γ. : «Η εικόνα στα εγχειρίδια του μαθήματος της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής της Ε΄ δημοτικού», Σύγχρονη Εκπαίδευση.τχ. 66, Αθήνα 1992, σελ.40-45

και ΣΤ΄ τάξης της χρονικής περιόδου 1982. Η προτίμηση αυτή του είδους εικόνας η οποία δεν απεικονίζει πιστά την πραγματικότητα, αλλά χαρακτηρίζεται από κάποιο βαθμό αφαίρεσης, με τονισμό ορισμένων σημείων, τα οποία θεωρούνται ως κύρια, αιτιολογείται από γνωστική άποψη καθώς οι σχηματικές εικόνες (σκίτσα) είναι περισσότερο ευπρόσληπτες στην αποκωδικοποίηση και γνωστική επεξεργασία, αφού απουσιάζει η πολυπλοκότητα των πληροφοριακών στοιχείων – ερεθισμάτων, κάτι που συμβαίνει κυρίως με την φωτογραφία.¹⁹⁹ Η οργάνωση της δομής των σχηματικών εικόνων συνίσταται από τον εγκλεισμό και την παρουσίαση των αναγκαίων, αξονικών πληροφοριακών σημείων, με αποτέλεσμα η διοχέτευση του επιδιωκόμενου μηνύματος στους μαθητές να γίνεται με ευκολότερο τρόπο και να επιτυγχάνεται η μετάδοση γνώσης με εξοικονόμηση χρόνου και προσπάθειας.²⁰⁰ Η χρήση της φωτογραφίας στα σχολικά εγχειρίδια χαρακτηρίζεται από την παντελή απουσία της από τα βιβλία Αγωγής του Πολίτη Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης των χρονικών περιόδων 1957, 1974, 1980 και την παρουσία της σε μικρά ποσοστά αναλογίας σε σύγκριση με τις σχηματικές εικόνες στα βιβλία Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης της χρονικής περιόδου 1982. Για τις φωτογραφίες ειδικοί επιστήμονες υποστηρίζουν ότι καθώς αποτελούν πιστή απεικόνιση της πραγματικότητας, είναι δυνατό με τη σωστή χρήση τους να διεγείρουν το ενδιαφέρον των μαθητών για να επιτύχουν τη συγκέντρωση της προσοχής και να διευκολύνουν τη συνολική αντίληψη και συσχέτιση των αναπαριστώμενων.²⁰¹ Ως προς την ποιότητα των εικόνων, παρατηρούμε ότι εκτός από το βιβλίο Αγωγής του Πολίτη ΣΤ΄ τάξης της χρονικής περιόδου 1957, 1974 οι εικόνες του οποίου είναι ασπρόμαυρες, στα υπόλοιπα βιβλία οι εικόνες είναι έγχρωμες με υπεροχή των εικόνων των βιβλίων Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης της χρονικής περιόδου 1982 ως προς την καθαρότητα και την ευκρίνεια του χρωματισμού τους. Σχετικές έρευνες έχουν αποδείξει ότι οι έγχρωμες εικόνες αντικειμένων είναι ταχύτερα αναγνωρίσιμες από τις αντίστοιχες ασπρόμαυρες.²⁰²

---

¹⁹⁹ Πόρποδας Κ.: *Η διαδικασία της μάθησης*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1987, σ. 134

²⁰⁰ Ostergaard A., Davidoff J.: *“Some effects of color on naming and recondition, Memory and Cognition*, vol 11, 1985, pp 579-583

²⁰¹ Βασιλόπουλος Χρ.: *Η αρχή της εποπτείας και η εφαρμογή αυτής εις την διδακτικήν πράξη*, χ.έ., Θεσσαλονίκη 1977, σ. 39

²⁰² Ζευκιλής Αρ.: *Εποπτικά μέσα διδασκαλίας*, Σιδέρης, Αθήνα 1973, σ. 51.

3. Η καταγραφή, ανάλυση, σύγκριση και μελέτη της συνθετότητας και αντιληπτότητας των εικόνων ανά σχολικό εγχειρίδιο μας αποκαλύπτει διαφοροποιήσεις ως προς το ποσοστό χρήσης τους σε κάθε χρονική περίοδο. Ειδικότερα στα βιβλία Αγωγής του Πολίτη Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης των χρονικών περιόδων 1957, 1974, 1980 υπερτερούν οι εικόνες πολλαπλής συνθετότητας και μη άμεσης αντιληπτότητας, ενώ στα βιβλία Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης δημοτικού της περιόδου 1982 υπερτερούν αντίστοιχα οι εικόνες απλής συνθετότητας και άμεσης αντιληπτότητας. Οι διαφοροποιήσεις αυτές εκφράζουν και την ουσιαστική ποσοτική και ποιοτική διαφορά χρήσης των εικόνων στα βιβλία ανά χρονική περίοδο. Τα βιβλία των περιόδων 1957, 1974, 1980 επιλέγουν κυρίως τις εικόνες πολλαπλής συνθετότητας και μη άμεσης αντιληπτότητας στοχεύοντας στην ανάπτυξη και λειτουργία ανώτερων πνευματικών διεργασιών στους μαθητές. Τα αποτελέσματα όμως είναι διαφορετικά και προκαλούν απογοήτευση. Οι μαθητές αδυνατούν να αποκωδικοποιήσουν τα πολλαπλά μηνύματα και οπτικά ερεθίσματα της εικόνας, η οποία δεν είναι άμεσα αντιληπτή. Ο προβληματισμός, ο αποπροσανατολισμός, η σύγχυση και η απογοήτευση που προκαλεί η όλη διεργασία σε συνδυασμό με την πίεση του διδακτικού χρόνου και την έλλειψη εξειδικευμένων γνώσεων των δασκάλων οι οποίοι θα κατευθύνουν, συντονίσουν και προσανατολίσουν τους μαθητές έχει ως αποτέλεσμα οι μαθητές να αρκούνται στο διακοσμητικό αισθητικό ρόλο της εικόνας και να αποφεύγουν να υπεισέλθουν στο λειτουργικό και ουσιαστικό μέρος της. Τα προβλήματα αυτά οδήγησαν στην προτίμηση των εικόνων απλής συνθετότητας και άμεσης αντιληπτότητας, ως κύρια επιλογή των βιβλίων Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης της χρονικής περιόδου 1982. Οι εικόνες αυτές διακρίνονται για την απλότητα της δομής τους, τη σταθερότητα του φωτισμού – χρωματισμού τους με τα υπόλοιπα στοιχεία της σελίδας (κείμενο). Επίσης χαρακτηρίζονται από την τυπικότητα των περιεχομένων μηνυμάτων, με σκοπό να γίνονται εύκολα αντιληπτές και να αφομοιώνονται ταχύτερα από τους μαθητές. Απαιτούν λιγότερες οφθαλμικές προσηλώσεις για την αντιληπτότητά τους καθώς έχουν μικρό σχήμα και δε χάνεται ο μαθητής στην αναζήτηση λεπτομερειών που απαιτεί η ευρύτητα του μεγέθους της εικόνας. Η λιτότητα της παρουσίασής τους διευκολύνει σημαντικά στην αποκωδικοποίηση των υπαρχόντων οπτικών ερεθισμάτων και δίνει τη δυνατότητα στους μαθητές να συσχετίσουν και συνδέσουν τα οπτικά ερεθίσματα

με τα ακουστικώς μεταδιδόμενα, δια μέσου του προφορικού λόγου. Προκαλούν το ενδιαφέρον του μαθητή και αποτελούν σημαντικό κίνητρο λειτουργίας της διαδικασίας μάθησης. Σύγχρονα ειδικά επιστημονικά πορίσματα τονίζουν ότι οι εικόνες απλής συνθετότητας και άμεσης αντιληπτότητας είναι οι πιο κατάλληλες για τα παιδιά σχολικής ηλικίας 8-12 ετών, καθώς συμπορεύονται με το αισθητικό τους κριτήριο και την πνευματική τους εξέλιξη και δυνατότητα και μπορούν να ενεργοποιήσουν τις ανώτερες πνευματικές διεργασίες που απαιτεί η διαδικασία της μάθησης (σύγκριση, συσχέτιση, ταξινόμηση, κατηγοριοποίηση, ανάλυση, ερμηνεία, συμπεράσματα, κ.ά.).

4. Η καταγραφή, ανάλυση, σύγκριση και μελέτη του βαθμού της σχέσης των εικόνων με το θέμα των διδακτικών ενοτήτων μας αποκαλύπτει επίσης σημαντικές διαφοροποιήσεις. Στα βιβλία Αγωγής του Πολίτη Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης των χρονικών περιόδων 1957, 1974, 1980 στο μεγαλύτερο αριθμό των εικόνων δεν υπάρχει συνάφεια μεταξύ των απεικονιζόμενων στοιχείων και της ύλης της διδακτικής ενότητας. Αντίθετα στα βιβλία Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης της χρονικής περιόδου 1982 υπάρχει σχεδόν ταύτιση και ευθυγράμμιση των εικόνων με το θέμα διδασκαλίας. Η ταύτιση αυτή φαίνεται να επιδρά θετικά στους μαθητές, διευκολύνοντάς τους να κατανοήσουν τα οπτικά μεταφερόμενα μηνύματα και να τα συνδέσουν με τα διδασκόμενα. Στα βιβλία Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης της χρονικής περιόδου 1982 φαίνεται ότι ελήφθησαν σοβαρά υπόψη οι θεματικές απαιτήσεις του κάθε επιμέρους ωριαίου μαθήματος. Αντίθετα στα βιβλία Αγωγής του Πολίτη Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης των χρονικών περιόδων 1957, 1974, 1980 ενισχύεται η άποψη για την πιθανότητα της τυχαίας μάλλον επιλογής των εικόνων, χωρίς την προηγούμενη εξέταση των γνωστικών προοπτικών και απαιτήσεων για την επίτευξη της μάθησης.

5. Η καταγραφή, ανάλυση, σύγκριση και μελέτη των εικόνων ανάλογα με τον τρόπο αναφοράς τους στα σχολικά εγχειρίδια μας αποκαλύπτει την παντελή απουσία άμεσης ευθείας αναφοράς και έμμεσης αναφοράς των εικόνων στο βιβλίο Αγωγής του Πολίτη ΣΤ΄ τάξης της χρονικής περιόδου 1957, 1974 και την ολοκληρωτική επιλογή της καθόλου αναφοράς στις εικόνες. Η επιλογή αυτή χαρακτηρίζει σε μεγάλο βαθμό και τις επιλογές του βιβλίου Αγωγής του Πολίτη

Ε΄ τάξης χρονικής περιόδου 1980, όπου στο μεγαλύτερο αριθμό των εικόνων δεν υπάρχει καθόλου αναφορά, για να ακολουθήσουν στην κατάταξη οι εικόνες με έμμεση αναφορά και σε ελάχιστο ποσοστό οι εικόνες με άμεση – ευθεία αναφορά. Η διαφοροποίηση ως προς τον τρόπο αναφοράς των εικόνων στα βιβλία Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης της χρονικής περιόδου 1982 είναι εντυπωσιακή. Στο σύνολο σχεδόν των εικόνων υπάρχει άμεση – ευθεία αναφορά και ακολουθούν με μικρό ποσοστό οι εικόνες με έμμεσο τρόπο αναφοράς και οι εικόνες με καθόλου αναφορά με μηδενικά σχεδόν ποσοστά. Η διαφοροποίηση αυτή μας φανερώνει ότι οι εικόνες στα βιβλία Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης της χρονικής περιόδου 1982 θεωρούνται σημαντικό και αναπόσπαστο στοιχείο για την επίτευξη της κοινωνικής και πολιτικής γνώσης. Αποτελούν βασικό εργαλείο αφόρμησης, ενεργούς συμμετοχής, επεξεργασίας των θεμάτων από τους μαθητές. Αντίθετα στα βιβλία Αγωγής του Πολίτη Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης χρονικών περιόδων 1957, 1974, 1980 ο συνολικός τρόπος αντιμετώπισης και παρουσίασης των εικόνων δημιουργεί την αίσθηση, ότι έχουν επιλεγεί και τοποθετηθεί στις σελίδες των βιβλίων έχοντας περισσότερο διακοσμητικό παρά μορφωτικό ρόλο.

6. Τα βιβλία των περιόδων 1957,1974,1980 μπορούν να χαρακτηριστούν ως προς τη μορφή τους ως «βιβλία με εικόνες», ενώ της περιόδου 1982 ως «εικονογραφημένα βιβλία». Η διαφοροποίηση τους γίνεται με βασικό κριτήριο το είδος της επικοινωνίας που επιλέγεται για την εκφορά της αφήγησης. Σύμφωνα με τον Μπενέκο στο εικονογραφημένο βιβλίο το περιεχόμενό του αποδίδεται είτε αποκλειστικά μέσω των εικόνων του είτε με τη συνδρομή του λόγου σε εναρμονισμένη αναλογία- οργανική σύνδεση γλωσσικού και εικαστικού κώδικα. Στο βιβλίο με εικόνες οι εικόνες απλώς συνοδεύουν το κείμενο, το γραπτό λόγο. Το μήνυμα του συγγραφέα έχει από την αρχή συλληφθεί με βάση το λόγο και έχει αποδοθεί αποκλειστικά με το λόγο. Η εικόνα ή το σχέδιο παρεμβάλλεται ή παρατίθεται με σκοπό να ξεκουράσει το μάτι, να ευχαριστήσει τον αναγνώστη, να κάνει το βιβλίο πιο ελκυστικό. Τα χαρακτηριστικά διάκρισης ενός εικονογραφημένου βιβλίου συμπυκνώνονται στα εξής στοιχεία: α) αποτελεί περισσότερο το μέσο έκφρασης του εικονογράφου β) παρουσιάζει αφηγηματική δομή εικόνων με συνεχή χαρακτήρα γ) τονίζεται η ακολουθία των εικόνων και όχι ο αριθμός τους δ) τα κείμενα είναι σαφή και χωρίς περιττές λεπτομέρειες ε)

αποτελεί ένα ενιαίο οπτικό και νοηματικό σύνολο. Αντίθετα τα χαρακτηριστικά των βιβλίων με εικόνες συνοψίζονται στα εξής: α) αποτελεί περισσότερο μέσο έκφρασης του συγγραφέα β) δεν παρουσιάζει ενιαία και συνεχή αφηγηματική δομή εικόνων γ) οι εικόνες υπενθυμίζουν ή τονίζουν κάποια κύρια σημεία του κειμένου δ) κυρίαρχη είναι η διακοσμητική παρά η αφηγηματική λειτουργία της εικόνας ε) κείμενο και εικονογράφηση δεν αποτελούν ένα ομοιογενές οπτικό και αφηγηματικό σύνολο.²⁰³

7. Στα βιβλία Αγωγής του Πολίτη 1957,1974,1980 επικρατεί η παραδοσιακή αντίληψη που αποζητά εικόνες και λέξεις να εργάζονται με τον ίδιο τρόπο για να μεταφέρουν ένα νόημα. Η σχέση της εικονογράφησης με το κείμενο σύμφωνα με τις σύγχρονες θεωρήσεις ορίζεται ως αφηγηματική, οι εικόνες αντανakλούν τις λέξεις του συγγραφέα, αποτελεί μια ιδιαίτερα ξεπερασμένη και εξαιρετικά φλύαρη αντίληψη εικονογράφησης. Στα βιβλία Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής 1982 επικρατεί η ερμηνευτική εικονογράφηση. Οι εικόνες επεκτείνουν το κείμενο και του προσθέτουν νέο εννοιολογικό πλούτο. Η παρατηρούμενη διάθεση ν' αποδοθεί ένας ερμηνευτικός παρά αφηγηματικός χαρακτήρας στη σύγχρονη εικονογραφική θεώρηση προφανώς συμπορεύεται με τα νέα δεδομένα στο χώρο της ψυχολογίας όσον αφορά στην ολοκλήρωση του συναισθηματικού κόσμου του παιδιού. Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζεται, η λειτουργία της φαντασίας, έχει να κάνει κυρίως με τη δημιουργία νέων μορφών καθώς και με νέα, πρωτότυπα προϊόντα που έχουν κοινωνική σημασία.

8. Η εικόνα δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται αποκλειστικά και μόνον ως περιγραφική απεικόνιση και «οπτική επανάληψη» ενός γεγονότος, η διήγηση του οποίου έχει ήδη προηγηθεί, αλλά κυρίως ως αφετηρία για τη διατύπωση ερωτήσεων και την πρόκληση προβληματισμού. Η εικόνα πρέπει όχι μόνο να έχει άμεση σχέση με το περιεχόμενο της διδασκαλίας, αλλά και να προκαλεί το μαθητή να λειτουργήσει δημιουργικά για την αποκωδικοποίησή της, συγκεντρώνοντας τις πληροφορίες που κρίνονται απαραίτητες για την κατανόησή της. Τόσο το συνοδευτικό κείμενο όσο και οι οδηγίες που προσφέρονται για την επεξεργασία της εικόνας πρέπει να αποβλέπουν όχι τόσο

---

²⁰³ Μπενέκος Α.: « Το εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο: ζητήματα και προβλήματα», Διαβάζω,τχ. 94,s.34-40

στην πληροφόρηση σχετικά με τα απεικονιζόμενα πρόσωπα ή γεγονότα, αλλά στον προβληματισμό του μαθητή και στην ποιοτική προσέγγιση της εικόνας. Σύμφωνα με τον Κομένιο η αποτελεσματικότητα της εικόνας εξαρτάται μεταξύ άλλων και από την ποιότητα επεξεργασίας της.²⁰⁴ Μέσω της αντιπαράθεσης αυτής αναπτύσσεται και καλλιεργείται η κριτική και δημιουργική σκέψη του μαθητή. Ένα έργο τέχνης «μιλάει» στον θεατή και περιμένει από αυτόν να «ακούσει» το μήνυμά του. Το έργο τέχνης μπορεί να εξετασθεί σαν προϊόν μιας δοσμένης κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά και σαν μαρτυρία πάνω στην κατάσταση που το δημιούργησε. Η διπλή αυτή υπόσταση του έργου σαν «μαρτυρούν» και «μαρτυρούμενο», αποτελεί τον παράγοντα που καθορίζει την ειδικότητα της θέσης ενός έργου τέχνης μέσα σε κάποιο κοινωνικό πλαίσιο. Για να μπορέσουμε ν' ανιχνεύσουμε τις άκρες συνέπειες των σχέσεων της μονάδας προς το έργο, θα χρειαστεί ίσως να το δούμε ως ποιο σημείο το προϊόν μιας δοσμένης κοινωνικής δομής μπορεί να έχει επιπτώσεις πάνω στις συνειδήσεις, που μπορούν να επιδράσουν στη διαμόρφωση κάποιου ιδεολογικού πλέγματος μέσα στην εξελικτική πορεία που σημειώνουν οι δομές σε κάποια εποχή.²⁰⁵

9. Τα σχολικά βιβλία δείχνουν να αγνοούν ή τουλάχιστον να μην παίρνουν υπόψη τους τόσο τα ερευνητικά δεδομένα όσο και σχεδόν όλη την προβληματική σχετικά με την χρησιμοποίηση της εικόνας κατά τη διδασκαλία. Οι συγγραφείς δεν δίνουν την ανάλογη προσοχή στην εικόνα, θεωρώντας αυτήν απλό συμπλήρωμα του κειμένου και διακοσμητικό στοιχείο του βιβλίου. Αποτέλεσμα αυτής της στάσης είναι να μην εφαρμόζονται από τα σχολικά βιβλία συγκεκριμένα κριτήρια κατά την επιλογή των εικόνων και να μην εξασφαλίζονται οι αναγκαίες προϋποθέσεις για την αποτελεσματική χρησιμοποίησή τους κατά τη διδασκαλία. Έτσι αυτά δεν προσφέρουν παρά πολύ περιορισμένες δυνατότητες για την αξιοποίηση της εικόνας ως πηγής, από την οποία μπορούν να προκύψουν όχι μόνο γνωστικές πληροφορίες, αλλά και στοιχεία που θα βοηθήσουν στην αντικειμενικότερη προσέγγιση και στη πληρέστερη κατανόησή τους. Η χαλαρή σύνδεση της εικόνας με το κείμενο επιβεβαιώνει ότι τα σχολικά βιβλία δεν αντιμετωπίζουν την εικόνα ως πηγή και ως μέσο για την πρόκληση

---

²⁰⁴ Comenius J.A. : *Orbis Sensualium Pictus*, Νυρεμβέργη 1657, [Nachdruck : Ντόρτμουντ 1978 (Harenberg)], s.120

²⁰⁵ Πετρής Γ.: *Λαϊκή ζωγραφική...*,ό.π.,σ.16

προβληματισμού και διαλόγου. Πέρα από την απουσία της στενής και άμεσης σύνδεσης των εικόνων με τα απεικονιζόμενα γεγονότα απουσιάζει και η γενικότερη σύνδεσή του με το πνεύμα και τις συνθήκες της εποχής, οι οποίες ασφαλώς είναι αναγνώσιμες σε αυτές. Ο διαχωρισμός τους εμποδίζει την κατανόηση όχι μόνο του περιεχομένου της συγκεκριμένης εικόνας αλλά και του ίδιου του γεγονότος που απεικονίζεται σε αυτό. Εξάλλου ο διαχωρισμός του έργου από την εικαστική του διατύπωση και η ανεξάρτητη επεξεργασία τους οδηγεί στα ίδια αρνητικά αποτελέσματα.²⁰⁶

10. Τα βιβλία για το δάσκαλο, παρά τη θετική συμβολή τους στο γενικότερο σχεδιασμό της διδασκαλίας, δεν προσφέρουν παρά αποσπασματικές γνώσεις και πληροφορίες, οι οποίες στις περισσότερες περιπτώσεις θα μπορούσαν να περιληφθούν στα σχολικά βιβλία. Απουσιάζουν οποιεσδήποτε υποδείξεις για τη δημιουργική προσέγγιση των εικόνων. Σε ορισμένες περιπτώσεις τα βοηθήματα αυτά επιμένουν σε πληροφορίες που είναι περιττές, ενώ δεν καταβάλλουν καμία προσπάθεια για να προσφέρουν ερεθίσματα για προβληματισμό. Παιδαγωγικές προκαταλήψεις και μονομερείς αξιολογικές κρίσεις περιορίζουν ακόμη και σήμερα τη δυναμική της εικονογράφησης, παρά τις νέες θεωρητικές προσεγγίσεις και πρακτικές που σημειώνονται σε διεθνές επίπεδο. Η δυναμική της εικονογράφησης στην Ελλάδα φαίνεται να αποτελεί το μεταίχμιο ανάμεσα σε δύο αντίθετες εικονογραφικές πρακτικές: μιας καινοφανούς εικονογραφικής σύνταξης και μιας συμβατικής εικονογραφικής παράδοσης, η οποία όμως φθίνει απέναντι στη διάθεση για νεωτεριστικούς χειρισμούς από μέρους ενός νέου καλλιτεχνικού δυναμικού.²⁰⁷

11. Από τη σύγκριση όλων των παραπάνω στοιχείων των εικόνων που βρίσκονται στα βιβλία Αγωγής του Πολίτη Ε' και ΣΤ' τάξης χρονικών περιόδων 1957, 1974, 1980, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε' και ΣΤ' τάξης της χρονικής περιόδου 1982 καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι τα βιβλία Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε' και ΣΤ' τάξης της χρονικής περιόδου 1982 υπερέχουν ως προς την εικονογράφησή τους σε ποσοτικό και ποιοτικό επίπεδο από τα βιβλία Αγωγής του Πολίτη Ε' και ΣΤ' τάξης χρονικών περιόδων 1957, 1974, 1980. Η

²⁰⁶ Βρεττός Ι.: *Εικόνα και σχολικό εγχειρίδιο*, χ.έ., Αθήνα 1999, σ.121

²⁰⁷ Ασωνίτης Π.: *Η εικονογράφηση στο σχολικό βιβλίο...*, ό.π., σ. 104

ποσοτική και ποιοτική αναβάθμιση αποτελεί μια προσπάθεια προσαρμογής τους στα διεθνή δεδομένα. Η προσαρμογή αυτή γίνεται με μεγάλη καθυστέρηση και δεν είναι δυνατόν να παρακολουθήσει τις σύγχρονες κοινωνικό-πολιτικές, οικονομικές και πολιτιστικές απαιτήσεις – μεταβολές της διεθνούς αλλά κυρίως της ελληνικής πραγματικότητας.

6. ΑΝΑΛΥΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΔΑΣΚΑΛΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ Ε΄ ΚΑΙ ΣΤ΄ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ.

Τα βιβλία για το δάσκαλο αποτελούν φυσικό προϊόν ανάπτυξης και υλοποίησης της εκπαιδευτικής πολιτικής, όπως αυτή εκφράζεται από το σύνταγμα, τους νόμους και τα προεδρικά διατάγματα, το αναλυτικό πρόγραμμα και τα σχολικά βιβλία Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής για τους μαθητές. Βρίσκονται σε μια αλληλένδετη διασύνδεση με το αναλυτικό πρόγραμμα και τα βιβλία των μαθητών. Αποτελούν σύμφωνα με τους συγγραφείς τους εργαλεία υποδείξεων και ερμηνειών του πνεύματος συγγραφής των ενοτήτων, παρέχουν κατευθυντήριες οδηγίες αντιμετώπισης ερωτημάτων – συζητήσεων με τελικό στόχο την επίτευξη των επιδιωκόμενων συμπερασμάτων. Οι οδηγίες αυτές αποτελούν τον πυρήνα σκέψης του δασκάλου για δράση, σύμφωνα με τις γενικές διδακτικές αρχές.²⁰⁸ Η διδασκαλία των διδακτικών ενοτήτων υλοποιείται σε τρία στάδια:

1. Τη δημιουργία προβληματικής κατάστασης.
2. Την προσπάθεια να δώσουμε απάντηση με υποθέσεις και έρευνα της πραγματικότητας.
3. Την παραπέρα εξέταση του θέματος και θεώρησή του από διαφορετικές οπτικές γωνίες.

Η επιτυχία του όλου σχεδιασμού διδασκαλίας του μαθήματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής εδράζεται σε δύο καίριους παράγοντες.

- α. Την υλοποίηση των στόχων που αναγράφονται πάνω από κάθε σχέδιο ανάπτυξης των διδακτικών ενοτήτων.
- β. Το δάσκαλο, ο οποίος θα πρέπει σε όλη τη διάρκεια του μαθήματος να επιδιώκει στην υλοποίηση των στόχων, συμβουλευόμενος και τηρώντας πιστά τις διδακτικές οδηγίες.

---

²⁰⁸ ΥΠΕΠΘ: *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, βιβλίο για το δάσκαλο Ε΄ δημοτικού*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1993, σ. 8

Η επικέντρωση της βαρύτητας και του ενδιαφέροντος των ιθυνόντων στους στόχους των διδακτικών ενοτήτων και στο δάσκαλο ως βασικούς παράγοντες υλοποίησης του σχεδιασμού και επίτευξης των ειδικών στόχων μάθησης, λειτουργεί ως ακριβή πυξίδα προσανατολισμού και καθοριστικό κριτήριο για την επιλογή των στοιχείων που θα αναλυθούν στα βιβλία για το δάσκαλο Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης δημοτικού.

Η ερευνητική διεργασία ανάλυσης περιλαμβάνει:

- α. Ανάλυσης όλων των διδακτικών στόχων που περιέχονται στα βιβλία για το δάσκαλο.
- β. Ανάλυση όλων των οδηγιών και εντολών που απευθύνονται προς το δάσκαλο.

Η ανάλυση των διδακτικών στόχων των θεματικών ενοτήτων περιλαμβάνει:

- α. Καταγραφή όλων των διδακτικών στόχων που υπάρχουν στα βιβλία για το δάσκαλο Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ και ΣΤ΄ δημοτικού.
- β. Κατηγοριοποίηση, κατάταξη των διδακτικών στόχων σε ομοιογενείς κατηγορίες ανάλυσης.
- γ. Ποσοτική ανάλυση των διδακτικών στόχων ανά κατηγορία κατάταξής τους.
- δ. Σύγκριση των διδακτικών στόχων ανά κατηγορία κατάταξης και εξαγωγή του μέσου όρου εμφάνισής τους στα δύο βιβλία για το δάσκαλο.
- ε. Εξαγωγή συμπερασμάτων με βάση τα στοιχεία της ποσοτικής ανάλυσης.
- στ. Ποιοτική ανάλυση, κριτική των αποτελεσμάτων της έρευνας.

Η ανάλυση των αναφορών προς το δάσκαλο, ως παράγοντα υλοποίησης και επίτευξης των διδακτικών στόχων των διδακτικών ενοτήτων περιλαμβάνει:

- α. Καταγραφή, κατάταξη όλων των οδηγιών, υποδείξεων, δράσεων και επιδιώξεων, που απευθύνονται προς το δάσκαλο.
- β. Ποιοτική ανάλυση των καταγραφέντων στοιχείων, εξαγωγή συμπερασμάτων, κριτική θεώρηση του ρόλου του δασκάλου στη διαδικασία μάθησης.

Η ερευνητική διεργασία κρίνεται απαραίτητο να επεκταθεί και στους εκπαιδευτικούς σκοπούς του αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής. Η ανάγκη αυτή προκύπτει από το γεγονός ότι οι εκπαιδευτικοί σκοποί του αναλυτικού προγράμματος αποτελούν τη βάση προσδιορισμού και δημιουργίας των διδακτικών στόχων. Απηχούν το ιδεολογικό, φιλοσοφικό και κοινωνιολογικό υπόβαθρο του κράτους και εκφράζουν την εκπαιδευτική πολιτική, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή και εφαρμόζεται από τους διαχειριστές της εξουσίας. Οι γενικοί εκπαιδευτικοί σκοποί του αναλυτικού προγράμματος μετατρέπονται στη συνέχεια σε στόχους της διδακτικής διαδικασίας των μαθημάτων. Η ανάλυση των εκπαιδευτικών σκοπών του αναλυτικού προγράμματος, μας προσφέρει τη δυνατότητα εξαγωγής έγκυρων συμπερασμάτων ως προς το βαθμό σύγκλισης ή διαφοροποίησης των επιλογών της εκπαιδευτικής ηγεσίας κατά τη μετάβασή τους από το ένα επίπεδο υλοποίησης στο άλλο, αποκαλύπτει τις πραγματικές προθέσεις και προτεραιότητες του όλου σχεδιασμού στα αντίστοιχα στάδια προγραμματικής έκφρασης και οριστικής αποτύπωσής της σε σκοπούς και στόχους.

Η ανάλυση των εκπαιδευτικών σκοπών του αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής περιλαμβάνει:

- α. Καταγραφή όλων των εκπαιδευτικών σκοπών που υπάρχουν στο αναλυτικό πρόγραμμα Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής.
- β. Κατηγοριοποίηση, κατάταξη των εκπαιδευτικών σκοπών σε ομοιογενείς κατηγορίες.
- γ. Ποσοτική ανάλυση των εκπαιδευτικών σκοπών ανά κατηγορία κατάταξής τους.
- δ. Σύγκριση των αποτελεσμάτων της ποσοτικής ανάλυσης των εκπαιδευτικών σκοπών του αναλυτικού προγράμματος με τα αποτελέσματα της ποσοτικής ανάλυσης των διδακτικών στόχων των βιβλίων για το δάσκαλο.
- ε. Εξαγωγή συμπερασμάτων, κριτική θεώρηση των αποτελεσμάτων της σύγκρισης.

Η επεξεργασία των δεδομένων της έρευνας γίνεται με την επιλογή χρήσης προσέγγισης συνδυασμού ποσοτικής και ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου για την καταγραφή, κατάταξη, σύγκριση και εξαγωγή

συμπερασμάτων ως προς τους εκπαιδευτικούς σκοπούς, τους διδακτικούς στόχους και το ρόλο του δασκάλου στη διαδικασία μάθησης.

Η συνδυασμένη χρήση μεθοδολογικών εργαλείων υλοποίησης της έρευνας, κρίνεται απαραίτητη για τη διεπιστημονική κάλυψη όλων των παραγόντων που υπεισέρχονται στη διαδικασία και την αποκάλυψη της ιδιαίτερης σχέσης και επιρροής τους στη διαμόρφωση και επίτευξη των σκοπών και στόχων.

6.1. Διδακτικοί στόχοι θεματικών ενοτήτων βιβλίων για το δάσκαλο Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ και ΣΤ΄ Δημοτικού

6.1.1. Καταγραφή διδακτικών στόχων θεματικών ενοτήτων

Όλοι οι διδακτικοί στόχοι των θεματικών ενοτήτων καταγράφηκαν σε ξεχωριστές καρτέλες ανάλυσης. Η διαδικασία δεν παρουσίασε κανένα πρόβλημα, καθώς οι διδακτικοί στόχοι βρίσκονται γραμμένοι στην αρχή κάθε θεματικής ενότητας και είναι εύκολα διακριτοί μεταξύ τους με αλφαβητική ιεράρχηση. Με την ολοκλήρωση της καταγραφής έγινε η καταμέτρηση των καρτελών, ο αριθμός των οποίων αντιστοιχούσε και στους διδακτικούς στόχους. Συνολικά καταμετρήθηκαν 90 καρτέλες και η κατανομή τους ανά βιβλίο για το δάσκαλο έχει ως εξής:

A/A	BIBLIA ΓΙΑ ΤΟ ΔΑΣΚΑΛΟ	ΚΑΡΤΕΛΕΣ – ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ
1	Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε΄ Δημοτικού	38
2	Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ΄ Δημοτικού	52
	ΣΥΝΟΛΟ	90

6.1.2. Κατηγοριοποίηση, κατάταξη των διδακτικών στόχων σε ομοιογενείς κατηγορίες ανάλυσης

Απαραίτητη προϋπόθεση και προαπαιτούμενο υλοποίησης του δεύτερου σταδίου της ερευνητικής διαδικασίας αποτελεί η ταξινόμηση των διδακτικών στόχων ανάλογα με το είδος μάθησης που εμπεριέχουν και η επιλογή του κριτηρίου κατάταξης των διδακτικών στόχων στις κατηγορίες ταξινόμησης.

Για την ταξινόμηση των διδακτικών στόχων σε κατηγορίες μάθησης κρίνεται απαραίτητο να γίνει αναδίφηση στα πορίσματα και τις έρευνες της διεθνούς βιβλιογραφίας. Η σύγχρονη επιστημονική αντίληψη και παγκόσμια πρακτική έχουν καθιερώσει ως ιδανικότερη επιλογή την ταξινόμηση των διδακτικών στόχων σε τέσσερις περιοχές ή τομείς μάθησης: 1) το γνωστικό τομέα 2) το συναισθηματικό 3) τον ψυχοκινητικό και 4) το συμμετοχικό. Η ταξινόμηση αυτή αποτελεί συνδυασμένη αποδοχή και συγκερασμό των θέσεων που έχουν εκφραστεί από τους δύο πιο καταξιωμένους επιστήμονες στον τομέα αυτό, Bloom²⁰⁹ και Gagne²¹⁰. Όλες οι σχετικές έρευνες έχουν πραγματοποιηθεί με την υιοθέτηση και εφαρμογή της παραπάνω ταξινόμησης, γνωστής και ως ταξινομίας.

Ο γνωστικός τομέας αναφέρεται στις δεξιότητες που αποκτά ο μαθητής από τη διδασκαλία των μαθημάτων (ικανότητα να αναφέρει ορισμένες πληροφορίες για γεγονότα ή αντικείμενα, αντιμετώπιση προβληματικών καταστάσεων, κρίση, κ.α.). Ο συναισθηματικός τομέας αναφέρεται στις συγκινησιακής μορφής δυνατότητες και ανταποκρίσεις των μαθητών, στις στάσεις, στις αξίες, στα ενδιαφέροντά του και στις εκτιμήσεις του. Ο ψυχοκινητικός τομέας αφορά τις κινητικές ή φυσικές ανταποκρίσεις των μαθητών, οι οποίες πραγματοποιούνται κατά την εκτέλεση ορισμένων λειτουργιών ή ανάλογων δραστηριοτήτων (εκμάθηση διαφόρων ρόλων). Ο συμμετοχικός τομέας περιλαμβάνει δημιουργικές δεξιότητες, όπως η λήψη αποφάσεων, καθώς και άλλες δεξιότητες που αφορούν την αξία πραγμάτων ή αγαθών.²¹¹

Η αριθμητική παρουσίαση των τομέων ταξινόμησης των διδακτικών στόχων αντιπροσωπεύει και την κατάταξή τους σε επίπεδα σπουδαιότητας, με κατώτερη κατάταξη στο γνωστικό τομέα και ανώτερη κατάταξη στο συμμετοχικό τομέα. Η δημιουργία κάθε τομέα συμπεριλαμβάνει απαραίτητα τις δεξιότητες, ικανότητες, δυνατότητες όλων των στοιχείων που ενυπάρχουν στους προηγούμενους τομείς. Η ταξινόμηση των διδακτικών στόχων στις κατηγορίες μάθησης, έγινε με βασικό κριτήριο τις δεξιότητες, ανταποκρίσεις, δραστηριότητες

---

²⁰⁹ Bloom B.S.: *Taxonomy of educational objectives: Handbook 1, Cognitive Domain*, Νέα Υόρκη, McKay David Co. Inc., 1956, s. 72-78

²¹⁰ Gagne R.M.: *"The implications of instructional objectives for learning"*, Qo Lindvall G.M., Educational Objectives, Pittsburgh, Pa., University of Pittsburg Press, 1964, s. 85-92.

²¹¹ Φλουρής Γ.: *Αναλυτικά προγράμματα για μια νέα εποχή στην εκπαίδευση*, Γρηγόρης, Αθήνα 2000, s. 119-120.

που ορίζουν και επιδιώκουν από τους μαθητές μέσα από τη δήλωσή τους, η οποία κυρίως δηλώνεται με το ρήμα ή τα ρήματα που εμπεριέχουν.

Σε όλες τις καρτέλες ανάλυσης όπου έχουν καταγραφεί οι διδακτικοί στόχοι ανεβρέθηκε και υπογραμμίστηκε το ρήμα. Ακολούθησε η καταγραφή των ρημάτων και η εύρεση του τομέα μάθησης που εμπεριέχουν σύμφωνα με την ενέργεια που δηλώνουν και τις δραστηριότητες που απαιτούν. Στις περιπτώσεις όπου σε ένα διδακτικό στόχο υπάρχουν περισσότερα ρήματα, γίνεται καταγραφή όλων των ρημάτων, ταξινομούνται οι αναφορές που δηλώνουν τα ρήματα σε ανάλογους τομείς μάθησης και τελικά επιλέγεται ο τομέας μάθησης μεγαλύτερης σπουδαιότητας, ο οποίος εμπεριέχει και όλους τους άλλους τομείς μάθησης.

Η διαδικασία ταξινόμησης των διδακτικών στόχων σε τομείς μάθησης με αποκλειστική χρήση του ρήματος, αποδεικνύεται ιδιαίτερα δύσκολη, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που σε ένα διδακτικό στόχο υπάρχουν ταυτόχρονα πολλά ρήματα. Ελλοχεύει ο κίνδυνος παραπλάνησης και κατάταξης ορισμένων διδακτικών στόχων σε διαφορετικούς τομείς μάθησης απ' ότι πραγματικά αντιπροσωπεύουν και δηλώνουν.

Για την αντιμετώπιση αυτής της δυσλειτουργίας κρίθηκε απαραίτητο να ενισχυθούν περαιτέρω τα κριτήρια επιλογής και κατάταξης των διδακτικών στόχων. Ως ενισχυτικό και συμπληρωματικό κριτήριο επιλέχθηκε η συντακτική δομή και το εννοιολογικό περιεχόμενο του διδακτικού στόχου.²¹²

Η σπουδαιότητα του δεύτερου σταδίου της έρευνας και ο βαθμός δυσκολίας του επέβαλε η ταξινόμηση κάθε διδακτικού στόχου σε τομείς μάθησης να γίνεται μετά από συνεχείς, έντονες, επαναλαμβανόμενες αναγνώσεις και αναλύσεις του ρήματος, της συντακτικής δομής και του εννοιολογικού τους περιεχομένου. Για να αποφευχθεί ο κίνδυνος να υπεισέλθει το υποκειμενικό στοιχείο κρίσης των διδακτικών στόχων, η διαδικασία αυτή έγινε με τη συνδρομή πέντε δασκάλων, οι οποίοι έχουν διδάξει το μάθημα Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής σύμφωνα με τις οδηγίες των βιβλίων για το δάσκαλο τουλάχιστον πάνω από μια εξαετία. Οι 90 καρτέλες καταγραφής και ανάλυσης των διδακτικών στόχων μοιράστηκαν ταυτόχρονα σε έξι αντίτυπα και ο κάθε δάσκαλος

---

²¹² Χέλμης Σ.: *Ανάλυση του προγράμματος και των διδακτικών υλικών του μαθήματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής*, Γρηγόρης, Αθήνα 2004, σ. 98.

προχώρησε στην κατάταξη των στόχων σε τομείς μάθησης, σύμφωνα με τα κριτήρια που έχουν επιλεγθεί και έχουν επεξηγηθεί. Με την ολοκλήρωση της κατάταξης των στόχων έγινε η σύγκρισή τους για να εντοπισθεί ο βαθμός συμφωνίας τους ή διαφωνίας τους. Όλοι οι διδακτικοί στόχοι είχαν ταξινομηθεί σε τομείς μάθησης, δεν υπήρχε κανένας στόχος, ο οποίος δεν είχε ταξινομηθεί λόγω ασάφειας του ρήματος ή της εννοιολογικής και συντακτικής δομής της πρότασης του στόχου. Στο σύνολο των 90 στόχων παρατηρήθηκε διαφωνία ως προς την κατάταξή τους σε τομείς μάθησης σε 8 στόχους. Η διαφωνία αυτή προέκυψε μεταξύ δύο δασκάλων σε 3 στόχους, τριών δασκάλων σε 4 στόχους και τεσσάρων δασκάλων σε 1 στόχο. Ακολούθησε διάλογος με παρουσίαση των επιχειρημάτων με βάση τα οποία έγινε η κατάταξη των στόχων, εντοπισμός του βαθμού διαφοροποίησης και τελική συμφωνία και αποδοχή από όλους ως προς την κατάταξή τους σε ομοιογενείς τομείς μάθησης.

Ο μεγάλος αριθμός συμφωνίας όλων των δασκάλων ως προς την κατάταξη των διδακτικών στόχων σε τομείς μάθησης (82 από τους 90) ποσοστό 91% περίπου, αποδεικνύει την επιτυχία επιλογής των κριτηρίων ανάλυσης και αναδεικνύει την εγκυρότητα των αποτελεσμάτων της, η οποία απαιτεί οι διάφοροι ερευνητές μέσα από τις ίδιες συνθήκες να καταλήγουν στα ίδια αποτελέσματα.

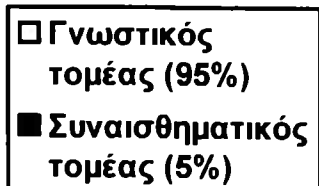
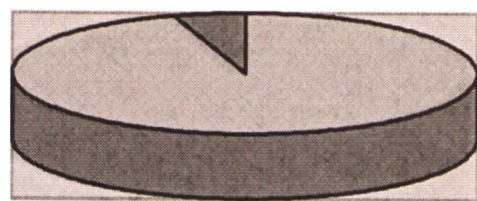
6.1.3. Ποσοτική ανάλυση των διδακτικών στόχων ανά κατηγορία κατάταξής τους

1. ΒΙΒΛΙΟ ΓΙΑ ΤΟ ΔΑΣΚΑΛΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ Ε΄ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ.

Α/Α	ΤΟΜΕΙΣ ΜΑΘΗΣΗΣ	ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ	
		ΑΡΙΘΜΟΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ (%)
1	ΓΝΩΣΤΙΚΟΣ	36	(95%)
2	ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΟΣ	2	(5%)
3	ΨΥΧΟΚΙΝΗΤΙΚΟΣ	0	-
4	ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΟΣ	0	-
	ΣΥΝΟΛΟ	38	(100%)

(Βλέπε Παράρτημα Γ΄, ενότητα II, σελ. 299)

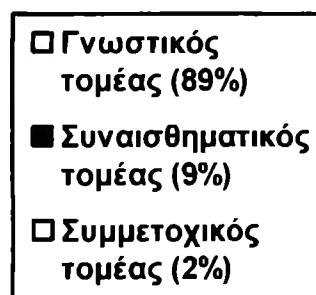
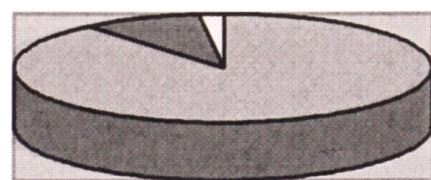

2. ΒΙΒΛΙΟ ΓΙΑ ΤΟ ΔΑΣΚΑΛΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΣΤ' ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ.

Α/Α	ΤΟΜΕΙΣ ΜΑΘΗΣΗΣ	ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ	
		ΑΡΙΘΜΟΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ (%)
1	ΓΝΩΣΤΙΚΟΣ	46	(89%)
2	ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΟΣ	5	(9%)
3	ΨΥΧΟΚΙΝΗΤΙΚΟΣ	0	-
4	ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΟΣ	1	(2%)
	ΣΥΝΟΛΟ	52	(100%)

(Βλέπε Παράρτημα Γ' ενότητα II, σελ. 299)

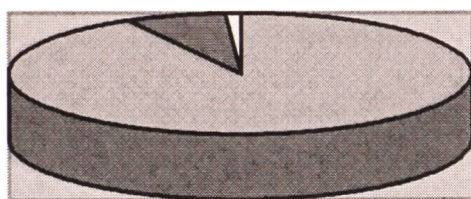
6.1.4 Σύγκριση των διδακτικών στόχων βιβλίων για το δάσκαλο

ΒΙΒΛΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΔΑΣΚΑΛΟ	ΤΟΜΕΙΣ ΜΑΘΗΣΗΣ	ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ			
		ΑΡΙΘΜΟΣ		ΠΟΣΟΣΤΟ (%)	
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ Ε' ΚΑΙ ΣΤ' ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΓΝΩΣΤΙΚΟΣ	36	46	(95%)	(89%)
	ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΟΣ	2	5	(5%)	(9%)
	ΨΥΧΟΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ	0	0	-	-
	ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΟΣ	0	1	-	(2%)
	ΣΥΝΟΛΟ	38	52	(100%)	(100%)

6.1.5. Εξαγωγή του μέσου όρου εμφάνισης των διδακτικών στόχων ανά τομέα μάθησης στα βιβλία για το δάσκαλο

ΒΙΒΛΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΔΑΣΚΑΛΟ	ΤΟΜΕΙΣ ΜΑΘΗΣΗΣ	ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ	
		ΑΡΙΘΜΟΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ (%)
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ Ε' ΚΑΙ ΣΤ' ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΓΝΩΣΤΙΚΟΣ	$(36+46):2=41$	$(95+89):2=92\%$
	ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΟΣ	$(2+5):2=3,5$	$(5+9):2=7\%$
	ΨΥΧΟΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ	-	-
	ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΟΣ	$(0+1):2=0,5$	$(0+2):2=1\%$
ΣΥΝΟΛΟ		$(39+54):2=46$	$(100+100):2=100\%$

☐	Γνωστικός τομέας (92%)
☒	Συναισθηματικός τομέας (7%)
☐	Συμμετοχικός τομέας (1%)

6.1.6. Συμπεράσματα

Η ποσοτική ανάλυση των διδακτικών στόχων ανά τομέα μάθησης μας οδηγεί στα παρακάτω συμπεράσματα.

1. Κυρίαρχος τομέας μάθησης και στα δύο βιβλία για το δάσκαλο Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής αναδεικνύεται ο γνωστικός τομέας. Η παρουσία του γνωστικού τομέα προσλαμβάνει συντριπτικές διαστάσεις ποσοτικής υπεροχής και σχεδόν ταυτίζεται με τη μοναδική και απόλυτη επιλογή έκφρασης των διδακτικών στόχων, τους οποίους καλούνται να κατακτήσουν οι μαθητές με τη διδασκαλία του μαθήματος της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής.
2. Η παρουσία του συναισθηματικού τομέα περιορίζεται σε πολύ μικρά ποσοστά. Τα συναισθήματα και οι συγκινήσεις που αναμένεται να προκαλέσει ένας τόσο μεγάλος όγκος γνωστικών στοιχείων, είναι αδύνατον να καλυφθούν μέσα από την ελάχιστη παρουσία διδακτικών στόχων συναισθηματικού

τομέα. Η ισόρροπη ανάπτυξη των μαθητών απαιτεί την αρμονική συνεργασία των τομέων γνώσης και συναισθήματος, ιδιαίτερα για τη διδασκαλία εννοιών και θεσμών που θα διαμορφώσουν και συγκροτήσουν τη μελλοντική συνύπαρξή τους ως ενεργά μέλη κοινωνικών και πολιτικών διαδικασιών.

3. Απουσιάζουν εντελώς διδακτικοί στόχοι μάθησης και ανάπτυξης των ψυχοκινητικών ιδιοτήτων των μαθητών. Η έλλειψη αυτή έρχεται σε αντίθεση με την ιδιαίτερη ψυχοσύνθεση και την έμφυτη κινητικότητα που χαρακτηρίζει τους μαθητές σ' αυτό το στάδιο ηλικιακής τους ανάπτυξης. Η απουσία αυτή δε δίνει τη δυνατότητα στους μαθητές να αναπτύξουν και εκφράσουν τις ιδιαίτερες κλίσεις και ικανότητές τους, στοιχεία απαραίτητα για τη δόμηση της προσωπικότητάς τους και την επιτέλεση του μελλοντικού τους ρόλου.
4. Οι διδακτικοί στόχοι μάθησης συμμετοχικού τομέα ενυπάρχουν σε μηδαμινά έως ανύπαρκτα ποσοστά. Ο ανώτερος τομέας μάθησης στον οποίο πρέπει να συγκλίνει η εκπαιδευτική διαδικασία, δεν αποτελεί επιλογή του κυρίαρχου πολιτικού κατεστημένου. Η επικέντρωση του ενδιαφέροντος στρέφεται στη συσσώρευση πληροφοριών και γνώσεων, τη διαμόρφωση και αποδοχή κανόνων, αντί της ουσιαστικής εκπαίδευσης των μαθητών στην ανάπτυξη των δεξιοτήτων και τη λήψη αποφάσεων για το αξιακό σύστημα ένταξης και συμμετοχής τους.

6.1.7 Ανάλυση, σχολιασμός των αποτελεσμάτων της έρευνας

Η καταγραφή, κατάταξη, ποσοτική ανάλυση των διδακτικών στόχων συγκρινόμενη με τη φιλοσοφία σύνταξης των διδακτικών υλικών, η οποία βρίσκεται διατυπωμένη στα εισαγωγικά κεφάλαια των βιβλίων για το δάσκαλο Ε' και ΣΤ' τάξης δημοτικού, είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική ως προς τη συμπίεση ή τη διαφοροποίηση των φιλοσοφικών ιδεολογικών προθέσεων και της υλοποίησης, έκφρασής τους σε διδακτικούς στόχους. Η ιδεολογική πρόθεση και η υλοποίηση είναι ενιαία, καθώς οι συντάκτες είναι οι ίδιοι και τα βιβλία πρέπει να απηχούν το πνεύμα σύνταξης του αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής.

Η συντριπτική υπεροχή των διδακτικών στόχων που απευθύνονται στο γνωστικό τομέα μάθησης, δεν αιτιολογείται σε καμία περίπτωση από τις υποδείξεις, ερμηνείες, αναλύσεις των ίδιων των συγγραφέων τους, οι οποίοι τονίζουν: «*Το μάθημα δεν έχει ένα ορισμένο γνωστικό υλικό – αποκρυσταλλωμένη*

γνώση».²¹³ «Το βιβλίο του μαθητή δεν είναι βιβλίο παροχής συγκεκριμένων γνώσεων μόνο».²¹⁴ «Η διδασκαλία δεν πρέπει να αποβλέπει στη συσσώρευση γνώσεων, γιατί αυτές αλλάζουν».²¹⁵

Η διαφοροποίηση και παρέκκλιση είναι εντυπωσιακή, αν λάβουμε υπόψη μας ότι σε ένα κείμενο τριών σελίδων, όπου αναπτύσσονται οι επιδιώξεις του μαθήματος υπάρχουν τρεις αναφορές των συγγραφέων, οι οποίες τονίζουν ότι ο γνωστικός τομέας μάθησης δεν αποτελεί προτεραιότητα επιλογής, τουναντίον πρέπει να αποφεύγεται η συσσωρευμένη προσφορά έτοιμων γνώσεων. Η παιδευτική διαδικασία όμως δεν ολοκληρώνεται την ώρα της εκμάθησης, αλλά όταν η γνώση, η θεωρία γίνεται πράξη. Η γνωστική διαδικασία δεν αποτελεί μια στιγμή αυτόνομη και ανεξάρτητη από τη φάση «εφαρμογής» της. Η πράξη αποτελεί την αρχή και το τέλος κάθε γνωστικής διαδικασίας. Από αυτήν εξαρτάται, σ' αυτή στοχεύει και αυτή είναι που αποτελεί μοναδικό κριτήριο αλήθειας της γνώσης. Η εκπαίδευση πρέπει να διαμεσολαβεί στη διαδικασία ενοποίησης ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη. Αποτελεί κριτική διαδικασία που έχει στο επίκεντρό της το πρόβλημα της μετατροπής των ιδεών σε υλική δύναμη. Στο πλαίσιο αυτό νοείται ως η διαμεσολάβηση με την οποία ο άνθρωπος, κατανοώντας όλο και περισσότερο τη σχέση του με την πραγματικότητα, γίνεται ικανός να επενεργήσει πάνω της, αναπαράγοντάς την ή αλλάζοντάς την. Απόρροια αυτής της συλλογιστικής πρέπει να είναι η θεώρηση του σχολείου, των εκπαιδευτικών μηχανισμών γενικότερα, ως της θεσμικής έκφρασης της σύζευξης της γνώσης και της πράξης σε συγκεκριμένη κοινωνία και συγκεκριμένη εποχή.²¹⁶

Το ελάχιστο ποσοστό διδακτικών στόχων ανάπτυξης του συναισθηματικού τομέα της μάθησης έρχεται σε πλήρη διάσταση με τις οδηγίες και επιδιώξεις του μαθήματος, όπως χαρακτηριστικά καταγράφεται από τους ίδιους τους δημιουργούς των. «Το μάθημα σκοπό έχει να βοηθήσει τους μαθητές, να αποκτήσουν την ευαισθησία στο δημοκρατικό τρόπο ζωής»²¹⁷, «Ο μαθητής πρέπει να βιώσει την κοινωνία ως ιστορικό, δημιούργημα». «Το βιβλίο είναι ένα εργαλείο σ' όλη την πορεία του μαθήματος. Μ' αυτό ο μαθητής θα

²¹³ ΚΠΑΕ' (Βιβλίο για το δάσκαλο), σελ. 5.

²¹⁴ ό.π., σελ. 7

²¹⁵ ό.π., σελ. 12

²¹⁶ Πεσματζόγλου Σ.: Εκπαίδευση και ανάπτυξη στην Ελλάδα (1948-1985). Το ασύμπτωτο μιας σχέσης, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ.46-47

²¹⁷ ΚΠΑΕ', ό.π., σελ. 22

συνειδητοποιήσει και θα συστηματοποιήσει όλα εκείνα τα στοιχεία που καθημερινά ζει και βιώνει ή έχει βιώσει»²¹⁸, «Το βιβλίο δεν εξηγεί τα διάφορα κοινωνικά φαινόμενα και καταστάσεις, αλλά καλεί το μαθητή να τα παρατηρήσει και να τα εξηγήσει ανάλογα με ό,τι ο ίδιος έχει βιώσει».²¹⁹

Σε αντίθεση με τους γνωστικούς διδακτικούς στόχους μάθησης, οι οποίοι αν και δεν αποτελούν προτεραιότητα επιλογής σύμφωνα με τις διδακτικές επιδιώξεις των συγγραφέων, εντούτοις αναδεικνύονται ως η αποκλειστική πηγή μάθησης, οι συναισθηματικοί διδακτικοί στόχοι μάθησης σηματοδοτούνται ως ιδιαίτερης σημασίας στην οικοδόμηση της μάθησης, αλλά η αποτύπωση και υλοποίηση της σπουδαιότητάς τους στους διδακτικούς στόχους γίνεται σε ελάχιστο ποσοστό. Ο συναισθηματικός τομέας παραμελείται συστηματικά εκτός από τις περιπτώσεις εκείνες που επιχειρείται η κατήχηση ή ο δογματισμός. Στις διδακτικές διαδικασίες απουσιάζει η δημιουργία ατμόσφαιρας που θα ενθαρρύνει μια αντικειμενική διαμόρφωση της αυτογνωσίας, του αυτοσυναισθήματος και της αυτοαντίληψης του μαθητή. Η τάση που επικρατεί για απομνημονευτικές διεργασίες, η έμφαση στις νοησιαρχικές δεξιότητες παρεμποδίζουν τη φυσική τάση του μαθητή για αυτοεκπλήρωση και αυτοπραγμάτωση.²²⁰

Ο ψυχοκινητικός τομέας μάθησης απουσιάζει εντελώς από τους διδακτικούς στόχους μάθησης, αποτελεί όμως επιλογή των συγγραφέων στην παρουσίαση των διδακτικών οδηγιών και επιδιώξεων του μαθήματος. Η επιλογή αυτή επικεντρώνεται στην ενεργό συμμετοχή των μαθητών σε δραστηριότητες οι οποίες θα αναπτύξουν και αναδείξουν τις ιδιότητες που θα συνοδεύουν τις δράσεις και πράξεις τους συνειδητοποίησης και του ρόλου που θα επιτελέσουν ως μέλη κοινωνικών και πολιτικών θεσμών. «Ο μαθητής απαιτείται να μορφώσει τη στάση και τη θέληση εκείνη να αντιμετωπίζει τα πράγματα όχι ως αυτονόητα και αναπόφευκτα, αλλά με υπευθυνότητα»²²¹, «Η διδασκαλία πρέπει να βοηθά και να παροτρύνει τα παιδιά να συμμετέχουν ενεργά στην επεξεργασία των διαφόρων θεμάτων».²²² «Ο μαθητής πρέπει να αντιληφθεί τη δική του ευθύνη στην όλη διαδικασία της βελτίωσης των όρων της κοινωνικής ζωής».²²³

²¹⁸ ΚΠΑ ΣΤ' (Βιβλίο για το δάσκαλο), σ. 5

²¹⁹ ΚΠΑ ΣΤ' (Βιβλίο για το δάσκαλο), σελ. 8

²²⁰ Φλουρής Γ.: Αναλυτικά προγράμματα..., ό.π., σ.176

²²¹ ΚΠΑΕ' (Βιβλίο για τον δάσκαλο), σ. 6

²²² ό.π., σ. 9

²²³ ό.π., σ. 10

Ο συμμετοχικός τομέας μάθησης αποτελεί την κύρια επιδίωξη του μαθήματος σύμφωνα με τις διδακτικές οδηγίες των συγγραφέων, υποβαθμίζεται όμως σε ανύπαρκτη πραγματικότητα όπως καταδεικνύει η καταγραφή, κατάταξη και ανάλυση των διδακτικών στόχων.

Ο συμμετοχικός τομέας μάθησης αποτελεί την κοινή συνισταμένη διάχυσης και συμπύκνωσης και έκφρασης όλων των επιπέδων μάθησης. Έχει ως δομικά του υλικά τις γνώσεις, τα συναισθήματα, τις ψυχοκινητικές ιδιότητες που αναπτύσσονται κατά τη διαδικασία της μάθησης, με επιστέγασμα την υπεύθυνη και δημιουργική συμμετοχή του ατόμου στο κοινωνικό σύνολο.

*«Το μάθημα έχει σκοπό να βοηθήσει τους μαθητές να γνωρίσουν την οργάνωση και λειτουργία της ελληνικής κοινωνίας και τις αρχές και αξίες στις οποίες στηρίζεται, να κατανοήσουν τη σημασία που έχουν οι κοινωνικοί και πολιτικοί θεσμοί για το άτομο και το σύνολο, να αναπτύξουν την κριτική σκέψη πάνω σε κοινωνικά προβλήματα <γνωστικός τομέας>, να αποκτήσουν την ευαισθησία στο δημοκρατικό τρόπο ζωής <συναισθηματικός τομέας>, ώστε να συμμετέχουν, ως μέλη μιας δημοκρατικής κοινωνίας, ενεργά και υπεύθυνα σ' αυτή <συμμετοχικός τομέας>».*²²⁴ *«Με όλα αυτά το μάθημα σκοπεύει να κάμει το μαθητή υπεύθυνο πολίτη, που δεν θα σκέπτεται μοιρολατρικά, αλλά θα είναι ικανός να συμμετέχει ενεργά και συνειδητά στην κοινωνική και πολιτική διαδικασία».*²²⁵ *«Η διδασκαλία πρέπει να βοηθά και να παροτρύνει τα παιδιά να συμμετέχουν ενεργά στην επεξεργασία των διαφόρων θεμάτων και στις συζητήσεις που θα διεξάγονται».*²²⁶

Όλες όμως οι επισημάνσεις και διακηρύξεις αποτελούν απατηλή ψευδαίσθηση και πυροτέχνημα εντυπωσιασμού με την ανάδειξη της πραγματικότητας, η οποία καταγράφει ποσοστό μόλις 1% στους συμμετοχικούς στόχους μάθησης. Δε δίνεται η ευκαιρία στους μαθητές να επεξεργαστούν συστηματικά τα φλέγοντα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά προβλήματα-θέματα και να αναπτύξουν στρατηγικές αντιμετώπισης της κοινωνικής ή διαπροσωπικής σύγκρουσης-διαμάχης. Οι μαθητές δεν εμπλέκονται συχνά στη διαμόρφωση μιας θέσης, σε σχέση μ' ένα προσωπικό, κοινωνικό θέμα ή γεγονός, το οποίο θα διερευνηθεί όχι μόνο σημασιολογικά, αλλά και σε συνάρτηση με τις

---

²²⁴ ΚΡΑΕ',ό.π., σ. 9

²²⁵ ΚΠΑ ΣΤ' βιβλίο για τον δάσκαλο, σ. 6

²²⁶ ΚΠΑ ΣΤ' βιβλίο για τον δάσκαλο, σ. 8

συνέπειες στις οποίες οδηγεί η εφαρμογή της θέσης που τυχόν διαμόρφωσε ο μαθητής. Επικρατεί η άποψη ότι με τη δογματοποίηση οι μαθητές θα μάθουν πώς να αντιμετωπίζουν και να αξιολογούν γεγονότα ή καταστάσεις κοινωνικής υφής. Τα παραπάνω μας οδηγούν στη διαπίστωση της στατικής και αναχρονιστικής παρουσίασης των αξιών. Σύμφωνα με τις επιστημονικές μελέτες για τα αναπτυξιακά χαρακτηριστικά των παιδιών, η έννοια της «ολόπλευρης ανάπτυξης» είναι μια σύνθετη διαδικασία, κατά την οποία αλληλεπιδρούν ποικίλοι παράγοντες και απαιτείται καλλιέργεια τριών τουλάχιστον τομέων: του τομέα που αναφέρεται στα χαρακτηριστικά γνωστικής ανάπτυξης (εννοιολογική γνώση, δεξιότητες επίλυσης προβλημάτων, κριτική σκέψη και μεταγνωστική συνείδηση), του τομέα που αφορά τα χαρακτηριστικά της ηθικής ανάπτυξης (αξίες, πεποιθήσεις, στάσεις και δικαιοσύνη) και, τέλος, του τομέα που συνδέεται με τα χαρακτηριστικά κοινωνικό-συναισθηματικής ανάπτυξης (αυτοεκτίμηση, αυτοαντίληψη και διαπροσωπικές σχέσεις). Οι αλληλεπιδράσεις εντός και μεταξύ των τομέων και υποτομέων τους, μαζί με τις παράλληλες εμπειρίες των μαθητών, μέσα και έξω από το σχολείο, δημιουργούν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της ηθικής δέσμευσης των μαθητών να συμμετέχουν στις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές διαδικασίες και αποτελούν άλλωστε τη βάση για τη δημιουργία του ενεργού πολίτη.²²⁷

Από τη συνολική θεώρηση των διδακτικών στόχων και την πλήρη αναντιστοιχία μεταξύ των επιδιώξεων και των τελικών οριοθετήσεων που παρατηρούνται, εγείρονται ερωτηματικά ως προς τον τρόπο σκέψης και λειτουργίας των συγγραφέων. Προκαλείται η εντύπωση της διπλής υπόστασής τους ή της αδυναμίας να μετουσιώσουν τις ιδεολογικές προτεραιότητές τους και επιλογές σε πραγματικούς στόχους. Η ανάλυση και παρουσίαση του φιλοσοφικού - ιδεολογικού στίγματος προτεραιοτήτων φανερώνει ότι γνωρίζουν πολύ καλά την αξία της μάθησης, όπως ιεραρχικά διαρθρώνεται στους τέσσερις τομείς μάθησης. Αυτό άλλωστε μαρτυρούν και οι διδακτικές οδηγίες για τους στόχους μάθησης, γνωστικής, συναισθήματος, συμμετοχής τους οποίους πρέπει να διδαχθούν και κατακτήσουν οι μαθητές. Η αδυναμία μεταστάλαξης της ιδεολογίας αυτής σε ορατούς στόχους δεν εκφράζει έλλειψη ικανοτήτων, αλλά προσαρμογή και συμμόρφωση προς τις επιλογές και κατευθύνσεις του κυρίαρχου πολιτικού

---

²²⁷ Καζαμίας Α.-Κασσωτάκης Μ.: *Ελληνική εκπαίδευση, προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού*, Σείριος, Αθήνα 1995, σ.336

σκηνικού, το οποίο προωθεί την εκμάθηση γνώσεων, την αποσαφήνιση εννοιών, την ελεγχόμενη ανάπτυξη κρίσης. Τα στοιχεία αυτά συνδεδεμένα με την έκφραση των αντίστοιχων συναισθημάτων, θα επιτελέσουν στην επίτευξη του κυρίαρχου σκοπού, ο οποίος απαιτεί την αποδοχή και διαίωνιση του υπάρχοντος αξιακού συστήματος και των ιδεολογικών αναφορών του, έκφραση και αποτύπωση των επιλογών της κυρίαρχης πολιτικής.

Η ανάπτυξη των ψυχοκινητικών ικανοτήτων και δυνατοτήτων των μαθητών και η ενεργός συμμετοχή και επεξεργασία σε θεσμούς και έννοιες υποκρύπτουν στοιχεία αντίστασης, διαφοροποίησης, εκτροπής από τον επιδιωκόμενο σκοπό. Γι' αυτό επιλέγεται η πιο ανώδυνη διαδικασία. Να παρουσιαστούν στις γενικές επιδιώξεις και οδηγίες, εντυπωσιάζοντας με τον πλουραλισμό και την ορθότητα της ανάλυσής τους, αλλά να παραμείνουν στο ονειρικό στάδιο των επιθυμιών και προθέσεων. Η αποτύπωση και οριοθέτηση των στόχων δεν μπορεί να περικλείει στόχους που θα αναπτύξουν ανώτερα στοιχεία μάθησης και θα θέτουν σε δοκιμασία την κυρίαρχη ιδεολογία. Προτιμάται και επιλέγεται η ασφαλής οδός, η οποία θα οδηγήσει στον επιθυμητό στόχο. Οι μαθητές κατακλύζονται από πλήθος γνώσεων και πληροφοριών με εμφανή στοιχεία φρονητισμού, με την ανάπτυξη των ιδιαίτερων συναισθημάτων, τα οποία θα συντελέσουν στη δημιουργία της απαραίτητης ευαισθησίας και της αίσθησης χρέους που αποπνέει η αποδοχή, καθιέρωση και εφαρμογή τους.

6.2. Οδηγίες, υποδείξεις προς τον δάσκαλο

6.2.1. Καταγραφή όλων των οδηγιών, υποδείξεων, δράσεων, επιδιώξεων που απευθύνονται προς το δάσκαλο

Η καταγραφή περιλαμβάνει στο πρώτο στάδιο ανάγνωσης των βιβλίων για το δάσκαλο Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε' και ΣΤ' τάξης με ταυτόχρονη υπογράμμιση όλων των αναφορών οι οποίες απευθύνονται προς το δάσκαλο. Από τη διαδικασία εντοπισμού και καταγραφής των αναφορών προς το δάσκαλο αποκλείστηκαν οι άμεσες αναφορές (απαντήσεις στα ερωτήματα που υπάρχουν στο βιβλίο του μαθητή), ο αριθμός των οποίων είναι πολύ μεγάλος (127). Οι αναφορές αυτές δεν περιέχουν στοιχεία ερευνητικού ενδιαφέροντος ως προς το ρόλο του δασκάλου στη μεταβίβαση μάθησης, αποτελούν μόνο ένα ασήμαντο ποσοτικό στατιστικό στοιχείο καταγραφής των ορθών απαντήσεων.

Η διαδικασία αυτή επαναλήφθηκε, για να διασφαλισθεί και οριστικοποιηθεί η καταγραφή όλων των αναφορών. Στο δεύτερο στάδιο όλες οι αναφορές, που εντοπίστηκαν, καταγράφηκαν σε ξεχωριστές καρτέλες ανάλυσης. Ακολούθησε προσεκτική ανάγνωση όλων των καρτελών καταγραφής και εντοπίστηκαν οι καρτέλες με το ίδιο περιεχόμενο οδηγιών. Στις περιπτώσεις καρτελών με το ίδιο περιεχόμενο αποφασίστηκε να ληφθεί υπόψη το περιεχόμενο μιας μόνο καρτέλας με ταυτόχρονη διαγραφή των υπολοίπων. Οι εναπομείνουσες καρτέλες διαχωρίστηκαν σε κατηγορίες ανάλυσής τους ανάλογα με το είδος των οδηγιών, υποδείξεων και δράσεων που περιέχουν και απευθύνονται προς το δάσκαλο.

Αναλυτικά η ερευνητική διαδικασία εντόπισε και κατέγραψε σε καρτέλες ανάλυσης 21 αναφορές προς το δάσκαλο, η κατανομή των οποίων έχει ως εξής:

A/A	ΒΙΒΛΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΔΑΣΚΑΛΟ	ΚΑΡΤΕΛΕΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ
1.	Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε΄ δημοτικού	11
2.	Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ΄ δημοτικού	10
	ΣΥΝΟΛΟ	21

(Βλέπε παράρτημα Γ΄, ενότητα ΙΙΙ, σελ. 305)

Εντοπίστηκαν και διαγράφηκαν από την ανάλυση οκτώ (8) καρτέλες με ίδιο περιεχόμενο οδηγιών. Και απέμειναν για ανάλυση δεκατρείς (13) καρτέλες.

6.2.2. Κατάταξη οδηγιών, υποδείξεων σε κατηγορίες ανάλυσης

Οι 13 καρτέλες ανάλογα με το είδος των οδηγιών που περιείχαν και δήλωναν κατατάχθηκαν σε τρεις κατηγορίες ανάλυσης.

A/A	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΡΤΕΛΩΝ
a.	Ελευθερία δράσης και πρωτοβουλιών δασκάλου	3
β.	Απαραίτητα στοιχεία δόμησης της προσωπικότητας του δασκάλου	3
γ.	Μεθοδικές υποδείξεις που απαραίτητα πρέπει να ακολουθήσει ο δάσκαλος	7
	ΣΥΝΟΛΟ	13

6.2.3. Ανάλυση, συμπεράσματα, κριτική θεώρηση κατηγοριών ανάλυσης

6.2.3.1. Ελευθερία δράσης και πρωτοβουλιών του δασκάλου στη διδασκαλία.

Ο προσδιορισμός της ελευθερίας του δασκάλου ως προς την ανάληψη πρωτοβουλιών, την υιοθέτηση και εφαρμογή μεθοδολογικών προσεγγίσεων με στόχο την επίτευξη καλύτερων μαθησιακών αποτελεσμάτων παρουσιάζεται συγκεχυμένος με αναφορές και νύξεις που αναιρούν η μια την άλλη.

Η επίκληση της ελευθερίας του δασκάλου για προσαρμογή της διδασκαλίας ανατρέπεται αμέσως καθώς μετά από τρεις σειρές κειμένου τονίζεται η πίστη των συγγραφέων για την ανάγκη πιστής τήρησης των οδηγιών. *«Θέλουμε να τονίσουμε ότι ο δάσκαλος είναι ελεύθερος να προσαρμόζει τη διδασκαλία του προς τις ιδιαίτερες συνθήκες λειτουργίας του σχολείου και δεν είναι υποχρεωμένος να εκτελεί όλες τις εργασίες που αναφέρονται στα σχέδια ανάπτυξης των μαθημάτων».*²²⁸

*«Πεποίθησή μας είναι ότι για να πετύχει η διδασκαλία του μαθήματος της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής, είναι απαραίτητο ο δάσκαλος να συμβουλευέται και να τηρεί πιστά τις γενικές διδακτικές οδηγίες, που παρουσιάζονται παρακάτω και τον τρόπο ανάπτυξης των διαφόρων μαθημάτων, ώστε να κατανοήσει, να αφομοιώσει και να κάνει πράξη το πνεύμα του μαθήματος».*²²⁹

Η αντίφαση των δύο αναφορών προκαλεί προβληματισμό ακόμη και στους ίδιους τους δασκάλους, οι οποίοι διαβάζουν τις οδηγίες και καλούνται να υλοποιήσουν τις διδακτικές οδηγίες. Τελικά τι πρέπει να κάνουν; Να προσαρμόζουν και εφαρμόζουν στη διδασκαλία τους διδακτικές πρωτοβουλίες πέρα από τα στενά όρια των υποχρεώσεων που ορίζει το σχέδιο ανάπτυξης ή να συμβουλευούνται και να τηρούν πιστά τις διδακτικές οδηγίες; Η επίλυση του γρίφου αυτού προέρχεται από την αναφορά των συγγραφέων στους καθοριστικούς παράγοντες επιτυχίας του σχεδιασμού διδασκαλίας του μαθήματος. Ένας από τους καθοριστικούς παράγοντες αναφέρεται στο δάσκαλο, ο οποίος *«πρέπει να συμβουλευέται και να τηρεί πιστά τις διδακτικές οδηγίες σε όλη τη διάρκεια του μαθήματος».*²³⁰ Ο δάσκαλος τελικά είναι δέσμιος των επιλογών

²²⁸ ΚΠΑΕ', σελ. 9

²²⁹ ό.π., σελ. 9

²³⁰ ό.π., σελ. 9

και οδηγιών που έχουν οροθετήσει επακριβώς το ρόλο του και την αίσθηση ελευθερίας του. Η ελευθερία προσαρμογής της διδασκαλίας του προς τις ιδιαίτερες συνθήκες λειτουργίας του σχολείου αποτελεί φυσική αναγκαιότητα αντιμετώπισης δυσλειτουργιών ανάπτυξης του προγράμματος σε ολιγοθέσια σχολεία (μονοθέσια, διθέσια, τριθέσια) με την υιοθέτηση συνδιδασκαλίας δύο και τριών τάξεων ταυτόχρονα. Η απάλειψη της υποχρέωσής του να εκτελεί όλες τις εργασίες που ανατίθενται στα σχέδια ανάπτυξης των μαθημάτων προκύπτει από την πρακτική διαπίστωση της έλλειψης επαρκούς χρόνου για την επιτέλεση όλων των εργασιών που απαιτεί η ολοκλήρωση μιας διδακτικής ενότητας. Ορισμένες εργασίες αναπτύσσονται προαιρετικά. Η επιλογή των εργασιών, δε γίνεται ελεύθερα από το δάσκαλο, αποτελούν προεπιλογή των συγγραφέων, σηματοδοτούνται στο βιβλίο και επισημαίνεται η δυνατότητα ή μη εκτέλεσής τους σε συνάρτηση με την επάρκεια του διαθέσιμου χρόνου.

6.2.3.2. Απαραίτητα στοιχεία δόμησης της προσωπικότητας του δασκάλου

Ο δάσκαλος αποτελεί το σπουδαιότερο παράγοντα υλοποίησης του εκπαιδευτικού σχεδιασμού, μετάδοσης του κυρίαρχου ιδεολογικού και φιλοσοφικού στίγματος, μύησης των μαθητών σε αξίες, διαμόρφωσης στάσεων και ρόλων απέναντι στο κοινωνικό και πολιτικό δημιούργημα.

Η επιτυχής επιτέλεση ενός τόσο σημαντικού έργου με το οποίο επιφορτίζεται ο δάσκαλος, απαιτεί και την ύπαρξη ορισμένων αρετών, οι οποίες θα δομούν την προσωπικότητά του και θα χαρακτηρίζουν το πνεύμα ενεργειών του στη διδασκαλία.

*«Ο δάσκαλος, για να μπορέσει να εκπαιδεύσει και να διαπλάσει τους μαθητές του σε ελεύθερους ανθρώπους, πρέπει να έχει γνήσιο δημοκρατικό φρόνημα και να αισθάνεται ο ίδιος ελεύθερος.»*²³¹ Η ύπαρξη των δύο αυτών στοιχείων θα πρέπει να διαχέεται στον τρόπο προσέγγισης των διδακτικών ενοτήτων και στο πνεύμα αντιμετώπισης των απόψεων, κρίσεων, διαπιστώσεων των ίδιων των μαθητών. Η ελευθερία της δράσης και το δημοκρατικό φρόνημα του δασκάλου στη διδασκαλία λειτουργεί ως πρότυπη μορφή αποδοχής και ενσωμάτωσης αξιών, διαμόρφωσης στάσεων, εκμάθησης ρόλων, καλλιέργειας

---

²³¹ ΚΠΑΣΤ', σελ. 10

πεποίθησης για τη μελλοντική δράση και συμμετοχή των μαθητών στην κοινωνική πραγματικότητα.

Το δημοκρατικό φρόνημα και η αίσθηση ελευθερίας του δασκάλου που επικαλούνται στην αρχή των οδηγιών οι συγγραφείς αλλοιώνεται και συρρικνώνεται σημαντικά στη συνέχεια με τους περιορισμούς που θέτουν οι ίδιοι στο δάσκαλο. Οι περιορισμοί αυτοί απαιτούν σταθερή διδακτική προσέγγιση των διδακτικών ενοτήτων, προσκόλληση και αφοσίωση στο διδακτικό εγχειρίδιο, επιβολή ορισμένων συμπερασμάτων στους μαθητές. *«Ο δάσκαλος θα οδηγήσει τη σκέψη των μαθητών με κατάλληλα ερωτήματα και παραδείγματα, ώστε να οδηγηθούν στο διδακτικό στόχο».*²³² *«Ο δάσκαλος θα πρέπει με ιδιαίτερη προσοχή και ενδιαφέρον να βοηθήσει τα παιδιά να συνειδητοποιήσουν την αξία και σημασία της δωρεάν παιδείας. Θα κατευθύνει τη σκέψη των μαθητών με κατάλληλα ερωτήματα – νύξεις».*²³³ *«Θα αφήσουμε τα παιδιά ελεύθερα να μιλήσουν, να διατυπώσουν τη γνώμη τους, τις απόψεις τους, να αντικρούουν με επιχειρήματα απόψεις διαφορετικές. Το συμπέρασμα στο οποίο όμως πρέπει να καταλήξουν είναι ένα και μοναδικό».*²³⁴ *«Η συζήτηση στο τελευταίο ερώτημα επιβάλλεται να διεξαχθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε τα παιδιά να διαπιστώσουν...»*²³⁵ *«Τα συζητήσουμε αν είναι δυνατόν να υπάρξει κράτος χωρίς εθνική ιδέα. Το συμπέρασμα θα είναι όχι».*²³⁶ Αν στους περιορισμούς αυτούς ενσωματωθεί και χαρακτηρισμός του μαθήματος ως φρονηματιστικό, τότε τίθεται σε αμφισβήτηση η επίκληση των ιδιοτήτων που πρέπει να έχει ο δάσκαλος. *«Το μάθημα αποσκοπεί παράλληλα στο φρονηματισμό του μαθητή».*²³⁷ Η ύπαρξη των ιδιοτήτων αυτών δεν αποτελεί το σημαντικότερο παράγοντα επίτευξης των σκοπών και στόχων της διδασκαλίας. Η επιτυχία εξαρτάται άμεσα από τη συμμόρφωση, την προσκόλληση, την επιβολή των οδηγιών και το πνεύμα φρονηματισμού του μαθήματος.

---

²³² ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ. 45

²³³ ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ. 51

²³⁴ ΚΠΑΕ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ. 65

²³⁵ ό.π., σελ. 48

²³⁶ ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ. 65

²³⁷ ΚΠΑΕ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ. 5

6.2.3.3. Μεθοδικές οδηγίες που απαραίτητα πρέπει να ακολουθήσει ο δάσκαλος

Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στη μέθοδο εργασίας του δασκάλου, στον τρόπο δηλαδή με τον οποίο ο δάσκαλος θα προσεγγίσει διδακτικά τις ενότητες του βιβλίου. Η προτεινόμενη διδακτική προσέγγιση φαίνεται να υιοθετεί και ακολουθεί διδακτικές πρακτικές περασμένων δεκαετιών. Τα τρία στάδια στα οποία σκοπεύει η διδασκαλία των διδακτικών ενοτήτων (προβληματική κατάσταση, απάντηση με υποθέσεις και έρευνα της πραγματικότητας, παραπέρα εξέταση του θέματος) παραπέμπουν στην παραδοσιακή τριμερή πορεία διδασκαλίας (παρουσίαση, επεξεργασία για πρόσκτηση, εμπέδωση-χρήση και έκφραση), η οποία έχει απαξιωθεί από τη διεθνή επιστημονική πραγματικότητα με το χαρακτηρισμό της ως μεθόδου «της τυποποίησης των γνώσεων και του κομφορμισμού».

Η ύπαρξη πολλών ερωτήσεων στα βιβλία των μαθητών φανερώνει τον προσανατολισμό της διδασκαλίας στη βάση της συζήτησης, ανάπτυξης των ερωτημάτων που θέτει το βιβλίο. Το γεγονός αυτό μπορεί να αποτελέσει βασικό παράγοντα ενεργητικής συμμετοχής των μαθητών και ελεύθερης έκφρασης των απόψεών τους. Το μάθημα αποφεύγει την κάθετη και αποκλειστική μέθοδο της εκθετικής μορφής διδασκαλίας του διαλόγου και του βερμπαλισμού. *«Το μάθημα δεν έχει ένα ορισμένο γνωστικό υλικό αποκρυσταλλωμένη γνώση-όπως τα άλλα μαθήματα που πρέπει να μάθει ο μαθητής.»*²³⁸ Ο ρόλος του δασκάλου εστιάζεται στην προώθηση της συζήτησης και τη δημιουργία κλίματος αλληλεπίδρασης. *«Ο δάσκαλος θα διαμορφώσει ανάλογη ατμόσφαιρα στη τάξη, ώστε όλα τα παιδιά να παρακινηθούν να μιλήσουν και να καταλάβουν τις αλληλεξαρτήσεις μεταξύ των μελών μιας οικογένειας.»*²³⁹ Όλα τα θετικά στοιχεία που εμπεριέχουν οι ερωτήσεις καταδικάζονται από τις μεθοδικές οδηγίες που υποχρεούται να ακολουθήσει ριστά ο δάσκαλος. Η έκβαση των συζητήσεων προδικάζεται, η συζήτηση στην τάξη είναι κατευθυνόμενη, ο δάσκαλος κατά κύριο ρόλο είναι το κεντρικό πρόσωπο στη συζήτηση στην προσπάθειά του να οδηγήσει τους μαθητές στο να καταλήξουν στο συμπέρασμα που έχει προκαθορίσει το βιβλίο του δασκάλου. *«Κάθε διδακτική ενότητα έχει τους δικούς της στόχους που ονομάζονται πάνω από το σχέδιο ανάπτυξης. Ο δάσκαλος θα πρέπει σε όλη τη διάρκεια του μαθήματος να*

²³⁸ ΚΠΑΕ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ. 5

²³⁹ ό.π., σελ. 38

επιδιώκει την υλοποίησή τους».²⁴⁰ «Θα πρέπει να κατευθύνει τη συζήτηση ο δάσκαλος, ώστε στο τέλος να βγουν μερικά συμπεράσματα ευρύτερα αποδεκτά».²⁴¹ Αξία και αναγνώριση φαίνεται να έχει το αποτέλεσμα της διδασκαλίας (κατάκτηση αποκρυσταλλωμένης γνώμης) και όχι η διαδικασία πρόσκτησης του διδακτικού στόχου (στοχαστοκριτική σκέψη, δεξιότητες διερεύνησης και ανάλυσης αξιών, ενεργητική συμμετοχή, κ.α.).

Η παρέμβαση του δασκάλου είναι εμφανής και στις ελάχιστες περιπτώσεις που καλούνται οι μαθητές να στηρίξουν ελεύθερα και με επιχειρήματα τη θέση τους. Οι οδηγίες προς το δάσκαλο είναι αποκαλυπτικές. «Θα καλέσουμε τους μαθητές να επιχειρηματολογήσουν και να δικαιολογήσουν την άποψή τους. Το ίδιο πρέπει να κάνει ο δάσκαλος προκειμένου να αποδείξει στους μαθητές ένα λάθος τους»²⁴², «Με τέτοια ερωτήματα και άλλα που μπορεί ο δάσκαλος να υποβάλει θα οδηγήσουμε το μαθητή να καταλάβει ότι η υπόθεση του είναι λανθασμένη».²⁴³ Ο δάσκαλος επιλέγεται και παρουσιάζεται ως η αυθεντία της γνώσης, κριτής της ορθότητας των υποθέσεων των μαθητών και κυρίως αυτός είναι που καλείται να επαναφέρει το μαθητή στο σωστό τρόπο σκέψης. Ο συγκεκριμένος μεθοδολογικός τρόπος προσέγγισης της γνώσης παρεμποδίζει την ανάπτυξη και λειτουργία της κριτικής σκέψης, τη διερεύνηση αξιών και την καλλιέργεια της δημοκρατικής συνείδησης.

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στο ρόλο του δασκάλου ως κεντρικού προσώπου άρθρωσης πολιτικού λόγου και διάδοσης ιδεολογιών. «Ο δάσκαλος πρέπει να λαμβάνει υπόψη του τις αναφορές των συγγραφέων για την πολιτική κοινωνικοποίηση του μαθητή και να μην προσπαθεί με διδακτισμό και δεοντολογία να επηρεάσει απαράδεκτα τη σκέψη των παιδιών».²⁴⁴ «Πρέπει με επιμέλεια να αποφεύγει την πολιτικολογία, την αναφορά δηλαδή σε συγκεκριμένα πρόσωπα και πολιτικές παρατάξεις, να μην κάνει κατάχρηση της θέσης του για τη διάδοση ορισμένης πολιτικής ιδεολογίας».²⁴⁵ Τα επιχειρήματα τα οποία για χρονικό διάστημα 130 ετών αποτέλεσαν την πηγή κινδυνολογίας και έθεσαν το μάθημα της Αγωγής του Πολίτη στο περιθώριο και στην αφάνεια, βρίσκουν αποδοχή και εφαρμογή στη σύγχρονη πραγματικότητα. Η στέρηση του δικαιώματος αναφοράς

²⁴⁰ ό.π., σελ. 8

²⁴¹ ό.π., σελ. 71

²⁴² ΚΠΑΕ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ. 19

²⁴³ ό.π., σελ. 51

²⁴⁴ ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ. 32

²⁴⁵ ό.π., σελ. 35

σε συγκεκριμένες πολιτικές καταστάσεις, αλλοιώνει την προσπάθεια αντίληψης και κατανόησης της πραγματικότητας, υποβαθμίζει και εμποδίζει την καλλιέργεια ελεύθερης δημοκρατικής σκέψης, παγιώνει και ισχυροποιεί την επιλογή και κατάταξη του μαθήματος ως φρονηματιστικού.

Από το πλέγμα οδηγιών και μεθοδολογικών υποδείξεων προς το δάσκαλο απουσιάζουν οι αναφορές σχετικά με τις διαδικασίες αξιολόγησης των μαθητών. Σύμφωνα με τους συγγραφείς το κενό αυτό αντικαθιστούν οι προβληματισμοί, 'μικρή μελέτη' οι οποίοι βρίσκονται στο τέλος των διδακτικών ενοτήτων. «*Η μικρή μελέτη έχει επιλεγεί με τέτοιο τρόπο, ώστε η αντιμετώπισή της να οδηγεί με λογική αναγκαιότητα σε αναδιοργάνωση της ενότητας*». ²⁴⁶ Οι προβληματισμοί όμως ως κριτήριο αξιολόγησης της μάθησης, δεν αποτελούν αξιόπιστα εργαλεία καθώς αποτελούν μέρος της ίδιας της διδασκαλίας και δεν βρίσκονται σε άμεση αντιστοιχία με τους διδακτικούς στόχους των ενοτήτων. Δε δίνουν τη δυνατότητα στο δάσκαλο να διαπιστώσει αν πράγματι οι μαθητές κατέκτησαν τους διδακτικούς στόχους μάθησης. Η επιτυχία του όλου σχεδιασμού παραμένει μετέωρη και η πληθώρα των μεθοδολογικών αναφορών και εργασιών αμφισβητείται από την έλλειψη αξιόπιστων αποτελεσμάτων.

6.3. Ανάλυση εκπαιδευτικών σκοπών αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (1984)

Η ερευνητική διαδικασία καταγραφής, κατάταξης, κατηγοριοποίησης και ανάλυσης των εκπαιδευτικών σκοπών του αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής θα χρησιμοποιήσει τα μεθοδολογικά εργαλεία που εφαρμόστηκαν και στην ανάλυση των διδακτικών στόχων βιβλίων για το δάσκαλο Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής. Η εφαρμογή της ίδιας μεθοδολογικής επεξεργασίας επιβάλλεται και από το γεγονός ότι τα αποτελέσματα των δύο ερευνητικών αναλύσεων θα συγκριθούν μεταξύ τους. Για να είναι η σύγκριση και τα αποτελέσματα της σύγκρισης αξιόπιστα, πρέπει απαραίτητα τα στοιχεία της ανάλυσης να αποτελούν προϊόντα πιστής εφαρμογής ίδιων μεθοδολογικών κριτηρίων.

---

²⁴⁶ ΚΠΑΕ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ. 11

6.3.1 Καταγραφή όλων των εκπαιδευτικών σκοπών αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (1984)

Όλοι οι εκπαιδευτικοί σκοποί του αναλυτικού προγράμματος καταγράφηκαν σε ξεχωριστές καρτέλες ανάλυσης. Η διαδικασία δεν παρουσίασε κανένα πρόβλημα. Οι εκπαιδευτικοί σκοποί εντοπίστηκαν εύκολα με βάση την ενέργεια του ρήματος που περικλείει ο καθένας. Καταγράφηκαν 8 καρτέλες ανάλυσης οι οποίες αντιστοιχούν σε 8 εκπαιδευτικούς σκοπούς (βλέπε παράρτημα Γ, ενότητα IV, σελ 312)

6.3.2. Κατηγοριοποίηση, κατάταξη των εκπαιδευτικών σκοπών σε ομοιογενείς κατηγορίες ανάλυσης

Σύμφωνα με τα κριτήρια επιλογής και κατάταξης των διδακτικών στόχων, έγινε η ταξινόμηση των εκπαιδευτικών σκοπών ανάλογα με το είδος μάθησης που εμπεριέχουν και δηλώνουν. Η διαδικασία έγινε με τη συνδρομή των πέντε δασκάλων που συμμετείχαν και στην ταξινόμηση των διδακτικών στόχων. Όλοι οι εκπαιδευτικοί σκοποί ταξινομήθηκαν σε τομείς μάθησης, δεν υπήρξε κανένας σκοπός ο οποίος δεν ταξινομήθηκε η λόγω ασάφειας του ρήματος ή της εννοιολογικής και συντακτικής δομής του κειμένου. Υπήρξε απόλυτη συμφωνία απ' όλους τους δασκάλους ως προς την ταξινόμηση των εκπαιδευτικών σκοπών σε τομείς μάθησης.

6.3.3. Ποσοτική ανάλυση εκπαιδευτικών σκοπών αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής ανά τομέα κατάταξής τους

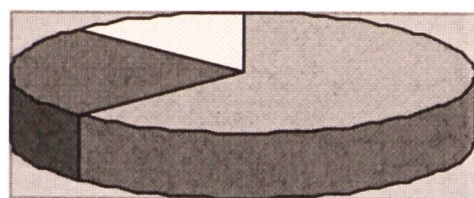
ΑΝΑΛΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
(1984)

Α/Α	ΤΟΜΕΙΣ ΜΑΘΗΣΗΣ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ	
		ΑΡΙΘΜΟΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ (%)
1.	ΓΝΩΣΤΙΚΟΣ	5	(62,5%)
2.	ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΟΣ	2	(25%)
3.	ΨΥΧΟΚΙΝΗΤΙΚΟΣ	-	-
4.	ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΟΣ	1	(12,5%)

	ΣΥΝΟΛΟ	8	(100%)
--	--------	---	--------

(βλέπε παράρτημα Γ', ενότητα IV, σελ. 312)

□	Γνωστικός τομέας (62,5%)
■	Συναισθηματικός τομέας (25%)
□	Συμμετοχικός τομέας (12,5%)

6.3.4. Σύγκριση αποτελεσμάτων ποσοτικής ανάλυσης εκπαιδευτικών σκοπών αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής και αποτελεσμάτων ποσοτικής ανάλυσης διδακτικών στόχων βιβλίων για το δάσκαλο Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής

Α/Α	ΤΟΜΕΙΣ ΜΑΘΗΣΗΣ	ΒΙΒΛΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΔΑΣΚΑΛΟ		ΑΝΑΛΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	
		ΑΡΙΘΜΟΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ (%)	ΑΡΙΘΜΟΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ (%)
1.	ΓΝΩΣΤΙΚΟΣ	82	(92%)	5	(62,5%)
2.	ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΟΣ	7	(7%)	2	(25%)
3.	ΨΥΧΟΚΙΝΗΤΙΚΟΣ	-	-	-	-
4.	ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΟΣ	1	(1%)	1	(12,5%)
	ΣΥΝΟΛΟ	90	(100%)	8	(100%)

6.3.5. Συμπεράσματα

Ο σχεδιασμός υλοποίησής της εκπαιδευτικής πολιτικής κανονικά θα έπρεπε να εκφράζεται ιεραρχικά με τη σύνταξη σε πρώτο στάδιο του αναλυτικού προγράμματος και σε δεύτερο στάδιο των βιβλίων μαθητών και δασκάλων.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση ανατρέπεται η καθιερωμένη ιεράρχηση και λογική με τη σύνταξη σε πρώτο στάδιο των βιβλίων μαθητών και δασκάλων και σε δεύτερο στάδιο του αναλυτικού προγράμματος.

Η αντιστροφή των ρόλων που εκφράζουν οι διδακτικοί στόχοι των βιβλίων του δασκάλου και των εκπαιδευτικών σκοπών του αναλυτικού προγράμματος δημιουργούν δυσλειτουργία ως προς την έκφρασή του φιλοσοφικού - ιδεολογικού περιεχομένου και του συστήματος αξιών. Ενώ οι διδακτικοί στόχοι έπρεπε να αποτελούν το δημιούργημα ανάπτυξης, έκφρασης, υλοποίησης των εκπαιδευτικών σκοπών του αναλυτικού προγράμματος στην ουσία μετατρέπονται σε πηγή άντλησης και δημιουργίας των εκπαιδευτικών σκοπών.

Τα αίτια επιλογής αυτής της ανακολουθίας, δεν αιτιολογούνται από την επίκληση έλλειψης του αναγκαίου χρόνου που θα απαιτούσε η συγγραφή των αναλυτικών προγραμμάτων καθώς η συγγραφή των διδακτικών βιβλίων και των βιβλίων του δασκάλου, είναι διαδικασία ασφαλώς πιο εξειδικευμένη, με πλήθος δυσκολιών και συντονισμό πολλών ειδικών, η οποία απαιτεί σίγουρα και περισσότερο χρόνο για την ολοκλήρωσή της. Η επιλογή αυτή καταδεικνύει την υποβάθμιση της σπουδαιότητας και του ρόλου που επιτελεί ο σχεδιασμός και η έκφραση του αναλυτικού προγράμματος. Κύρια επιλογή και προτεραιότητα είναι η άμεση μετάδοση και η υιοθέτηση των κυρίαρχων επιλογών του νέου πολιτικού σκηνικού που διαμορφώθηκε στη χώρα μας με τις εκλογές του 1982. Και ο πιο σύντομος και σίγουρος τρόπος αποτελούν τα βιβλία μαθητών και δασκάλου, τα οποία προσφέρουν έτοιμη γνώση, καλλιεργούν βιώματα, εγχαράσσουν αξίες σε καθημερινή βάση.

Η ερευνητική διαδικασία ακολούθησε τον εκπαιδευτικό σχεδιασμό έκφρασης και ανάπτυξης του μαθήματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής με καταγραφή, κατάταξη, ανάλυση, σύγκριση σε πρώτο στάδιο των διδακτικών στόχων των βιβλίων για το δάσκαλο και καταγραφή, κατάταξη, ανάλυση, σύγκριση των εκπαιδευτικών σκοπών σε δεύτερο στάδιο. Η επιλογή αυτή έγινε με κριτήριο την αποτύπωση της πραγματικότητας και των προτεραιοτήτων σε κάθε

βήμα του εκπαιδευτικού σχεδιασμού, η οποία θα μας οδηγήσει σε ασφαλή, έγκυρα αποτελέσματα και αποκάλυψη του μηχανισμού έκφρασης και υλοποίησης των ιδεολογικών προτεραιοτήτων.

Η σύγκριση των αποτελεσμάτων της ποσοτικής ανάλυσης των διδακτικών στόχων και εκπαιδευτικών σκοπών των βιβλίων για το δάσκαλο και του αναλυτικού προγράμματος αντίστοιχα, αποτελεί την κύρια πηγή έκφρασης των προτεραιοτήτων και εμφάνισης της ανακολουθίας που χαρακτηρίζουν τα βιβλία μαθητών και δασκάλων με το αναλυτικό πρόγραμμα. Η αναντιστοιχία αυτή αποτυπώνεται στην ποσοτική και σε επέκταση στην ποιοτική διαφορά που εμφανίζουν οι στόχοι και οι σκοποί ανάλογα με το είδος μάθησης που εμπεριέχουν. Η διαφορά αυτή δε γίνεται φανερό με την απλή καταγραφή και ανάπτυξη των τομέων μάθησης που δηλώνουν οι διδακτικοί στόχοι και οι εκπαιδευτικοί σκοποί. Και στις δύο περιπτώσεις υπάρχει πλήρης αρμονία και ταύτιση, όπως δηλώνει η παρουσία του γνωστικού, συναισθηματικού και συμμετοχικού τομέα μάθησης και η ταυτόχρονη απουσία του ψυχοκινητικού τομέα μάθησης στην παρουσίαση της κατάταξης των διδακτικών στόχων και εκπαιδευτικών σκοπών. Θα δημιουργούσε την εντύπωση σε έναν ερευνητή, ο οποίος θα αρκούσαν στην καταγραφή της ταυτόχρονης παρουσίας ή απουσίας των τομέων μάθησης που δηλώνουν οι διδακτικοί στόχοι και οι εκπαιδευτικοί σκοποί, ότι υπάρχει πλήρης αντιστοιχία και αποτύπωση των επιλογών στη μετάβαση από το ένα επίπεδο υλοποίησης στο επόμενο.

Η ποσοτική ανάλυση και σύγκριση των αποτελεσμάτων της έρευνας αποκαλύπτει τις πραγματικές προθέσεις και επιλογές.

Υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση του αριθμού και των ποσοστών εμφάνισης των τομέων μάθησης ανάμεσα στους διδακτικούς στόχους και τους εκπαιδευτικούς σκοπούς. Ο γνωστικός τομέας μάθησης στους διδακτικούς σκοπούς των βιβλίων για το δάσκαλο με 85 παρουσίες καταλαμβάνει ποσοστό 92%, ενώ στο αναλυτικό πρόγραμμα το αντίστοιχο ποσοστό μειώνεται κατά 30% (5 παρουσίες - ποσοστό 62%). Η συρρίκνωση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική και ανατρέπει την αλληλοσύνδεση που αναγκαία πρέπει να χαρακτηρίζει τις επιλογές βιβλίων μαθητή δασκάλου και αναλυτικού προγράμματος. Σημαντικές διαφοροποιήσεις, σε μικρότερο όμως ποσοστό παρατηρούνται και στους τομείς μάθησης συναισθήματος και συμμετοχής. Ο συναισθηματικός τομέας με ποσοστό 7% στους διδακτικούς στόχους, υπερτριπλασιάζει το ποσοστό του στους

εκπαιδευτικούς σκοπούς 25%. Ο συμμετοχικός τομέας με ποσοστό μόλις 1% στους διδακτικούς στόχους, εκτινάσσεται στο ποσοστό 12,5% στους εκπαιδευτικούς σκοπούς. Ο ψυχοκινητικός τομέας μάθησης δεν αποτελεί επιλογή και στις δύο περιπτώσεις. Η ποιότητα του εκπαιδευτικού συστήματος μιας χώρας, είναι συνάρτηση πολλών παραγόντων. Σχετίζεται πάντως με τους διακηρυγμένους στόχους ή σκοπούς ενός εκπαιδευτικού συστήματος και το βαθμό στον οποίο υλοποιούνται από τους επιμέρους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς. Το εύρος των διαφοροποιήσεων είναι ιδιαίτερα σημαντικό και επιβάλλει την επικέντρωση της έρευνας στην αποκάλυψη των λόγων που δημιούργησαν αυτήν την ανακολουθία.

Ένας σημαντικός παράγοντας που θα μπορούσε να αιτιολογήσει τη διαφοροποίηση, είναι οι συντάκτες των βιβλίων και του αναλυτικού προγράμματος. Η διερεύνηση του παράγοντα αυτού μας αποκαλύπτει ότι η συγγραφή των διδακτικών βιβλίων και των αντίστοιχων βιβλίων για το δάσκαλο έγινε από τετραμελή συντακτική ομάδα με καθοδήγηση και εποπτεία δύο μελών του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου. Η συγγραφή του αναλυτικού προγράμματος έγινε από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Με δεδομένη την πλήρη εξάρτηση της συντακτικής ομάδας των βιβλίων μαθητή και δασκάλου από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, όπως εύγλωττα μαρτυρεί η διατύπωση «*καθοδήγηση και εποπτεία*», καταλήγουμε στη διαπίστωση ότι οι συντάκτες του αναλυτικού προγράμματος και των βιβλίων ταυτίζονται και εκφράζονται στο όνομα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, επιτελικού οργάνου, που έχει επιφορτιστεί από την πολιτική ηγεσία με το σχεδιασμό, έκφραση, υλοποίηση των προτεραιοτήτων και επιλογών της κυρίαρχης πολιτικής.

Η διαφοροποίηση των επιλογών δεν αποτελεί δημιούργημα δυσλειτουργίας διαφορετικών συντακτικών ομάδων, οι οποίες αποτυπώνουν μια διαφορετική θεώρηση αντίληψης των εννοιών και αναδεικνύουν προτεραιότητες επιλογών. Οι εκπαιδευτικοί στόχοι και οι διδακτικοί στόχοι εκφράζουν τις επιλογές του μηχανισμού που η ίδια η πολιτεία θέσπισε και ελέγχει. Απηχούν τις πραγματικές διαθέσεις και αναδεικνύουν τις επιτακτικές επιλογές. Η ανακολουθία, αναντιστοιχία και κατ' επέκταση η διαφοροποίηση που παρατηρείται εκφράζει το διαχρονικό πνεύμα αντίληψης και υλοποίησης όλων των επιλογών σε κρατικό επίπεδο. Ένα πνεύμα που το χαρακτηρίζει η εξαγγελία μέτρων και προθέσεων, τα οποία εντυπωσιάζουν τους πολίτες με το φιλοσοφικό

υπόβαθρό τους και την ιδεολογική τους ταυτότητα προκαλώντας ταυτόχρονα τα κατάλληλα συναισθήματα αποδοχής και στήριξής τους. Οι πομπώδεις εξαγγελίες αποτελούν την προμετωπίδα συγκάλυψης και υποστήριξης των επιλογών απέναντι σε κάθε εναντίωση ή αμφισβήτηση. Η επιτυχής παρουσίαση και προπαγάνδισή των επιλογών η οποία γίνεται σε επίπεδο διατύπωσης γενικών αρχών και σκοπών της παιδείας, εφόσον επιτελέσει το έργο της, τίθεται στο περιθώριο. Τα γρανάζια της κυβερνητικής γραφειοκρατίας αναλαμβάνουν να προωθήσουν τις ουσιαστικές επιλογές. Αρχίζει η παραχάραξη και μετάλλαξη των αρχικών επιλογών. Τα ποσοστά εμφάνισης και καταγραφής των ιδεολογικών προθέσεων αρχίζουν να αυξομειώνονται σταδιακά, σύμφωνα με τα συμφέροντα που επιτάσσει η ολοκλήρωση των σκοπών και στόχων. Οι έννοιες χάνουν την πραγματική τους υπόσταση, οι τομείς της μάθησης μετατρέπονται σε μαγική εικόνα επιβολής αποστειρωμένης γνώσης και ελεγχόμενων συναισθημάτων, οι δάσκαλοι πιστά υποζύγια υλοποίησης των σκοπών και στόχων, οι μαθητές παθητικοί δέκτες ενός κοινωνικού και πολιτικού κεφαλαίου συντήρησης και εξάρτησης.

Η αναντιστοιχία στην επάλληλη διασύνδεση ανάμεσα στη διατύπωση των σκοπών, τη σύνταξη του αναλυτικού προγράμματος και τη συγγραφή των βιβλίων φαίνεται να αναιρεί σε σημαντικό βαθμό τα νεωτεριστικά στοιχεία που περιέχονται και να τα καθιστά ανενεργά και αναποτελεσματικά. Η εκπαιδευτική αντιφατικότητα ανάμεσα στους σκοπούς του αναλυτικού προγράμματος και στα εκπαιδευτικά μέσα υλοποίησης τους, εδράζεται στην αναντιστοιχία και στις συγκρούσεις ανάμεσα στους τομείς του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, οι οποίοι δρουν συμπληρωματικά και φαίνεται να είναι: ο νομοθετικός, ο διοικητικός, ο παιδαγωγικός και ο εκπαιδευτικός. Ο νομοθετικός αντιπροσωπεύει το κανονιστικό, το νομικό πλαίσιο του εκπαιδευτικού συστήματος, εκφράζεται από τον πολιτικό λόγο και τις θέσεις των πολιτικών κομμάτων και συμπυκνώνεται στους γενικούς εκπαιδευτικούς σκοπούς και τις αρχές διάρθρωσης του εκπαιδευτικού συστήματος. Ο διοικητικός αντιπροσωπεύει τους μηχανισμούς εκτελεστικής εξουσίας και διοίκησης της εκπαίδευσης και εκφράζει το πρόσωπο της εκάστοτε πολιτικής ηγεσίας του ΥΠΕΠΘ. Ο παιδαγωγικός αντιπροσωπεύει το γνωσιολογικό και ψυχοπαιδαγωγικό περιεχόμενο της εκπαιδευτικής σχέσης και εκφράζεται από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Ο εκπαιδευτικός αντιπροσωπεύει το περιεχόμενο της εκπαιδευτικής πράξης και

εκφράζεται από το στόμα των εκπαιδευτικών λειτουργών και τις ομοσπονδίες τους. Με δεδομένη τη σύγκρουση μεταξύ των τεσσάρων τομέων, τον απόλυτο έλεγχο της εκπαιδευτικής πραγματικότητας από την εκάστοτε ηγεσία του ΥΠΕΠΘ, το γραφειοκρατικό, συγκεντρωτισμό της ελληνικής εκπαιδευτικής πυραμίδας και την απουσία εθνικού εκπαιδευτικού σχεδιασμού σε κλίμα πολιτικό- κοινωνικής συναίνεσης, δεν είναι δύσκολο να κατανοήσουμε τη μιζέρια, η οποία μαστίζει την ελληνική εκπαίδευση.²⁴⁷

Ο σχολικός θεσμός μαζικής κλίμακας, ως προϊόν της βιομηχανικής εποχής, λειτουργεί ως διαδικασία κοινωνικής αναπαραγωγής. Εδώ αναδεικνύεται η σημασία του «απόκρυφου», «αόρατου». «συγκεκαλυμμένου» προγράμματος, πέρα από το φανερό καθ' αυτό πρόγραμμα σπουδών. Ορισμένα βασικά του συστατικά στοιχεία είναι ο εθισμός στην ακριβή προσέλευση στο σχολείο (και στην εργασία), η υπακοή στο δάσκαλο (επιχειρηματία), ο έλεγχος και η πειθαρχία στο σχολείο (εργοστάσιο), η απάνθρωπη επαναληπτικότητα της σχολικής (βιομηχανικής) εργασίας. Σε μεταγενέστερη φάση, οι ίδιες λειτουργίες αφορούν τους μαζικούς γραφειοκρατικούς μηχανισμούς του τομέα των υπηρεσιών. Αυτή η λειτουργία των σχολικών εκπαιδευτικών μηχανισμών παίζει καθοριστικό ρόλο στους μετέπειτα κοινωνικούς διαχωρισμούς, έχοντας οργανική σχέση με τη συνολική αναπαραγωγική διαδικασία.²⁴⁸

Επεξήγηση συντομογραφιών:

*ΚΠΑΕ' (βιβλίο για το δάσκαλο): Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε' Δημοτικού
(βιβλίο για το δάσκαλο)*

*ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο): Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ' Δημοτικού
(βιβλίο για το δάσκαλο)*

---

²⁴⁷ Φ λουρής Γ.: *Αναλυτικά προγράμματα...*,ό.π.,σ.357-360

²⁴⁸ Πεσματζόγλου Σ.: *Εκπαίδευση και ανάπτυξη στην Ελλάδα...*,ό.π.,σ.236-237

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

7. ΣΥΓΚΛΙΣΗ - ΣΥΜΠΟΡΕΥΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΣΚΟΠΩΝ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΣΤΟΧΩΝ, ΝΟΜΩΝ, ΑΝΑΛΥΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ, ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

Η επιτυχία του εκπαιδευτικού σχεδιασμού σε κάθε μάθημα απαιτεί την πλήρη εναρμόνιση, συμπόρευση και αποτύπωση των επιλογών σε κάθε στάδιο υλοποίησης. Τα στάδια υλοποίησης πρέπει να αποτελούν ανοικτές δεξαμενές αμφίδρομης διάχυσης και επικοινωνίας και όχι επίπεδα στεγανά, διακριτά, παγιωμένα. Η ιεραρχική βαθμίδα σχεδιασμού πρέπει να διακρίνεται από την ικανότητα πρακτικής μετουσίωσης των σχέσεων που αναδεικνύουν τα στάδια υλοποίησης. Επίσης, πρέπει να επιδεικνύει εγρήγορση, ευαισθησία και θέληση για έλεγχο, καταγραφή και διόρθωση των δυσλειτουργιών που θα παρουσιάσει η εφαρμογή του εκπαιδευτικού σχεδιασμού του μαθήματος στις αναπτυσσόμενες και διαμορφούμενες προσωπικότητες των μαθητών.

Το ενδιαφέρον της έρευνας θα επικεντρωθεί στην καταγραφή των σκοπών και στόχων του μαθήματος Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής σε όλα τα στάδια του εκπαιδευτικού σχεδιασμού. Θα ακολουθήσει η ταξινόμησή τους σε άξονες προτεραιοτήτων και τομείς μάθησης, η οποία θα μας δώσει την ευκαιρία να συγκρίνουμε τη συμπόρευσή τους ή τη διαφοροποίησή τους ανά στάδιο υλοποίησης. Η διερεύνηση του βαθμού συμπόρευσης ή διαφοροποίησης θα μας βοηθήσει να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα ως προς τις επιλογές της πολιτικής εξουσίας στο μάθημα Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής, με εμβάθυνση των συμπερασμάτων και κριτική θεώρηση των επιλογών. Η ερευνητική διαδικασία θα περιλαμβάνει νομικά κείμενα (νόμους), αναλυτικά προγράμματα, διδακτικά βιβλία των χρονικών περιόδων 1957, 1974, 1982 οι οποίες αντιστοιχούν στις τρεις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν για το μάθημα Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής.

7.1. Εκπαιδευτικοί σκοποί – διδακτικοί στόχοι χρονικής περιόδου 1956-1957

Η έρευνα περιλαμβάνει το γενικότερο σκοπό της παιδείας, όπως αναφέρεται στο Σύνταγμα του 1956, το σκοπό του μαθήματος Αγωγή του Πολίτη όπως καταγράφεται στο αναλυτικό πρόγραμμα Αγωγής του Πολίτη (1957), τους ειδικούς στόχους μάθησης, όπως παρουσιάζονται στο βιβλίο Αγωγής του Πολίτη για τους μαθητές (1957).

α. Στο Σύνταγμα του 1956 και ειδικότερα στο άρθρο 16 ο σκοπός της παιδείας αποσκοπεί *«εις την εθνικήν και πνευματικήν αγωγήν και την ανάπτυξιν της εθνικής συνειδήσεως των νέων επί τη βάσει των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού»*.

Σύμφωνα με τη διατύπωση του νομικού κειμένου διαμορφώνονται δύο άξονες επιλογής του περιεχομένου της παιδείας.

1. Πνευματική αγωγή και ανάπτυξη συνείδησης με επίκεντρο το έθνος.
2. Άντληση των ιδεολογικών κατευθύνσεων από τον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό.

Οι δύο άξονες σηματοδοτούνται από τη στενή εξάρτηση και αλληλοσύνδεσή τους. Ο πρώτος άξονας περιγράφει και αναλύει τις επιδιώξεις του κράτους από την αγωγή των μαθητών και ο δεύτερος αποκαλύπτει τον προσανατολισμό της ιδεολογικής κατεύθυνσης, από την οποία θα αντλούνται οι πηγές έκφρασης της γνώσης, θα διαμορφώνονται σε ενότητες και κείμενα των διδακτικών βιβλίων.

β. Στο Βασιλικό Διάταγμα με αριθμ. 17/30-1-1957 *«περί του αναλυτικού και ωρολογίου προγράμματος των πατριδογνωστικών μαθημάτων του δημοτικού σχολείου»*, αναφέρεται *«το μάθημα της Αγωγής του Πολίτου έχει ως σκοπόν την ανάπτυξιν του μαθητού, ώστε να καταστεί ούτος καλός Έλλην πολίτης ως άτομον και εις τας σχέσεις του προς τους άλλους και προς το κράτος.*

Ειδικότερον το μάθημα τούτο αποβλέπει εις τα ακόλουθα.

1. *Κατανόησιν και πρόσκτησιν βασικών εννοιών και γνώσεων αναφερομένων εις τα εθνικά σύμβολα, την σύνθεσιν και λειτουργίαν της Κυβερνήσεως, τας δημοσίας υπηρεσίας, τα θεμελιώδη δικαιώματα και τας υποχρεώσεις του Έλληνος πολίτου και τα θεμελιώδη στοιχεία της οικονομικής και κοινωνικής οργανώσεως του κράτους.*
2. *Ανάπτυξιν διαφέροντος δια τα προβλήματα του καλού πολίτου.*

3. *Ανάπτυξιν ευνοϊκών διαθέσεων, διαφερόντων και κατάλληλων αρετών, ήτοι:*

α) Εθισμόν εις την καλήν έναντι των άλλων συμπεριφοράν.

β) Ανάπτυξιν του σεβασμού και του συναισθήματος της ευθύνης έναντι της ιδικής του περιουσίας και έναντι της περιουσίας των άλλων.

γ) Σεβασμόν της αξίας και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου.

δ) Πρόθυμον παροχή βοήθειας προς τους έχοντας ανάγκην και διαφέρον δια την ευημερίαν των άλλων.

ε) Πρόθυμον συμμετοχήν εις κοινάς υποθέσεις, ανάληψιν ευθυνών και εκπλήρωσιν αυτών μετ' ευσυνειδησίας.

στ) Υπακοήν εις τους κανόνας της καλής και ηθικής συμπεριφοράς και τους νόμους της πολιτείας και συμμόρφωσιν προς τας αποφάσεις της πλειοψηφίας.

ζ) Καλλιέργειαν των ιδανικών της συνεργασίας, της αυτοκυριαρχίας και της υπεύθυνου συμβολής εις την πρόοδον των κοινωνικών ζητημάτων.

4. *Ανάπτυξιν της εκτιμήσεως προς τα ελληνικά ιδεώδη.»*

Ο γενικός σκοπός του μαθήματος Αγωγής του Πολίτη χαρακτηρίζεται από την εκφραστική του ασάφεια και εννοιολογική του αοριστία. Η επιδίωξη «να καταστή ο μαθητής καλός πολίτης» δεν συνοδεύεται από την παρουσίαση των στοιχείων που απαιτούνται για να δομηθεί η προσωπικότητα του καλού πολίτη. Ο στόχος παραμένει μετέωρος, αποτελεί το τέλος μιας διαδρομής, η οποία δεν έχει προσδιοριστεί.

Την έλλειψη αυτή αναπληρώνουν οι ειδικοί σκοποί του μαθήματος, οι οποίοι περιγράφουν τις ιδιότητες και αρετές που έχει επιλέξει η πολιτική ηγεσία για την επένδυση και διαμόρφωση της προσωπικότητας των μαθητών σε «καλούς πολίτες».

Ο πρώτος στόχος περιγράφει το γνωστικό μέρος της μάθησης που πρέπει να οικειοποιηθεί ο μαθητής. Οι γνώσεις αυτές χαρακτηρίζουν την εθνική και κρατική υπόσταση. Η επίκληση του όρου «πρόσκτηση» παραπέμπει σε πρακτικές αποστήθισης, με επικέντρωση του ενδιαφέροντος στη μετωπική μέθοδο διδασκαλίας και την παθητική οικειοποίηση του μαθησιακού κεφαλαίου στους μαθητές.

Ο δεύτερος στόχος του μαθήματος αποτελεί μια ολοκληρωμένη εννοιολογική ασάφεια. Οι μαθητές καλούνται να αναπτύξουν ενδιαφέρον για τα

προβλήματα του καλού πολίτη. Δεν εξειδικεύεται το είδος του ενδιαφέροντος, δεν παρουσιάζονται τα προβλήματα και κυρίως δεν αποκαλύπτονται τα χαρακτηριστικά και οι ιδιότητες που κατατάσσουν τους ανθρώπους στην κατηγορία του καλού πολίτη.

Ο τρίτος στόχος είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικός. Η παρουσίαση των κατάλληλων αρετών σε συνδυασμό με την ανάπτυξη ευνοϊκών διαθέσεων αντανακλά το αξιακό σύστημα που επιδιώκει να μεταδώσει στους μαθητές η πολιτική ηγεσία. Η ευνοϊκή διάθεση και το ενδιαφέρον υποκρύπτουν την αναγκαία αποδοχή, έγκριση και υιοθέτηση των αξιών στην καθημερινή δραστηριότητα.

Ως ανώτατες αξίες επιλέγονται η καλή συμπεριφορά, ο σεβασμός, η αίσθηση ευθύνης, ο σεβασμός, η αξιοπρέπεια, η ευσυνειδησία, η υπακοή, η ηθική συμπεριφορά, η συνεργασία, η αυτοκυριαρχία. Η καταγραφή των αξιών – αρετών εναρμονίζεται πλήρως με τα ιδανικά του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Δεν αποτυπώνουν ιδεολογικές αναζητήσεις και φιλοσοφικούς στοχασμούς που εμπεριέχει η δυναμική των σχέσεων, διασυνδέσεων που αναπτύσσουν οι άνθρωποι ως ενεργά μέλη της κοινωνίας και του κράτους. Αναπαράγουν παγιωμένα ιδανικά και προτεραιότητες συντήρησης, στατικότητας που αναδύονται από τη λήθη του ιστορικού παρελθόντος, της εθνικής υπερηφάνειας, του δογματικού ορθόδοξου χριστιανισμού, του αιώνιου πολιτισμού.

Ο τέταρτος στόχος επικυρώνει τις επιλογές και προτεραιότητες της πολιτείας. Οι μαθητές καλούνται να αναπτύξουν και εκδηλώσουν την εκτίμησή τους προς τα ελληνικά ιδεώδη. Η εκδήλωση της εκτίμησης προϋποθέτει γνώση, πρόσκτηση, αποδοχή, υλοποίηση των αξιών και αρετών που συνθέτουν τα ελληνικά ιδεώδη.

Διδακτικοί στόχοι μάθησης βιβλίου Αγωγής του Πολίτη.

Οι εκπαιδευτικοί σκοποί του αναλυτικού προγράμματος εξειδικεύονται σε διδακτικούς στόχους στις θεματικές ενότητες διδασκαλίας του μαθήματος στους μαθητές. Αναδεικνύουν το βαθμό προσήλωσης και έκφρασης των επιλογών στο τελικό στάδιο μορφοποίησής τους. Οι διδακτικοί στόχοι μετονομάζονται ιδανικά και αποκαλύπτουν την αποκλειστική προσήλωση της διδασκαλίας στα ελληνοχριστιανικά ιδεώδη. Τα ιδανικά διαχωρίζονται, ταξινομούνται και ιεραρχούνται σε εθνικά ιδανικά, σε απλά ιδανικά, σε διαθέσεις και συνήθειες. Τα εθνικά ιδανικά (θρησκεία, πατρίδα, οικογένεια) αποτελούν την ανώτατη έκφραση και

επιδίωξη, απηχούν τον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό. Τα απλά ιδανικά συνθέτουν και δομούν τα εθνικά ιδανικά.

Ιδανικά αναλυτικού προγράμματος Αγωγής του Πολίτη.

- Διαφύλαξη και υπεράσπιση της πατρίδας.
- Διατήρηση άρρηκτου του συνδέσμου του Ελληνισμού και Ορθοδόξου χριστιανικής πίστεως.
- Σφυρηλάτηση ισχυρών οικογενειακών δεσμών.
- Απόκτηση μορφώσεως.
- Ανάπτυξη του πνεύματος της οικονομίας και αποταμιεύσεως.
- Εκτέλεση αξιέπαινων πράξεων.
- Αφιέρωση δυνάμεων δια τη δημιουργία μιας καλύτερης Ελλάδος και αντάξιας του ένδοξου παρελθόντος της.
- Καλός Έλλην πολίτης.
- Πιστή στην τήρηση του Συντάγματος.
- Πιστή τήρηση των νόμων.
- Συμβολή εις την χρηστήν διοίκησιν της χώρας.
- Απόδοσις δικαιοσύνης.
- Εκλογή αρίστων δια την διοίκησιν.
- Αφοσίωσις εις το πολίτευμα της χώρας μας.
- Συναδέλφωσις μετά των φίλων Εθνών.
- Πιστόν τέκνον της Ορθοδόξου Ελληνικής Εκκλησίας.

Οι διαθέσεις περιγράφουν και αναλύουν το συναισθηματικό τομέα μάθησης, τον οποίον απαραίτητα πρέπει να εκδηλώσουν οι μαθητές ως αποτέλεσμα της πρόσκτησης και αποδοχής των ιδανικών. Οι συνήθειες δηλώνουν την ενσωμάτωση και έκφραση των ιδανικών, τα οποία θα αποτελούν οδηγό πορείας και επιλογής της ζωής των μαθητών.

Διαθέσεις-συνήθειες αναλυτικού προγράμματος Αγωγής του Πολίτη.

- Να συγκινείται ο μαθητής εκ των εθνικών συμβόλων και μνημείων και να αισθάνεται σεβασμόν, αγάπην και υπερηφάνειαν δι' αυτά.
- Πρόθυμος συμμετοχή εις τους εθνικούς εορτασμούς.
- Εκδήλωσις συγκινήσεως και υπερηφάνειας κατά τας εθνικάς εορτάς.
- Να αισθάνεται ιεράν συγκίνησιν και να εγείρεται εις στάσιν προσοχής οσάκις ακούει τον Εθνικόν Ύμνον.
- Να αισθάνεται σεβασμόν και υπερήφανεϊαν δια τους προγόνους.

- Ανάπτυξιν της ευλαβείας προς την Εκκλησίαν και του σεβασμού προς τους λειτουργούς αυτής.
- Ανάπτυξις συναισθήματος ευθύνης.

Τα εθνικά ιδανικά, τα ιδανικά και οι διαθέσεις-συνήθειες συμβαδίζουν με τα ελληνοχριστιανικά ιδεώδη, περιγράφουν και παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά και τις ιδιότητες του καλού πολίτη. Η διασύνδεση, συμπόρευση των εκπαιδευτικών σκοπών και διδακτικών στόχων ανά επίπεδο υλοποίησης, παρουσιάζεται στο παρακάτω σχεδιάγραμμα:

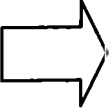
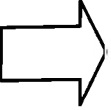
ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΣΚΟΠΟΙ	ΑΝΑΛΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΓΕΝΙΚΟΣ ΣΚΟΠΟΣ – ΕΙΔΙΚΟΙ ΣΚΟΠΟΙ	ΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ
Εθνική αγωγή →	• Εθνικά ιδανικά →	<ul style="list-style-type: none"> • Πατρίδα • Εθνικά σύμβολα, μνημεία • Εθνικές εορτές • Εθνικός ύμνος
Πνευματική αγωγή →	• Μόρφωσις →	<ul style="list-style-type: none"> • Απόκτηση μορφώσεως
Εθνική συνείδηση →	• Ελληνικά ιδεώδη →	<ul style="list-style-type: none"> • Συμμετοχή σε εθνικούς εορτασμούς • Υπεράσπιση πατρίδας • Αφιέρωση δυνάμεων για δημιουργία καλύτερης Ελλάδας αντάξιας του ένδοξου παρελθόντος • Σεβασμός, υπερηφάνεια για εθνικά σύμβολα, μνημεία
Ελληνοχριστιανικός πολιτισμός →	<ul style="list-style-type: none"> • Καλή συμπεριφορά • Σεβασμός, αξιοπρέπεια και ηθική συμπεριφορά • Θρησκεία • Οικογένεια →	<ul style="list-style-type: none"> • Άρρηκτος σύνδεση ελληνισμού-χριστιανισμού • Σφυρηλάτηση ισχυρών οικογενειακών δεσμών • Πιστόν τέκνον της ορθοδόξου χριστιανικής εκκλησίας • Ευλαβείς προς την εκκλησία και τους λειτουργούς της
Καλός πολίτης →	<ul style="list-style-type: none"> • Σεβασμός περιουσίας • Πρόθυμος παροχή βοήθειας • Συνεργασία • Αυτοκυριαρχία • Συμβολή εις την πρόοδο της κοινωνικής ζωής • Υπακοή στους νόμους του κράτους →	<ul style="list-style-type: none"> • Εκτέλεση αξιέπαινων πράξεων • Συμβολή στη χρηστή διοίκηση του κράτους • Πιστή τήρηση συντάγματος, νόμων, ευθύνη

7.2 Εκπαιδευτικοί σκοποί – διδακτικοί στόχοι χρονικής περιόδου 1975-1980

Η έρευνα περιλαμβάνει το γενικό σκοπό της Παιδείας όπως αναφέρεται στο Σύνταγμα του 1975, το σκοπό του μαθήματος όπως καταγράφεται στο αναλυτικό πρόγραμμα Αγωγής του Πολίτη (1977). Η απουσία ειδικών σκοπών μάθησης και διδακτικών στόχων από το βιβλίο Αγωγής του Πολίτη αποτελεί σημαντική έλλειψη, η οποία εμποδίζει την προσπάθεια καταγραφής και ανάδειξης της συμπόρευσης των επιλογών σε όλα τα στάδια υλοποίησης. Την έλλειψη αυτή θα προσπαθήσουμε να την αναπληρώσουμε με την καταγραφή των θεματικών ενοτήτων του διδακτικού βιβλίου, με εμβάθυνση και καταγραφή των υποενοτήτων με στόχο την αποτύπωση των εκπαιδευτικών σκοπών των προηγούμενων σταδίων στα κείμενα του διδακτικού βιβλίου. Η καταγραφή αυτή θα αποτελέσει και το βασικό μας κριτήριο για ανάδειξη του βαθμού συμπόρευσης των σκοπών και στόχων σε όλα τα στάδια υλοποίησής τους.

α. Στο Σύνταγμά του 1975 και ειδικότερα στο άρθρο 11, «η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του κράτους, έχει δε ως σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνειδήσεως και τη διάπλασή αυτών ως ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών». Σύμφωνα με τις επιταγές του Συντάγματος ο σκοπός της παιδείας αναπτύσσεται μέσα από την εκπλήρωση και ανάπτυξη ειδικών σκοπών, οι οποίοι διακρίνονται σε τρεις άξονες και οκτώ επιλογές.

A/A	ΑΞΟΝΕΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	ΕΠΙΛΟΓΕΣ
1.	Αγωγή 	ηθική πνευματική επαγγελματική φυσική
2.	Συνείδηση 	εθνική θρησκευτική
3.	Διάπλαση 	ελεύθερων υπεύθυνων πολιτών

β. Στο προεδρικό διάταγμα με αριθμ. 347/12-11-1977 «περί των διδασκομένων μαθημάτων και του αναλυτικού προγράμματος του δημοτικού σχολείου», ως σκοπός του μαθήματος Αγωγή του Πολίτη ορίζεται «να βοηθήσει το μαθητή να προσαρμόσει σωστά τη συμπεριφορά του στη ζωή της κοινότητας που ανήκει και να τον προετοιμάσει κατά τρόπο άμεσο, πρακτικό και ιδιαίτερα βιωματικό στη συνειδητή άσκηση των δικαιωμάτων και καθηκόντων, που χαρακτηρίζει τον ελεύθερο και δημοκρατικό πολίτη».

Ο σκοπός του μαθήματος Αγωγής του Πολίτη διαρθρώνεται και αναπτύσσεται σε δύο άξονες προτεραιοτήτων και επιλογών και δύο άξονες αποτύπωσης των αποτελεσμάτων.

Οι άξονες προτεραιοτήτων και επιλογών περιλαμβάνουν την προσαρμογή της συμπεριφοράς και την προετοιμασία των μαθητών με υιοθέτηση διδακτικών αρχών βιωματικών, πρακτικών, άμεσων και οι άξονες αποτελεσμάτων περιλαμβάνουν τη συνειδητή άσκηση των καθηκόντων και των δικαιωμάτων, τα οποία χαρακτηρίζουν, σηματοδοτούν και κατατάσσουν τους πολίτες σε ελεύθερους και δημοκρατικούς.

Η προσαρμογή της συμπεριφοράς στοχεύει στην κοινωνική ενσωμάτωση μέσα από την πρόσκτηση γνώσεων, αποσαφήνιση εννοιών, διάκριση θεσμών, αποδοχή ιδανικών. Η διδασκαλία του μαθήματος στηρίζεται σε μεθοδολογικές αρχές βίωσης συναισθημάτων, αποδοχής αξιών, συμμετοχής σε δραστηριότητες που αναδεικνύουν το πλέγμα καθηκόντων και δικαιωμάτων. Η επιλογή άμεσων, πρακτικών διδακτικών αρχών υποδηλώνει μια αντίφαση ως προς τον τρόπο προσέγγισης της γνώσης. Η άμεση αποδοχή φανερώνει παθητική πρόσκτηση, χωρίς τη στήριξη και ανάπτυξη της αναγκαίας σύγκρισης, κρίσης, βίωσης, αποδοχής, συμμετοχής, τομέων και σταδίων απαραίτητων για διδασκαλία αξιών. Ο πρακτικός τρόπος παραπέμπει στο συμμετοχικό τομέα μάθησης, ο οποίος για να υλοποιηθεί απαιτεί ενεργοποίηση και συμβολή όλων των διαδικασιών και αρχών διδασκαλίας. Ιδανικό του μαθήματος αποτελεί η δημιουργία του ελεύθερου και δημοκρατικού πολίτη. Η επιτυχία έγκειται στη διαμόρφωση ενός πλέγματος δικαιωμάτων και καθηκόντων, τα οποία θα αποτελούν πηγές ελέγχου και έκφρασης των δραστηριοτήτων του ατόμου. Τα δικαιώματα και καθήκοντα δεν παρουσιάζονται, γεγονός που μας παραπέμπει στις θεματικές ενότητες του διδακτικού βιβλίου.

γ. Στο βιβλίο Αγωγής του Πολίτη χρονικής περιόδου 1980, η παρουσίαση και ανάλυση των θεματικών ενοτήτων και υποενοτήτων προσανατολίζεται και επικεντρώνεται στην ανάπτυξη της έννοιας του καθήκοντος και του δικαιώματος. Τα καθήκοντα και δικαιώματα συνοδεύουν κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα, εντάσσονται στην καθημερινή διαβίωση των ανθρώπων ως μέλη της οικογένειας, του σχολείου, της κοινωνίας, του έθνους, της εκκλησίας. Η παρουσίαση και ανάπτυξή τους γίνεται σταδιακά, ανάλογα με το στάδιο ανάπτυξης των μαθητών και πολιτών. Ο διαχωρισμός και η εξειδίκευση των καθηκόντων και δικαιωμάτων δε διασπά τη συνολική θεώρησή τους, η οποία παραμένει ενιαία και ισχυροποιείται σε κάθε στάδιο, με εμπλουτισμό και παρουσίαση νέων στοιχείων. Η υπεροχή των καθηκόντων έναντι των δικαιωμάτων είναι προφανής και έκδηλη. Οι μαθητές κατακλύζονται από την παρουσίαση ενός πλήθους καθηκόντων, τα οποία καταπνίγουν την αίσθηση ελευθερίας. Η παρουσίασή τους γίνεται με τρόπο κάθετο, απόλυτο, μη αμφισβητούμενο. Αποτελούν την κοινή συνισταμένη όλων των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, ελέγχουν και καθοδηγούν κάθε πράξη, είναι οι κύριοι συντελεστές δημιουργίας προόδου και ευημερίας, απονομής δικαιοσύνης.

Τα δικαιώματα δεν αποτελούν αναγνώριση πανανθρώπινων αξιών, αγώνων, κατακτήσεων. Περιγράφουν στην πλειοψηφία τους το θεσμικό ρόλο που καλείται να διαδραματίσει ο κάθε πολίτης ως μέλος της κοινωνίας, του κράτους. Η επιτέλεση των δικαιωμάτων αυτών αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση ύπαρξης και λειτουργίας κοινωνικών και πολιτικών θεσμών.

Η παρουσίαση των καθηκόντων και δικαιωμάτων μας αποκαλύπτει την προσήλωσή τους στη θρησκευτική και εθνική διαπαιδαγώγηση των μαθητών. Ως υπέρτατη αξία καθήκοντος αναδεικνύεται ο σεβασμός και η ελεγχόμενη συμπεριφορά. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται και στα καθήκοντά του Έλληνα απέναντι στην πατρίδα και το έθνος του. Ο σεβασμός αποτελεί το κύριο συστατικό έκφρασης των δικαιωμάτων, τα οποία πρέπει να επιτελούνται σε πνεύμα σεβασμού των δικαιωμάτων του άλλου και αυτοσεβασμού.

Το περιεχόμενο των καθηκόντων και δικαιωμάτων, ο διδακτικός τρόπος προσέγγισής τους και το πνεύμα άκριτης επιβολής που αναδεικνύουν αποκαλύπτουν την προσήλωση της πολιτείας στη δημιουργία αυστηρής θρησκευτικής και εθνικής συνείδησης και όχι ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών. Η αγωγή των μαθητών εγκλωβίζεται στον ηθικό έλεγχο των πράξεων και την

απόλυτη στήριξη του κρατικού μηχανισμού ως κύριου εκφραστή της εθνικής μας υπόστασης.

7.3. Εκπαιδευτικοί σκοποί – διδακτικοί στόχοι χρονικής περιόδου 1982-1986

Η έρευνα επικεντρώνεται στο νόμο 1566/26-9-1985 «περί δομής και λειτουργίας της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης», στο Προεδρικό Διάταγμα με αριθμ. 168/3-5-1984 «αναλυτικό και ωρολόγιο πρόγραμμα μαθήματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε' και ΣΤ' τάξεων δημοτικού», τους ειδικούς στόχους μάθησης όπως αναλύονται στα βιβλία δασκάλου Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής τάξης Ε' και ΣΤ' δημοτικού.

α. Στο νόμο 1566/1985, γενικός σκοπός της Παιδείας είναι «να συμβάλει στην ολόπλευρη, αρμονική και ισόρροπη ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχοσωματικών δυνάμεων των μαθητών ώστε να έχουν τη δυνατότητα να εξελιχθούν σε ολοκληρωμένες προσωπικότητες και να ζήσουν δημιουργικά».

Ειδικότεροι σκοποί είναι:

α. Να γίνουν ελεύθεροι, υπεύθυνοι, δημοκρατικοί πολίτες, να υπερασπίζονται την εθνική ανεξαρτησία, τη δημοκρατία ... να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης.

β. Να καλλιεργούν και αναπτύσσουν αρμονικά το πνεύμα και το σώμα. Να αποκτούν μέσα από τη σχολική τους αγωγή, κοινωνική ταυτότητα και συνείδηση.

γ. Να αναπτύσσουν δημιουργική και κριτική σκέψη.

δ. Να κατανοούν τη σημασία της τέχνης, της επιστήμης και της τεχνολογίας, να σέβονται τις ανθρώπινες αξίες.

ε. Να αναπτύσσουν πνεύμα φιλίας και συνεργασίας με όλους τους λαούς της γης, προσβλέποντας σε έναν κόσμο καλύτερο, δίκιο και ειρηνικό.

Το περιεχόμενο του νόμου περιέχει καθιερωμένες και παραδοσιακές αξίες, εισάγει όμως και σύγχρονες αντιλήψεις. Προτείνει αρκετά στοιχεία κοινωνικού εκσυγχρονισμού, όπως η πολύπλευρη πνευματική και σωματική ανάπτυξη των μαθητών, την ισοτιμία πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας, την αντίληψη της σπουδαιότητας της συλλογικότητας και συνεργασίας. Η διδασκαλία στοχεύει στην ανάπτυξη δημιουργικής και κριτικής σκέψης. Το περιεχόμενο του νόμου απηχεί τη θεωρία της «κοινωνικής αποτελεσματικότητας», περιλαμβάνει στοιχεία

της επιστημονικής και τεχνοκρατικής αντίληψης, έχει ως αφετηρία την ουμανιστική -παιδοκεντρική προσέγγιση. Το γενικό ιδεολογικό - φιλοσοφικό υπόβαθρο, πάνω στο οποίο θα δομηθεί η δημιουργία και ανάπτυξη του αναλυτικού προγράμματος και των σχολικών βιβλίων, αποτελεί η εξισορρόπηση των θεωριών της «κοινωνικής αποτελεσματικότητας» και της «μελέτης του παιδιού» με την παρουσία στοιχείων και από άλλες θεωρίες περί παιδείας, κοινωνίας, κράτους. Ο γενικός σκοπός και οι ειδικοί σκοποί της παιδείας οργανώνονται και αναπτύσσονται γύρω από τρεις άξονες: α) Τις αξίες β) τη γνώση γ) την κοινωνικοποίηση.

Οι αξίες χαρακτηρίζονται ανθρωπιστικές, οι γνώσεις στοχεύουν στην ανάπτυξη δημιουργικής και κριτικής σκέψης, η κοινωνικοποίηση αναπτύσσει την υπεύθυνη συμμετοχή και τη δημιουργική απασχόληση.

β. Στο Προεδρικό Διάταγμα 168/3-5-1984, ΦΕΚ 56Α', ο σκοπός του μαθήματος της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής στοχεύει να βοηθήσει τους μαθητές: α) να γνωρίσουν την οργάνωση και λειτουργία της ελληνικής κοινωνίας και τις αξίες (ηθικές, θρησκευτικές, εθνικές, κοινωνικές, πολιτικές, αισθητικές) στις οποίες στηρίζεται β) να κατανοήσουν τη σημασία που έχουν οι κοινωνικοί και πολιτικοί θεσμοί για το άτομο και το σύνολο γ) να αναπτύξουν την κριτική σκέψη αναφορικά με τα σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα δ) να καλλιεργήσουν την κοινωνική συνείδηση, ώστε να μετέχουν υπεύθυνα και δημιουργικά στη ζωή μιας δημοκρατικής κοινωνίας ε) να αποκτήσουν την απαραίτητη ευαισθησία απέναντι στην πανανθρώπινη κοινότητα.

Η παρουσίαση του γενικού σκοπού, όπως αναλύεται και εξειδικεύεται φανερώνει την ευθυγράμμιση και την συμπόρευσή του με το περιεχόμενο και τις επιδιώξεις του νομού 1566/1985.

Ο σκοπός του μαθήματος περιστρέφεται επίσης σε τρεις παρόμοιους άξονες.

α) Τον άξονα επιλογής του συστήματος αξιών (ηθικές, θρησκευτικές, εθνικές, κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές, αισθητικές). Η επιλογή και παρουσίαση των αξιών του μαθήματος, έχει στενή εξάρτηση και αντλεί τις αξίες από τον αντίστοιχο άξονα των ανθρωπιστικών αξιών της παιδείας.

β) Τον άξονα της γνώσης. Η επιλογή των γνώσεων που θα διδαχθούν στοχεύει στην παρουσία της ελληνικής κοινωνίας και των αξιών της μέσα από την ανάπτυξη κριτικής σκέψης ως προς τα προβλήματά της, της δημιουργικής

συμμετοχής και αποφασιστικής συμβολής στην επίλυσή τους. Ο άξονας της γνώσης του αναλυτικού προγράμματος του μαθήματος, ταυτίζεται απόλυτα με τον αντίστοιχο άξονα γνώσης της παιδείας, ο οποίος τονίζει την ανάπτυξη δημιουργικής και κριτικής σκέψης.

γ) Τον άξονα της κοινωνικοποίησης. Η κοινωνικοποίηση του μαθητή μέσα από τη διδασκαλία του μαθήματος περιλαμβάνει την καλλιέργεια κοινωνικής συνείδησης, την ανάπτυξη πανανθρώπινης ευαισθησίας και την υπεύθυνη δημιουργική συμμετοχή στη δημοκρατική κοινωνία. Τα συστατικά στοιχεία που επιλέγονται για τη δόμηση της κοινωνικής ταυτότητας του μαθητή, έρχονται σε πλήρη εναρμόνιση με τις επιλογές του άξονα κοινωνικοποίησης της παιδείας, ο οποίος επιλέγει τη διαμόρφωση ελεύθερων, υπευθύνων, δημοκρατικών πολιτών, την ανάπτυξη πνεύματος φιλίας και συνεργασίας με όλους τους λαούς.

Η σύγκλιση των σκοπών ανάμεσα στους σκοπούς της παιδείας και του αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής, προσλαμβάνει διαστάσεις πλήρους ιδεολογικής και φιλοσοφικής ταύτισης. Απομένει η διαπίστωση, αν το πνεύμα εναρμόνισης των δύο αυτών σταδίων, μετατρέπεται σε περιεχόμενο στα βιβλία των μαθητών.

γ. Βιβλία για το δάσκαλο Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ και ΣΤ΄ δημοτικού.

Η επιλογή των βιβλίων του δασκάλου, αντί των βιβλίων μαθητή επιβάλλεται από την παρουσία στα βιβλία για το δάσκαλο των διδακτικών στόχων, την επιλογή των προτεραιοτήτων ως προς τους τομείς μάθησης και των οδηγιών, υποδείξεων προς το δάσκαλο ως προς την προσήλωση της διδασκαλίας σε επιλεγμένους και τη δημιουργία πνεύματος ελευθερίας.

Η προηγηθείσα έρευνα καταγραφής, ταξινόμησης, ανάλυσης, κριτικής θεώρησης των διδακτικών στόχων που υπάρχουν στα βιβλία για το δάσκαλο, μας προσφέρει έγκυρα και αξιόπιστα στοιχεία για την εξαγωγή συμπερασμάτων ως προς τη συμπίεση ή διαφοροποίηση των επιλογών που υπάρχουν στα διδακτικά βιβλία, σε σύγκριση με τους γενικούς σκοπούς της παιδείας και τους ειδικούς σκοπούς του μαθήματος.

Η έρευνα καταδεικνύει το σημαντικό βαθμό διαφοροποίησης των διδακτικών στόχων, διδακτικών βιβλίων σε σύγκριση με την αρμονική συνύπαρξη των σκοπών στο νομικό κείμενο της εκπαίδευσης και του αναλυτικού προγράμματος του μαθήματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής. Οι τρεις

άξονες προτεραιοτήτων οργάνωσης και ανάπτυξης της μάθησης των μαθητών διαστρεβλώνονται από τον υπερτονισμό και τη μεγιστοποίηση του ενός άξονα και την αντίστοιχη υποβάθμιση και ελαχιστοποίηση των υπολοίπων. Ο άξονας της γνώσης καταλαμβάνει την κυρίαρχη θέση στη διδασκαλία. Οι γνώσεις στοχεύουν στην παρουσίαση της λειτουργίας και των αξιών της ελληνικής κοινωνίας μέσα από νοητικές διαδικασίες κατωτέρου επιπέδου (πρόσκτηση, κατανόηση, αφομοίωση). Δεν αναπτύσσουν την κριτική σκέψη, δεν ενεργοποιούν τις ψυχοκινητικές ικανότητες των μαθητών, δε συμβάλλουν στην ενεργό συμμετοχή, η οποία αποτελεί και την ανώτερη έκφραση μάθησης. Η διδακτέα ύλη δομείται χωρίς να επιτρέπει την έμφαση στις ιδιαιτερότητες του μαθητή, στις αντιληπτικές του ικανότητες, τα αναπτυξιακά τους χαρακτηριστικά και το προηγούμενο γνωστικό και συναισθηματικό τους απόθεμα. Οι μαθητές δεν έχουν ευκαιρίες να αναπτύξουν στρατηγικές μάθησης που θα τους καταστήσει ικανούς να επιλύσουν προβληματικές καταστάσεις, να εμπλέκονται σε κριτικό διάλογο, να παίρνουν αποφάσεις και να διαμορφώνουν μια θετική αυτοαντίληψη. Η εκθετική μορφή της ύλης δεν υποβοηθεί στην ανάπτυξη της απαραίτητης ευαισθησίας απέναντι στην πανανθρώπινη κοινότητα, όπως δηλώνει ένας απ' τους σκοπούς της κοινωνικοποίησης των μαθητών. Δυσχεραίνει ακόμα και την πραγματοποίηση του αντίστοιχου σκοπού του Ν.1566 ο οποίος επιδιώκει την ανάπτυξη πνεύματος φιλίας και συνεργασίας με όλους τους λαούς της γης.

Απουσιάζει από τη μάθηση η διαδικασία της αποσαφήνισης, κριτικής ανάλυσης και επίγνωσης των αξιών που υιοθετεί ο μαθητής στη λήψη αποφάσεων αξιολογικής υφής και φύσης. Επικρατεί η άποψη ότι με τη δογματοποίηση οι μαθητές θα μάθουν να αντιμετωπίζουν, αξιολογούν κοινωνικά γεγονότα. Εκείνο που πραγματικά απουσιάζει από τις διαδικασίες μάθησης είναι η ατμόσφαιρα που θα ενθαρρύνει μια αντικειμενική διαμόρφωση της αυτογνωσίας, του αυτοσυναισθήματος και της αυτοαντίληψης του μαθητή. Οι μαθητές ελάχιστα συμμετέχουν στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και ανάπτυξης δεξιοτήτων συμμετοχής, καταστάσεων που θα τους προετοιμάσουν για να γίνουν οι υπεύθυνοι, ελεύθεροι και δημοκρατικοί πολίτες. Η έντονη παρουσία του δασκάλου, η κατευθυνόμενη συζήτηση, η προδίκαση της έκβασης των συμπερασμάτων διαμορφώνει μια ανιαρή, αποκλειστική μέθοδο διδασκαλίας στην οποία ελάχιστες ευκαιρίες συναντά η διαλεκτική διδασκαλία, ενώ απουσιάζουν η διερευνητική και η στοχαστικο-κριτική διδασκαλία. Οι παραπάνω

αναλύσεις μας οδηγούν στη διαπίστωση ότι τα όσα ορίζονται στους σκοπούς του ν.1566 και του αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής δε μετουσιώνονται σε διδακτική πράξη. Η μονομερής έμφαση στις πληροφορίες και γνώσεις, ο τρόπος μετάδοσής τους, οι διαδικασίες παρουσίασης και διδασκαλίας που επιτελούνται στην τάξη δυσχεραίνουν την ολόπλευρη ανάπτυξη των μαθητών, την κοινωνικοποίηση, τη δημιουργία ελεύθερων, υπεύθυνων και δημοκρατικών πολιτών, την ανάπτυξη κριτικής σκέψης.

7.4. Συμπεράσματα

Η καταγραφή, ταξινόμηση, ανάλυση των εκπαιδευτικών σκοπών και διδακτικών στόχων που υπάρχουν στο Σύνταγμα, τους νόμους, τα αναλυτικά προγράμματα, τα διδακτικά βιβλία, τα βιβλία για το δάσκαλό του μαθήματος Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής μας οδηγεί στα παρακάτω συμπεράσματα ως προς τη σύγκλιση και συμπίεση ή διαφοροποίησή τους στο στάδιο υλοποίησης.

1. Υπάρχει πλήρης ταύτιση και συμπίεση των εκπαιδευτικών σκοπών και στόχων που διατυπώνονται στο Σύνταγμα (1956), αναλυτικό πρόγραμμα και βιβλία μαθητών του μαθήματος Αγωγής του Πολίτη. Η ιδανική εικόνα σύγκλισης και αντιστοιχίας των σκοπών και στόχων σε όλα τα στάδια υλοποίησης του εκπαιδευτικού σχεδιασμού, δεν αποτυπώνεται ως αποτέλεσμα υιοθέτησης και εφαρμογής των μεθοδολογικών διαδικασιών ενιαίας θεώρησης και αποτύπωσης των επιλογών, της εναρμόνισης και ευθυγράμμισης του περιεχομένου με τις επιλογές των ιθυνόντων.

Η συμπίεση και ταύτιση των επιλογών προκύπτει ως αναγκαία προϋπόθεση έκφρασης του περιεχομένου που έχει επιλεγεί. Η αγωγή, κοινωνικοποίηση, ανάπτυξη των μαθητών θα γίνει με βάση τις ιδεολογικές κατευθύνσεις του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού.

Τα ελληνοχριστιανικά ιδεώδη αποτελούν αξίες αιώνιες, διαχρονικές, σταθερές, δεν επιδέχονται καμία διαφοροποίηση ή αμφισβήτηση. Έχουν τη δύναμη επιβολής και αποδοχής της ύπαρξής τους με τρόπο άμεσο, απόλυτο, αδιαμφισβήτητο. Μοιραία οι εκπαιδευτικοί σκοποί και οι διδακτικοί στόχοι που περιγράφουν τα ελληνοχριστιανικά ιδεώδη ακολουθούν ανάλογη πορεία ως προς την έκφραση, διατύπωση, εφαρμογή τους σε όλα τα στάδια

υλοποίησής τους. Αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο προγραμματισμού και εφαρμογής, προσαρμοσμένο στην ιδιαιτερότητα του ιδεολογικού περιεχομένου που αντιπροσωπεύουν.

Η εννοιολογική ασάφεια και αοριστία που διαπιστώνεται στην αποτύπωση των σκοπών και στόχων, δηλώνει και αποκαλύπτει το ιδεολογικό κενό και την έλλειψη φιλοσοφικού στοχασμού που εμπεριέχει ο όρος «ελληνοχριστιανικός πολιτισμός». Η υιοθέτηση του όρου αυτού και η καθιέρωσή του στην εκπαίδευση, κοινωνία δεν αντιπροσωπεύει τις αρχές και αξίες που αντιπροσωπεύει ο ελληνικός πολιτισμός και η ορθόδοξη διδασκαλία. Αποτελεί ψευδεπίγραφο εφεύρημα και δημιούργημα του πολιτικού κατεστημένου στην προσπάθεια διαιώνισης της ύπαρξής του, λειτουργεί ως αντίπαλο δέος στις ιδεολογικές και αξιακές επιλογές του ανερχόμενου και διογκωμένου ρεύματος, το οποίο απαιτεί την έκφραση, εφαρμογή και προσαρμογή των σκοπών και στόχων της εκπαίδευσης στις σύγχρονες κοινωνικές, πολιτικές απαιτήσεις και εξελίξεις.

2. Διαπιστώνεται συμπόρευση των σκοπών που διατυπώνονται στο Σύνταγμα για την εκπαίδευση (1975) με τους σκοπούς του αναλυτικού προγράμματος Αγωγής του Πολίτη (1977). Οι σκοποί αυτοί δηλώνουν την πρόθεση σταδιακής απεμπλοκής του περιεχομένου της παιδείας και του μαθήματος Αγωγής του Πολίτη από τα καθιερωμένα ελληνοχριστιανικά ιδανικά. Την πρόθεση αυτή καταδεικνύει η αναφορά στη διάπλαση των ελεύθερων, υπευθύνων, δημοκρατικών πολιτών. Τα υλικά δόμησης όμως της προσωπικότητας των πολιτών παραμένουν αναλλοίωτα, αναδεικνύουν την εμμονή και εξάρτησή τους στις διαχρονικές αξίες της θρησκείας, πατρίδας, οικογένειας. Η αγωγή των μαθητών περιέχει τη δημιουργία συνείδησης εθνικής-θρησκευτικής και τη διάπλασή πολιτών ελεύθερων, υπευθύνων, δημοκρατικών μέσα από την άσκηση των καθηκόντων και δικαιωμάτων. Στα βιβλία Αγωγής του Πολίτη (1980) η παρουσίαση και ανάπτυξη των καθηκόντων και δικαιωμάτων του ανθρώπου σε όλα τα στάδια της ανάπτυξής του και συμμετοχής του, ανατρέπει το σκηνικό των προθέσεων που δηλώνουν οι σκοποί του Συντάγματος και του αναλυτικού προγράμματος. Ο ελεύθερος, υπεύθυνος, δημοκρατικός πολίτης μετατρέπεται σε παθητικό, ελεγχόμενο, πειθήνιο άτομο κάτω από το δυσβάσταχτο φορτίο της έντονης ηθικής που

συνοδεύει κάθε επιλογή και δραστηριότητά του, την αίσθηση χρέους και ευθύνης απέναντι στην κοινωνία, το κράτος, την πολιτεία. Η έννοια της ελευθερίας μετατρέπεται σε συμμόρφωση, η υπευθυνότητα σε υπακοή, η δημοκρατικότητα σε αποδοχή και στήριξη του πολιτικού μηχανισμού. Η στρέβλωση του ιδεολογικού περιεχομένου των αξιών, ο ηθικός έλεγχος των δραστηριοτήτων των μαθητών και η εθνική διαπαιδαγώγηση του χρέους, ευθύνης απέναντι στο κράτος αποτελούν έγκυρες αποδείξεις της σημαντικής διαφοροποίησης που εκφράζουν οι προθέσεις, επιλογές των σκοπών του Συντάγματος και του αναλυτικού προγράμματος σε σύγκριση με το περιεχόμενο της γνώσης που προσφέρεται στους μαθητές από τα διδακτικά βιβλία.

3. Οι σκοποί της παιδείας του νόμου 1566/1985 και οι σκοποί του αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (1984) ευθυγραμμίζονται και συμπορεύονται ως προς τους άξονες επιλογής των γνώσεων, αξιών και τη διαδικασία κοινωνικοποίησης του μαθητή. Χαρακτηριστικό γνώρισμα των σκοπών η έκφραση νέων στοιχείων και ιδανικών όπως η ολόπλευρη και ισόρροπη ανάπτυξη των μαθητών, η ανάπτυξη πανανθρώπινου πνεύματος φιλίας και συνεργασίας με τους λαούς της γης, η ανάπτυξη δημιουργικής και κριτικής σκέψης. Η επιλογή διαχρονικών αξιών ελαχιστοποιείται, δίνεται προτεραιότητα στην παρουσίαση της κοινωνίας και του κοινωνικού κράτους, της εργασίας, της δημοκρατίας.

Οι διδακτικοί στόχοι των βιβλίων για το δάσκαλο (1982) αναδεικνύουν ένα διαφορετικό τρόπο προσέγγισης της γνώσης, των αξιών και της διαδικασίας ένταξης των μαθητών στο σύγχρονο κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον. Οι γνώσεις και οι αξίες αποτελούν μαθησιακά προϊόντα μεταβίβασης, αφομοίωσης, αποδοχής και όχι σύγκρισης, ανάλυσης, στοχασμού, κριτικής, συμμετοχής.

Η επιλογή των κατώτερων νοητικών διεργασιών για την παρουσίαση, πρόσκτηση, αφομοίωση γνώσεων, αξιών, θεσμών αποτελεί τροχοπέδη στη διακήρυξη των σκοπών για ολόπλευρη, αρμονική, ισόρροπη ανάπτυξη των ψυχοσωματικών και διανοητικών δυνάμεων των μαθητών.

Η ελευθερία έκφρασης της γνώμης, διατύπωσης προτάσεων, στοχασμού και κριτικής, δημιουργίας συναισθημάτων που υποκρύπτει η δυναμική των

ερωτήσεων, μετατρέπεται σε καταδυνάστευση της σκέψη των μαθητών από την έντονη παρεμβατικότητα του δασκάλου, την προδίκηση της συζήτησης και των συμπερασμάτων, τη συμμόρφωση της διαφορετικότητας της γνώμης των μαθητών. Το συγκεκριμένο διδακτικό μοντέλο ελάχιστα συμβάλλει στη δημιουργία ελεύθερων, υπεύθυνων, δημοκρατικών πολιτών, τουναντίον αποτελεί τροχοπέδη στο γενικό στόχο της κοινωνικοποίησης του μαθητή.

Η ανάπτυξη του πανανθρώπινου πνεύματος φιλίας γίνεται μέσα απ' την παρουσίαση διεθνών και παγκόσμιων οργανισμών, και όχι της ιστορίας, του πολιτισμού, των ιδιαίτερων στοιχείων που χαρακτηρίζουν την ύπαρξή τους και αποτελούν συνδετικούς κρίκους δημιουργίας δεσμών φιλίας, συνεργασίας, συναδέλφωσης, ειρηνικής συνύπαρξης. Η παρουσίαση των διεθνών και παγκόσμιων οργανισμών ως φορέων ανάπτυξης φιλίας, απονομής δικαίου, επικράτησης ειρήνης προκαλεί αισθήματα διχασμού και απορίας στους μαθητές, οι οποίοι καθημερινά βιώνουν το ρόλο και τη σημασία αυτών των οργανισμών ως συνασπισμένους φορείς παγκόσμιων υπερδυνάμεων εκφοβισμού και συμμόρφωσης απέναντι σε οικονομικά συμφέροντα, κύριους συντελεστές δεινών και καταστροφών σε όλο τον πλανήτη.

4. Η αναντιστοιχία που παρατηρείται ανάμεσα στις διακηρύξεις, το σχεδιασμό και την υλοποίηση των σκοπών και στόχων του μαθήματος Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής, δεν αποτελεί μεμονωμένο γεγονός και εξαίρεση, είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα λειτουργίας της πολιτείας σε φιλοσοφικό-ιδεολογικό και πρακτικό πεδίο.

Η κακοδαιμονία και η «μιζέρια» του εκπαιδευτικού συστήματος δεν οφείλεται αποκλειστικά στην έλλειψη προσανατολισμού προς τις κοινωνικές και πολιτικές απαιτήσεις. Αποτελεί δημιούργημα ενός ιδιόμορφου κρατικού γραφειοκρατισμού, ο οποίος συνειδητά επιτρέπει, διαιώνίζει, διαχωρίζει το σχεδιασμό από την πράξη, την έκφραση από την υλοποίηση.

7.5. Γλώσσα σύνταξης, διατύπωση κειμένων στα σχολικά βιβλία Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής

Σημαντικότερο παράγοντα έκφρασης και υλοποίησης του εκπαιδευτικού σχεδιασμού αποτελεί το τελικό κείμενο των βιβλίων για το μαθητή. Μέσα από το κείμενο, ο μαθητής θα έρθει σε επαφή και αλληλεπίδραση με τις επιλογές, τους

σκοπούς και τους στόχους του μαθήματος. Το κείμενο πρέπει να απηχεί, αναδεικνύει τις ιδεολογικές προτεραιότητες και τους φιλοσοφικούς στοχασμούς της πολιτείας για τη δόμηση της προσωπικότητας του αυριανού πολίτη. Απαιτεί τη δημιουργία ιδιαίτερου μαθησιακού περιβάλλοντος για την ανάπτυξη, βίωση και ενσωμάτωση αρχών και αξιών, την έκφραση του αυτοσυναισθήματος, τη δημιουργία συνείδησης και κρίσης.

Η επιτυχής επιτέλεση των λειτουργιών του κειμένου στηρίζεται στη γλώσσα συγγραφής του, τον τρόπο προσέγγισης και ανάλυσης των εννοιών, το εννοιολογικό περιεχόμενο των προτάσεών του, τη συντακτική διάρθρωση του κειμένου, τη διάνθιση και υποστήριξη του από εικονογράφηση, πίνακες, σχεδιαγράμματα. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά συγγραφής κειμένων για μαθητές πρέπει να συμπορεύονται με τις αναπτυξιακές ικανότητες και δυνατότητες των μαθητών. Το κείμενο πρέπει να εναρμονίζεται πλήρως με τις μαθησιακές δυνατότητες και την νοητική εξέλιξη των μαθητών, να εκφράζει το συναισθηματικό κόσμο της ηλικίας τους, να οργανώνει τη γνώση και τη μάθηση γύρω από τις εμπειρίες που έχουν βιώσει οι μαθητές, να λαμβάνει υπόψη του τις ιδιαίτερες συνθήκες για ανάπτυξη κρίσης, έκφραση συναισθήματος, δημιουργικής συμμετοχής των μαθητών σε δραστηριότητες μέσα σε ατμόσφαιρα ευχαρίστησης και ελευθερίας.

Στο βιβλίο Αγωγή του Πολίτη - θέλουμε να τα μάθουμε όλα της χρονικής περιόδου 1957, η συγγραφή των κειμένων του υιοθετεί και ενσωματώνει στην παρουσίασή του καινοτόμα χαρακτηριστικά, σε σύγκριση βέβαια με τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο συγγραφής του. Τα κείμενα συγγράφονται σε απλή και κατανοητή γλώσσα για τους μαθητές, τη δημοτική. Η επιλογή αυτή εντυπωσιάζει, αν αναλογιστεί κανείς τις θυελλώδεις αντιδράσεις και το ιερό μένος που διακατέχει τους κλασικιστές απέναντι στην καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας, την οποία θεωρούν προϊόν κομμουνιστικής προπαγάνδας, άθεων και απολίτιστων ανθρώπων και κίνδυνο αμαύρωσης των ιδεωδών του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Δεύτερο καινοτόμο σημείο αποτελεί ο τρόπος γραφής των κειμένων. Οι γνώσεις και οι έννοιες αναπτύσσονται σε ιστορίες της καθημερινής ζωής με υιοθέτηση του απαραίτητου διαλόγου για έκφραση και επεξήγηση αποριών, ανάπτυξη εννοιών, παρουσίασης αξιών. Το κείμενο αποκτά φυσικότητα και αμεσότητα ως προς την παρουσίαση του διδακτικού υλικού του, δε βρίσκεται μακριά από τις εμπειρίες των μαθητών, μπορεί να τους κινήσει το

ενδιαφέρον και την προσοχή καθώς οι ιστορίες που αναπτύσσει αποτελούν ζωντανό κομμάτι των δραστηριοτήτων τους.

Οι καινοτόμες επιλογές πρέπει όμως να επενδυθούν και με τα κατάλληλα υλικά. Οι μαθητές βιώνουν τα κείμενα των ιστοριών με τρόπο αφύσικο. Οι ιστορίες διηγούνται και αναπτύσσουν εμπειρίες, βιώματα και συναισθήματα των ενηλίκων, τα οποία προσπαθούν να ενσωματώσουν στους μαθητές. Στους διάλογους που αναπτύσσονται τα παιδιά έχουν πάντα το ρόλο του παθητικού δέκτη, ο οποίος ακούει προσεκτικά, συμμορφώνεται αναγκαστικά, αποδέχεται οριστικά τις υποδείξεις των ενηλίκων. Ο διάλογος χάνει την αξία του και τη φυσικότητά του μέσα από την επιλογή των προσώπων που επιφορτίζονται την ανάπτυξή του. Οι ρόλοι είναι απόλυτοι και διακριτοί. Ο διάλογος εξελίσσεται πάντοτε ανάμεσα στον πατέρα και το γιο του, με ελάχιστες παρουσίες άλλων προσώπων, πάντοτε από το οικογενειακό περιβάλλον. Η δυναμική του διαλόγου, της εναλλαγής προσώπων, εμπειριών και καταστάσεων συρρικνώνεται και αναστέλλεται. Μετατρέπεται σε ανιαρή διαδικασία με την παρουσία των ίδιων προσώπων, στους προκαθορισμένους ρόλους. Η συντακτική δομή των κειμένων προσπαθεί με παρουσίαση μικρών προτάσεων, να συμβάλει στην κατανόηση του περιεχομένου. Η προσπάθεια αυτή πολλές φορές δεν επιτυγχάνεται από την παρουσία πληθώρας γνωστικών στοιχείων άγνωστων στο μαθητή και τον προσανατολισμό της ύλης στην πρόσκτηση και αφομοίωση γνώσεων, οι οποίες έχοντας το χαρακτηριστικό του καταναγκαστικού στοιχείου, θα αποτελέσουν αναγκαστική μάθηση της στιγμής και θα απορριφθούν, διαγραφούν στη συνέχεια.

Η ομοιομορφία των ιστοριών ως προς το περιεχόμενο, το διάλογο και τα συμπεράσματα δημιουργεί την αίσθηση ότι αποτελούν ηθικοπλαστικά κείμενα θρησκευτικού περιεχομένου, τα οποία οδηγούν πάντοτε στο καθιερωμένο δίδαγμα.

Το σχολικό βιβλίο Αγωγής του Πολίτη της χρονικής περιόδου 1980 είναι γραμμένο επίσης σε δημοτική γλώσσα. Η επιλογή αυτή δεν αποτελεί καινοτομία καθώς η δημοτική γλώσσα έχει νομικά κατοχυρωθεί ως η επίσημη γλώσσα έκφρασης του λαού, συγγραφής των βιβλίων. Τα κείμενα αναπτύσσονται σε θεματικές ενότητες, στις οποίες κυριαρχεί ο απρόσωπος μετωπικός και απόλυτος τρόπος παρουσίασης της γνώσης. Οι έννοιες και αξίες αποτελούν αποστειρωμένα και απολιθωμένα υλικά σύνθεσης αιωνίων ιδανικών.

Η συντακτική δομή του κειμένου χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη μακροσκελών προτάσεων, με παρουσία πολλών ρημάτων, εναλλαγή ρόλων υποκειμένων και αντικειμένων. Η ιδιόμορφη σύνθετη δομή τους δημιουργεί δυσαναπλήρωτα κενά στην κατανόηση του περιεχομένου, κουράζει τους μαθητές στην προσπάθεια αποδόμησης των εννοιών, ατονεί και ελαχιστοποιεί το ενδιαφέρον τους για μάθηση. Η γνωστική επένδυση του μαθησιακού υλικού κατακλύζεται από πληθώρα όγκου λεπτομερειών ελάσσονος σημασίας και διδακτικής αξίας (απαρίθμηση υπουργείων, αναφορά διοικητικών υπηρεσιών δήμων, κοινοτήτων κ.α). Η παρουσίαση του κειμένου στοχεύει αποκλειστικά στην αποστήθιση, με τη μέθοδο ανακύκλωσης του μαθησιακού περιεχομένου και την επικέντρωση σε επιλεγμένες γνώσεις.

Ακόμη και η εικονογράφηση του κειμένου με φωτογραφίες και οι ερωτήσεις που υπάρχουν στο τέλος του κειμένου στοχεύουν στην ανάδειξη και ανατροφοδότηση των γνώσεων που πρέπει να αφομοιώσουν οι μαθητές. Η επιλογή αυτή καλλιεργεί και αναπτύσσει την κατώτερη νοητική επεξεργασία ταξινόμησης της μάθησης (πρόσκτηση, αφομοίωση γνώσης). Καταδικάζει σε αδράνεια και αφάνεια νοητικές διεργασίες και συναισθηματικές λειτουργίες, οι οποίες είναι απαραίτητες για τη δημιουργία του υπεύθυνου, ελεύθερου, συνειδητοποιημένου δημοκρατικού πολίτη.

Στα σχολικά βιβλία Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής της χρονικής περιόδου 1982 επικρατεί ένα νέο πνεύμα ως προς τη σύνθεση και δομή του κειμένου. Το κείμενο προσαρμόζεται προς τα σύγχρονα επιστημονικά δεδομένα συγκρότησης και παρουσίασης του μορφωτικού κεφαλαίου. Εγκαταλείπεται η μετωπική, απρόσωπη παρουσίαση των θεματικών ενοτήτων, η ανάπτυξή τους μέσα από μακροσκελείς, δυσνόητες προτάσεις, η εμμονή στην αποστήθιση, η περιθωριοποίηση των νοητικών και συναισθηματικών αναγκών και δυνατοτήτων του μαθητή. Οι θεματικές ενότητες δομούνται και αναπτύσσονται πάνω σε δύο νέα μορφωτικά υλικά: την εικονογράφηση και τις ερωτήσεις. Τα σκίτσα και οι εικόνες επιλέγονται συστηματικά και έχουν ως σκοπό να ενεργοποιήσουν το ενδιαφέρον του μαθητή για διερεύνηση, σύγκριση, προβληματισμό, ανάλυση των στοιχείων που εμπεριέχουν και προβάλλουν. Οι εικόνες και τα σκίτσα βρίσκονται σε άμεση διασύνδεση και σχέση με τις ερωτήσεις, στοχεύουν στην ανάπτυξη της δημιουργικής, κριτικής σκέψης, στην έκφραση ψυχοσωματικών αναγκών, στη δημιουργία συνθηκών ελεύθερης έκφρασης και συμμετοχής των μαθητών σε

δραστηριότητες και ρόλους, οι οποίοι θα σηματοδοτούν τη μελλοντική τους πορεία και δράση, ως πολίτες της κοινωνίας και του κράτους.

Τα μακροσκελή, σύνθετα και λεπτομερή κείμενα παραχωρούν τη θέση τους σε κείμενα μικρών προτάσεων, οι οποίες στοχεύουν στην παρουσίαση των αναγκαίων γνώσεων αποδόμησης του περιεχομένου των εικόνων, στη στήριξη, επιβοήθηση των διαδικασιών έκφρασης, κρίσης και παρουσίασης των επιχειρημάτων που περικλείουν οι ερωτήσεις.

Καινοτόμο στοιχείο αποτελεί η ενσωμάτωση της μικρής μελέτης στο τέλος κάθε ενότητας, η οποία στοχεύει στην αξιοποίηση των νοητικών διεργασιών που ανέπτυξαν οι μαθητές από την επαφή τους με έννοιες, αξίες, θεσμούς που περιείχαν οι θεματικές ενότητες. Οι μαθητές καλούνται να επιλέξουν ρόλους, να διαμορφώσουν στάσεις και να συμμετάσχουν δημιουργικά σε ζητήματα της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Η φιλόδοξη όμως προσπάθεια εκσυγχρονισμού της γνώσης και του περιεχομένου της, περιορίζεται αισθητά και διαφοροποιείται από την επένδυση των επιλογών. Η εικονογράφηση των ενοτήτων δε συμπλέκεται αρμονικά με το περιεχόμενο των ερωτήσεων. Η ανάλυση των στοιχείων δόμησης των σχηματικών εικόνων, δεν ενεργοποιεί τις ανώτερες νοητικές δυνατότητες των μαθητών, περιορίζεται στον γνωστικό και αισθητικό τομέα έκφρασης της γνώσης. Η αδυναμία αυτή λειτουργεί ανασταλτικά στη διασύνδεση εικόνων και ερωτήσεων η οποία απαιτεί ανάπτυξη κρίσης, επιχειρημάτων, έκφραση του ψυχικού κόσμου, υιοθέτηση ρόλων δημιουργικών και αποτελεσματικών.

Η εννοιολογική αποτύπωση των ερωτήσεων εμπεριέχει σημαντικό εύρος ανάπτυξης, με αποτέλεσμα οι μαθητές να αποπροσανατολίζονται ως προς τις επιλογές τους και να οδηγούνται σε απαντήσεις πέρα από τις επιδιώξεις και προτεραιότητες του θέματος.

Πολλές ερωτήσεις βρίσκονται υπεράνω των διανοητικών ικανοτήτων της ηλικίας των μαθητών, δεν έχουν επιλεγεί με βάση τις εμπειρίες και τα βιώματά τους. Εντύπωση προκαλεί η παραδοχή της συγκεκριμένης δυσλειτουργίας και από τους ίδιους τους συγγραφείς.

Οι ερωτήσεις δεν επιτελούν το διαδραστικό ρόλο τους στη μάθηση. Η διδακτική τους αξία συρρικνώνεται από την παρέμβασή, καθοδήγηση, οριοθέτηση του δασκάλου, ο οποίος σύμφωνα με τις οδηγίες των συγγραφέων

είναι ο απόλυτος κριτής, επικριτής και καθοδηγητής των σκέψεων, κρίσεων των μαθητών στις ερωτήσεις.

Η καινοτομία της μικρής μελέτης και η επιδίωξη πρακτικής μετουσίωσης των μαθησιακών αγαθών διαστρεβλώνεται επίσης από την παρεμβατικότητα του δασκάλου, ως προς την έκφραση των προτεραιοτήτων υιοθέτησης και επιτέλεσης ρόλων και έργων.

Η ιδανική επιλογή των στοιχείων έκφρασης και ανάπτυξης του κειμένου σε αρχικό στάδιο, εγκαταλείπεται από τους ίδιους τους δημιουργούς του όταν συνειδητοποιούν τον αντίκτυπο της εφαρμογής του και τους κραδασμούς που θα επιφέρει στο κυρίαρχο κοινωνικό και πολιτικό σκηνικό.

8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανασκόπηση και ιστορική βιβλιογραφική έρευνα, η ποσοτική, η ποιοτική καταγραφή και ανάλυση των σταδίων προγραμματισμού, αποτύπωσης και εφαρμογής του μαθήματος Αγωγής του Πολίτου, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής μας οδηγεί στη διατύπωση των ακόλουθων συμπερασμάτων.

α. Η ιστορική ανασκόπηση του μαθήματος Αγωγή του Πολίτη αναδεικνύει την αναγκαιότητα και σπουδαιότητα της ύπαρξής του ως αυτόνομου μαθήματος. Η αναγκαιότητα αυτή μετατρέπεται σε περιθωριοποίηση και ανυπαρξία από την ιδεολογική περιχαράκωση της εκπαίδευσης. Ο φόβος να μετατραπεί το μάθημα της Αγωγής του Πολίτη, σε εργαστήρι πολιτικής και κοινωνικής διδασκαλίας, πέρα από ιδεολογικές επιλογές και η επιδιώξεις του κατεστημένου και η ταύτισή του με τις ιδεολογικές αρχές και αξίες έκφρασης του αριστερού εκπαιδευτικού κινήματος αποτέλεσαν τη «μέγγενη» μετάλλαξης της αναγκαιότητας και σπουδαιότητας ύπαρξης και καθιέρωσής του ως αυτόνομου μαθήματος στο επίσημο πρόγραμμα διδασκαλίας, σε ανυπαρξία και περιθερωροποίηση για χρονικό διάστημα 130 χρόνων.

Η καθιέρωση και αναγνώριση του μαθήματος επιχειρείται με πολύ μεγάλη χρονική καθυστέρηση σε σχέση με τις κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές ανάγκες των μαθητών. Η επιλογή αυτή αποτελεί αναγκαίο συγκερασμό αλλά και επιτακτική συμμόρφωση στις κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές επιταγές της πραγματικότητας. Δικαιώνει εν μέρει τους αγώνες και τις κραυγές διαμαρτυρίας των υπέρμαχων της καθιέρωσής του, εκφράζει και αναδεικνύει όμως κατά κύριο λόγο το τραγικό αδιέξοδο που οδηγεί την εκπαίδευση η συγκεκριμένη επιλογή. Η διαπίστωση της ολοκληρωτικής άγνοιας που υπάρχει στους πολίτες για την ύπαρξη, σημασία, λειτουργία, κοινωνικών και πολιτικών θεσμών, προσλαμβάνει εκρηκτικές διαστάσεις υπονόμησης της εθνικής και κρατικής υπόστασης. Η επίλυση του γόρδιου δεσμού υιοθετεί την καθιέρωση της αυτονομίας του μαθήματος Αγωγής του Πολίτη και τη διδασκαλία πολιτικών, κοινωνικών θεσμών

μέσα σε ένα ασφυκτικό πλαίσιο ιδεολογικού ελέγχου του περιεχομένου και πολιτικής καθοδήγησης της διδακτικής διαδικασίας.

Η έρευνα καταγραφής των βιβλίων Αγωγής του Πολίτη φανερώνει την ύπαρξη και διδασκαλία στοιχείων Αγωγής του Πολίτη κατά την περίοδο της μη καθιέρωσής του. Η Αγωγή του Πολίτη αποτελεί μέρος ύλης άλλων μαθημάτων, ταξινομείται και οριοθετείται ως μια γενική διδακτική αρχή έκφρασης και προσήλωσης στη χρηστοθήθεια και ηθική, καλλιέργειας και ανάπτυξης εθνικής συνείδησης και πατριωτικών συναισθημάτων. Τα βιβλία Αγωγής του Πολίτη, Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής κατά την περίοδο της επίσημης καθιέρωσής τους αντλούν το περιεχόμενό τους από τις αστείρευτες πηγές και αιώνιες παρακαταθήκες του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, με σταδιακή ενσωμάτωση ενοτήτων κοινωνικού και πολιτικού ενδιαφέροντος.

β. Τα αναλυτικά προγράμματα Αγωγής του Πολίτη των χρονικών περιόδων 1957, 1977 κατατάσσονται ως προς τη μορφή και το είδος τους στα παραδοσιακά αναλυτικά προγράμματα κλειστού τύπου. Το αναλυτικό πρόγραμμα Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής της χρονικής περιόδου 1984 κατατάσσεται ως προς τη μορφή και το είδος του στο κουρικόυλο (curriculum) σύμφωνα με τις εξαγγελίες των συντακτών επιθυμεί να είναι σύγχρονο και λειτουργικό. Η ανάλυση των στοιχείων δόμησης και ανάπτυξής του φανερώνουν μια ιδιότυπη διαμόρφωση συνύπαρξης στοιχείων παραδοσιακού αναλυτικού προγράμματος, αναμειγμένα με στοιχεία κλειστού κουρικόυλου.

Η θεματική ανάπτυξη του αναλυτικού προγράμματος χρονικής περιόδου 1957 στηρίζεται σε δύο βασικούς πυρήνες ιδεολογικού προσανατολισμού. Στο έθνος και το καθιερωμένο ελληνοχριστιανικό τρίπτυχο πατρίδας, θρησκείας, οικογένειας. Απουσιάζουν εντελώς θέματα κοινωνικού, πολιτικού ενδιαφέροντος. Οι αξίες του εκφράζουν και υποστηρίζουν τις θεματικές επιλογές στοχεύουν στην ανάπτυξη εθνικής συνείδησης, στην αίσθηση χρέους προς την πατρίδα, τη βαθιά ηθικοποίηση των μαθητών, την έκφραση σεβασμού σε κάθε δραστηριότητα.

Στο αναλυτικό πρόγραμμα του 1977 παρατηρείται σταδιακή μετατόπιση των πυρήνων άντλησης του περιεχομένου. Η πληθώρα θεματικών ενοτήτων αναφοράς στην πατρίδα - θρησκεία - οικογένεια μειώνεται δραστικά και ενσωματώνονται στη θεματική υπερενότητα του έθνους-κράτους. Ένα σημαντικό μέρος των θεματικών ενοτήτων αναπτύσσει κοινωνικούς θεσμούς και λειτουργίες. Οι διαχρονικές αξίες του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού

παραμένουν αναλλοίωτες αποτελούν πρώτη επιλογή και προτεραιότητα. Οι ουσιώδεις διαφοροποιήσεις του αξιακού συστήματος επισημαίνονται στη διασύνδεση του πολίτη με το κράτος και έθνος και την τοποθέτηση του Έλληνα πολίτη στην ευρωπαϊκή οικογένεια.

Στο αναλυτικό πρόγραμμα του 1984 παρατηρείται οριστική ρήξη με τις προηγούμενες επιλογές. Η θεματική προσήλωση στο έθνος, την πατρίδα, οικογένεια, θρησκεία εξαφανίζονται και στη θέση τους αναπτύσσονται θεματικές ενότητες ανάπτυξη του κράτους και της κοινωνίας, πολιτείας και δημοκρατίας. Ένα νέο αξιακό σύστημα στηριγμένο στη δικαιοσύνη, ανεξαρτησία, λαϊκή βούληση, ανεξιθρησκία, ειρήνη και δημοκρατία σηματοδοτεί και εκφράζει τη ριζική διαφοροποίηση των επιλογών, αναδεικνύει αξίες που για χρονικό διάστημα πάνω από ένα αιώνα βρισκόταν στο κατατρεγμό και την απομόνωση.

γ. Ο τρόπος παρουσίασης και έκφρασης των αξιών ενέχει έντονα τα στοιχεία του ηθικοδιδασκτισμού, της εθνικοφροσύνης και της πρεποντολογίας στα σχολικά βιβλία Αγωγής του Πολίτη 1957, 1974, 1980. Οι αξίες διατυπώνονται ως αυτονόητες και δεσμευτικές υπερβατικές αλήθειες, που δεν επιδέχονται καμία επαλήθευση, αλλά και δεν αφήνουν περιθώρια για ατομική κρίση και διαφοροποίηση. Δε συνοδεύονται από στοιχειώδη λογική τεκμηρίωση, αποτελούν αυθαίρετες και απόλυτες επιταγές απροκάλυπτης συμμόρφωσης των μαθητών. Το αξιακό περιεχόμενο των βιβλίων Αγωγής του Πολίτη 1957, 1974, 1980 μεταβάλλεται σε μια συστηματική προσπάθεια κατήχησης και δογματικού διαποτισμού. Καθιστά όλο το αξιακό σύστημα ηθικά μεμπτό, κοινωνικά, πολιτικά επικίνδυνο και μορφωτικά απαράδεκτο.

Στα σχολικά βιβλία Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής 1982 εγκαταλείπεται το παραδοσιακό μοντέλο μεταβίβασης των αξιών. Αποφεύγονται συστηματικά οι υποδείξεις, οι προσταγές, οι ηθικολογίες. Παρατίθενται περισσότερο προβληματισμοί αξιών, αποφεύγεται η εξαγωγή των θεωρητικών συμπερασμάτων. Προβληματίζει όμως ο περιορισμός της ελευθερίας των μαθητών ως προς την επιλογή, κρίση, αποδοχή των αξιών, από την ύπαρξη συγκεκριμένου αξιολογικού προσανατολισμού ο οποίος λειτουργεί παρεμβατικά, κατευθύνει και οριοθετεί τη σκέψη των μαθητών.

d. Ο ιδεολογικός προσανατολισμός των βιβλίων Αγωγής του Πολίτη 1957, 1974, 1980 όπως αυτός προσδιορίζεται από τη θεματική καταγραφή των κειμένων και την ανάλυση των αξιών που περιέχονται σε αυτά αναδεικνύει τη σαφή

πρόθεση και επιλογή της επιβολής ενός εθνικό-θρησκευτικού πνεύματος αγωγής, συνδυασμένου με έντονο ηθικό φρονηματισμό. Αναδεικνύουν ένα έντονο εθνοκεντρικό και εθνικιστικό πνεύμα, που υπεραξιολογεί το εθνικό παρελθόν, υποβάλλει τον αποκάλυπτο προγονοπληκτισμό. Η θρησκεία αποτελεί το άλλο σκέλος του δισυπόστατου εθνικού συμβόλου. Η θρησκευτική πίστη άρρηκτα συνδεδεμένη με το έθνος, προσδιορίζει την πολιτική και κοινωνική ταυτότητα, συντηρεί και ενισχύει την εθνική συνείδηση. Η προσευχή, η λατρεία συνοδεύουν όλες τις εκφάνσεις της ζωής. Η θρησκευτική πίστη προσδιορίζει την επιτυχία στην εργασία, στην οικογένεια, στην κοινωνία. Η λειτουργία των αξιών στο συγκεκριμένο πλαίσιο δεν παρέχει δυνατότητες ανθρώπινης παρέμβασης και ορθολογικής κρίσης. Οι μαθητές διαμορφώνονται σε ιδανικούς μελλοντικούς πολίτες μέσα σε ένα περιβάλλον υπερηθικοποιημένης πραγματικότητας. Η υπακοή και συμμόρφωση παίρνει τη μορφή απόλυτης υποταγής στη γονεϊκή και σχολική εξουσία, προετοιμάζοντας τον εξαρτημένο, άβουλο άνθρωπο και υποτακτικό πολίτη. Γύρω από τους μαθητές ορθώνεται ένας κόσμος πλαστός, μια εξωραϊσμένη εικονική πραγματικότητα. Διάχυτη είναι η εικόνα μιας σταθερής και ακίνητης πραγματικότητας, η οποία αποκλείει τις έννοιες του ορθολογισμού και τις αξίες της αστικοπολιτικής ιδεολογίας. Η ιδεολογία που υπηρετούν και συντηρούν τα σχολικά βιβλία Αγωγής του Πολίτη 1957, 1974, 1980 είναι προαστιακή, φεουδαρχική, φιλομοναρχική, υπερσυντηρητική, επικεντρωμένη στο ιδεολογικό μόρφωμα του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Ο αντιυλισμός και ο ελληνοκεντρικός ιδεαλισμός είναι ένας ασφαλής ιδεολογικός μηχανισμός εδραίωσης και διατήρησης του συντηρητικού κράτους.

Στα σχολικά βιβλία Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής 1982 αποτυπώνεται ένας σαφής ιδεολογικός αναπροσανατολισμός, που κινείται στο χώρο της νεοελληνικής πραγματικότητας και της δημοκρατικής βιοθεωρίας. Ανατρέπεται ο παραδοσιακός άξονας αξιών που επικεντρώνονταν στο έθνος και τη θρησκεία. Επιλέγονται θέματα που αναδεικνύουν την κοινωνία, την πολιτεία, τη δημοκρατία. Το περιεχόμενό τους απεγκλωβίζεται από τον εθνοκεντρικό, σοβινιστικό χαρακτήρα. Προβάλλεται η συνεργασία, συναδέλφωση, ειρήνη. Ο ηθικό-διδασκισμός και η κατήχηση δίνουν τη θέση τους στον κοινωνικό προβληματισμό για τα θέματα της σύγχρονης ζωής. Για πρώτη φορά αναπτύσσονται έννοιες και αξίες του αστικού ορθολογισμού, όπως η απεργία, ανεργία, εκμετάλλευση. Η πραγματικότητα δεν είναι στατική. Ο πολιτισμός

αποτελεί ανθρώπινο δημιούργημα και η ευθύνη για τη διαμόρφωση του παρόντος και του μέλλοντος ανήκει στον ίδιο τον άνθρωπο. Η αποφυγή παρουσίασης και ανάπτυξης θεμάτων που επιδέχονται πολιτικές προεκτάσεις, οι φαινομενικά ουδέτερες αξιολογικές κρίσεις, μαρτυρούν μια συγκαλυμμένη ιδεολογική καθοδήγηση ενταγμένη στο μηχανισμό του κρατικού ελέγχου.

Η ανάλυση των διδακτικών στόχων των θεματικών ενοτήτων που περιλαμβάνονται στις μεθοδικές οδηγίες, υποδείξεις και δράσεις των βιβλίων για το δάσκαλο αναδεικνύει μια σημαντική διαφοροποίηση των ιδεολογικών και μαθησιακών προθέσεων των συγγραφέων και των τελικών επιλογών τους. Η διακήρυξη και ο υπερτονισμός της ανάπτυξης δημιουργικής σκέψη και κρίσης, η ενεργός συμμετοχή, η ανάπτυξη πνεύματος ελευθερία και αίσθησης δημοκρατίας, μετατρέπεται σε αποκλειστικό μηχανισμό πρόσκτησης, αφομοίωσης γνώσεων, έκφρασης επιλεγμένων αισθημάτων και καθοδηγούμενων κρίσεων, μέσα σε ένα περιβάλλον απόλυτου ελέγχου μιας προκαθορισμένης διδακτικής πορείας. Ο δάσκαλος αποτελεί τον καταλυτικό παράγοντα υλοποίησης των στόχων της διδασκαλίας. Η σπουδαιότητα του ρόλου του τον αναδεικνύει σε κεντρικό πρόσωπο της διδασκαλίας, καθοδηγητή και καταδυνάστη της ελεύθερης, δημιουργικής συμμετοχής των μαθητών, κριτή και επικριτή της σκέψης των μαθητών. Ο συγκεκριμένος ρόλος έρχεται σε πλήρη διάσταση με το δημοκρατικό φρόνημα και την αίσθηση ελευθερίας, αρετές που πρέπει να δομούν και χαρακτηρίζουν την προσωπικότητα του δασκάλου, σύμφωνα με τις οδηγίες και συμβουλές των συγγραφέων των βιβλίων.

e. Η εικόνα ως διδακτικό μέσο προσέγγισης της γνώσης, δημιουργίας ερεθισμάτων, αποκωδικοποίησης, κατανόησης και κρίσης εννοιών απουσιάζει σχεδόν εντελώς από τα βιβλία Αγωγής του Πολίτη 1957, 1974 ενσωματώνεται σε μέτριο βαθμό στα βιβλία Αγωγής του Πολίτη 1980, αποτελεί βασικό πολυεργαλείο της διδακτικής διαδικασίας στα βιβλία Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής 1982.

Οι εικόνες των βιβλίων Αγωγής του Πολίτη 1957, 1974, 1980 έχουν ως κύρια χαρακτηριστικά τους την πολλαπλή συνθετότητα και μη άμεσα αντιληπτότητα, η οποία προκαλεί ανυπέρβλητες δυσκολίες στους μαθητές ως προς την αποκωδικοποίηση, ανάλυση. Καταλήγουν να αποτελούν διακοσμητικά, αισθητικά στοιχεία εμπλουτισμού των κειμένων, καθώς βρίσκονται πάνω από τις διανοητικές ικανότητες και τα βιώματα των μαθητών. Η επιλογή των εικόνων

γίνεται με αποκλειστικό κριτήριο τη στήριξη των ιδεολογικών μηνυμάτων και αξιών και όχι τη σύνδεσή τους με το κείμενο και την ενεργοποίηση των διανοητικών, αισθητικών δυνατοτήτων των μαθητών. Στα βιβλία Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής 1982 η εικόνα αποτελεί δομικό και κυρίαρχο στοιχείο της διδακτικής διαδικασίας. Υιοθετείται και επιλέγεται η εικόνα απλής συνθετότητας και άμεσης αντιληπτικότητας, η οποία είναι συμβατή με τις αισθητικές, διανοητικές ικανότητες των μαθητών, προκαλεί το ενδιαφέρον τους και ενεργοποιεί τις πνευματικές διεργασίες, που απαιτεί η διαδικασία της μάθησης. Ταυτίζεται και ευθυγραμμίζεται με το θέμα διδασκαλίας, αποτελεί βασική πηγή αφόρμησης ενεργούς συμμετοχής και επεξεργασίας εννοιών και αξιών.

Οι εικόνες των βιβλίων Αγωγής του Πολίτη 1957, 1974, 1980 έχουν ως κύριο στόχο τους την ανάδειξη και αποδοχή των διδασκομένων αξιών, τη δημιουργία αισθημάτων αφοσίωσης, πίστης, υποταγής, που περικλείουν και αναδεικνύουν οι απεικονίσεις ιερών ιδανικών και συμβόλων, τον φρονηματισμό και την καθυπόταξη της λογικής κρίσης. Αντίθετα στα σχολικά βιβλία Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής 1982, οι εικόνες έχουν ως αποκλειστικό τους στόχο την ανάπτυξη των αισθητικών κριτηρίων, την ενεργοποίηση των διανοητικών δυνατοτήτων, τη δημιουργία αισθημάτων. Αποτυγχάνουν όμως στην ανάπτυξη των ανώτερων πνευματικών διεργασιών της μάθησης, όπως είναι η κρίση και η συμμετοχή. Αρκούνται στην ανάπτυξη των κατώτερων τομέων μάθησης της πρόσκτησης, αφομοίωσης, συναισθήματος και ελεγχόμενης κρίσης. Η έρευνα καταγραφής και ανάλυσης των σταδίων σχεδίασης, προγραμματισμού, έκφρασης και αποτύπωσης του μαθήματος Αγωγή του Πολίτη, μετουσιωμένα σε εκπαιδευτικούς σκοπούς και διδακτικούς στόχους, αναδεικνύουν την πλήρη σύγκλιση-ευθυγράμμιση και ταύτιση των ιδεολογικών επιλογών και προθέσεων σε όλα τα στάδια σχεδιασμού και υλοποίησης στα σχολικά βιβλία Αγωγής του Πολίτη 1957, 1974. Η σύγκλιση αυτή εκφράζει τις ιδεολογικές προτεραιότητες, αποτυπώνει το κοινωνικό πολιτικό σκηνικό της χρονικής περιόδου 1957, έρχεται όμως σε πλήρη αντίθεση με το διαμορφούμενο και αναπτυσσόμενο κοινωνικό, πολιτικό πλαίσιο ιδεολογικού αναπροσανατολισμού και αξιακών προτεραιοτήτων της μεταδικτατορικής περιόδου 1974.

Αποκαλύπτει επίσης τη συμπίεση και αντιστοιχία των εκπαιδευτικών σκοπών και προθέσεων όπως καταγράφονται και αναλύονται στο Σύνταγμα, εκπαιδευτικούς νόμους, αναλυτικά προγράμματα Αγωγής του Πολίτη 1977,

Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής 1984 και μία σημαντική διαφοροποίηση και αναντιστοιχία ως προς τη συμπόρευση εκπαιδευτικών σκοπών, διδακτικών στόχων και τη διαμόρφωση θεματικών ενοτήτων στα αντίστοιχα βιβλία. Ο βαθμός διαφοροποίησης είναι μεγαλύτερος και ουσιαστικότερος στο μάθημα Αγωγής του Πολίτη 1980, όπου ανατρέπεται πλήρως η βασική ιδεολογική επιδίωξη της διαμόρφωσης του ελεύθερου, υπεύθυνου και δημοκρατικού πολίτη και επιλέγεται η οπισθοδρόμηση στον πολίτη της ελληνοχριστιανικής παράδοσης και ηθικής. Στο μάθημα Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής, η διαφοροποίηση και η αναντιστοιχία επικεντρώνεται περισσότερο στην μεθοδολογική προσέγγιση και προτεραιότητα των τομέων οργάνωσης και ανάπτυξη της γνώσης. Ένας από τους βασικούς εκπαιδευτικούς και διδακτικούς στόχους του μαθήματος προβάλλει την ανάπτυξη κριτικής σκέψης και κοινωνικής συνείδησης των μαθητών, ώστε να μετέχουν ελεύθερα, υπεύθυνα και δημιουργικά στη ζωή μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Οι διδακτικοί στόχοι αναδεικνύουν ένα διαφορετικό τρόπο προσέγγισης της γνώσης και των αξιών. Στοχεύουν στη μεταβίβαση, αφομοίωση, αποδοχή και στην έκφραση ελεγχόμενων αισθημάτων και κατευθυνόμενων κρίσεων. Η επιλογή αυτή δεσμεύει τη γνώση σε κατώτερες διανοητικές διεργασίες, αφαιρεί από τους μαθητές τη δυνατότητα να προσεγγίζουν κριτικά, δημιουργικά και ελεύθερα κοινωνικά προβλήματα και πολιτικούς θεσμούς. Σημαντική αναντιστοιχία παρατηρείται και στη θεματική παρουσίαση των κειμένων που καλούνται να υλοποιήσουν το σκοπό της ιδιαίτερης ευαισθησίας και αποδοχής απέναντι στην πανανθρώπινη κοινότητα. Η επιλογή παρουσίασης διεθνών και παγκόσμιων οργανισμών ως φορείς και μέσα υλοποίησης της παγκόσμιας ειρήνης, ευαισθητοποιεί ελάχιστα τους μαθητές οι οποίοι βιώνουν καθημερινά τον αρνητικό αντίκτυπο των παρεμβάσεων των οργανισμών. Οι συγκεκριμένες επιλογές αγνοούν τη σύγχρονη πραγματικότητα, η οποία απαιτεί σύγκλιση λαών και πολιτισμών, αποδοχή της διαφορετικότητας, δημιουργία πολυπολιτισμικών και διαπολιτισμικών κοινωνιών. Η παρατηρούμενη συμπόρευση και αντιστοιχία έκφρασης εκπαιδευτικών σκοπών του Συντάγματος, εκπαιδευτικών νομοσχεδίων αναλυτικού προγράμματος (1974, 1982) και η ταυτόχρονη διαφοροποίηση, αναντιστοιχία τους στο τελικό στάδιο ορισμού των διδακτικών στόχων, σύνταξης των κειμένων των βιβλίων αποτελεί μια κακοδαιμονία που κατατρέπει όχι μόνον το συγκεκριμένο μάθημα και το εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά πλαισιώνει και καταπνίγει την οργάνωση και

λειτουργία της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Εκφράζει και αναδεικνύει την υποκρισία του πολιτικού κατεστημένου στην προσπάθειά του να κερδίσει την εμπιστοσύνη και ψήφο του λαού μέσα από την πλάνη και τα ψεύδη των εξαγγελιών του, διατηρώντας και εφαρμόζοντας στο ακέραιο μια διαφορετική εκπαιδευτική πολιτική, η οποία θα διαπλάσει τους μαθητές σε υπερμάχους διαιώνισης και στήριξης της κυριαρχίας του.

st. Η συντακτική δομή των κειμένων, η εννοιολογική ανάπτυξη των κειμένων, ο εμπλουτισμός τους με εικόνες, η επιλογή της γλώσσας αποτελούν βασικά λειτουργικά στοιχεία οργάνωσης και παρουσίασης και μετάδοσης της γνώσης.

Στα σχολικά βιβλία Αγωγής του Πολίτη 1957, 1974 γίνεται υπέρβαση των καθιερωμένων με την υιοθέτηση της δημοτικής γλώσσας και την επιλογή βιωματικών ιστοριών διαλόγου. Την υπέρβαση αυτή καθηλώνει σε ανυπαρξία η κατανομή των ρόλων, η κάθετη, απόλυτη παρουσίαση εννοιών και αξιών σύμφωνα με τα βιώματα, τις πεποιθήσεις και τις παραδοχές των ενηλίκων. Οι ιστορίες αποπνέουν ένα αίσθημα έντονου ηθικοπλαστικού διδακτισμού. Στοχεύουν αποκλειστικά στην αποδοχή και αποστήθιση των αρχών και αξιών που προωθεί η εκπαιδευτική πολιτική.

Στο σχολικό βιβλίο Αγωγή του Πολίτη 1980 τα μακρόσυρτα κείμενα χαρακτηρίζουν η εννοιολογική ασάφεια, η επικέντρωση στη λεπτομέρεια, η εμμονή στην εκμάθηση και αποστήθιση συγκεκριμένων επιλογών. Η εικονογράφηση στοχεύει στην αισθηματική καθυπόταξη και παραδοχή. Τα κείμενα των θεματικών ενοτήτων παραπέμπουν σε σκοτεινές περιόδους συγγραφής των διδακτικών βιβλίων, βρίσκονται σε πλήρη δυσαρμονία με τις πεποιθήσεις και την αγωνία των πολιτών της μεταδικτατορικής ανασυγκρότησης. Στα σχολικά βιβλία Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής 1982, η συγγραφή και παρουσίαση των κειμένων απαλλάσσεται από την παθητικότητα και το φεραλισμό των προηγούμενων χρόνων, επιχειρεί μια ριζική μεταρρυθμιστική τομή προσαρμογής με τα διεθνή επιστημονικά δεδομένα. Βασικό ρόλο στα κείμενα επιτελούν οι εικόνες και οι ερωτήσεις. Τα κείμενα περιορίζονται στην ανάπτυξη των αναγκαίων εννοιών προσφοράς πληροφοριών υποστήριξης των διδακτικών διεργασιών ανάλυσης, συσχέτισης, σύγκρισης, των εικόνων, ανάπτυξης κρίσης και επιχειρημάτων, εξερεύνησης των ερωτήσεων. Δυσλειτουργία παρατηρείται στη σύνδεση εικόνων και ερωτήσεων, στην

εννοιολογική αποσαφήνιση των ερωτήσεων, στην αναντιστοιχία του περιεχομένου των ερωτήσεων με τα βιώματα και τη διανοητική ικανότητα ανάπτυξης των μαθητών. Η παρουσίαση των θεματικών ενοτήτων αντανακλά σε μεγάλο ποσοστό την κοινωνικό-πολιτική πραγματικότητα, προσαρμόζεται στα σύγχρονα επιστημονικά δεδομένα, διεισδύει σε ικανοποιητικό βαθμό στην ιδιαίτερη ψυχοσύνθεση της παιδικής ηλικίας, προωθεί και αναδεικνύει ένα διαφορετικό τρόπο προσέγγισης και κατάκτησης της γνώσης και της μάθησης. Υποκρύπτει όμως μια μεθοδευμένη προσπάθεια χαλιναγώγησης της ελευθερίας και ελέγχου της κρίσης των μαθητών μέσα από την παρεμβατικότητα και την καθοδήγηση του δασκάλου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΣΤΗΝ ΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

Η καταγραφή των βιβλίων Αγωγής του Πολίτη θα χωριστεί σε τέσσερα μέρη. Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει εγκεκριμένα βιβλία με στοιχεία Αγωγής του Πολίτη για διδασκαλία στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, έχει ως αφετηρία την οργάνωση και λειτουργία των δημοτικών σχολείων (1834) και φθάνει ως την επίσημη καθιέρωση του μαθήματος στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (1957). Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει εγκεκριμένα εγχειρίδια Αγωγής του Πολίτη, αρχίζει από την επίσημη καθιέρωση και διδασκαλία του μαθήματος (1957) και φθάνει έως τις αρχές του 21^{ου} αιώνα (2000). Το τρίτο μέρος περιλαμβάνει βιβλία με αντικείμενο αναφοράς και μελέτης το πρόγραμμα, τη μέθοδο και το περιεχόμενο του μαθήματος Αγωγής του Πολίτη καθώς και σχετικές έρευνες που έχουν διεξαχθεί. Το τέταρτο μέρος περιλαμβάνει βιβλία Αγωγής του Πολίτη, τα οποία δεν προορίζονταν για τους μαθητές αλλά αποτελούσαν πηγές ενημέρωσης των εκπαιδευτικών, πολιτών, εκπαιδευόμενων σε επαγγελματικές σχολές.

1. Σχολικά βιβλία με στοιχεία Αγωγής του Πολίτη (1834-1957)

Την περίοδο αυτή η Αγωγή του Πολίτη δεν συμπεριλαμβάνεται στα μαθήματα που διδάσκονται επίσημα στους μαθητές των δημοτικών σχολείων. Στα δημοτικά σχολεία όμως κυκλοφορούν εγκεκριμένα βιβλία που περιέχουν στην ύλη τους στοιχεία Αγωγής του Πολίτη, τα οποία διδάσκονται στους μαθητές. Η Αγωγή του Πολίτη αποτελεί μέρος ύλης άλλων μαθημάτων, όπως η Ανάγνωση, Ιστορία, Πατριδογνωσία, τα Θρησκευτικά.

Το 1838 εγκρίνονται για διδασκαλία στους μαθητές του δημοτικού σχολείου τρία βιβλία της εκδοτικής σειράς «Παιδική Βιβλιοθήκη». Στο πρώτο βιβλίο με τίτλο «Χρηστοθήκεια μαθήματα περί συμπεριφοράς του πολιτισμένου

Ανθρώπου²⁴⁹, στο εισαγωγικό του μέρος με τον τίτλο <<Ειδοποιήσις> δίνονται πληροφορίες για το περιεχόμενο καθώς και οδηγίες για τη μέθοδο διδασκαλίας και τις ασκήσεις των μαθητών.

Ειδοποιήσις

Της παρούσης χρηστοθήειας τα μαθήματα ελήφθησαν από την παρά του Κομμητά εκδοθείσαν συλλογήν των παιδαγωγικών μαθημάτων με τινάς προσθηκαφαιρέσεις κριθείσας αναγκαίας, ο δε κ. Κομμητάς αντέγραψε κατά λέξιν όλην την στοιχειώδην πραγματείαν περί των χρεών του ανθρώπου του Φραγκίσκου Σοαβίου (μεταφρασθείσαν παρά Γ. Γενναδίου και εκδοθείσαν εν Μόσχα το 1819) επιγράψαν αυτήν χρηστοθήειαν. Ημείς ενταύθα εκδίδομεν μόνον το μέρος της μεταφράσεως, το επιγραφόμενον Κανόνες του Πολιτισμού, εις το οποίον επροσθέσαμεν και τους κανόνες της διαγωγής των παιδών εις την οικίαν, εις το σχολείον κ.τ.λ. Εις το τέλος προσετέθη περίληψις των εμπεριεχομένων εις το βιβλίον μετ' ερωταπόκρισιν διά τας ασκήσεις εις τα όσα μανθάνουσιν οι μαθηταί. Εις τους ανηλικούς δε είναι καλόν να δίδονται κατά πρώτον αυταί αι περιλήψεις, εξηγουμένου του νοήματος υπό του διδασκάλου, όστις δύναται και να εκτείνη την διδασκαλίαν του, αναλόγως των διανοητικών δυνάμεων των ακροατών του, φέρων εκ του βιβλίου εις παράδειγμα διαφόρους περιπτώσεις ή τους λόγους του προκειμένου. Ούτοι οι μαθηταί πρέπει να υποχρεώνονται να αποστοματίζωσι τας περιλήψεις ακριβώς και ερωτώμενοι ν' απομνημονεύσωσιν, όσον δύνανται τα υπό του διδασκάλου ρηθέντα παραδείγματα, τους λόγους και να βοηθώνται εις το να απομνημονεύσωσι και αυτά ορθώτερον· διά δε των τοιούτων ασκήσεων αναπτύσσονται αι διανοητικάί δυνάμεις του μαθητού ταχύτερον.²⁵⁰

Το περιεχόμενο του βιβλίου εμπεριέχει εισαγωγή και έξι κεφάλαια.

Εισαγωγή – Συμπεριφορά

Κεφάλαιον Α'. Περί της καθαριότητας

Β'. Περί του πώς να προσφέρεται τις

²⁴⁹ Παιδική Βιβλιοθήκη <<Χρηστοθήειας μαθήματα περί συμπεριφοράς του πολιτισμένου ανθρώπου>> Προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων, εκδοθέντα επιμέλεια του Ι.Π. από το Β. Βιβλιοπωλείον, εκ της τυπογραφίας Άγγελου Αγγελίδου (κατά την οδόν Ερμού παρά της Καπνικαρέας), Αθήνα 1838

²⁵⁰ Παιδική Βιβλιοθήκη: «Χρηστοθήειας μαθήματα. Περί συμπεριφοράς του πολιτισμένου ανθρώπου», ό.π. σ.4-5

- Γ'. *Περί των τρόπων περί την επίσκεψιν*
- Δ'. *Περί των τρόπων των περί της συναναστροφής*
- Ε'. *Περί των τρόπων των περί την τράπεζαν*
- ΣΤ'. *Κανόνες διαγωγής των παιδων: Εις την οικίαν, εις το σχολείον και εις την εκκλησίαν.*

Στο δεύτερο βιβλίο με τίτλο «Χρηστοηθείας μαθήματα ή μικρά ηθική περί καθηκόντων των παιδων»²⁵¹ περιλαμβάνονται τα εξής κεφάλαια:

- Α' *Πολίτευμα*
- Β' *Κανόνες διαγωγής των παιδων: Εις οικίαν, εις σχολείον και εις την εκκλησίαν*
- Γ' *Μικρά ηθική – Τα καθήκοντα των παιδίων*
  - α. *Καθήκοντα εις εαυτούς*
  - β. *Τα προς τον Θεόν καθήκοντα*
  - γ. *Τα προς τους άλλους ανθρώπους ή τα προς τον πλησίον καθήκοντα*
- Δ' *Προς τους ομοίους και συνομηλικούς σας να είσθε χρηστοί και υποχρεωτικοί.*
- Ε' *Σέβεσθε τους μεγαλυτέρους σας*
- ΣΤ' *Τιμάτε και υπακούετε τους γονείς και τους διδασκάλους σας.*

Στο τρίτο βιβλίο με τίτλο «Χρηστοήθειας μαθήματα. Μέρος δεύτερον – Ηθική ή περί καθηκόντων»²⁵² αιτιολογείται η ανάγκη διδασκαλίας του μαθήματος, δίνεται ο ορισμός της χρηστοήθειας και η διαίρεση της σε δύο μέρη καθώς και παραινέσεις, συμβουλές προς τους μαθητές.

«Το κυριώτατον μάθημα, το οποίον πρέπει να μάθη έκαστος άνθρωπος εκ νεαράς του ηλικίας, είναι τα χρηστά ήθη. Διότι αυτά μόνα κάμνουσι τον άνθρωπον να διαφέρη από τα άγρια θηρία, αυτά τον προετοιμάζουν και εδώ να ζήση βίον ευδαίμονα, και εις την μέλλουσαν ζωήν να απολαύση την αιώνιον μακαριότητα. Διά ν' αποκτήση τις ήθη χρηστά, πρέπει να συνειθισθή εις αυτά εκ νεότητος,

¹⁵³ Παιδική Βιβλιοθήκη: «Χρηστοήθειας μαθήματα. Η μικρά ηθική περί καθηκόντων των παιδων προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων, εκδοθέντα επιμέλεια του Ι.Π., από το Β. Βιβλιοπωλείον εκ της τυπογραφίας Άγγελου Αγγελίδου, Αθήνα 1838.

¹⁵⁴ Παιδική Βιβλιοθήκη: «Χρηστοήθειας μαθήματα. Μέρος δεύτερον. Ηθική ή περί καθηκόντων» προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων, εκδοθέντα επιμέλεια του Ι.Π., από το Β. Βιβλιοπωλείον εκ της τυπογραφίας Α. Αγγελίδου, Αθήνα 1838.

συναναστρεφόμενος με χρηστοθήεις ανθρώπους, και διδασκόμενος τους κανόνες της χρηστοθήειας.

Η χρηστοθήεια είναι επιστήμη, η οποία διδάσκει τον άνθρωπον, πώς να ρυθμίζει τα ήθη του πολιτευόμενος καλώς εις τον κοινωνικόν βίον και φυλάττων τα καθήκοντά του.

Όθεν της χρηστοθήειας η διδασκαλία διαιρείται εις δύο μέρη και η μεν διαλαμβάνουσα περί καθηκόντων του ανθρώπου λέγεται ηθική, η δε διαλαμβάνουσα περί κανόνων του πολιτισμού λέγεται συμπεριφορά.

Σεις τα παιδιά έρχεσθε εις το σχολείον δια να διδαχθείτε γράμματα και να προκόψητε· αλλ' η προκοπή εις τα γράμματα χωρίς χρηστοθήεια και αρετή δεν ημπορεί να σας ωφελήσει. Πρέπει να διδαχθήτε και τους κανόνες της ηθικής και να συνειθίζησθε να κάμνετε τα έργα και τα λόγια του χρηστοθήους και ενάρετου ανθρώπου. Τοιουτοτρόπως εμπορείτε να κατασταθήτε αληθώς προκομένοι και ενάρετοι· δηλαδή καλοί, χρηστοθηείς και τίμιοι άνθρωποι, χρήσιμοι εις τον εαυτόν σας και εις την κοινωνίαν, τιμώμενοι και ευνοούμενοι από όλον τον κόσμον».²⁵³

Το περιεχόμενό του περιλαμβάνει τα εξής κεφάλαια:

A'. Περί των προς τον Θεόν καθηκόντων

B'. Περί των προς ημάς αυτούς καθηκόντων

α. Επιμέλεια της ψυχής

β. Επιμέλεια της μνήμης

γ. Επιμέλεια της θελήσεως

δ. Εκτέλεσις των αποφάσεων της θελήσεως

ε. Ελαττώματα της ψυχής ή κακίαι και πάθη

Γ'. Πάθη βλάπτοντα ημάς τους ιδίους

α. Φιλαιτησία

β. Λαιμαργία

γ. Φιλοπαιγμοσύνη

δ. Αργία

ε. Λύπη

στ. Φόβος

Δ'. Πάθη βλάπτοντα ημάς αυτούς και τους άλλους

---

²⁵³ Παιδική Βιβλιοθήκη: «Χρηστοθήειας μαθήματα. Μέρος δεύτερον – Ηθική ή περί καθηκόντων», ό.π., σ. 3-4

α. Θυμός ή οργή

β. Μίσος ή έχθρα

γ. Φθόνος

δ. Υπερηφάνεια

ε. Φιλοχρηματία

Ε'. Επιμέλεια του σώματος

ST'. Πώς γίνεται τις ευδαιμών

Z'. Τα προς τους άλλους καθήκοντα – Γενικά ή μερικά

Τα τρία αυτά βιβλία της σειράς «Παιδική Βιβλιοθήκη» θα επανεκδοθούν το 1852 και 1854 από τους εκδοτικούς οίκους Κορομηλά²⁵⁴ και Βλαστού²⁵⁵.

Το 1860 θα εγκριθεί για διδασκαλία στους μαθητές των δημοτικών σχολείων το βιβλίο του Δ. Πανταζή «Καθήκοντα των Παίδων»²⁵⁶

Το 1876 εκδίδεται σε ελληνική μετάφραση και εγκρίνεται για διδασκαλία το έργο του Jules Simon «Ο μικρός πολίτης»²⁵⁷. Το ίδιο βιβλίο θα επανεκδοθεί το 1882²⁵⁸. Το περιεχόμενό του περιλαμβάνει τα εξής θέματα:

- Ανατροφή
- Σχολείον
- Δημοδιδάσκαλος
- Διδασκαλοσχολές
- Μέθοδος
- Η γλώσσα
- Βιβλία
- Καρδία
- Ωραίον
- Γυμναστική
- Στέφανος
- Συμπέρασμα

Το σχολικό έτος 1895-96 και σε εφαρμογή του Ν. ΒΤΓ'/2-7-1895 «περί εγκρίσεως διδακτικών βιβλίων» εγκρίνεται για διδασκαλία στους μαθητές το

²⁵⁴ Παιδική Βιβλιοθήκη: «Χρηστοθήθειας μαθήματα περί συμπεριφοράς του πολιτισμένου ανθρώπου», προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων, Κορομηλάς, Αθήνα 1852

²⁵⁵ Παιδική Βιβλιοθήκη: «Χρηστοθήθειας μαθήματα περί ηθικής ή περί καθηκόντων», προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων, Βλαστός, Αθήνα 1854.

²⁵⁶ Πανταζής Δημ.: Καθήκοντα των παιδων: Προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων, χ.έ., Αθήνα 1860.

²⁵⁷ Jules Simon: «Ο μικρός πολίτης» (μετάφραση Παναγ. Βεργωτής), χ.έ., Αργοστόλι 1876

²⁵⁸ Jules Simon: «Ο μικρός πολίτης» (μετάφραση Εμμανουήλ Γαλάνης), χ.έ., Αθήνα 1882

Αναγνωστικό της τετάρτης τάξεως δημοτικού σχολείου με τίτλο «*Ο Έλληνας Πολίτης*», με συγγραφέα τον καθηγητή Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Θεόδωρο Αποστολόπουλο²⁵⁹. Το τρίτο μέρος του βιβλίου με τίτλο «*Ο Έλληνας Πολίτης*» είναι αποκλειστικά αφιερωμένο στη διδασκαλία στοιχείων Αγωγής του Πολίτη στους μαθητές. Αιτιολογώντας την επιλογή του ο συγγραφέας αναφέρει. «*Διά τούτο εν Ευρώπη και κατ' εξοχήν εν Αμερική, πολλά τοιαύτα αναγνωστικά βιβλία εκδίδονται νυν, εν δευτέρα μοίρα τιθέμενα τας παντοδαπὰς πραγματογνωστικά ή διηγηματικά ή μυθοπλαστικάς γνώσεις, μάλιστα διά τας ανωτέρας του δημοτικού σχολείου τάξεις' διά τούτο δε και ημείς ετολμήσαμεν να καινοτομήσωμεν εν τη συγγραφή του αναγνωστικού της Δ' τάξεως, περιλάβοντες εν τω τρίτω μέρει της συγγραφής ταύτης τας στοιχειοδεστάτας των γνώσεων εκ του Συνταγματικού Δικαίου, του Διοικητικού, του Ποινικού και του παρ' ημίν ισχύοντος Αστικού, του Εμπορικού και της Πολιτικής οικονομίας, ων πάντων έχει ανάγκην διά τον κοινωνικόν βίον ο αρτίας μορφώσεως πολίτης*»²⁶⁰.

Το κεφάλαιο αναπτύσσεται σε πέντε θεματικές ενότητες που περιέχουν στοιχεία συνταγματικού, διοικητικού, ποινικού, αστικού, εμπορικού δικαίου.

Αναλυτικά το περιεχόμενο των θεματικών ενοτήτων έχει ως εξής:

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ «Ο ΕΛΛΗΝ ΠΟΛΙΤΗΣ»

Κεφάλαιον Α' 1. Η ελευθερία

2. Προς την ελευθερίαν

3. Ο Νόμος

4. Το Συνταγματικόν Πολίτευμα

5. Ιστορία του πολιτεύματος της νεωτέρας Ελλάδος

6. Το σύνταγμα είναι η βάση πάντων των νόμων του κράτους

7. Αι κύρια διατάξεις του συντάγματος

Κεφάλαιον Β' 8. Διοικητικόν δίκαιον

9. Η ανωτέρα διοίκησις

10. Ο νομός – η επαρχία – ο δήμος

Κεφάλαιον Γ' 11. Παράβασις του νόμου

²⁵⁹ Αποστολόπουλος Θ.: «*Ο Έλληνας πολίτης*», Αναγνωστικόν της τετάρτης τάξεως των δημοτικών σχολείων αρρένων τε και θηλέων (εγκεκριμένον διά πέντε έτη), Αποστολοπούλου Θ., Αθήνα 1902.

²⁶⁰ Αποστολόπουλος Θ.: ό.π., σ 165

12. Πταίσματα – πλημμελήματα – κακουργήματα

13. Συνεργοί

Κεφάλαιον Δ' 14. Ληξιαρχικαί πράξεις

15. Ο γάμος

16. Η προιζ

17. Αι δωρεαί

18. Η διαθήκη

19. Τα υπάρχοντα του Ζαχαρίου κληρονομούσιν οι διάδοχοι αυτού

20. Η νόμιμος μοίρα

21. Πώλησις – μίσθωσις – η κυριότης κινητών

22. Η κυριότης των ακινήτων – μεταγραφή – υποθηκοφυλακεία

23. Η επιτροπεία

24. Συγγενικόν συμβούλιον – επίτροπος – παρεπίτροπος

25. Απογραφή – λογοδοσία

26. Χειραφεσία

Κεφάλαιον Ε' 27. Εμπόριον – Εμπορικά βιβλία

28. Εταιρεία

29. Λύσις των Εταιρειών

30. Πτώχευσις

31. Χρεωκοπία

32. Ο έμπορος πρέπει να είναι τίμιος

33. Η ανταλλαγή – το χρήμα

34. Η τιμή των πραγμάτων – η κατεργασία

35. Η προσφορά και η ζήτησις

36. Ο ανταγωνισμός

37. Η αντιμισθία

38. Το αποταμίευμα – το κεφάλαιον – η ιδιοκτησία

Το 1907 σε εφαρμογή του προγράμματος ποσότητας και οικονομίας της ύλης των αναγνωστικών που υλοποιείται από το Υπουργείο Παιδείας, εγκρίνεται κεφάλαιο με τίτλο «καθήκοντα και δικαιώματα του συνταγματικού πολίτου», το οποίο θα συμπεριλαμβάνεται στη διδακτέα ύλη του Αναγνωστικού της ΣΤ' τάξης του δημοτικού σχολείου.

2. Σχολικά βιβλία Αγωγής του Πολίτη Ε΄ και ΣΤ΄ δημοτικού (1957-2000)

Η συγγραφή διδακτικών εγχειριδίων Αγωγής του Πολίτη στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση ουσιαστικά αρχίζει το 1957 με την επίσημη καθιέρωση του μαθήματος, όπως ορίζει το Β. Διάταγμα 6/30-1-1957. Συγγραφείς, εκδοτικοί οίκοι κυκλοφορούν εγχειρίδια Αγωγής του Πολίτη για την Ε΄ και ΣΤ΄ τάξη του δημοτικού σχολείου, σύμφωνα με το επίσημο αναλυτικό πρόγραμμα και τις οδηγίες που έχει εκδώσει για το συγκεκριμένο μάθημα το Υπουργείο Παιδείας.

Ιδιαίτερα τα πρώτα έτη της επίσημης καθιέρωσης του μαθήματος κυκλοφορεί ένας σημαντικός αριθμός βιβλίων Αγωγής του Πολίτη. Στο δημοτικό σχολείο εγκρίνεται για διάθεση και διδασκαλία μόνο ένα εγχειρίδιο Αγωγής του Πολίτη κατόπιν επιλογής του Υπουργείου Παιδείας. Τα υπόλοιπα εγχειρίδια μπορούν να αποτελούν βοηθήματα για τους εκπαιδευτικούς, μαθητές, να εμπλουτίζουν τις σχολικές βιβλιοθήκες κατόπιν σχετικής έγκρισης του Υπουργείου Παιδείας.

Σχολικά βιβλία Αγωγής του Πολίτη Ε΄ δημοτικού 1957

Αγωγή του Πολίτη: Συγγραφέας Νικ. Αλικάκος²⁶¹

Περιέχει 10 θεματικές ενότητες:

Πατρίδα • Θρησκεία • Οικογένεια • Μόρφωση και εκπαίδευση • Εθνικά σύμβολα και μνημεία • Εθνικές γιορτές και επέτειοι • Εθνικός ύμνος • Οικονομία και αποταμίευση • Σύγχρονα σημαντικά γεγονότα • Η ζωή και τα έργα μεγάλων ανδρών

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφείς Σπυρ. Λυγκώνης – Ιωάν. Κουκουράκης²⁶²

Περιέχει 8 θεματικές ενότητες:

Πατρίδα • Θρησκεία • Οικογένεια • Εκπαίδευση • Εθνικά Σύμβολα και μνημεία • Εθνικές εορτές και επέτειοι • Οικονομία και αποταμίευση • Η ζωή και τα έργα των μεγάλων ανδρών της Ελλάδος.

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφέας Ιωάν Καμπανάς²⁶³

Απευθύνεται σε μαθητές της Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης. Το πρώτο μέρος περιέχει 10 θεματικές ενότητες για τους μαθητές της Ε΄ τάξης:

²⁶¹ Αλικάκος Ν.: *Αγωγή του Πολίτου Ε΄ δημοτικού*, Ερμής, Αθήνα 1957.

²⁶² Λυγκώνης Σ.-Κουκουράκης Ι.: *Αγωγή του Πολίτου, τάξεις Ε΄*, Προμηθεύς, Αθήνα 1957.

²⁶³ Καμπανάς Ι.: *Αγωγή του Πολίτου Ε΄ και ΣΤ΄ δημοτικού*, Καμπανάς, Αθήνα 1957

Πατρίδα • Θρησκεία • Οικογένεια • Εκπαίδευση • Εθνικά Σύμβολα και μνημεία •
Εθνικές γιορτές και επέτειοι • Εθνικός ύμνος • Οικονομία και αποταμίευση •
Μεγάλα εθνικά γεγονότα. Η ζωή και τα έργα των μεγάλων ανδρών της Ελλάδος.

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφέας Χάρης Πάτσης²⁶⁴

Περιέχει 10 θεματικές ενότητες.

Πατρίδα • Θρησκεία • Οικογένεια • Εκπαίδευση • Εθνικά σύμβολα και μνημεία •
Εθνικές επέτειοι • Εθνικός ύμνος • Οικονομία και αποταμίευση • Εθνικά γεγονότα
• Η ζωή και τα έργα επιφανών ανδρών της Ελλάδος.

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφέας Κωνσταντίνος Μπάλλας²⁶⁵

Απευθύνεται σε μαθητές της Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης.

Το πρώτο μέρος περιέχει 8 θεματικές ενότητες για τους μαθητές της Ε΄ τάξης.

Πατρίδα • Θρησκεία • Οικογένεια • Εκπαίδευση • Εθνικά σύμβολα και μνημεία •
Εθνικές εορτές • Οικονομία και αποταμίευση • Εθνικά γεγονότα • Η ζωή και τα
έργα μεγάλων ανδρών της Ελλάδος.

1960

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφέας Νικ. Αλικάκος²⁶⁶

Επανεκδοση του βιβλίου που εκδόθηκε το 1957 με το ίδιο θεματικό περιεχόμενο.

1961

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφέας Νικ. Λαζαρίδης²⁶⁷

Περιέχει 10 θεματικές ενότητες

Πατρίδα • Θρησκεία • Οικογένεια • Εκπαίδευση • Εθνικά σύμβολα και μνημεία •
Εθνικές επέτειοι • Εθνικός ύμνος • Οικονομία και αποταμίευση • Σύγχρονα
σημαντικά γεγονότα • Η ζωή και τα έργα μεγάλων ανδρών της Ελλάδος.

1963

Αγωγή του Πολίτου: Δημ. Παπαδόπουλος²⁶⁸

Περιέχει 10 θεματικές ενότητες

---

²⁶⁴ Πάτσης Χ.: *Αγωγή του Πολίτου Ε΄ δημοτικού*, Χ. Πάτσης, Αθήνα 1957

²⁶⁵ Μπάλλας Κ.: *Αγωγή του Πολίτου Ε΄ δημοτικού*, Ν. Κασσιώτης, Αθήνα 1957

²⁶⁶ Αλικάκος Ν.: *Αγωγή του Πολίτου Ε΄ δημοτικού*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1960

²⁶⁷ Λαζαρίδης Ν.: *Αγωγή του Πολίτου Ε΄ δημοτικών σχολείων*, Π. Αλεξάκης, Αθήνα 1961

²⁶⁸ Παπαδόπουλος Δ.: *Αγωγή του Πολίτου τάξις Ε΄*, Κένταυρος, Αθήνα 1964

Θρησκεία • Οικογένεια • Εκπαίδευση • Εθνικά σύμβολα και μνημεία • Εθνικά εορταί και επέτειοι • Εθνικός ύμνος • Οικονομία και αποταμίευση • Σύγχρονα σημαντικά γεγονότα • Η ζωή και τα έργα μεγάλων ανδρών της Ελλάδος.

1964

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφέας Ιωάν. Καμπανάς²⁶⁹

Επανεκδοση του πρώτου μέρους του βιβλίου που εκδόθηκε το 1957 με το ίδιο θεματικό περιεχόμενο.

1966

Αγωγή του Πολίτου: Νικ. Αλικάκο²⁷⁰

Επανεκδοση του πρώτου μέρους του βιβλίου που εκδόθηκε το 1957, 1960 με το ίδιο θεματικό περιεχόμενο.

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφέας Γεώργ. Ζομπανάκης²⁷¹

Περιέχει 17 θεματικές ενότητες

Δεν ζης μόνος σου, ζης μέσα στην κοινωνία • Το σχολείο • Το επάγγελμα • Η νεολαία • Η θρησκεία • Ενώσεις – σύνδεσμοι και ιδρύματα • Συνεταιρισμοί • Εργασία • Κοινότης • Νομός και νομάρχης • Συνεργασία και κατανομή εργασίας • Χρήμα • Τράπεζες • Κοινωνικές ασφαλίσσεις • Οικονομικές βάσεις της ζωής μας • Κρατικός προϋπολογισμός – φορολογία • Περιέχονται επίσης μεθοδικές υποδείξεις για τον διδάσκοντα.

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφέας Δημ. Παπαδόπουλος²⁷²

Επανεκδοση του βιβλίου που εκδόθηκε το 1963 με το ίδιο θεματικό περιεχόμενο.

1978

Μαθήματα Αγωγής του Πολίτη: Συγγραφέας Ευθ. Χριστόπουλος²⁷³

Περιέχει 30 περιληπτικά μαθήματα

Ο άνθρωπος ως άτομο και κοινωνικό ον • Έννοια της κοινότητας • Συμπεριφορά του ατόμου στην κοινότητα • Οικογένεια • Σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας • Πώς θα προκύψει η οικογένεια • Το σχολείο ως πολιτιστική

²⁶⁹ Καμπανάς Ι.: *Αγωγή του Πολίτου Ε' δημοτικού*, Ι. Καμπανάς, Αθήνα 1964

²⁷⁰ Αλικάκος Ν.: *αγωγή του Πολίτου Ε' δημοτικού*, Οικονομική και λογιστική εγκυκλοπαίδεια, Αθήνα 1966

²⁷¹ Ζομπανάκης Γ.: *Αγωγή του Πολίτου Ε' δημοτικού*, Σχολείο και Ζωή, Αθήνα 1966

²⁷² Παπαδόπουλος Δ.: *Αγωγή του Πολίτου τάξις Ε'*, Κένταυρος, Αθήνα 1966

²⁷³ Χριστόπουλος Ε.: *Μαθήματα Αγωγής του Πολίτη Ε' δημοτικού*, Ε. Χριστόπουλου, Αθήνα 1978

κοινότητα • Οικογένεια και σχολείο • Κοινότητα • Εκκλησία • Σχολείο • Διοίκηση
• Ληξιαρχείο – μητρώο αρρένων – δημοτολόγιο • Υποθηκοφυλακείο –
κτηματολόγιο • Αγορανομία – αγροφυλακή • Επαγγελματικοί συνεταιρισμοί •
Οργανισμοί και ιδρύματα • Βασικά προβλήματα της κοινότητας • Συμπεριφορά
του ατόμου στην κοινότητα • Δικαιώματα του πολίτη • Καθήκοντα του πολίτη •
Προστασία του φυσικού περιβάλλοντος • Κοινωνία • Κοινή γνώμη •
Κυκλοφοριακή αγωγή.

1979

Αγωγή του Πολίτη Συγγραφέας Βασ. Τάκης²⁷⁴

Περιέχει 30 περιληπτικά θέματα

Ο άνθρωπος ως κοινωνικό ον • Κοινότητα • Συμπεριφορά του ατόμου στην
κοινότητα • Οικογένεια • Σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας •
Οικογενειακά ήθη και έθιμα • Το σχολείο ως πολιτιστική κοινότητα • Ανθρώπινες
σχέσεις στο σχολείο • Οικογένεια και σχολείο • Σχολείο • Χωριό – πόλη •
Διοίκηση της κοινότητας • Εκκλησία • Ληξιαρχείο • Μητρώο αρρένων –
δημοτολόγιο • Αγορανομία • Αγροφυλακή • Κτηματολόγιο • Ιδρύματα και
οργανισμοί • Συνεταιρισμοί – μορφωτικοί σύλλογοι • Προβλήματα στην
κοινότητα • Δικαιώματα του πολίτη • Καθήκοντα του πολίτη • Προστασία του
φυσικού περιβάλλοντος • Κοινωνία • Κοινή γνώμη • Κυκλοφοριακή αγωγή.

1980

Αγωγή του Πολίτη: Συγγραφέας Άγγελος Σαφαρίκας²⁷⁵

Περιέχει 6 θεματικές ενότητες

Ο άνθρωπος ως άτομο και μέλος της κοινωνίας • Οικογένεια • Σχολείο •
Κοινότητα • Κοινωνία • Κυκλοφοριακή αγωγή. Επανέκδοση του βιβλίου
1981,1982.

1983

*Κοινωνική και πολιτική αγωγή: Συγγραφείς Γεώργ. Κονταξάκης, Αντ.
Λαμπρινίδης, Γεωργ. Περπιράκης, Ιωάν. Τζάνης²⁷⁶*

²⁷⁴ Τάκης Β.: *Αγωγή του Πολίτη Ε' δημοτικού*, Σχολική νομοθεσία, Αθήνα 1979

²⁷⁵ Σαφαρίκας Α.: *Αγωγή του Πολίτη Ε' δημοτικού*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1980

Περιέχει 5 θεματικές ενότητες

Η συμβίωση των ανθρώπων και η αναγκαιότητά της • Κοινωνική αγωγή • Εργασία • Δικαιώματα και καθήκοντα του ανθρώπου • Κυκλοφοριακή αγωγή
Επανεκδόση του βιβλίου από το 1983 μέχρι το 2004 σε 21 ετήσιες επανεκδόσεις.

Σχολικά βιβλία Αγωγής του Πολίτη ΣΤ' δημοτικού

1956

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφείς Γεωργ. Παπαϊωάννου, Χαρ. Μηχιώτης²⁷⁷

Περιέχει 9 θεματικές ενότητες

Ανθρώπινη κοινωνία • Εκκλησία • Σύνταγμα της Ελλάδας • Οι τρεις εξουσίες του Κράτους • Αυτοδιοίκηση • Πολιτεύματα • Καθήκοντα και δικαιώματα του πολίτη • Διεθνείς σχέσεις • Σύγχρονα σημαντικά γεγονότα. Περιέχονται επίσης άρθρα του Συντάγματος της Ελλάδας, ο καταστατικός χάρτης των Ηνωμένων Εθνών, η παγκόσμια διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου.

Η Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφέας Επαμ. Καφεντζής

Περιέχει 8 θεματικές ενότητες

Άνθρωπος και κοινωνία • Ο άνθρωπος και ο τόπος του • Άνθρωπος και Κράτος • Άνθρωπος και πλούτος • Άνθρωπος και εαυτός του • Άνθρωπος και οικογένεια • Ο άνθρωπος και οι άλλοι • Άνθρωπος και εκκλησία.

1957

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφέας Ιωάν. Καμπανάς²⁷⁸

Απευθύνεται σε μαθητές της Ε' και ΣΤ' τάξης. Το δεύτερο μέρος περιέχει 9 θεματικές ενότητες για τους μαθητές της ΣΤ' τάξης:

Κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων • Εκκλησία • Σύνταγμα της Ελλάδας • Οι τρεις εξουσίες του Κράτους • Αυτοδιοίκηση • Πολίτευμα • Καθήκοντα και δικαιώματα του Πολίτου • Διεθνείς σχέσεις • Μεγάλα διεθνή γεγονότα

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφείς Σπυρ. Λυγκώνης, Ιωάν. Κουκουράκης, Παν. Ζαφάρνας²⁷⁹

---

²⁷⁶ Κονταξάκης Γ. – Λαμπρινίδης Α. – Περπιράκης Γ. – Τζάνης Ι.: *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε' δημοτικού*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1983

²⁷⁷ Παπαϊωάννου Γ.- Μηχιώτης Χ.: *Αγωγή του Πολίτου ΣΤ' δημοτικού*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1956

²⁷⁸ Καμπανάς Ι.: *Αγωγή του Πολίτου Ε' και ΣΤ' δημοτικού*, Καμπανάς, Αθήνα 1957

Περιέχει 9 θεματικές ενότητες

Έθνος • Εκκλησία • Σύνταγμα • Εξουσίες της πολιτείας • Αυτοδιοίκηση • Πολίτευμα • Καθήκοντα του πολίτου • Διεθνείς σχέσεις • Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών (Ο.Η.Ε.).

Θέλουμε να τα μάθουμε όλα (Αγωγή του Πολίτη): Συγγραφέας Αγνή Ρουσοπούλου²⁸⁰

Περιέχει 24 μικρές διηγηματικές ιστορίες με στοιχεία διαλόγου στις οποίες αναπτύσσονται οι θεματικές ενότητες:

Κράτος και έθνος • Υπακοή εις τους νόμους • Εκκλησία • Σύνταγμα της Ελλάδας • Εκλογείς – εκλογαί – νομοθετική εξουσία • Βουλή – βουλευταί – κυβέρνηση – αντιπολίτευση – εφημερίες κυβερνήσεως – άγνοια νόμου απαγορεύεται • Υπουργεία • Δημόσιοι υπάλληλοι • Δικαστική εξουσία – ποινικά δικαστήρια • Πολιτικά δικαστήρια • Αυτοδιοίκηση • Πολιτεύματα • Φιλοπατρία • Στρατιωτική υποχρέωση • Σεβασμός προς τα μνημεία τέχνης • Ισότης • Ελευθερία εργασίας – ανάπαυσις • Ελευθερία του τύπου • Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι • Φιλανθρωπία – νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου • Διεθνείς σχέσεις • Τα οικονομικά του κράτους. Περιέχονται επίσης οδηγίες προς τους διδασκάλους.

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφέας Χάρης Πάτσης²⁸¹

Περιέχει 9 θεματικές ενότητες

Εξέλιξη της ανθρωπότητας • Εκκλησία • Σύνταγμα της Ελλάδας • Οι τρεις εξουσίες του Κράτους • Αυτοδιοίκηση • Πολιτεύματα • Καθήκοντα και δικαιώματα του πολίτου • Διεθνείς σχέσεις • Σύγχρονα σημαντικά γεγονότα

1960

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφέας Κων. Μπάλλας²⁸²

Περιέχει 8 θεματικές ενότητες

Κοινωνία • Εκκλησία • Σύνταγμα • Οι τρεις εξουσίες του Κράτους • Αυτοδιοίκηση • Πολιτεύματα • Καθήκοντα και δικαιώματα του πολίτου • Διεθνείς σχέσεις • Διεθνή γεγονότα.

---

²⁷⁹ Λυγκώνης Σ.- Κουκουράκης Ι. – Ζαφαράνας Π.: *Αγωγή του Πολίτου τάξις ΣΤ'*, Αλικιώτης, Αθήνα 1957

²⁸⁰ Ρουσοπούλου Α.: *Θέλουμε να τα μάθουμε όλα – Αγωγή του Πολίτου*, Εστία, Αθήνα 1957

²⁸¹ Πάτσης Χ.: *Αγωγή του Πολίτου ΣΤ' τάξεως*, Πάτσης, Αθήνα 1961

²⁸² Μπάλλας Κ.: *Αγωγή του Πολίτου ΣΤ' δημοτικού*, Κασσιώτης, Αθήνα 1961

1961

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφέας Νικ. Αλικάκος²⁸³

Περιέχει 9 θεματικές ενότητες

Κοινωνική συμβίωση και κοινωνική οργάνωση του ανθρώπου • Εκκλησία • Σύνταγμα της Ελλάδας • Οι τρεις εξουσίες του Κράτους • Τοπική αυτοδιοίκηση • Πολίτευμα • Καθήκοντα και δικαιώματα του πολίτου • Διεθνείς σχέσεις • Σύγχρονα σημαντικά γεγονότα.

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφέας Νικ. Λαζαρίδης²⁸⁴

Περιέχει 9 θεματικές ενότητες

Κράτος – έθνος • Εκκλησία • Σύνταγμα της Ελλάδας • Οι τρεις εξουσίες της Ελλάδας • Αυτοδιοίκηση • Πολίτευμα • Καθήκοντα και δικαιώματα του πολίτου • Διεθνείς σχέσεις • Σύγχρονα σημαντικά γεγονότα. Περιέχονται επίσης οδηγίες προς τους διδάσκοντες.

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφείς Γεωργ. Μαχαίρας, Γεώργ. Παπαγιαννόπουλος, Γεώργ. Παπανδρέου²⁸⁵

Περιέχει 9 θεματικές ενότητες

Συμβίωση του ανθρώπου • Εκκλησία • Σύνταγμα της Ελλάδας • Οι τρεις εξουσίες του Κράτους • Αυτοδιοίκηση • Πολίτευμα • Καθήκοντα και δικαιώματα του πολίτου • Διεθνείς σχέσεις • Σύγχρονα σημαντικά γεγονότα.

1963

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφέας Δημ. Παπαδόπουλος²⁸⁶

Περιέχει 9 θεματικές ενότητες

Άνθρωπος και κοινωνία • Εκκλησία • Σύνταγμα της Ελλάδας • Οι τρεις εξουσίες της Ελλάδας • Αυτοδιοίκηση • Πολίτευμα • Καθήκοντα και δικαιώματα του πολίτου • Διεθνείς σχέσεις • Σύγχρονα σημαντικά γεγονότα.

1964

---

²⁸³ Αλικάκος Ν.: *Αγωγή του Πολίτου ΣΤ' δημοτικού*, Ερμής, Αθήνα 1961

²⁸⁴ Λαζαρίδης Ν.: *Αγωγή του Πολίτου ΣΤ' τάξεως δημοτικών σχολείων*, Αλεξάκης, Αθήνα 1961

²⁸⁵ Μαχαίρας Γ.- Παπαγιαννόπουλος Γ. – Παπανδρέου Γ.: *Αγωγή του Πολίτου τάξις ΣΤ'*, Ατλαντίς, Αθήνα 1961

²⁸⁶ Παπαδόπουλος Δ.: *Αγωγή του Πολίτου διά την ΣΤ' τάξιν των δημοτικών σχολείων*, Προμηθευτική, Αθήνα 1961

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφέας Ιωάν. Καμπανάς²⁸⁷

Επανεκδοση του δεύτερου μέρους του βιβλίου που εκδόθηκε το 1957 με το ίδιο θεματικό περιεχόμενο για τους μαθητές της ΣΤ΄ τάξης.

1965

Αγωγή του Πολίτου και στοιχεία του δημοκρατικού πολιτεύματος και του δικαίου: Συγγραφείς Αλέξ. Βέττας, Γρηγ. Σφακιανός²⁸⁸

Περιέχει 14 θεματικές ενότητες

Ανθρώπινη κοινωνία • Πατρίς • Έθνος • Πολιτεία • Είδη Πολιτευμάτων • Ιστορία του ελληνικού πολιτεύματος • Εξουσία της πολιτείας • Όργανα εξουσιών • Αυτοδιοικήσεις • Εκκλησία • Εκπαίδευση • Ατομικά δικαιώματα του ανθρώπου • Κοινωνική δημοκρατία • Διεθνείς σχέσεις.

1966

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφέας Νικ. Αλικάκο²⁸⁹

Επανεκδοση του βιβλίου που εκδόθηκε το 1961 με το ίδιο θεματικό περιεχόμενο

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφέας Γεωργ. Ζομπανάκης²⁹⁰

Περιέχει 8 θεματικές ενότητες

Σύνταγμα της Ελλάδος • Κράτος • Διπλωματικές Σχέσεις • Πολιτεύματα • Καθήκοντα και δικαιώματα του πολίτου • Διεθνείς σχέσεις • Στο δρόμο προς μια νέα Ευρώπη • Ηνωμένα Έθνη. Περιέχονται επίσης μεθοδικές υποδείξεις προς τον διδάσκοντα.

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφείς Γεωργ. Μαχαίρας, Γεώργ. Παπαγιαννόπουλος, Γεώργ. Παπανδρέου

Επανεκδοση του βιβλίου που εκδόθηκε το 1961 με το ίδιο θεματικό περιεχόμενο.

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφέας Δημ. Παπαδόπουλος²⁹¹

---

²⁸⁷ Καμπανάς Ι.: *Αγωγή του Πολίτου ΣΤ΄ δημοτικού*, Καμπανάς, Αθήνα 1964

²⁸⁸ Βέττας Α. – Σφακιανός Γ.: *Αγωγή του Πολίτου και στοιχεία του δημοκρατικού πολιτεύματος και δικαίου*, χ.έ., Αθήνα 1965

²⁸⁹ Αλικάκος Ν.: *Αγωγή του Πολίτου ΣΤ΄ δημοτικού*, Οικονομική και λογιστική εγκυκλοπαίδεια, Αθήνα 1966

²⁹⁰ Ζομπανάκης Γ.: *Αγωγή του Πολίτου ΣΤ΄ τάξεως δημοτικού*, Σχολείο και Ζωή, Αθήνα 1966

Επανεκδοση του βιβλίου που εκδόθηκε το 1961 με το ίδιο θεματικό περιεχόμενο.

Νέα Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφέας Νικ. Ζήρας²⁹²

Περιέχει 18 θεματικές ενότητες

Δημιουργία και ανάπτυξης των κοινωνιών • Δίκαιον και ανθρώπινη κοινωνία • Πατρίς, έθνος, φυλή • Πολιτεία και στοιχεία αυτής • η τριχοτομία της πολιτείας • Πολιτεύματα • Ελληνική πολιτεία • Όργανα άσκησης πολιτειακών εξουσιών • Τοπική αυτοδιοίκησης • Εκκλησία • Εκπαίδευσις • Εθνικά και πατριωτικά σύμβολα • Καθήκοντα Έλληνας πολίτου • Δικαιώματα Έλληνας πολίτου • Ασφάλεια της χώρας • Οικονομικός βίος • Δημόσια οικονομικά • Διεθνής θέσις της Ελλάδος.

Στοιχεία δημοκρατικού πολιτεύματος και δικαίου: Συγγραφέας Δημ. Αλεβίζος²⁹³

Περιέχει 10 θεματικές ενότητες.

Κοινωνία • Ηθική, δίκαιον • Πατρίς, έθνος, κράτος • Εθνικά σύμβολα • Πολιτεία • Οργάνωση πολιτείας • Πολιτεύματα Ελλάδας • Εξουσίαι πολιτείας • Όργανα Πολιτείας • Διοικήσεις • Εκκλησία, εκπαίδευσις • Ασφάλεια • Καθήκοντα του ανθρώπου και του πολίτου • Δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτου • Κοινωνική δημοκρατία • Διεθνείς σχέσεις.

1969

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφέας Αντ. Τσιρίμπας²⁹⁴

Περιέχει 7 θεματικές ενότητες

Κοινότητα • Οικογένεια • Σχολείο • Επάγγελμα • Κράτος • Εκκλησία • Κοινωνία.

1970

---

²⁹¹ Παπαδόπουλος Δημ.: *Αγωγή του Πολίτου διά την ΣΤ' τάξιν των δημοτικών σχολείων*, Προμηθευτική, Αθήνα 1966

²⁹² Ζήρας Νικ.: *Νέα Αγωγή του Πολίτου*, χ.έ., Αθήνα 1966

²⁹³ Αλεβίζος Δ.: *Στοιχεία δημοκρατικού πολιτεύματος και δικαίου (Αγωγή του Πολίτου)*, Βιβλ. Πουντζά, Αθήνα 1966

²⁹⁴ Τσιρίμπας Α.: *Αγωγή του Πολίτου ΣΤ' δημοτικού*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1969

Πολιτική Αγωγή: Συγγραφέας Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου²⁹⁵

Αποτελείται από τέσσερα μέρη με τις εξής θεματικές ενότητες ανά μέρος:

Α΄ ΜΕΡΟΣ: Γενικά έννοιαι (κοινωνία και κράτος, το κράτος εις την ιστορίαν, σκοποί και λειτουργίαι του κράτους, κράτος, έθνος και πατρίς, μορφαί πολιτευμάτων, θεωρίαί περί των λειτουργιών του κράτους, το κράτος και το άτομον, συντάγματα).

Β΄ ΜΕΡΟΣ: Δημοκρατία και ολοκληρωτισμός (αι αρχαί της δημοκρατίας, θεσμοί της δημοκρατίας, ψήφος και εκλογαί, πολιτικά κόμματα, εξέλιξις και κριτική της δημοκρατίας, ολοκληρωτισμός, θεωρία και πρακτική του κομμουνισμού, η συνοδοιπορία).

Γ΄ ΜΕΡΟΣ: Το Ελληνικόν κράτος (αι ελληνικαί πολιτείαί, η νεωτέρα Ελλάς, η επανάστασις της 21^{ης} Απριλίου 1967, νομοθετική εξουσία, εκτελεστική εξουσία, δικαστική εξουσία, οργάνωσις της διοικήσεως, εθνική άμυνα, δημόσια τάξις, λειτουργία της δημοκρατίας, οικονομικά του κράτους, ορθόδοξη εκκλησία, εκπαίδευσις, κοινωνική πολιτική, αθλητισμός, ελληνικόν έθνος, κομμουνιστική απειλή, σύμβολα – ύμνος – εορταί – επέτειοι, εθνικά ζητήματα, εξωτερικαί σχέσεις).

Δ΄ ΜΕΡΟΣ: Ο κόσμος (η παγκόσμιος οργάνωσις, διεθνείς οργανισμοί, οργανισμοί, του ελεύθερου κόσμου, οργανισμοί του κομμουνιστικού κόσμου, δευτερεύοντες οργανισμοί, άλλοι οργανισμοί).

Περιλαμβάνονται επίσης, ως επίμετρον, άρθρα της αμερικανικής διακήρυξης ανεξαρτησίας (1776), της γαλλικής διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου (1789), της διακήρυξης της Φιλαδέλφειας (1944), του χάρτη Ηνωμένων Εθνών (1945), της οικουμενικής διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου (1948), της συνθήκης του Βόρειου Ατλαντικού (1949), του συντάγματος της Ελλάδος (1968) και αποσπάσματα από το έργο του Θουκυδίδη «Επιτάφιος Λόγος» του Περικλέους (431 π.Χ.)

1971

Αγωγή του Πολίτη: Συγγραφέας Λάζαρος Γαβαλάς²⁹⁶

²⁹⁵ Παπακωνσταντίνου Θ.: *Πολιτική Αγωγή*, Καμπανάς, Αθήνα 1970

²⁹⁶ Γαβαλάς Λ.: *Αγωγή του Πολίτη*, Gutenberg, Αθήνα 1971

Περιέχει 10 θεματικές ενότητες

Κοινωνία • Οικογένεια • Σχολείο • Κοινότητα • Κυκλοφοριακή αγωγή • Έθνος • Κράτος • Οι εξουσίες του Κράτους • Καθήκοντα του Έλληνα πολίτη προς την πατρίδα • Εκκλησία • Εθνικά σύμβολα.

1973

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφείς Παναγ. Καψάλης, Βασ. Τάκης

Περιέχει 32 περιληπτικά μαθήματα²⁹⁷

Ο άνθρωπος ως άτομο και ως κοινωνικό όν • Κοινότης • Οικογένεια • Σχέσεις μεταξύ μελών της ελληνικής οικογένειας – ελληνικά οικογενειακά ήθη και έθιμα • Σχολείον • Σχέσεις μεταξύ των μελών της σχολικής κοινότητας • Καθήκοντα και δικαιώματα του μαθητή • Το επάγγελμα – είδη επαγγελμάτων • Αξία των επαγγελμάτων • Εκλογή επαγγέλματος • Κράτος • Πατρίς • Εθνικάί επέτειοι • Ελληνισμός • Απόδημος ελληνισμός • Πολίτευμα • Κοινοβουλευτικό σύστημα • Σύνταγμα • Διάκρισις εξουσιών • Κυβέρνησις • Στρατός • Κοινωνική πρόνοια • Οργανισμοί κοινής ωφέλειας • Εκσυγχρονισμός των νόμων • Εκβιομηχάνησις • Τοπική Αυτοδιοίκηση • Δικαιώματα και υποχρεώσεις του πολίτου, ατομικάί ελευθερίαί • Εκκλησία • Κοινωνία • Διεθνείς σχέσεις • Ο κομμουνισμός ως εθνικός κίνδυνος.

1974

Θέλουμε να τα μάθουμε όλα, Αγωγή του Πολίτη: Συγγραφέας Αγνή Ρουσοπούλου²⁹⁸

Επανέκδοση του βιβλίου που εκδόθηκε το 1957 με τις ίδιες θεματικές ενότητες, που αναπτύσσονται σε μικρές διηγηματικές ιστορίες με στοιχεία διαλόγου. Θα εκδοθεί από το 1974 έως το 1982 σε οκτώ ετήσιες εκδόσεις.

1983

Κοινωνική και πολιτική αγωγή: Συγγραφείς Γεωργ. Κονταξάκης, Αντ. Λαμπρινίδης, Γεωργ. Περπιράκης, Ιωάν. Τζάνης²⁹⁹

²⁹⁷ Καψάλης Π. – Τάκης Β.: *Αγωγή του Πολίτου ΣΤ' δημοτικού σε 32 απλά περιληπτικά μαθήματα*, Σελλούντου, Αθήναι 1973

²⁹⁸ Ρουσοπούλου Α.: *Θέλουμε να τα μάθουμε όλα (Αγωγή του Πολίτου για τη ΣΤ' δημοτικού)*, Πεχλιβανίδης, Αθήνα 1974

Περιέχει δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος υπάρχει μια θεματική ενότητα επανάληψης των μαθημάτων της Ε΄ τάξης. Στο δεύτερο μέρος υπάρχουν 5 θεματικές ενότητες: Γενικές αναφορές • Δραστηριότητες του Κράτους • Ελληνική δημοκρατία • Εμείς και ο κόσμος • Κυκλοφοριακή αγωγή.

Βιβλία Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης για το δάσκαλο

1983

Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε΄ τάξης, βιβλίο για το δάσκαλο: Συγγραφείς Γεώργ. Κονταξάκης, Αντ. Λαμπρινίδης, Γεώργ. Περπιράκης, Ιωάν. Τζάνης³⁰⁰

Αποτελείται από δύο μέρη: Στο πρώτο μέρος γίνεται αναφορά στους επιδιωκόμενους σκοπούς, την επιλογή, οργάνωση και παρουσίαση της ύλης, αναλύεται η δομή του βιβλίου του μαθητή, δίνονται οδηγίες για τον τρόπο χρησιμοποίησής του, σχέδιο ανάπτυξης των διδακτικών ενοτήτων και σχέδιο διδακτικής προσέγγισης. Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει αναλυτικά σχέδια διδασκαλίας κάθε διδακτικής ενότητας, στα οποία περιλαμβάνονται οι επιδιωκόμενοι στόχοι, η ανάπτυξη του μαθήματος, ενδεικτικές ερωτήσεις του δασκάλου με αναφορές στις επιδιωκόμενες διαπιστώσεις εκ μέρους των μαθητών και κατευθύνσεις στα θέματα μελέτης και προβληματισμού.

Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ΄ τάξης – βιβλίο για το δάσκαλο: Συγγραφείς: Γεώργιος Κονταξάκης, Αντ. Λαμπρινίδης, Γεώργ. Περπιράκης, Ιωάν. Τζάνης³⁰¹

Στο εισαγωγικό του μέρος αναφέρεται στους επιδιωκόμενους σκοπούς, αιτιολογεί τη χρησιμοποίηση του όρου «Κοινωνική και πολιτική αγωγή» αντί του όρου «Αγωγή του Πολίτη», προσδιορίζει τους παράγοντες της πολιτικής κοινωνικοποίησης, δίνει τις γενικές διδακτικές οδηγίες και επιδιώξεις του

---

²⁹⁹ Κονταξάκης Γ.-Λαμπρινίδης Α. – Περπιράκης Γ. – Τζάνης Ι.: *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ΄ δημοτικού*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1983

³⁰⁰ Κονταξάκης Γ.-Λαμπρινίδης Α. – Περπιράκης Γ. – Τζάνης Ι.: *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε΄ δημοτικού, βιβλίο για το δάσκαλο*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1983

³⁰¹ Κονταξάκης Γ.-Λαμπρινίδης Α. – Περπιράκης Γ. – Τζάνης Ι.: *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ΄ δημοτικού, βιβλίο για το δάσκαλο*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1983

μαθήματος. Ακολουθούν αναλυτικά σχέδια διδασκαλίας κάθε διδακτικής ενότητας (επιδιωκόμενοι στόχοι, ανάπτυξη μαθήματος, ενδεικτικές ερωτήσεις, αναμενόμενες απαντήσεις, επιδιωκόμενες διαπιστώσεις, οδηγίες για τα θέματα μελέτης και προβληματισμού).

3. Βιβλία και έρευνες με αντικείμενα μελέτης το πρόγραμμα, τη μέθοδο, το περιεχόμενο και τη διδασκαλία του μαθήματος Αγωγή του Πολίτη.

Πρώτη αναφορά παιδαγωγού στη διδασκαλία του μαθήματος Αγωγή του Πολίτη γίνεται από τον *N. Εξαρχόπουλο*, ο οποίος το 1899 ως Υπουργός Παιδείας είχε αγωνισθεί για την επίσημη καθιέρωση του μαθήματος ως αυτόνομου. Αναφερόμενος στην Αγωγή του Πολίτη τονίζει την άμεση ανάγκη διδασκαλίας του μαθήματος στους μαθητές, αναφέρει τους λόγους που επιβάλλουν την καθιέρωσή του και τα οφέλη που θα αποκομίσουν οι μαθητές, οριοθετεί τους σκοπούς της Αγωγής του Πολίτη με πυξίδα προσανατολισμού την ανθρωπιστική μόρφωση και κινητήριους άξονες την ηθικοποίηση, τον φρονηματισμό, τη διαμόρφωση του εθνικού πολίτη³⁰².

Το 1926 κυκλοφορεί σε ελληνική μετάφραση το βιβλίο του Γερμανού παιδαγωγού *Georg Kerschensteiner*. Στο βιβλίο περιλαμβάνονται πορίσματα έρευνας που διοργάνωσε ο Γερμανικός Κεντρικός Σύλλογος στις 22-10-1909 για το ζήτημα της αγωγής του πολίτη, αναφέρονται οι αντιθέσεις των πολιτικών αντιλήψεων στην έννοια του όρου πολιτειακή αγωγή, καθορίζεται η εθνική έννοια της πολιτειακής αγωγής, διατυπώνονται τα κύρια γνωρίσματα του πολίτη και δίνονται πρακτικά παραδείγματα Αγωγής του Πολίτη σε σχολεία πρώτης παιδείας³⁰³.

Ο *Γεώργ. Ζομπανάκης* (1949), υπέρμαχος της καθιέρωσης του μαθήματος ως αυτόνομου εκδίδει εισήγηση του Υπουργού Παιδείας Κ. Τσάτσου «περί Αγωγής του Πολίτη», αναφέρεται στην Αγωγή του Πολίτη ως διδακτικής αρχής στις κατώτερες τάξεις με επίκεντρο την πατριδογνωσία μέσα από την

³⁰² Εξαρχόπουλος Ν.: *Ειδική διδακτική, τόμ. α΄*, Κοντός – Φυλακτός, Αθήνα 1962, σ.20

³⁰³ Kerschensteiner G.: «*Η έννοια της αγωγής του πολίτη*» (μετάφρ. Ευαγγ. Κακούρου), Σχολείο και Ζωή, Αθήνα 1926

ενιαία συγκεντρωτική διδασκαλία, ανάλυση της συμβολής διαφόρων μαθημάτων (Θρησκευτικά, Νέα ελληνικά, Ιστορία, Γεωγραφία, Μαθηματικά, Φυσική Ιστορία, Τεχνικά, Γυμναστική) στην Αγωγή του Πολίτη στις ανώτερες τάξεις, αιτιολογεί την ανάγκη καθιέρωσης της Αγωγής του Πολίτη ως αυτοτελούς μαθήματος. Αναφερόμενος στην εκλογή του διδακτικού υλικού, τονίζει ότι πρέπει να είναι σκόπιμη, ανάλογη προς τα βιώματα και την πνευματική ωριμότητα των μαθητών. Η διάταξη της ύλης πρέπει να ακολουθεί: α) συγκεντρικούς κύκλους β) συστηματική διάταξη γ) διάταξη με βάση τη ζωή. Απαντώντας στο βασικό ερώτημα της επιλογής, της καλύτερης οργάνωσης και μεθόδου για τη διδασκαλία του μαθήματος επικεντρώνεται: 1) Στην αρχή της ζωής ή της πραγματικότητας (από τα τοπικώς και χρονικώς πλησίον) 2) Την αρχή της εργασίας (δραστηριοποίηση του μαθητή σε όλα τα μέρη της διδασκαλίας, ομαδική και ατομική εργασία της τάξεως, συζήτηση) 3) Την μεθοδική οικοδόμηση μιας ενότητας (δεν υπάρχει καμιά συνταγή έτοιμη, σχέδιο εργασίας – διεξαγωγή της εργασίας – ενοποίηση της εργασίας). Προτείνει βοηθητικά μέσα διδασκαλίας (ραδιόφωνο, διδακτικό φιλμ, βοηθητικά κείμενα), υποστηρίζει ότι η ηθική και πολιτική αγωγή των παιδιών δεν είναι πλήρης μόνο με τη διδασκαλία, αλλά πρέπει να συμπληρώνεται με δράση στη σχολική ζωή, τη σχολική κοινότητα, τους σχολικούς συνεταιρισμούς, τις κοινωνικές δράσεις, τα παιχνίδια, τις εκδρομές, τα καλαισθητικά και θρησκευτικά βιώματα (σχολικό θέατρο), τις μαθητικές εξοχές. Τονίζει την υποχρέωση πολιτικής αγωγής των κοριτσιών, αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στην προπαρασκευή των δασκάλων για την πολιτική αγωγή. Παραθέτει σχέδιο του υπό εφαρμογή νέου επίσημου αναλυτικού προγράμματος που συντάχθηκε από το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο και σχέδιο αναλυτικού προγράμματος για τη διδασκαλία του μαθήματος της Πρακτικής Ηθικής και Αγωγής του Πολίτου εις το δημοτικόν σχολείον, το οποίο συνέταξε ο ίδιος³⁰⁴.

Ο **Ιωάν. Σκουτερόπουλος** (1950) αναλύει τις έννοιες πολίτης, ανθρώπινη κοινωνία, κράτος, αγωγή, αγωγή του πολίτη, τονίζει την αναγκαιότητα της Αγωγής του Πολίτη, περιγράφει τα γνωρίσματα του αγαθού πολίτου (φρονηματισμός, ηθικοποίηση, εθνικά ιδεώδη), υποστηρίζει την μη καθιέρωση

---

³⁰⁴ Ζομπανάκης Γ.: *Η Αγωγή του Πολίτου, μέθοδος – πρόγραμμα*, χ.έ., Αθήνα 1949.

του μαθήματος ως αυτόνομου, αλλά ως μέρος ύλης άλλων μαθημάτων και ιδιαίτερος της πατριδογνωσίας³⁰⁵.

Ο **Κ. Σπετσιέρης** (1956) αναφέρεται στο σκοπό του μαθήματος, τονίζει ότι αποβλέπει στη διαμόρφωση ήθους θεμελιωμένου επί της αξιολογικής ευαισθησίας δια της διεγέρσεως της εσωτερικής γνώσεως. Στα περιεχόμενα του μαθήματος περιλαμβάνει την κοινωνικότητα, την εμφάνιση, το χαρακτήρα, τις αρετές και τους τρόπους συμπεριφοράς του ατόμου, το επάγγελμα, το έθνος, τις δυνάμεις του ελληνισμού, θέματα καθαρά ηθικού περιεχομένου και με προσανατολισμό εθνικό. Κατατάσσει το μάθημα στα φρονηματιστικά, οριοθετεί τις αρχές που θα καθορίζουν την εκλογή της ύλης (βιοκεντρική, πατριδοκεντρική, παιδοκεντρική, του διαθέσιμου χρόνου, του τύπου των σχολείων, των ειδικών αναγκών), τη διάταξη της ύλης (ομόκεντροι κύκλοι). Ο τρόπος διδασκαλίας περιλαμβάνει την αγωγή δι' ενός τύπου αυτοεξετάσεως, την αγωγή με λεπτομερή ανάπτυξη των κοινωνικών θεμάτων, θέση και συζήτηση αυτών, διασάφηση διά παραδειγμάτων, επισκέψεις κοινωνικών ιδρυμάτων, άσκηση των μαθητών σε απλά κοινωνικά έργα, φροντίδα και καθοδήγηση των μαθητών σε ειδικές καταστάσεις. Προτείνει η εκτίμηση της επιδόσεως στο μάθημα να γίνεται με την εκτίμηση του ήθους των μαθητών και όχι από τη μνημονική απόδοση του μαθήματος. Παραθέτει αναλυτικούς χαρακτηρισμούς ήθους με υπόδειγμα ελέγχου επιδόσεως³⁰⁶.

Ο **Γ. Ζομπανάκης** (1964) εμπλουτίζει το βιβλίο του «*Η Αγωγή του Πολίτου, μέθοδος – πρόγραμμα*» με την προσθήκη ειδικού κεφαλαίου υποδειγματικών σχεδίων επεξεργασίας δέκα οκτώ διδακτικών ενοτήτων του χάρτη των δικαιωμάτων του ανθρώπου³⁰⁷.

Από τις αρχές του 1960 και για μια εικοσαετία περίπου δεν υπάρχει βιβλιογραφία σχετική με το μάθημα της Αγωγής του Πολίτη. Την έλλειψη αυτή δικαιολογεί: α) η απάλειψη του μαθήματος από τα διδασκόμενα μαθήματα του δημοτικού σχολείου στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 β) ο ασφυκτικός

---

³⁰⁵ Σκουτερόπουλος Ι.: *Η Αγωγή του Πολίτου (παιδαγωγικά ομιλίες και διατριβαί)*, τομ. β', τχ. α', Σιδέρης, Αθήνα 1950, σ. 13-18

³⁰⁶ Σπετσιέρης Κ.: *Το μάθημα της κοινωνικής αγωγής, περιεχόμενον και μεθοδική του*, Σάκκουλας, Αθήνα 1950, σ. 13-18

³⁰⁷ Ζομπανάκης Γ.: *Η Αγωγή του Πολίτου, Ειδική διδακτική για τους λειτουργούς στοιχειώδους, μέσης και επαγγελματικής εκπαίδευσης*, χ.έ., Αθήνα 1961.

έλεγχος, η λογοκρισία και η πολιτική προπαγάνδα που επέβαλε η δικτατορία των συνταγματαρχών.

Ο **Ευθ. Στυλιάρης** (1978) προβάλλοντας μια πολιτικά ουδέτερη στάση περιορίζει το σκοπό του μαθήματος στο να προϊδεαστεί ο μαθητής, να κατανοήσει τις υποχρεώσεις του, να ασκήσει σωστά ένα επάγγελμα και τις υποχρεώσεις του απέναντι στο κράτος, το έθνος, την Ελλάδα, την εκκλησία και τους άλλους ανθρώπους. Τονίζει ότι η πολιτικοποίηση πρέπει να αποφεύγεται γιατί δημιουργεί διχόνοιες, κομμάτιασμα της εθνικής κοινότητας και παράλυση της σχολικής εργασίας.³⁰⁸

Ο **Ν. Ράπτης** (1980) αναφερόμενος στην Αγωγή του Πολίτη παραθέτει τα στοιχεία που πρέπει να μεταδίδει στους μαθητές για τη διάπλαση του φρονήματος κοινωνικά, πολιτικά, επαγγελματικά, θρησκευτικά, ηθικά και γενικά ανθρωπιστικά. Καταγράφει τις σχέσεις του μαθήματος με άλλα μαθήματα (Ανάγνωση, Γεωγραφία, Φυσιογνωστικά, Θρησκευτικά, Ιστορία). Επιχειρεί την ιστορική θεώρηση του μαθήματος με αναφορές στους αρχαίους φιλοσόφους (Πλάτων, Σωκράτης, Αριστοτέλης). Αναλύει τη ψυχολογική τοποθέτηση του παιδιού απέναντι στο μάθημα σύμφωνα με τις ψυχολογικές και κοινωνικές ιεραρχήσεις του Πλάτωνα, υποστηρίζει τη συστηματική και μεθοδευμένη διδασκαλία του μαθήματος από την μικρή ηλικία. Η εκλογή και διάταξη της ύλης πρέπει να αναφέρεται στην αναγκαιότητα, την προέλευση, την ουσία, την οργάνωση, τις διάφορες μορφές και τους σκοπούς της πολιτείας, στους φορείς και τα όργανα της εξουσίας, στους νόμους και τα καθήκοντα των πολιτών. Ως την καταλληλότερη μορφή διδασκαλίας προτείνει τη διαλογική και ως μέθοδο διδασκαλίας την επαγωγική. Η πορεία του μαθήματος πρέπει να περιλαμβάνει τα διαδοχικά στάδια της παρατήρησης, συζήτησης, συστηματοποίησης, έκφρασης ή εφαρμογής³⁰⁹.

Ο **Σ. Ριμπάς** (1982) περιορίζει τη λειτουργία του μαθήματος στο επίπεδο της χρηστοθήειας, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις δεν αποφεύγει τη συνθηματολογία. Αναφερόμενος στον τρόπο διδασκαλίας προτείνει ως προς την πορεία του τα στάδια της αφόρμησης, περιγραφής, συζήτησης, έκφρασης,

---

³⁰⁸ Στυλιάρης Ε.: *Ειδική διδακτική*, χ.έ., Θεσσαλονίκη 1971, σ. 171

³⁰⁹ Ράπτης Ν.: *Μορφομεθοδολογικά στοιχεία για τα μαθήματα του παραμυθιού, της Ιστορίας και της Αγωγής του Πολίτη*. *Ειδική διδακτική*, χ.έ., Αθήνα 1980, σ. 229-260

εφαρμογής ή εμπέδωσης. Σκοπός της είναι η εξάλειψη των ελαττωμάτων του Έλληνα. Όπως και ο Ράπτης υιοθετεί τη ψυχολογική και κοινωνική ιεράρχηση του Πλάτωνα. Η αξιολόγηση του μαθητή επικεντρώνεται στη γνώση της θεωρητικής ύλης, στην αυτογνωσία των υποχρεώσεων και καθηκόντων και στην εμφάνιση ψυχικών αρετών όπως η ειλικρίνεια, η πειθαρχία, η ευγένεια³¹⁰.

Ο **Β. Χαραλαμπίδης** (1984) υποστηρίζει ότι οι μαθητές πρέπει να διδάσκονται το μάθημα της Αγωγής του Πολίτη με επιχειρήματα και όχι με συνθήματα. Και αυτό, γιατί η Αγωγή του Πολίτη δεν είναι κομματική προπαγάνδα, είναι αρετή και φρόνημα. Και αυτά δεν διδάσκονται με το φανατισμό, τον κομφορμισμό και την προπαγάνδα. Διδάσκονται με το φωτισμό της αλήθειας και την πειθώ.³¹¹

Ο **Γ. Παπαγεωργίου** (1985) τονίζει ότι η προμελετημένη ή ακούσια διαφοροποίηση του σκοπού της Αγωγής του Πολίτη, όπως διατυπώνεται στο επίσημο αναλυτικό πρόγραμμα υπονομεύει τα θεμέλια της δημοκρατικής παιδείας. Σύγχυση προκαλεί η αναφορά του στο θέμα της κοινωνικοποίησης, η οποία ισχυροποιείται από την ελεύθερη δημοκρατική σκέψη και το κριτικό πνεύμα. Ελεύθερη σκέψη και κριτικό πνεύμα χωρίς στοιχεία διαφοροποίησης αποτελούν στοιχεία αυτοαναίρεσης³¹².

Ο **Γ. Γαρεφαλάκης** (1986) προτείνει την καθιέρωση του όρου «*Κοινωνιογνωσία*» αντί του παραδοσιακού «*Αγωγή του Πολίτη*», που είναι φορτισμένος με ένα συγκεκριμένο συντηρητικό περιεχόμενο. Σκοπός της κοινωνιογνωσίας δεν είναι ο κομματικός προσηλυτισμός, ούτε η απόλυτη προσαρμογή του μαθητή στην κοινότητα αλλά η άσκησή του στην κριτική σκέψη και την υπεύθυνη αντιμετώπιση των προβλημάτων της κοινότητας και της κοινωνίας³¹³.

Ο **Σ. Δερβίσης** (1987) σε δειγματική διδασκαλία που παραθέτει για την ενότητα «*δημοκρατία*», αποφεύγει να θίξει τις αδυναμίες του δημοκρατικού πολιτεύματος και τις σκόπιμες παραλήψεις των βιβλίων μαθητή και δασκάλου

---

³¹⁰ Ριμπάς Ε.: *Μεθοδολογία της διδασκαλίας των μαθημάτων του δημοτικού σχολείου*, χ.έ., Αθήνα 1982, σ. 212-225

³¹¹ Χαραλαμπίδης Β.: *Οργάνωση της διδασκαλίας και της μάθησης*, Gutenberg, Αθήνα 1984, σ. 172

³¹² Παπαγεωργίου Γ.: *Διδακτική, τόμ. β', χ.έ.*, Ηράκλειο 1985, σ. 160

³¹³ Γαρεφαλάκης Γ.: *Ειδική διδακτική των μαθημάτων του δημοτικού σχολείου*, Παπαδήμας, Αθήνα 1986, σ. 130

περιορίζοντας τη δυνατότητα κριτικής αξιολόγησης. Περιορίζεται στις αναφορές του επίσημου αναλυτικού προγράμματος αποφεύγοντας συστηματικά κάθε απόκλιση ή διαφοροποίηση.³¹⁴

Η πιο σημαντική προσέγγιση του μαθήματος της Πολιτικής Αγωγής γίνεται από τον *Μιχ. Δαμανάκη* (1990). Η εδραίωση και νομιμοποίηση των στόχων της Πολιτικής Αγωγής θεμελιώνεται μέσα από τη σύγχρονη επιστημολογική ανάλυση των κοινωνικών, πολιτικών και ηθικών αξιών, η οποία σύμφωνα με την κανονιστική – οντολογική κατεύθυνση διέπεται από «πρακτικό ενδιαφέρον», την εμπειρική – αναλυτική από «τεχνικό ενδιαφέρον» και την κριτική – διαλεκτική διδακτική από «χειραφετικό ενδιαφέρον». Προτείνει ως μοντέλο διδασκαλίας την κριτική – εποικοδομητική διδακτική του Kiafki, η οποία είναι κατά κύριο λόγο θεωρία των μορφωτικών στόχων και του μορφωτικού περιεχομένου. Κύριο μέλημα είναι η απάντηση στο ερώτημα ΤΙ (περιεχόμενο) και ΓΙΑΤΙ (στόχοι) θα διδαχθεί κι όχι το ΠΩΣ (μέθοδος). Το διδακτικό μοντέλο του Kiafki προτείνει μια ιεραρχημένη ταξινόμηση κατηγοριών. Στην κορυφή βρίσκονται οι στόχοι και η θεμελίωσή τους (νομιμοποίηση) και στο τέλος οι μέθοδοι. Η θεμελίωση των στόχων στηρίζεται στη σημασία ενός θέματος για το παρόν και το μέλλον και την παραδειγματική σημασία (πρότυπο). Η θεματική διάρθρωση αναφέρεται στη δομική σχέση του θέματος με άλλα συναφή και το γενικότερο θεματικό πλαίσιο ένταξής του. Ως προς τον έλεγχο υποστηρίζει ότι πρέπει να περιορίζεται σε ενδείξεις επίτευξης των στόχων και όχι στον έλεγχο, διότι τότε πρέπει να αποκλείσουμε στόχους που δεν μπορούν να ελεγχθούν (ιδεολογικές – κοινωνικές – πολιτικές στάσεις). Ως προς τον καθορισμό των δυνατοτήτων πρόσβασης (αφόρμηση) εξαρτάται από το ίδιο το θέμα και τις συγκεκριμένες προϋποθέσεις (οργανωτικές – κοινωνικοπολιτικές) Η μεθοδολογική διάρθρωση (πορεία διδασκαλίας) κατά τον Kiafki δεν υπόκειται σε ανάλυση, την συνειδητοποιούμε σαν μια διαδικασία αλληλεπίδρασης υποστηριζόμενη από τα κατάλληλα μέσα³¹⁵.

Ο *Κ. Κίτσος* (1992) αναλύοντας τις ψυχολογικές προϋποθέσεις που θεωρούνται απαραίτητες για την επιτυχία του μαθήματος, υιοθετεί τη γνωστική

---

³¹⁴ Δερβίσης Σ.: *Μεθοδολογία της διδακτικής και ειδική μεθοδολογία της διδασκαλίας – μάθησης*, χ.έ., Θεσσαλονίκη 1987, σ. 332-339

³¹⁵ Δαμανάκης Μ.: *Διδακτική της Πολιτικής Αγωγής*, Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1990.

και κοινωνικό-συναισθηματική θεωρία του Piaget (αδυναμία παιδιών 6-12 ετών να κατανοούν και χειρίζονται θεσμούς της οργανωμένης κοινότητας, χωρίς εποπτεία και καθοδήγηση). Προτείνει ως μέθοδο διδασκαλίας την παραδοσιακή τριμερή πορεία (παρατήρηση – επεξεργασία – εφαρμογή) κάτω από τη συνεχή επίβλεψη και παρέμβαση του δασκάλου και τον ελάχιστο ενεργητικό ρόλο του μαθητή³¹⁶.

Η πρώτη έρευνα στο χώρο της Αγωγής του Πολίτη πραγματοποιείται από τον *Ιωάν. Χριστιά* (1976) με αντικείμενο μελέτης και έρευνας την εξέλιξη του μαθήματος της Αγωγής του Πολίτη και την επεξεργασία ζητημάτων Πολιτικής Αγωγής³¹⁷.

Η *Ζωή Παπαναούμ – Τζίκα* (1989) ολοκληρώνει την έρευνα που αναφέρεται στην έννοια και το περιεχόμενο της συμμετοχής των μαθητών σε σχολικές κοινότητες³¹⁸.

Η *Πέλλα Καλογιαννάκη – Χουρδάκη* (1993) καταγράφει τις πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις μαθητών του δημοτικού σχολείου³¹⁹.

Στα μέσα της δεκαετίας του '90 παρατηρείται ενδιαφέρον για το ειδικό μάθημα της Πολιτικής Αγωγής.

Ο *Σαράντης Χέλμης* (1994) επιχειρεί την ανάλυση και εσωτερική αξιολόγηση του προγράμματος και των διδακτικών υλικών του μαθήματος της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής³²⁰.

Η *Δέσποινα Καρακατσάνη* (1999) ερευνά την πολιτική εκπαίδευση στην Ελλάδα και επεξεργάζεται τον τρόπο ανάπτυξης και διατύπωσης της ιδιότητας του πολίτη στα σχολικά εγχειρίδια Αγωγής του Πολίτη την μεταπολεμική και μετεμφυλιακή περίοδο³²¹.

---

³¹⁶ Κίτσος Κ.: *Ειδική διδακτική*, Δωδώνη, Ιωάννινα 1992

³¹⁷ Χριστιάς Ι.: *Θεωρία και πράξη της Πολιτικής Αγωγής*, Γρηγόρης, Αθήνα 1983

³¹⁸ Παπαναούμ – Τζίκα Ζ.: *Πολιτική κοινωνικοποίηση και σχολείο*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1994

³¹⁹ Καλογιαννάκη – Χουρδάκη Π.: *Έλληνες μαθητές δημοτικού σχολείου και πολιτική κοινωνικοποίηση*, Γρηγόρης, Αθήνα 1993

³²⁰ Χέλμης Σ.: *Ανάλυση του προγράμματος και των διδακτικών υλικών του μαθήματος της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής*, χ.έ., Ρέθυμνο 1994

³²¹ Karakatsani D.: *Le citoyen a l' école Manuels d' éducation civique et citoyenneté dans la Grèce d' après-guerre*, Peter Lang, Βέρνη 1999 (διδασκτορική διατριβή)

Το ίδιο έτος (1999) ο *Παναγιώτης Ζευλάς* επιχειρεί τη σύνδεση της Πολιτικής Αγωγής με τις αρχές της πολιτικής φιλοσοφίας του διαφωτισμού, του σοσιαλισμού, της καντιανής ηθικής και των ελληνοχριστιανικών ιδεωδών³²².

4. Βιβλία Αγωγής του Πολίτη για ενημέρωση εκπαιδευτικών, πολιτών, εκπαιδευόμενων σε επαγγελματικές σχολές

Περιλαμβάνει βιβλία τα οποία δεν κυκλοφορούσαν στα σχολεία, αλλά αποτελούσαν πηγές ενημέρωσης εκπαιδευτικών, πολιτών, καθώς και συγκεκριμένα βιβλία για διδασκαλία στους εκπαιδευόμενους σε επαγγελματικές σχολές.

1885

Πραγματεία στοιχειώδης περί των χρεών του ανθρώπου, μετά προσθήκης κανόνων τινών περί χρηστοηθείας: Συγγραφέας Πουρής Διονύσιος, εκδόθηκε στη Βενετία από το Ελληνικό Τυπογραφείο Αγίου Γεωργίου.

1891

Περί αγωγής και εκπαιδύσεως: Συγγραφέας Σβορώνος Ευάγγελος, λόγος εκφωνηθείς στο Αργοστόλι στις 23 Ιουνίου 1891 κατά τις εξετάσεις του Ελληνικού σχολείου, χ.έ., Πάτρα.

1899

Το Υπουργείο Στρατιωτικών Υποθέσεων με την αριθμ. 215/8-12-1899 εγκύκλιο, επιβάλλει το εγχειρίδιο του Νεοκλή Καζάζη «*Εθνική Κατήχησις*», ως εγχειρίδιο πολιτικής αγωγής και διαπαιδαγώγησης των στρατιωτών.

1900

«*Καθήκοντα πολίτου*»: Συγγραφέας Λυκούδης Εμμανουήλ, εκδοτικός οίκος ωφέλιμων βιβλίων, Αθήνα. Το βιβλίο θα επανεκδοθεί το 1939 με

---

³²² Ζευλάς Π.: *Η φιλοσοφία της Πολιτικής Αγωγής στην ελληνική εκπαίδευση (1929-1989)*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1999.

βελτιωμένη και επαυξημένη ύλη και τίτλο «Καθήκοντα και δικαιώματα του πολίτου».

1901

Τα καθήκοντα του ανθρώπου προς τον εαυτόν του, προς τον Θεόν και προς την κοινωνίαν: Τα καθήκοντα του συνταγματικού πολίτου, των δημάρχων και των προυχόντων: Συγγραφέας Βουτετάκης Δημήτριος, χ.έ., Χανιά.

1908

Αγωγή του Πολίτου: Συγγραφέας Βολονάκης Μιχαήλ, χ.έ., Λευκωσία.

Το βιβλίο κυκλοφορεί στην Ελλάδα σε επανεκδόσεις του 1913, 1933, 1939. Στόχος του η διαπαιδαγώγηση του πολίτη ενός εθνικού κράτους. Το συγκεκριμένο βιβλίο του 1933 θα επιλεγεί ως σύγγραμμα που θα διανεμηθεί στους φοιτητές του πανεπιστημίου Αθηνών για το μάθημα «Αγωγή του Πολίτη» που εισάγεται στο πρόγραμμα σπουδών του Πανεπιστημίου. Το μάθημα διδάσκεται στους φοιτητές από το Μιχαήλ Βολονάκη, συγγραφέα του βιβλίου. Αναφερόμενος στο σκοπό και την ωφέλεια της Αγωγής του Πολίτη τονίζει [... ήτις σκοπεί να μορφώση πολίτας αγαθούς κοινωνούς της εαυτών πολιτείας διά της μεταδόσεως γενικών γνώσεων περί του δικαίου, της κοινωνικής και πολιτικής ευημερίας, των καθηκόντων και δικαιωμάτων του πολίτου και των θεσμών του οικείου πολιτεύματος. Αλλά δια τας ελληνοπαίδας, οίτινες αποτελούσι το παλλάδιον των ελπίδων του έθνους, το μάθημα έχει έτι ευρύτερον σκοπόν, διότι παρασκευάζει τούτους και όπως διατελώσιν εν πλήρει επιγνώσει των τιμαλφεστάτων ιδανικών της ενιαίας και δοξασμένης Ελλάδος. Τους δε μέλλοντας εξ αυτών διδασκάλους προασκεί και ικανούς, ίνα, ότε δε αναλάβωσι το τιμιώτατον έργον της ελληνοπρεπούς αγωγής των θαλερών βλαστών του έθνους, κατά μείζονος κύρους και πλειόνων εφοδίων δύνωνται να διαγράψωσιν αυτοίς τα όρια των αστικών και πολιτικών ελευθεριών και καθηκόντων του χρηστού πολίτου και διαπλάττωσι νομοταγείς και πιστούς προμάχους της τιμής, του μεγαλείου και της ευδαιμονίας της ελληνικής Πατρίδος»³²³.

---

³²³ Βολονάκης Μ.: *Αγωγή του Πολίτη*, χ.έ., Λευκωσία 1908, σ. 8-11

Το περιεχόμενο του βιβλίου χωρίζεται σε τέσσερα μέρη: Κοινωνία και δίκαιον, πολιτεία, καθήκοντα και δικαιώματα του πολίτου, ελληνική πολιτεία. Σε κάθε μέρος υπάρχουν κεφάλαια ανάλυσης επιμέρους θεμάτων. Συγκρίνοντας το περιεχόμενο του βιβλίου με τα αντίστοιχα περιεχόμενα σχολικών εγχειριδίων Αγωγής του Πολίτη συμπεραίνουμε ότι το βιβλίο του Μ. Βολονάκη υπήρξε πυξίδα προσανατολισμού και πηγή άντλησης υλικού για τη συγγραφή των βιβλίων Αγωγής του Πολίτη.

1916

Αι εθνικαί παραδόσεις, η ελληνική αγωγή και ο πατριωτισμός: Συγγραφέας Βαρουζάκη Αικατερίνη, χ. ε., Αθήνα.

1926

Εθνική αγωγή: Συγγραφέας Ταμπακοπούλου Αρσινόη – Ράλλης Αριστοτέλης, χ.έ., Αθήνα.

1935

Η διεθνής αγωγή των ατόμων και η διεθνής συνεργασία των λαών: Συγγραφέας Εξαρχόπουλος Νικόλαος (λόγος εκφωνηθείς στις 16-12-1934), χ.έ., Αθήνα.

Η αγωγή από κοινωνικής και εθνικής απόψεως. Συγγραφέας: Αντωνόπουλος Πάνος, χ.έ., Θεσσαλονίκη.

1939

Τα ιδεώδη της ελληνικής παιδείας εξεταζόμενα υπό το πρίσμα των εθνικών ημών ιδεωδών (Συμβολή εις το πρόβλημα της εθνικής αγωγής). Συγγραφέας: Χαραλαμπίδης Θεόδωρος, χ.έ., Αθήνα.

Η Αγωγή του Πολίτου...εν τη εφαρμογή της. Συγγραφέας: Αλικάκος Νικόλαος, χ.έ., Αθήνα.

Το βιβλίο συγγράφεται σύμφωνα με το αναλυτικό πρόγραμμα του Υπουργείου Παιδείας του 1931 και προορίζεται για τους μαθητές της ΣΤ΄ τάξεως του Γυμνασίου, αλλά και για όλους τους εκπαιδευτικούς,

Ελληνίδες και Έλληνες πολίτες. Το βιβλίο θα επανεκδοθεί σε 7 εκδόσεις και με την επίσημη καθιέρωση του μαθήματος της Αγωγής του Πολίτη στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (1957) θα αποτελέσει το υλικό συγγραφής σχολικών εγχειριδίων Αγωγής του Πολίτη Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης του δημοτικού σχολείου του ίδιου συγγραφέα.

1950

Η Αγωγή του Πολίτου: Προς χρήσιν των Ελλήνων και Ελληνίδων και ιδιαιτέρως των εκπαιδευομένων στις στρατιωτικές σχολές. Συγγραφέας: Κοντός Ιωάννης, χ.έ., Αθήνα.

1951

Αγωγή του στρατιώτου και παντός Έλληνας: Διά τους αξιωματικούς, υπαξιωματικούς των ενόπλων δυνάμεων, τους σπουδαστάς και διά πάντα Έλληνα. Συγγραφέας: Αλεξόπουλος Αναστάσιος, χ.έ., Αθήνα.

1955

Η έννοια της αγωγής. Συγγραφέας: Μελανίτης Νικόλαος, χ.ε, Αθήνα.

1956

Η Αγωγή του Πολίτου ως ελληνικόν πρόβλημα. Συγγραφέας: Ποταμιάνος Χαράλαμπος (ομιλία), έκδοση του Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος, Αθήνα.

Η ομιλία πραγματοποιήθηκε στο Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα μετά την επισήμανση του προβλήματος της άγνοιας του νοήματος της έννοιας «Αγωγή του Πολίτη» από τον Βασιλέα Παύλο. Ο ομιλητής αναφερόμενος στο ρόλο του σχολείου, των δασκάλων και τη μέθοδο διδασκαλίας αναφέρει: [...Ο κυριώτερος τρόπος και το καλύτερον μέσον αγωγής είναι το σχολείον[...]. Πρώτον, πρέπει ο ίδιος ο δάσκαλος να γίνη πρότυπον πολίτου. Δεύτερον, πρέπει να μεταδώσει αυτό εις τους μαθητάς του, κυρίως δε όχι απλώς να κάμη τους μαθητάς του να παπαγαλίζουν την αγωγήν του πολίτου, πράγμα που θα την καταστήση εις αυτούς και αντιπαθή, αλλά να πλάση τον χαρακτήρα και το πνεύμα των παιδιών, ώστε να γίνουν καλοί πολίται. Η προσπάθεια θα γίνη εις δύο επίπεδα: εις το θεωρητικόν και το πρακτικόν. Και πρώτον ας εξετάσωμεν το θεωρητικόν μέρος. Δεν θα κάμουμε μάθημα εις τα παιδιά την αγωγή του πολίτου, ούτε θα ασχοληθούμε ιδιαιτέρως με

αυτήν, ούτε και θα τους πούμε ίσως ότι πρόκειται περί της αγωγής του πολίτου. Θα έχουμε όμως διαυγείς μέσα εις το μυαλό μας τας βασικάς αρχάς του δημοκρατικού πολιτεύματος. Δεν θα αφήνουμε ημέραν χωρίς να βρούμε κάποια ευκαιρία να απασχολήσουμε την σκέψιν των παιδιών με μιαν από αυτάς τας αρχάς. Αυταί αι έννοιαι θα εξηγούνται εις τους μαθητάς εις μικράς δόσεις και πάρα πολύ απλά, ουδέποτε δε θα παρουσιάζονται δεοντολογικώς. Όταν πάρουμε την απόφασιν να ζήσουμε ως ελεύθεροι άνθρωποι, τότε όλαι αυταί αι έννοιαι παίρνουν εφ' εαυτών λογικήν υπόστασιν και είναι εύκολον να κάμουμε τα παιδιά να τας ασπασθούν, όχι μόνο γιατί πρέπει αλλά και γιατί είναι τούτο ανάγκη λογική. Θα έλθουμε τώρα εις το πρακτικόν μέρος. Θα πρέπει τας εννοίας αυτάς όχι πλέον διά της ακοής και της κρίσεως, αλλά διά της εφαρμογής και του εθισμού να τας κάμουμε μέρος της ψυχής και του χαρακτήρος των παιδιών»³²⁴.

1957

Αγωγή και δημοκρατία: Στοχασμοί – ευθύνες – προοπτικές. Συγγραφέας : Dottrens Robert (μετάφρ. Βασδέκη Γ.), εκδ. Βασική Παιδαγωγική Βιβλιοθήκη Ενώσεως Συγγραφέων Εκπαιδευτικών Βιβλίων, Αθήνα.

1959

Πολιτική Αγωγή των νέων. Συγγραφέας: Σίδηρης Γεώργιος, χ.έ., Αθήνα

1961

Ιδεολογική προπαγάνδα και Πολιτική Αγωγή στην ελληνική εκπαίδευση. Συγγραφέας: Ασλανίδης Γεώργιος, χ.έ., Αθήνα.

Η Αγωγή του Πολίτου υπό το φως των αρχαίων. Συγγραφέας: Βουρβέρης Κωνσταντίνος, εκδ. Ελληνική ανθρωπιστική εταιρεία, Αθήνα.

1965

Η κοινωνική αγωγή εις το σχολείον. Συγγραφέας: Μπλοχλόγυρος Νικόλαος, χ.έ., Αθήνα.

1969

---

³²⁴ Ποταμιάνος Χ.: *Η αγωγή του πολίτου ως ελληνικόν πρόβλημα (ομιλία)*, Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα, Αθήνα 1956, σ. 12-16

Ιστορία της αγωγής. Συγγραφέας Τσαμπής Γεώργιος, χ.έ., Θεσσαλονίκη

1980

Κοινωνιολογία της αγωγής. Συγγραφέας: Ξηροτήρης Ηλίας, εκδ. Π. Κρομμυδάκης, Αθήνα.

1985

Κοινωνική αγωγή. Συγγραφέας: Λαζάκου Νέλλη, χ.έ., Αθήνα

1987

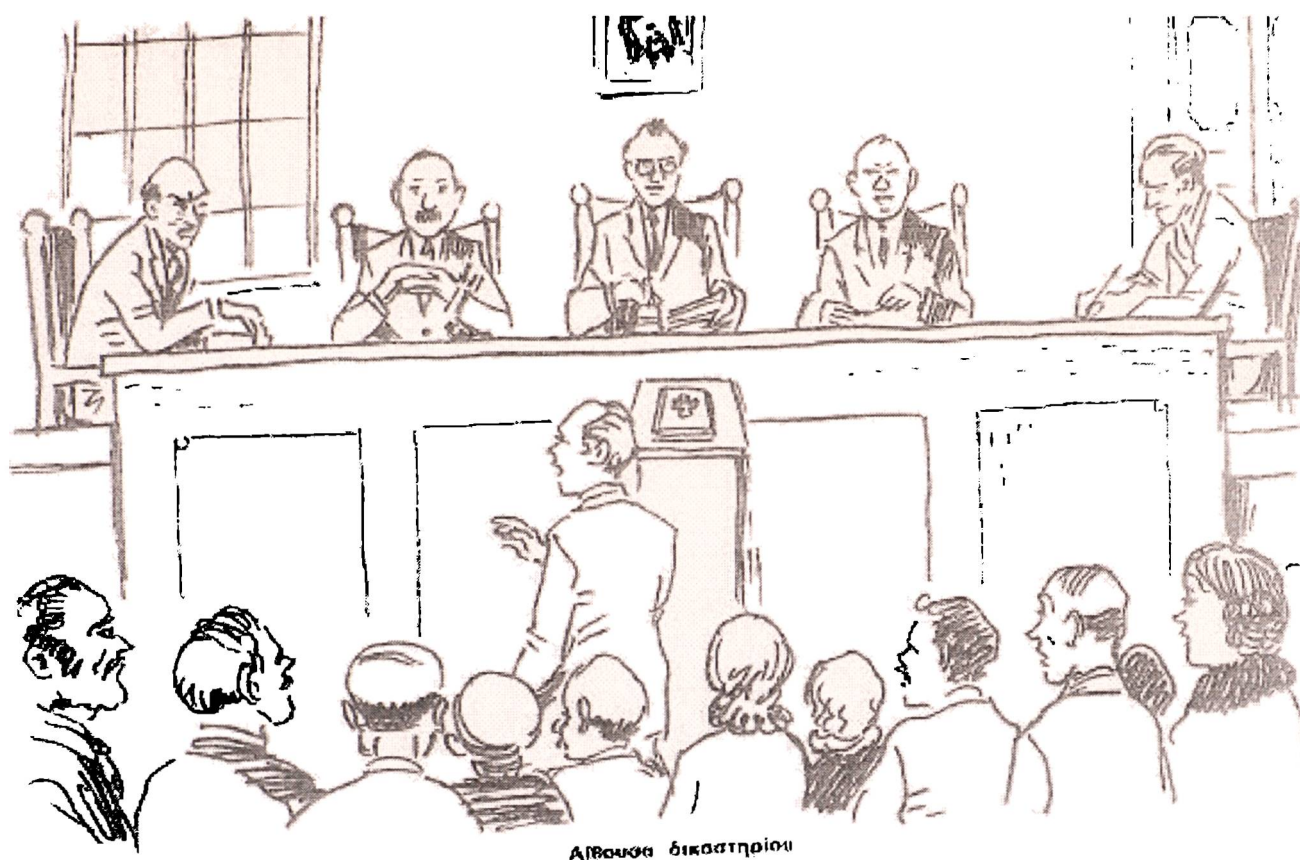
Για την αγωγή και την παιδεία. Συγγραφέας: Vladimir Il'ich Lenin, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

**ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ ΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ Ε΄ ΚΑΙ ΣΤ΄ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ**

1. Κατάταξη εικόνων ανάλογα με το είδος τους

α) θέλουμε να τα μάθουμε όλα – Αγωγή του Πολίτη ΣΤ΄ δημοτικού (1957,1974)

ΑΠ ΣΤ΄ (1957,1974), σελ. 40

ΑΠ ΣΤ΄ (1957,1974) σελ. 51

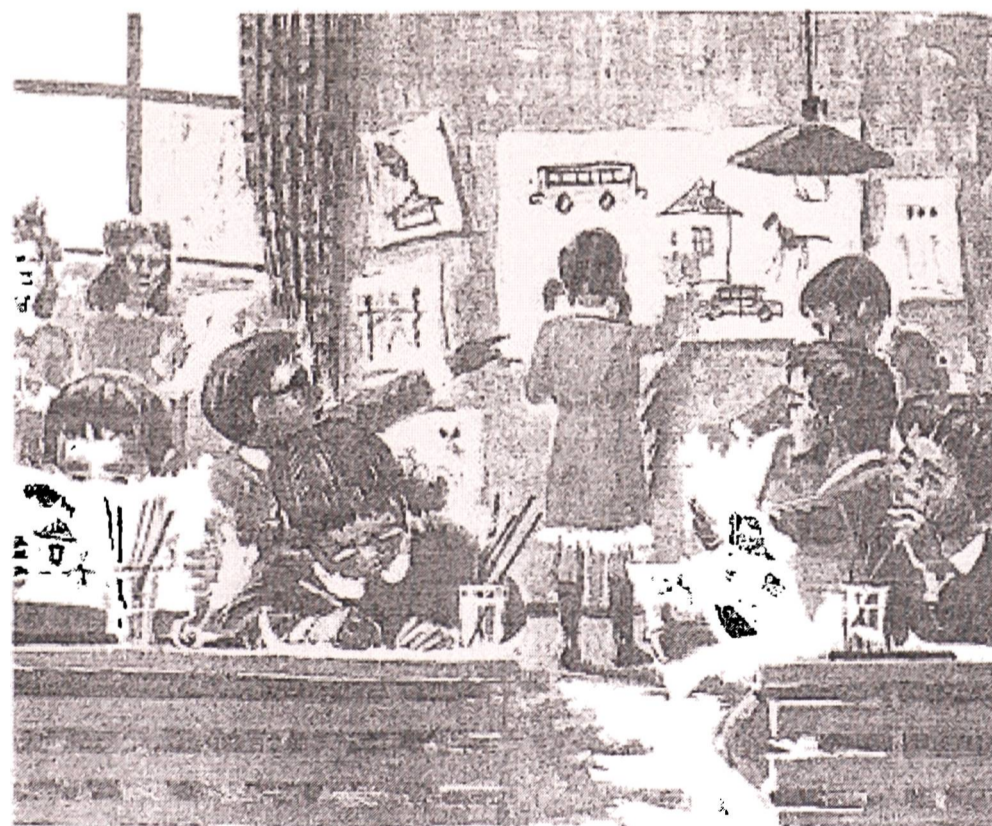

β) Αγωγή του Πολίτη Ε' δημοτικού (1980)

Άρτοποιες άσφαλίζε τής γαιάνης

ΑΠΕ' (1980), σελ. 32

Οί μαθητές ζωγραφίζουν

ΑΠΕ' (1980), σελ. 61

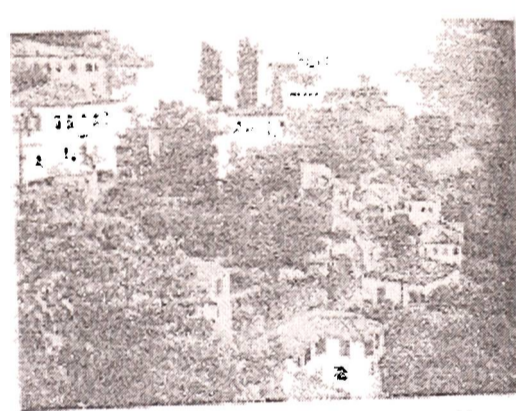
Έργα οδοποιίας στην κοινότητα

ΑΠΕ' (1980), σελ. 19

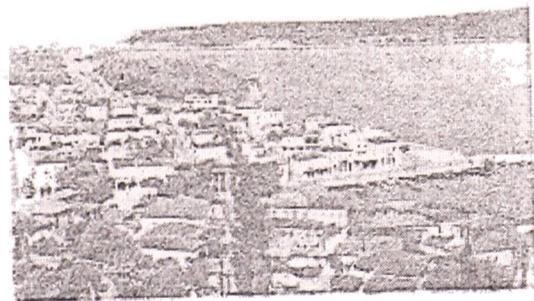
γ) Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε' δημοτικού (1982)

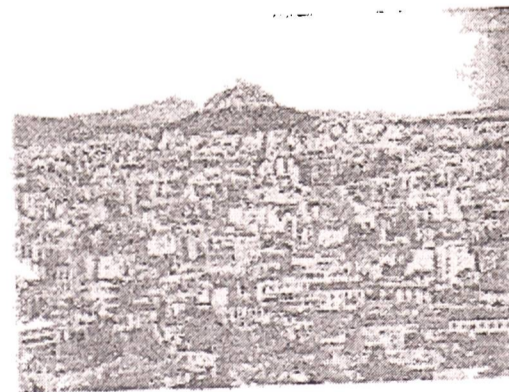
①

②

③

④

Οι φωτογραφίες αυτές δείχνουν κοινότητες.

ΚΠΑΕ' (1982), σελ. 48

Ποιοι έχουν την ευθύνη γι' αυτή την κατάσταση;

ΚΠΑΕ' (1982), σελ. 63

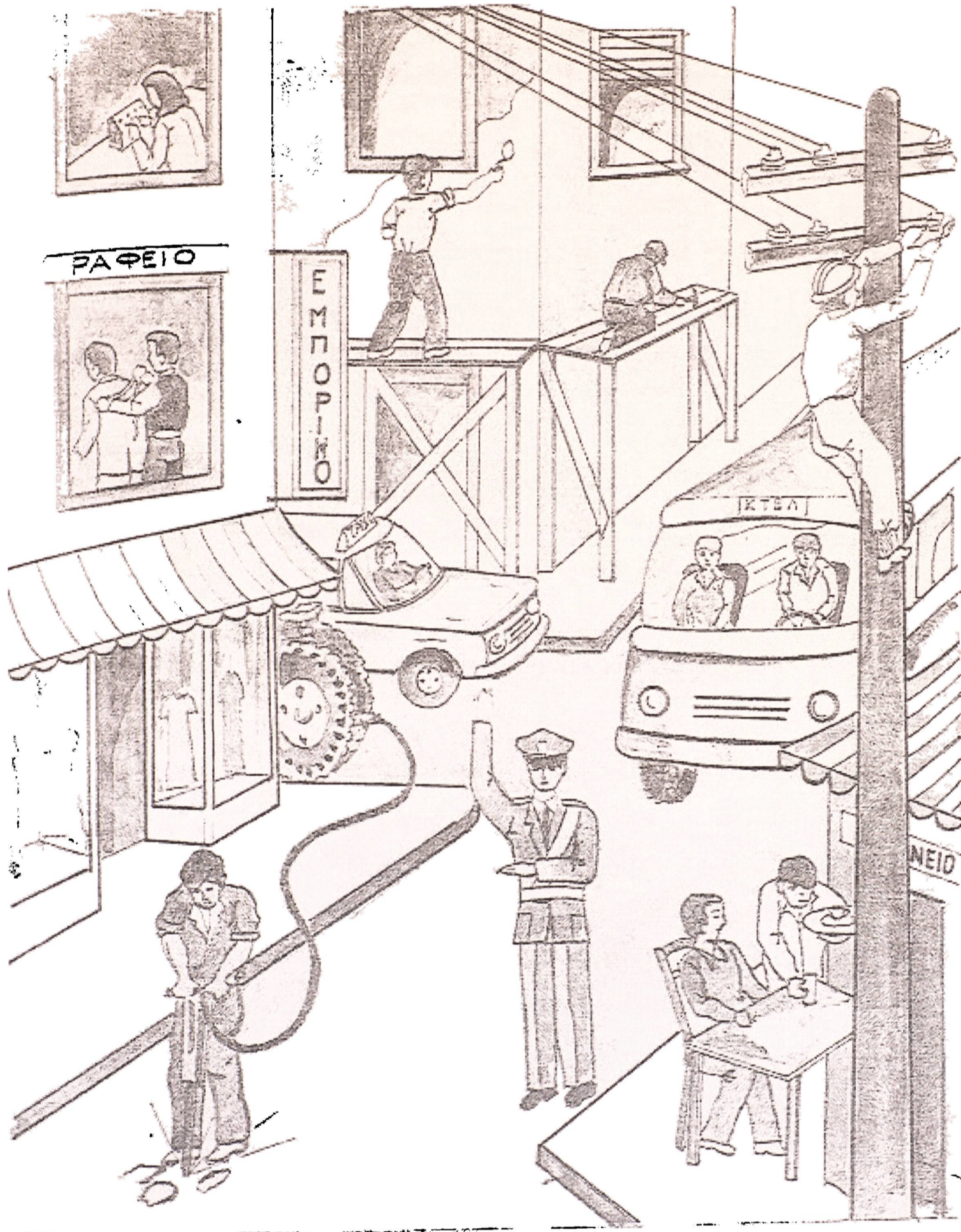
Άλλοτε...

Τώρα...

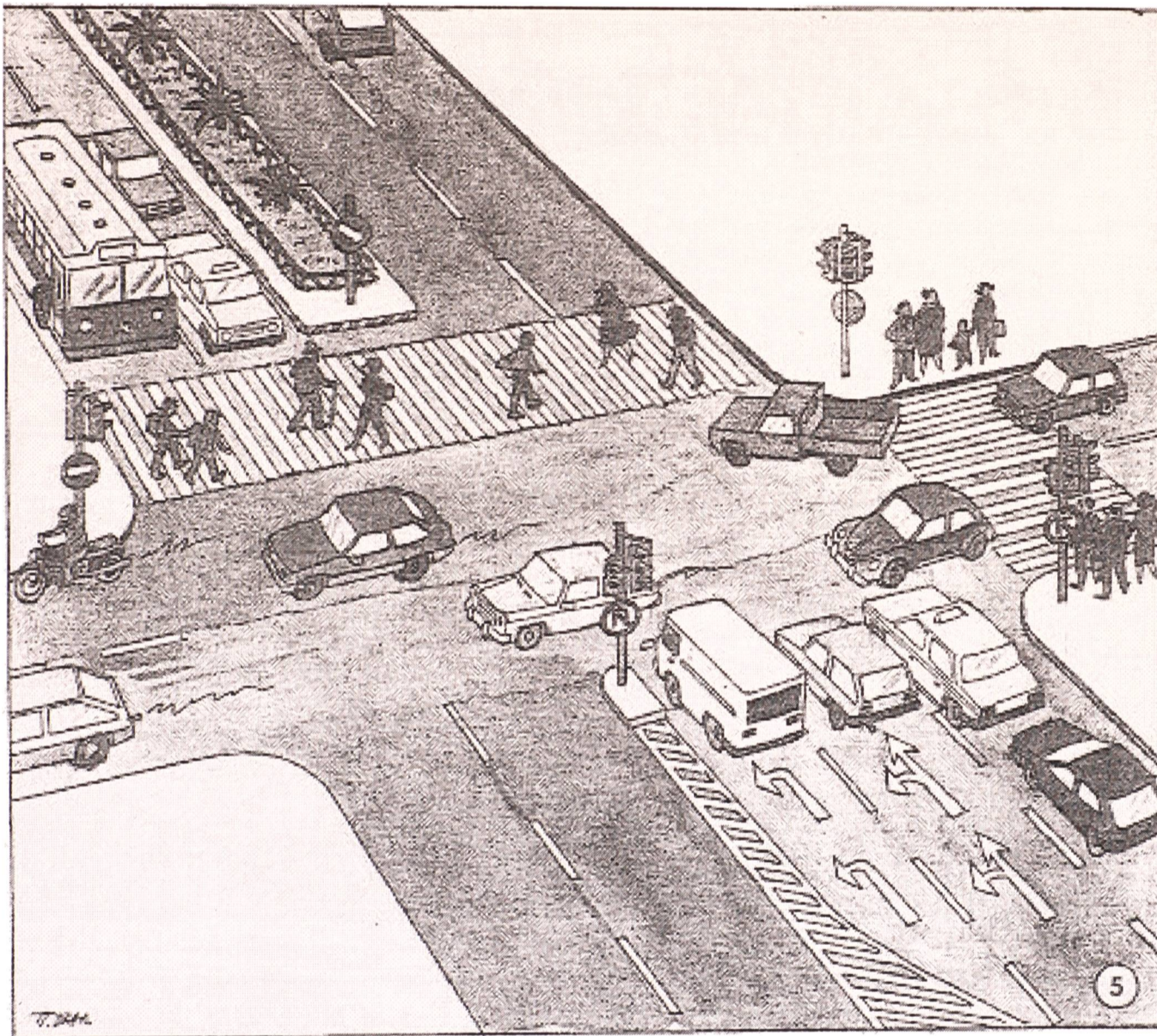
ΚΠΑΕ' (1982), σελ. 33

ΚΠΑΕ' (1982), σελ. 51

ΚΠΑΕ' (1982), σελ. 113

δ) Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ' δημοτικού (1982)

Γιατί νομίζετε ότι είναι νεκρά τα ψάρια της εικόνας; Από ποιον μπορούν να προστατευτούν τα υπόλοιπα...(:)

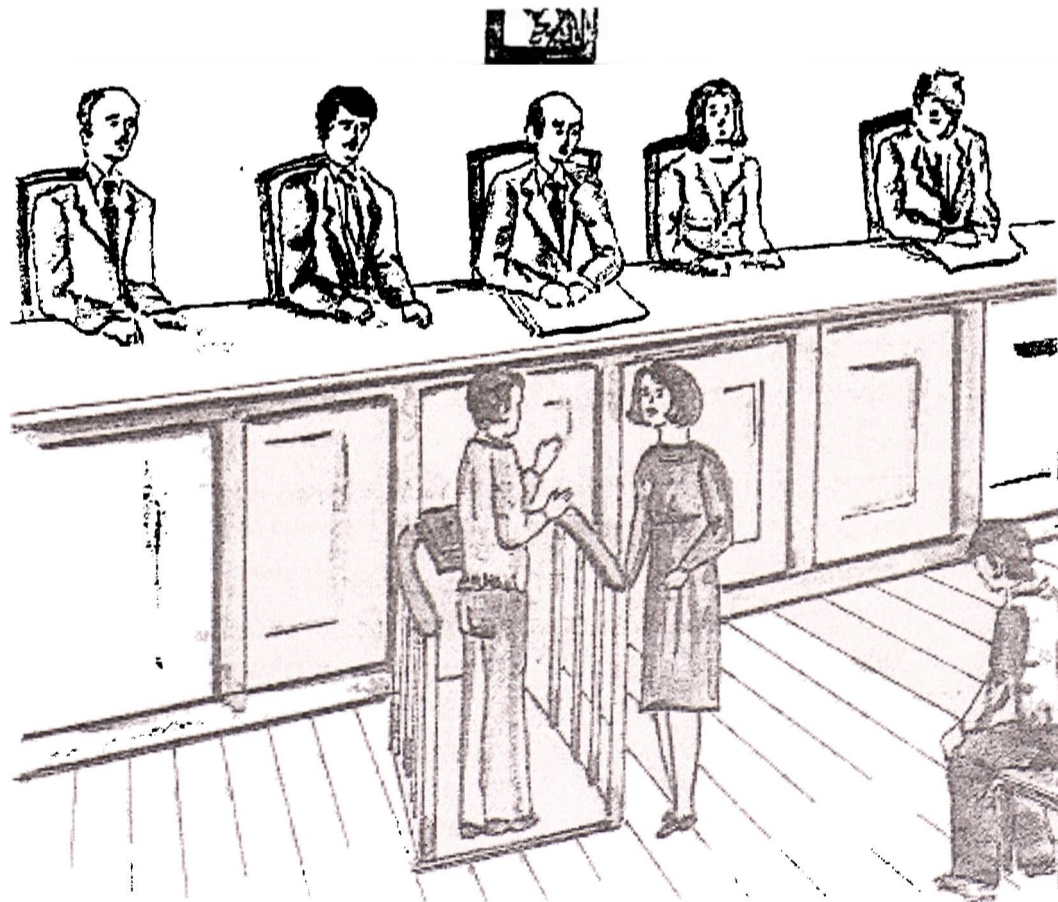
ΚΠΑΣΤ' (1982), σελ. 46

Πιστεύετε ότι όλα τα παιδιά στον κόσμο είναι το ίδιο ευτυχισμένα;
Γιατί...(:)

—
ΚΠΑΣΤ' (1982), σελ. 92

Ποιον δικάζει το δικαστήριο;

ΚΠΑΣΤ' (1982), σελ. 35

ΚΠΑΣΤ' (1982), σελ. 89

ΚΠΑΣΤ' (1982), σελ. 46

2. Κατάταξη εικόνων ανάλογα με την σχετικότητα τους με το θέμα διδασκαλίας.

α) Θέλουμε να τα μάθουμε όλα- Αγωγή του Πολίτη ΣΤ' δημοτικού (1957,1974).

α₁. έντονη σχέση (σκίτσο) Θεματική Ενότητα Η Εκκλησία – Κεφάλαιο Μπρος
από τη Μητρόπολη ΑΠΣΤ' (1957, 1974),σελ.10

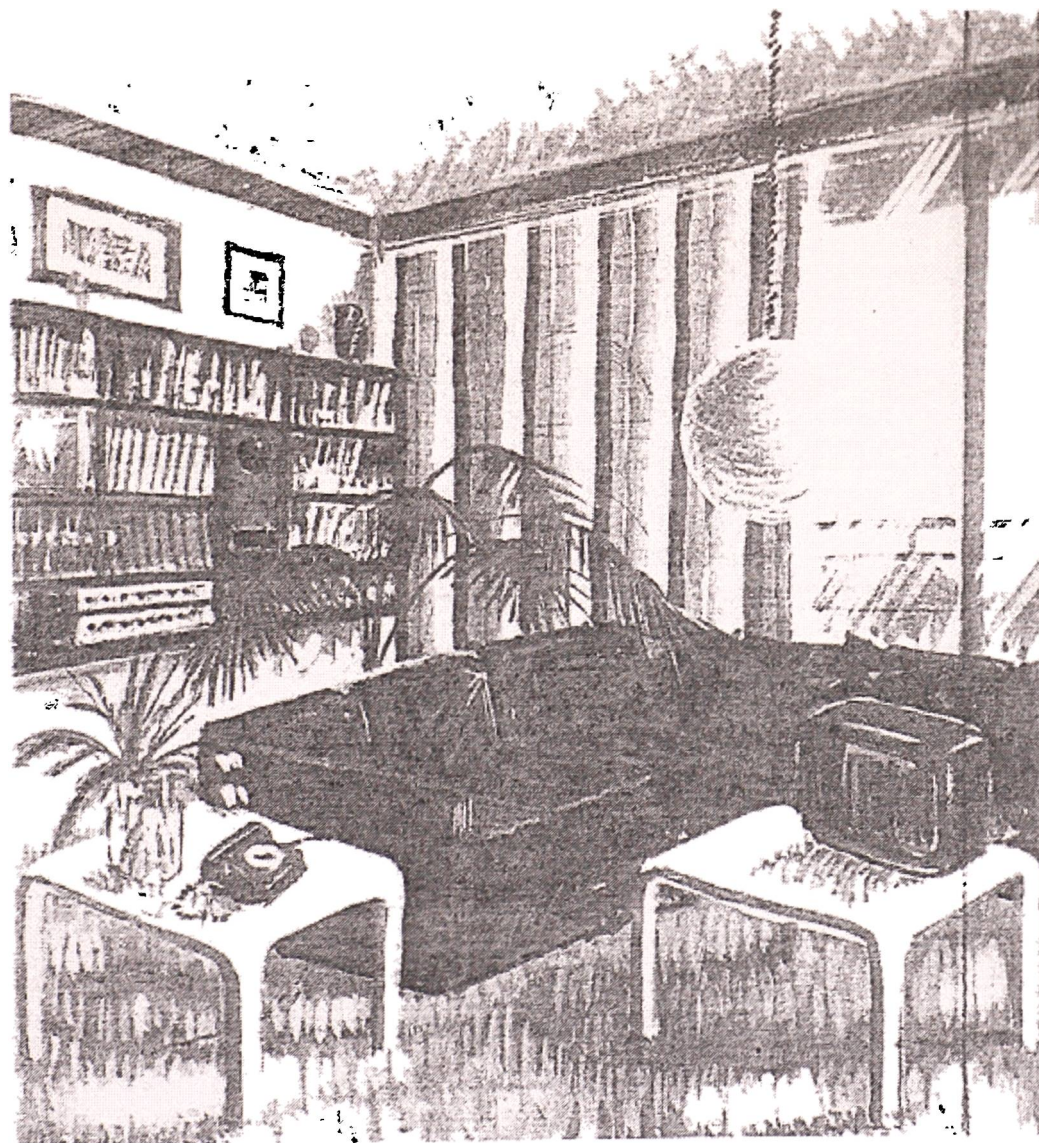
α2. μέτρια - καθόλου σχέση (σκίτσο) Θεματική Ενότητα Αυτοδιοικήσεις – Τίτλος κεφαλαίου: «Ένα καλοκαίρι στον Παρνασσό» ΑΠΣΤ' (1957, 1974), σελ.51

β) Αγωγή του Πολίτη Ε' δημοτικού (1980)

β₁. έντονη σχέση (σκίτσο), Τίτλος υποενότητας «Η Μητέρα» ΑΠΕ' (1980), σελ. 22

Έσωτερικό σπιτιού με σύγχρονα μέσα πολιτισμού

β₂. μέτρια – καθόλου σχέση 1) (σκίτσο) Τίτλος ενότητας «Ο άνθρωπος ως άτομο και ως μέλος της κοινωνίας», ΑΠΕ' (1980), σελ. 5

Στό πάρκο

β₂. μέτρια - καθόλου σχέση 2) (σκίτσο), Τίτλος ενότητας «Η κοινότητα και εμείς»), ΑΠΕ' (1980), σελ. 5

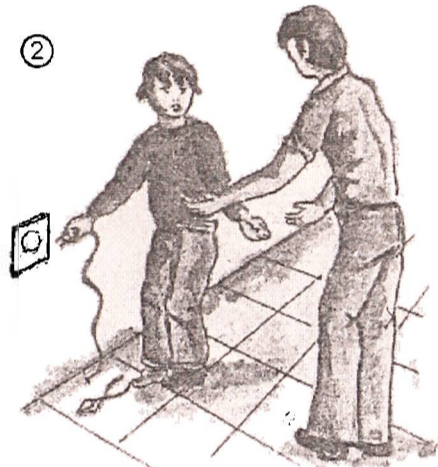
γ) Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε' δημοτικού (1982).

①

- Είναι αργά. Ωρα για ύπνο...

②

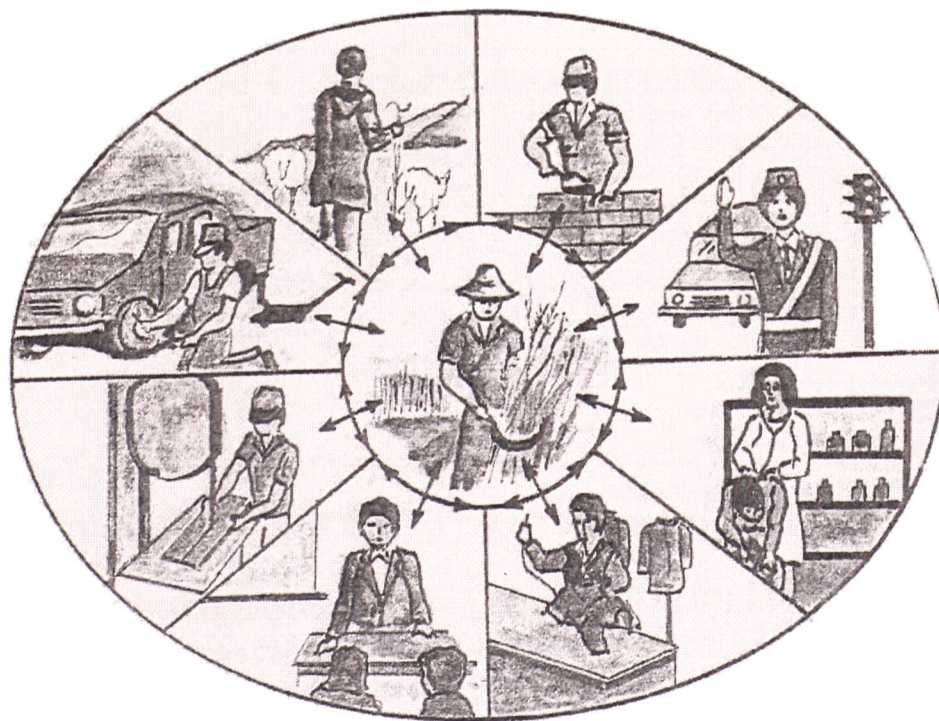
- Μην παίζεις με τις πρίζες. Είναι επικίνδυνο...

③

- Μην ενοχλείς την αδερφή σου, όταν διαβάζει! Θα ήθελες να σου κάνουν το ίδιο;

γ₁. έντονη σχέση 1) (σκίτσο), Τίτλος ενότητας «Πώς ζει μια οικογένεια», ΚΠΑΕ' (1982), σελ. 29

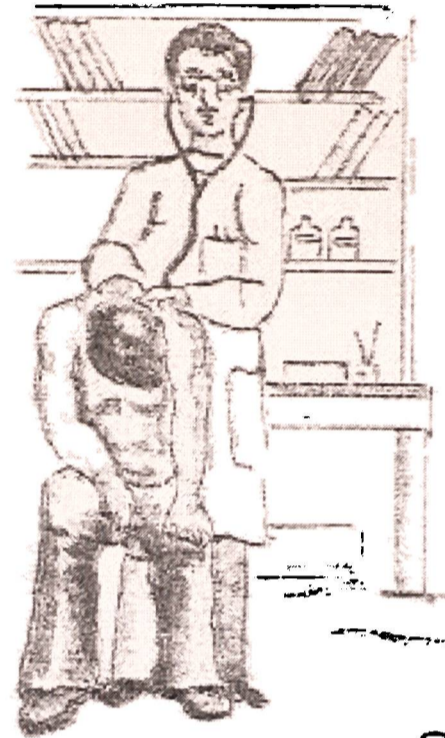

γ₁. έντονη σχέση 2) (σκίτσο), Τίτλος ενότητας «Ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών – Καταμερισμός εργασίας») ΚΠΑΕ' (1982), σελ. 29

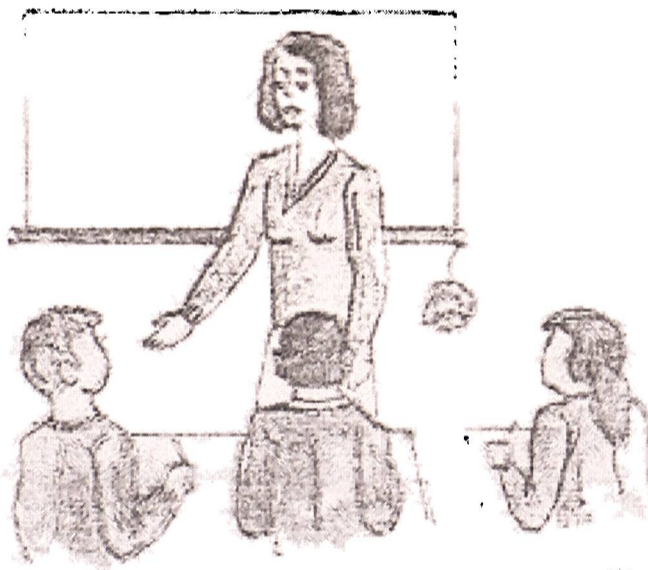

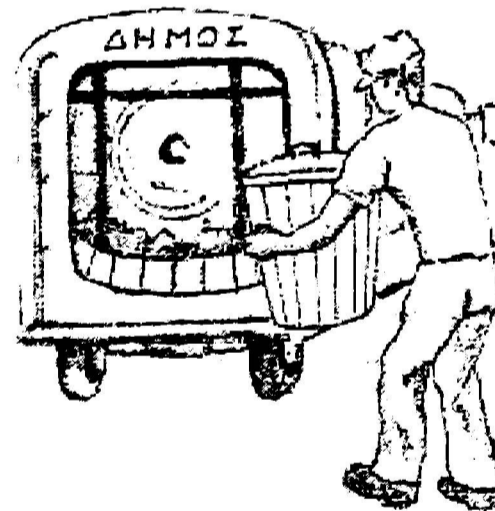
①

②

③

④

γ2. μέτρια - καθόλου σχέση (σκίτσο), Τίτλος ενότητας «Η σημασία του επαγγέλματος και η σωστή εκλογή του», ΚΠΑΕ' (1982), σελ.82

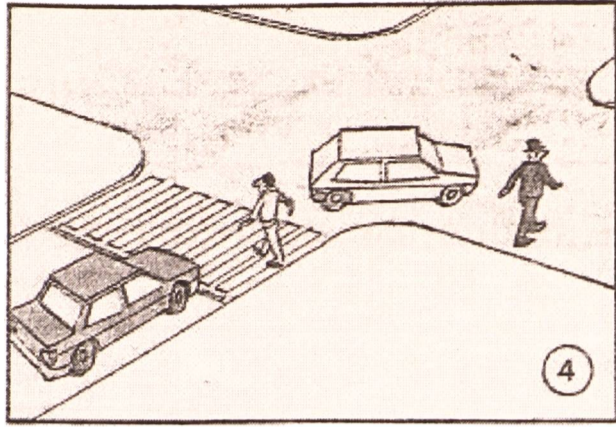
δ) Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ' δημοτικού (1982).

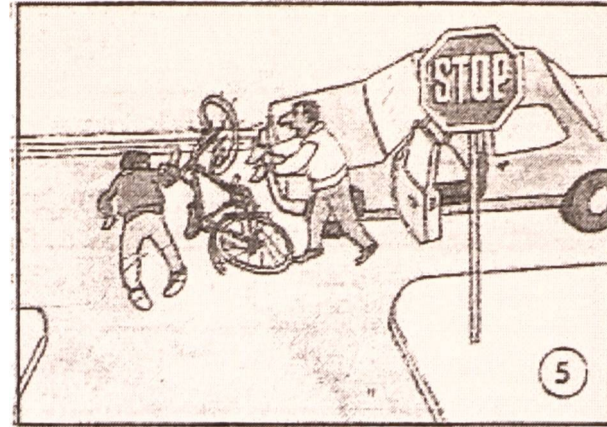
Γιατί νομίζετε ότι είναι νεκρά τα ψάρια της εικόνας; Από ποιον μπορούν να προστατευτούν τα υπόλοιπα... (;)

δ₁. έντονη σχέση 1) (φωτογρ.), Τίτλος ενότητας «Η προστασία του περιβάλλοντος», ΚΠΑΣΤ' (1982), σελ. 46

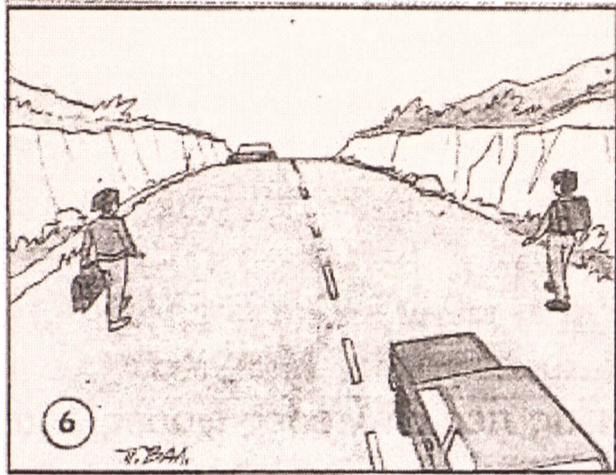

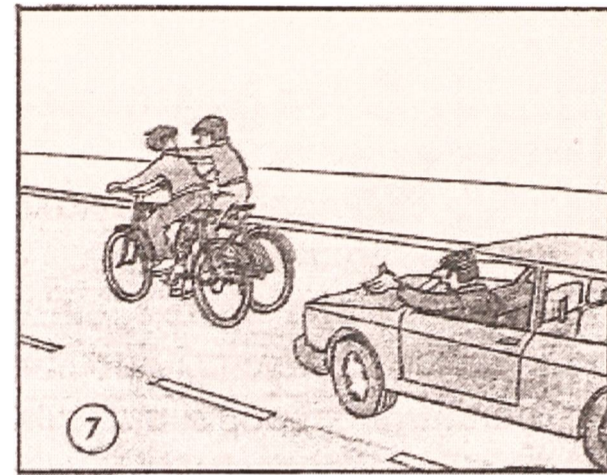
- Ποιο όχημα πρέπει να περιμένει για να περάσουν οι πεζοί;

- Τι έπρεπε να κάνει ο ποδηλάτης;

- Ποιο παιδί δεν κινδυνεύει;

- Ποιόν κανόνα δεν τηρούν οι ποδηλάτες;

d₁. έντονη σχέση 2) (σκίτσα), Τίτλος ενότητας «Κυκλοφοριακή αγωγή – κανόνες κυκλοφορίας» ΚΠΑΣΤ' (1982), σελ.114

Ξέρετε τι είναι το διαβατήριο,
ποιος το εκδίδει και τι θεβαιώνεται με αυτό...(!)

d₂. μέτρια - καθόλου σχέση (φωτογρ.), Τίτλος ενότητας «Το κράτος» ΚΠΑΣΤ' (1982), σελ.13

3. Κατάταξη εικόνων ανάλογα με τη συνθετότητα και την αντιληπτότητά τους.

α) Θέλουμε να τα μάθουμε όλα – Αγωγή του Πολίτη ΣΤ' δημοτικού (1957,1974)

α₁. απλής συνθετότητας - άμεσης αντιληπτότητας (σκίτσο), Τίτλος ενότητας
«Παρακολουθώντας την παρέλαση» ΑΠΣΤ' (1957, 1974), σελ. 54

Τὰ Παλαιὰ Ἀνάκτορα ὅπου στεγάζεται ἡ Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων

α₂. πολλαπλῆς συνθετικότητας -μη ἀμεσα αντιληπτές (σκίτσο), Τίτλος ἐνότητας
«Ἐνας περίπατος στὴν πλατεία Συντάγματος», ΑΠΣΤ' (1957, 1974), σελ. 15

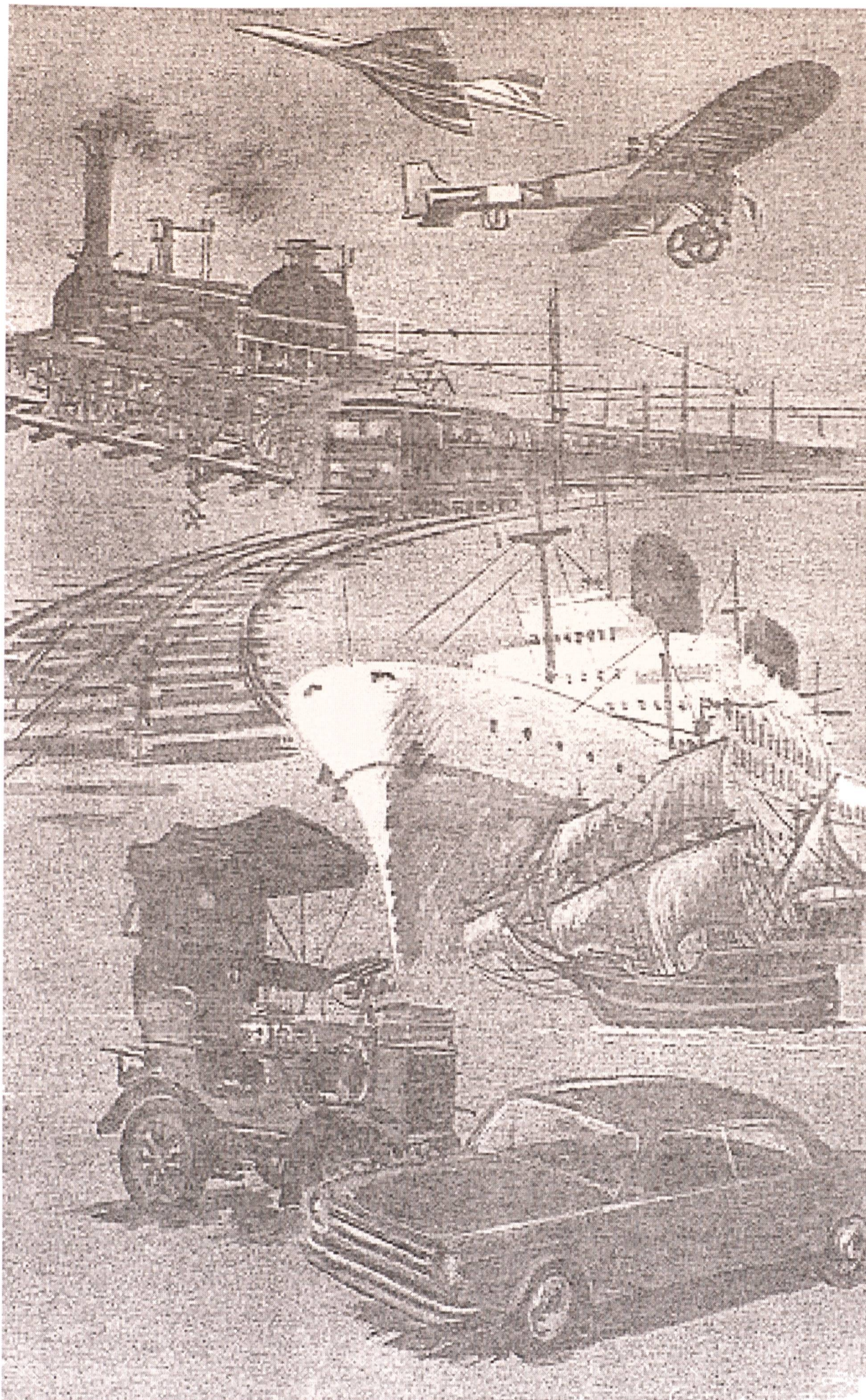
β) Αγωγή του Πολίτη Ε' δημοτικού (1980)

Ἡ γιαγιά διηγείται παραμύθια

β₁. απλής συνθετότητας – άμεσης αντιληπτότητας (σκίτσο), Τίτλος υποενότητας
«Ἡ γιαγιά», ΑΠΕ' (1980), σελ. 25

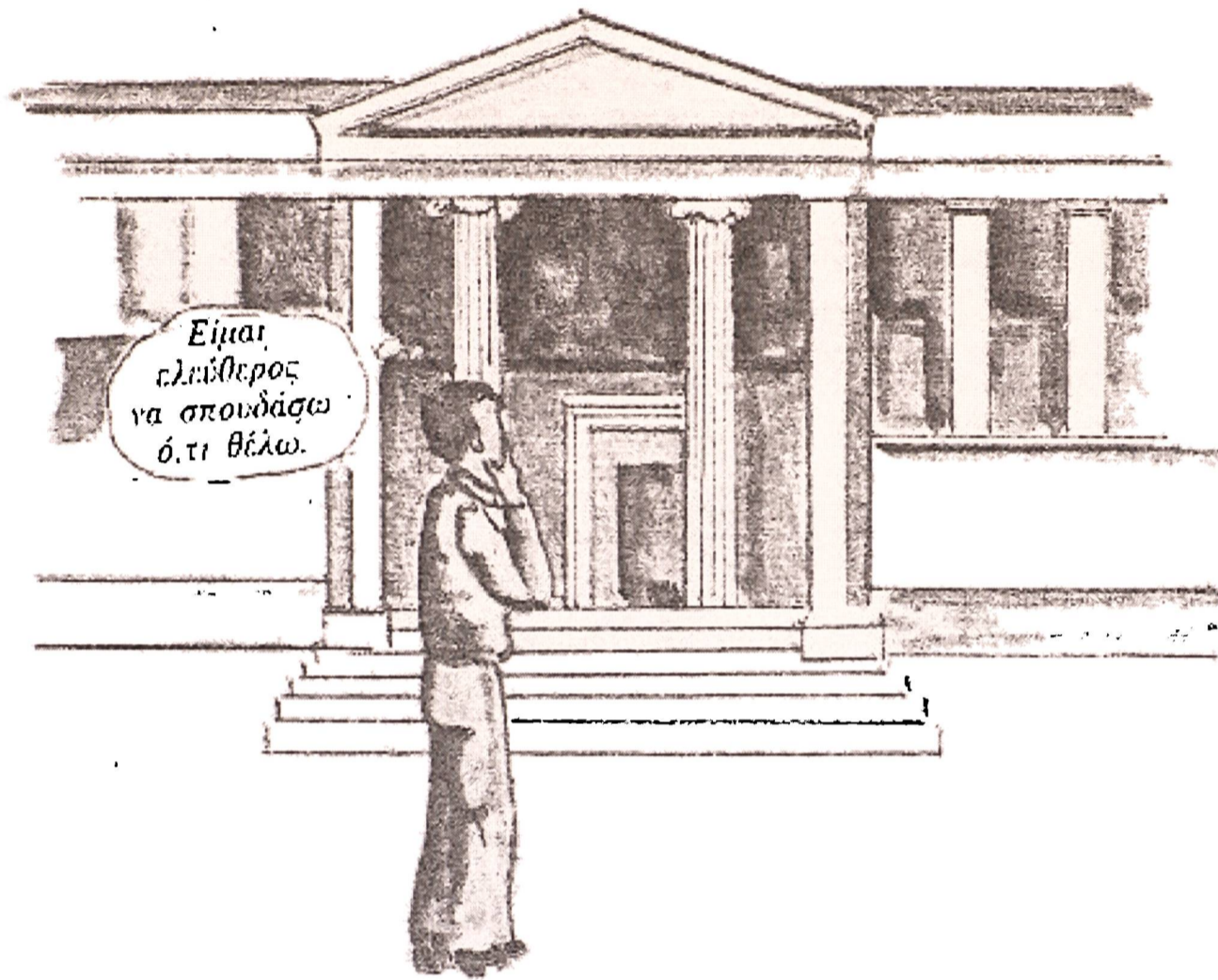

Η εξέλιξη των μέσων συγκοινωνίας

Β₂. πολλαπλής συνθετότητας – μη άμεσα αντιληπτές (σκίτσο), Τίτλος ενότητας
«Το κυκλοφοριακό πρόβλημα», ΑΠΕ΄ (1980), σελ.85

γ) Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε΄ δημοτικού (1982)

γ1. απλής συνθετότητας – άμεσα αντιληπτές (σκίτσο), Τίτλος υποενότητας: «Το δικαίωμα της μόρφωσης», ΚΠΑΕ΄(1982), σελ.100

Γιος στην κοινότητα ο ένας εξαρτάται από άλλον. Η παραπάνω εικόνα θα σας βοηθήσει να απαντήσετε.

γ2. πολλαπλής συνθετότητας – μη άμεσα αντιληπτές (σκίτσο), Τίτλος ενότητας «Οι άνθρωποι ζουν σε κοινότητες», ΚΠΑΕ' (1982), σελ.50

δ) Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ΄ δημοτικού (1982)

για το Αρχαιολογικό μουσείο 13 μαθητές

για την Ακρόπολη 11 μαθητές

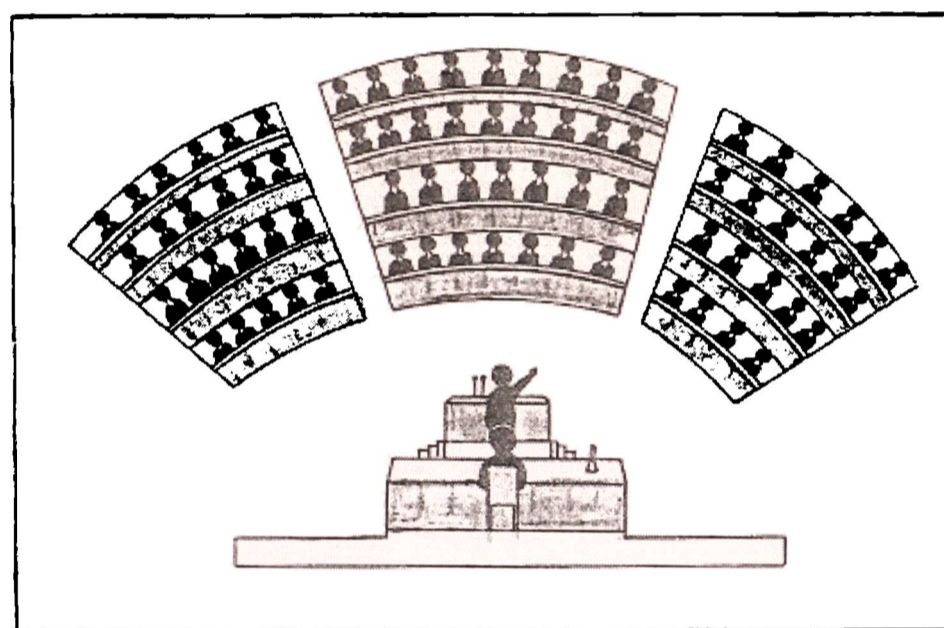
27

d₁. απλής συνθετότητας – άμεσα αντιληπτές (φωτογραφία), Τίτλος ενότητας
«Η δημοκρατία», ΚΠΑΣΤ΄(1982), σελ. 27

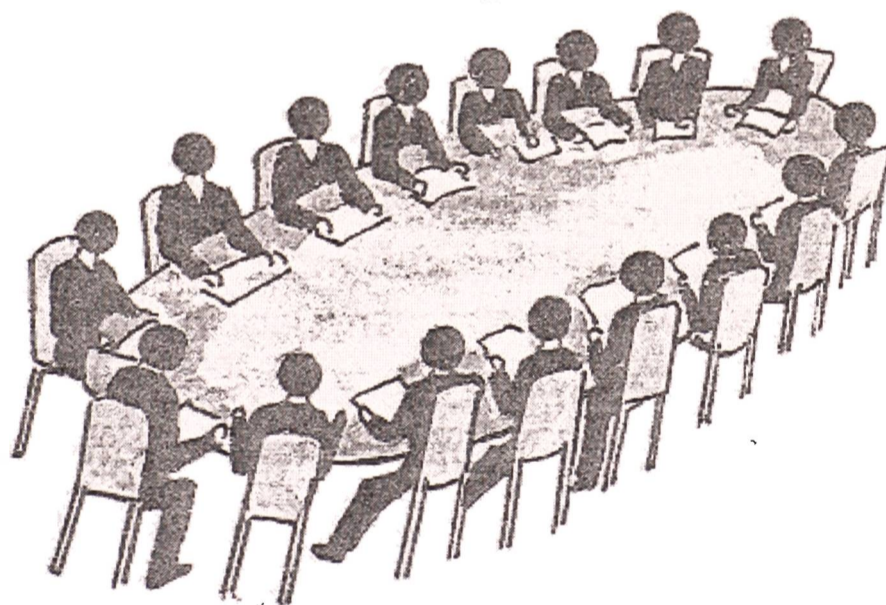

Γιατί ψηφίζουν;

Τι συζητούν στη βουλή;

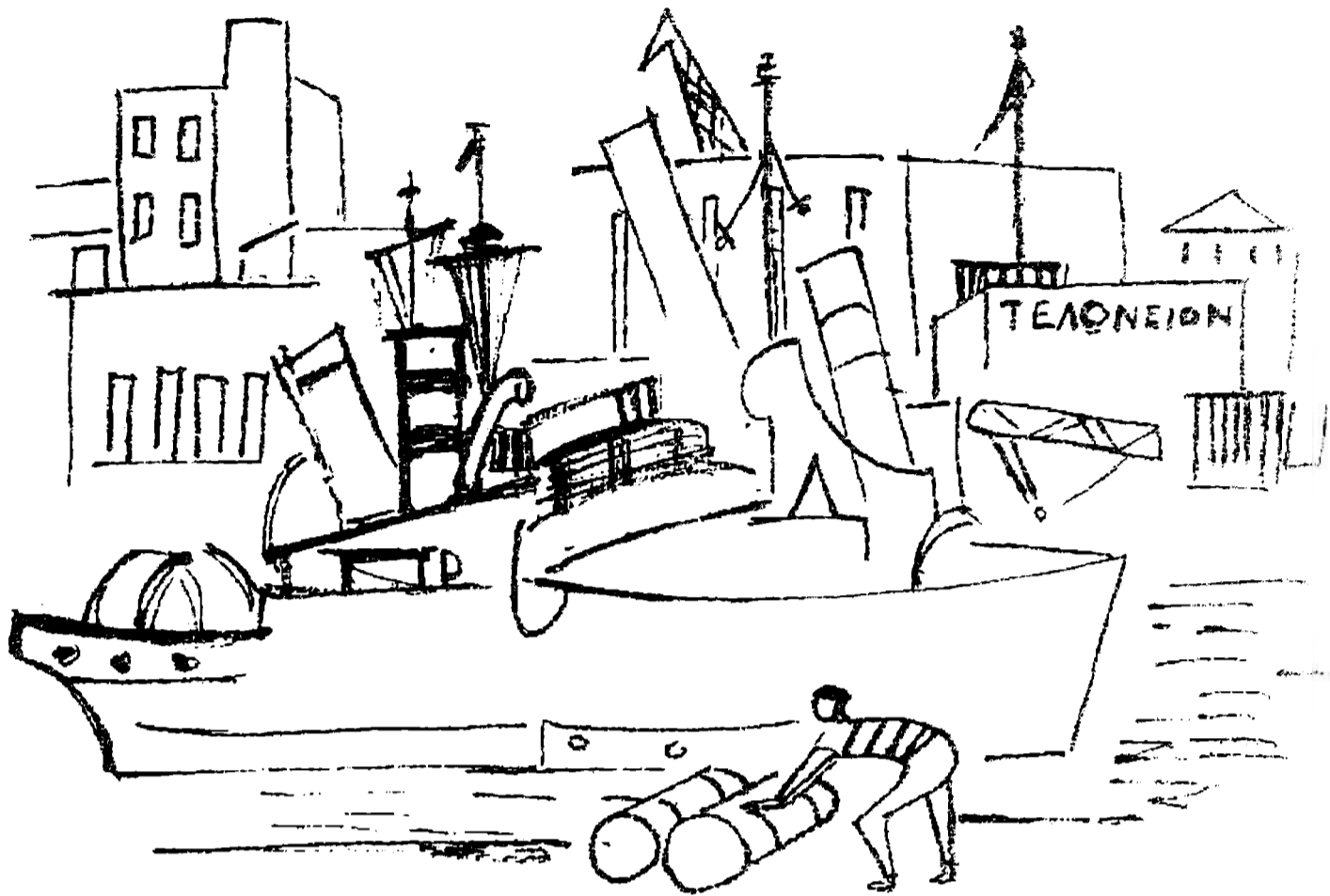
Με τι ασχολείται το Υπουργικό Συμβούλιο;

d₂. πολλαπλής συνθετότητας – μη άμεσα αντιληπτές (σκίτσο).
Τίτλος ενότητας «Η δημοκρατία», ΚΠΑΣΤ' (1982), σελ.29

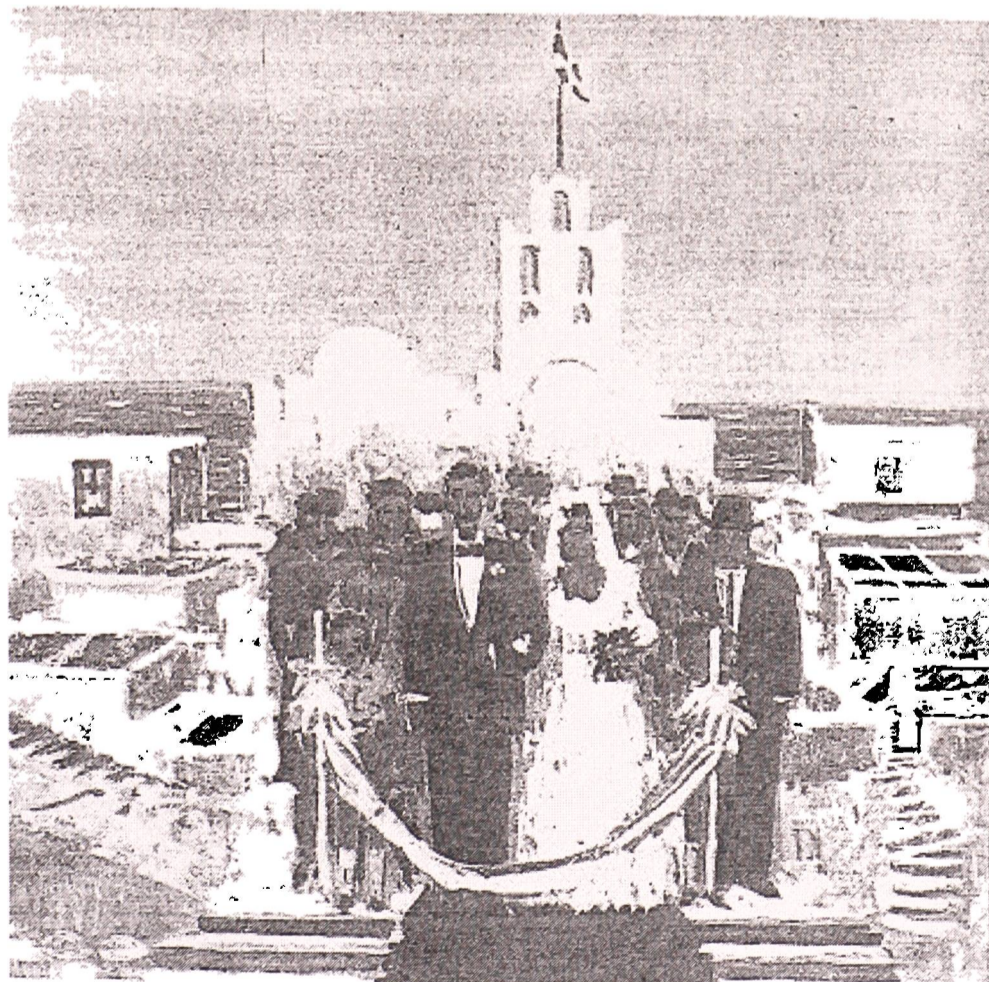
4. Κατάταξη εικόνων ανάλογα με τον τρόπο αναφοράς τους

α) Θέλουμε να τα μάθουμε όλα – Αγωγή του Πολίτη (1957,1974)

α₁. Καθόλου αναφορά (σκίτσο) ΑΠΣΤ' (1957, 1974), σελ.92

β) Αγωγή του Πολίτη Ε' δημοτικού (1980)

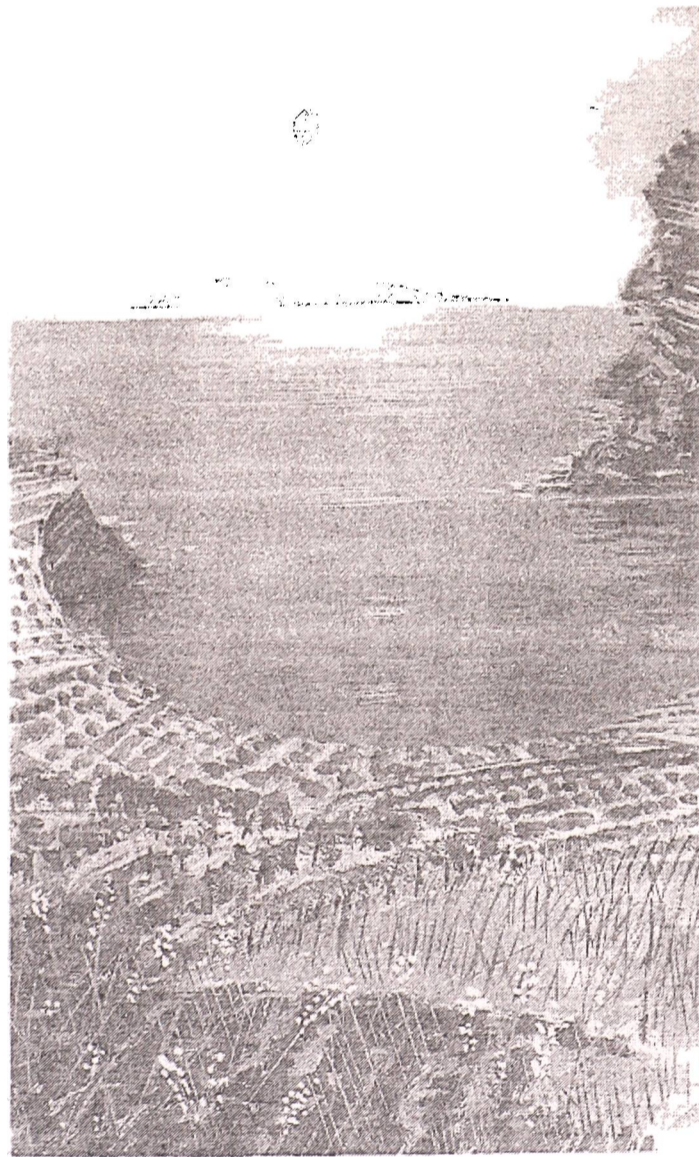
β₁. άμεση – ευθεία αναφορά (σκίτσο) ΑΠΕ' (1980), σελ.29

Εικόνα σύγχρονης πόλης

β₂. έμμεση αναφορά (σκίτσο) ΑΠΕ΄(1980), σελ.50

β₃. Καθόλου αναφορά (σκίτσο) ΑΠΕ΄(1980), σελ.95

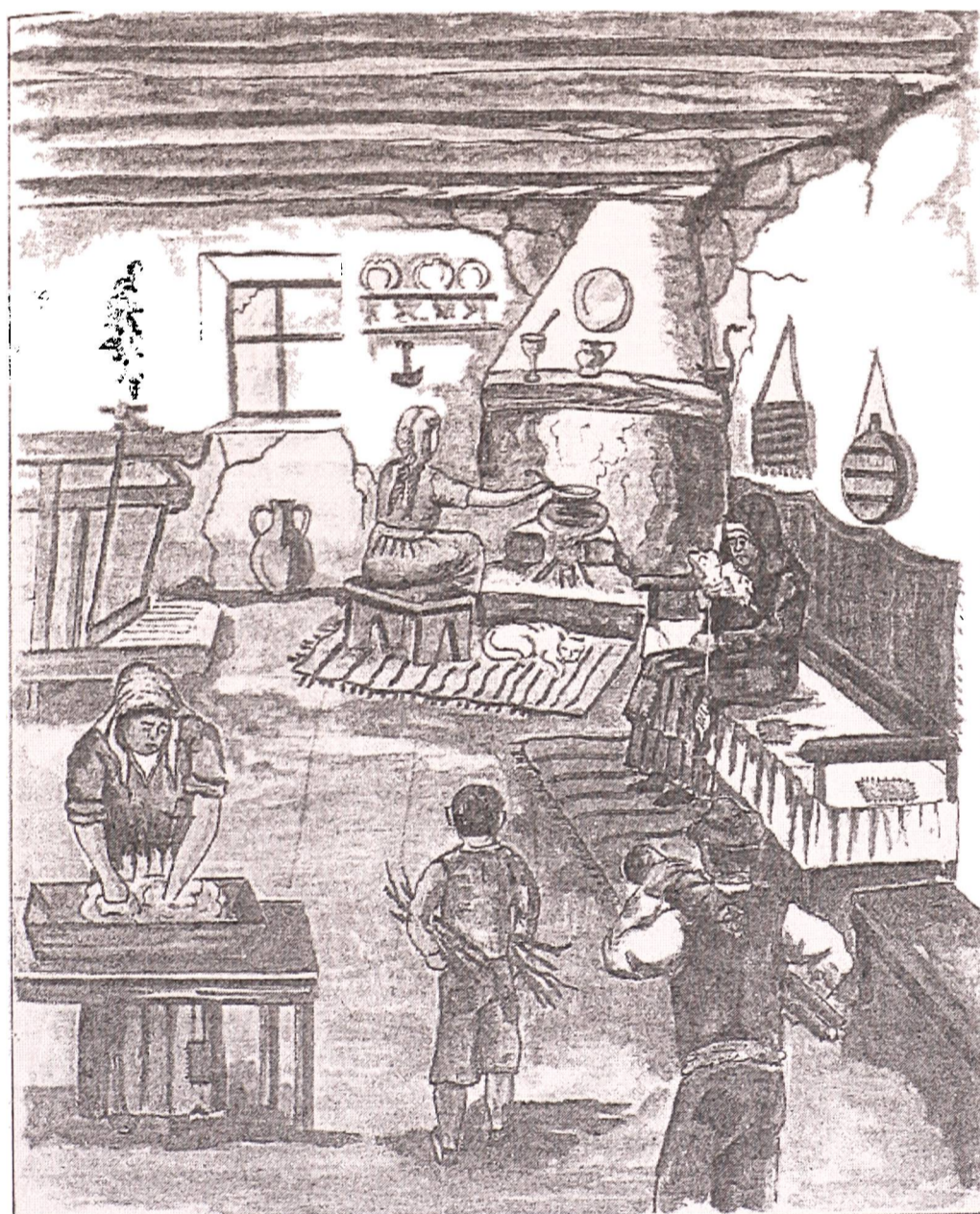

γ) Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε΄ δημοτικού (1982)

Αυτά τα παιδιά ήθελαν να παίξουν ποδόσφαιρο αλλά δεν τα κατάφεραν.
Γιατί...(:)

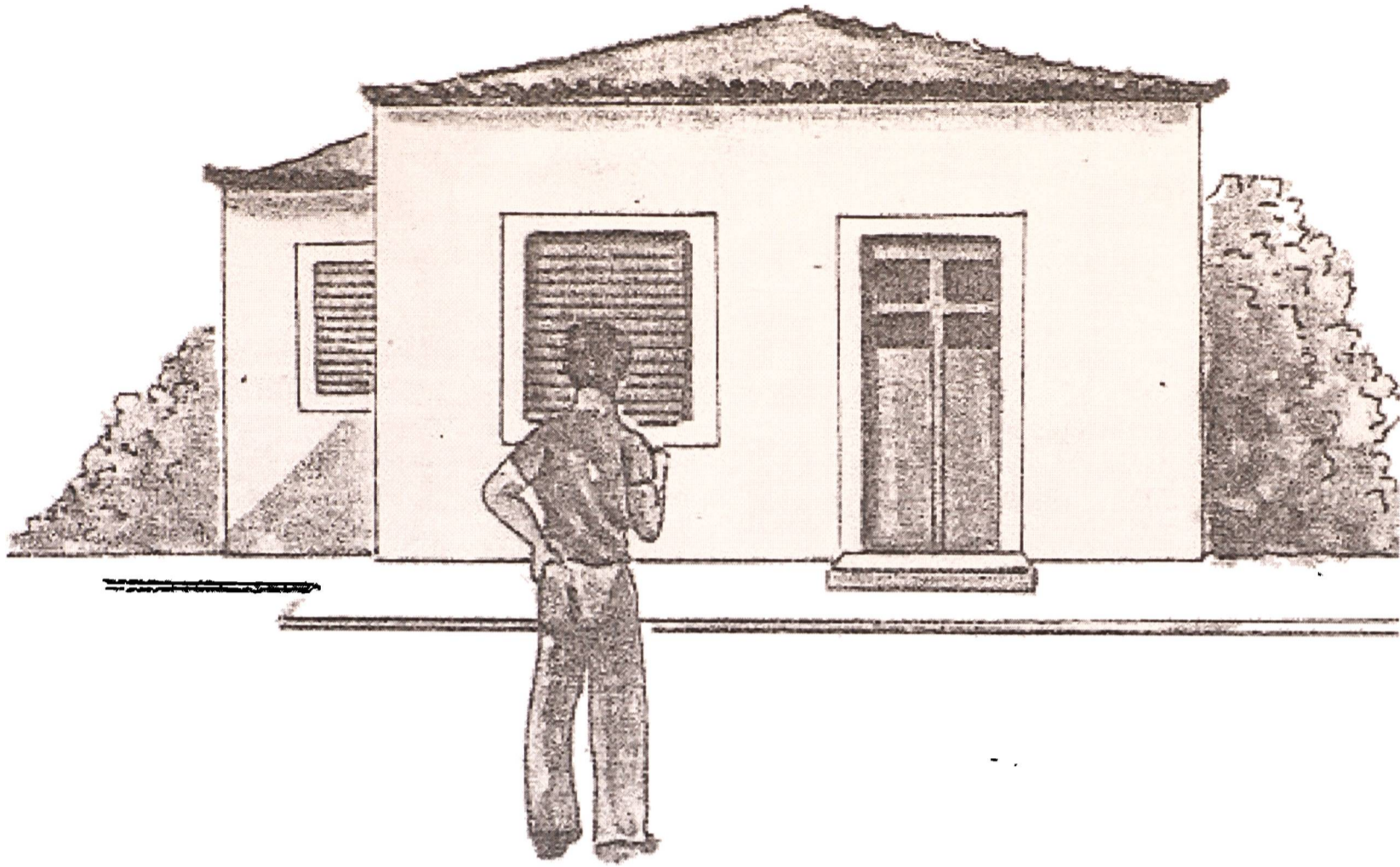
γ₁. άμεση - ευθεία αναφορά (σκίτσα) ΚΠΑΕ΄(1982), σελ.13

Η εικόνα παρουσιάζει μια οικογένεια παλαιότερης εποχής. Ποιες διαφορές βλέπετε ανάμεσα σε αυτή και τη σημερινή οικογένεια...(:)

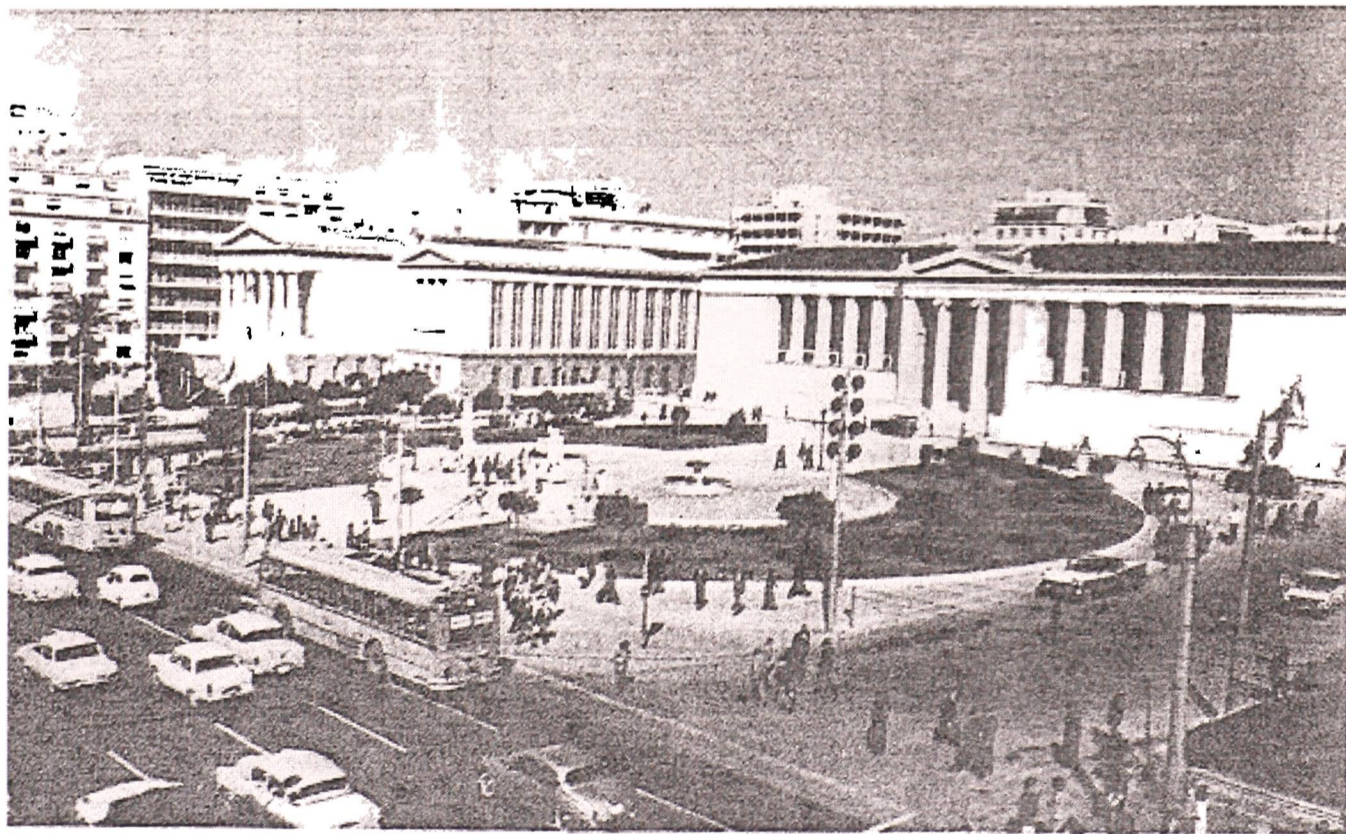
γ₂. έμμεση αναφορά (σκίτσο) ΚΠΑΕ΄(1982), σελ. 31

γ3. καθόλου αναφορά (σκίτσο) ΚΠΑΕ' (1982), σελ.101

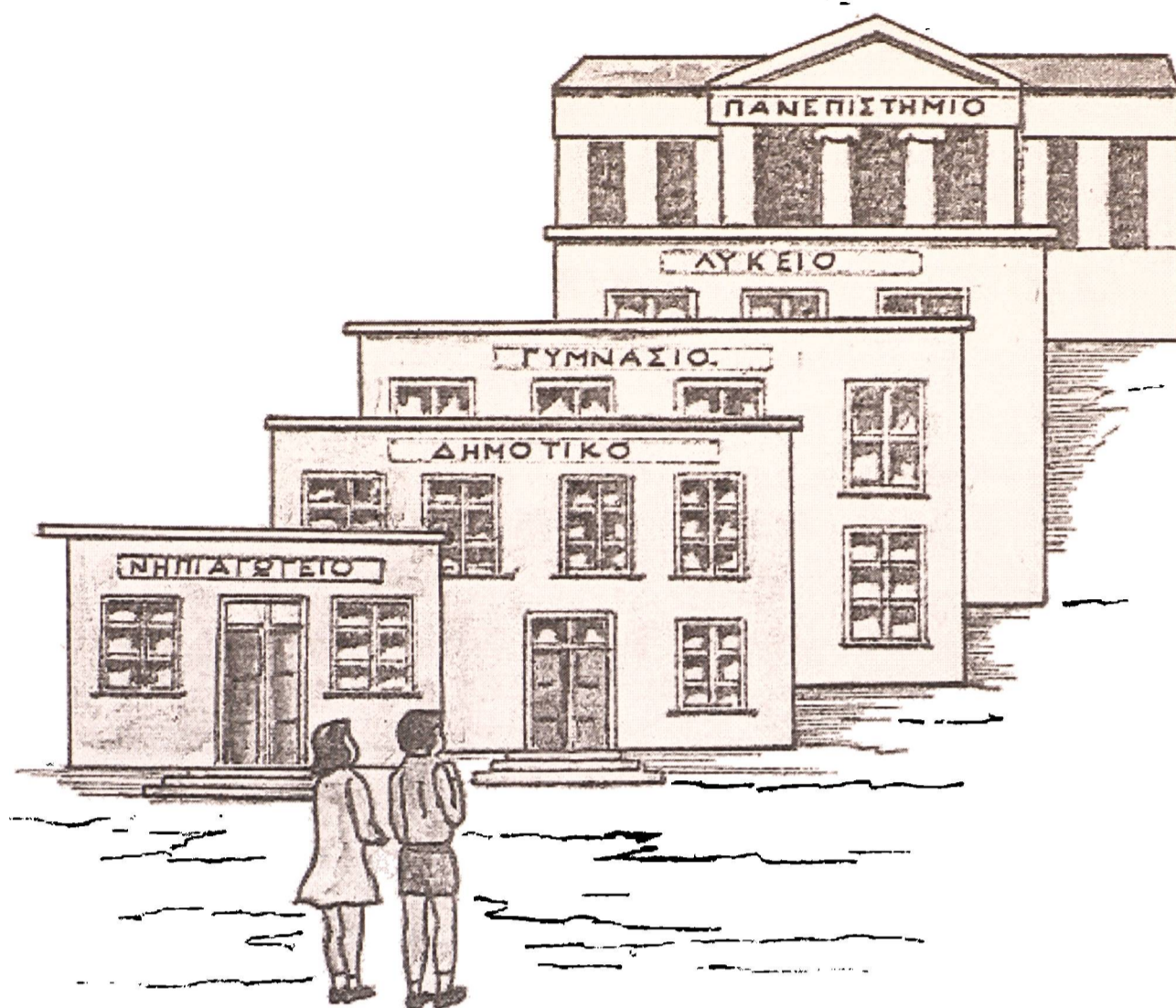
δ) Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ' δημοτικού (1982)

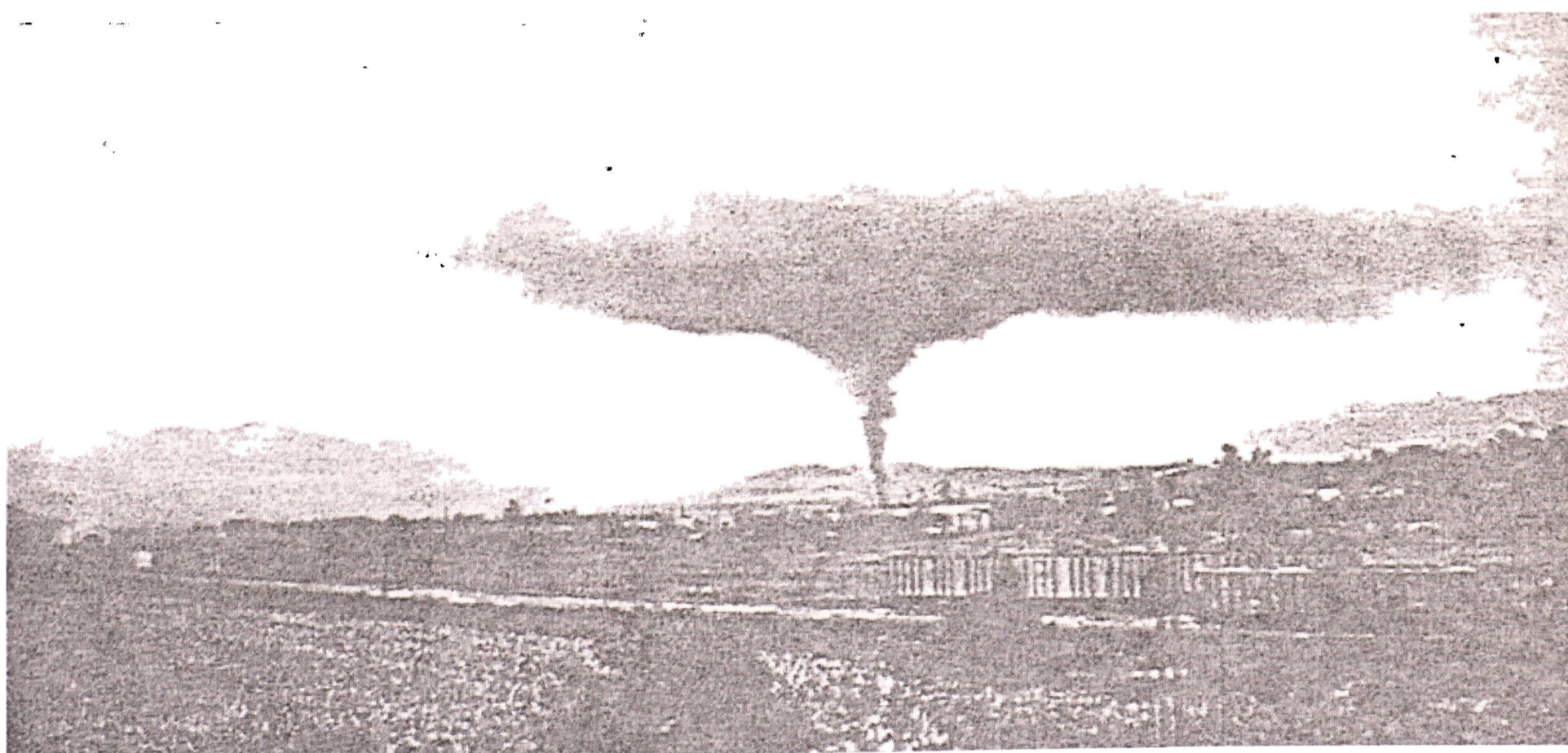
Το Πανεπιστήμιο της Αθήνας.

δ1. άμεση - ευθεία αναφορά (σκίτσο) ΚΠΑΣΤ' (1982), σελ. 52

d₂. έμμεση αναφορά (σκίτσο) ΚΠΑΣΤ' (1982), σελ. 51

d₃. καθόλου αναφορά (σκίτσο) ΚΠΑΕ' (1982), σελ. 60

**ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΣΚΟΠΟΙ, ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ, ΟΔΗΓΙΕΣ,
ΔΡΑΣΕΙΣ, ΕΠΙΔΙΩΞΕΙΣ ΠΟΥ ΑΠΕΥΘΥΝΟΝΤΑΙ ΠΡΟΣ ΤΟ ΔΑ-
ΣΚΑΛΟ.**

**I. Εκπαιδευτικοί σκοποί αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής
Αγωγής**

Σκοπός του μαθήματος της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής είναι να βοηθήσει
τους μαθητές :

A/A	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΣΚΟΠΟΙ
1	Να γνωρίσουν την οργάνωση και λειτουργία της ελληνικής κοινωνίας.
2	Να γνωρίσουν τις αξίες στις οποίες στηρίζεται η ελληνική κοινωνία.
3	Να κατανοήσουν τη σημασία που έχουν οι κοινωνικοί θεσμοί για το άτομο και το σύνολο.
4	Να κατανοήσουν τη σημασία που έχουν οι πολιτικοί θεσμοί για το άτομο και το σύνολο.
5	Να γνωρίσουν τα σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα.
6	Να αναπτύξουν κριτική σκέψη και ευαισθησία με τα σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα.
7	Να καλλιεργήσουν την κοινωνική συνείδηση ώστε να μετέχουν υπεύθυνα και δημιουργικά στη ζωή μιας οργανωμένης δημοκρατικής κοινωνίας.
8	Να αποκτήσουν την απαραίτητη ευαισθησία στην πανανθρώπινη κοινότητα.

Από τους οκτώ (8) εκπαιδευτικούς σκοπούς του αναλυτικού προγράμματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής πέντε (5) έχουν ταξινομηθεί στο γνωστικό τομέα μάθησης (με αύξοντες αριθμούς 1,2,3,4,5), δύο (2) στο συναισθηματικό τομέα μάθησης (με αύξοντες αριθμούς 6 και 8) και ένας (1) στο συμμετοχικό τομέα μάθησης (με αύξοντα αριθμό 7).

II. Διδακτικοί στόχοι Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ δημοτικού

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ	Α/Α	ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ
Οι ανάγκες των ανθρώπων ΚΠΑΕ΄ (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.12	1 2	Να καταλάβουν οι μαθητές : τι είναι οι ανάγκες και τη διάκρισή τους σε βιολογικές και κοινωνικές. ότι αν ο άνθρωπος δεν ικανοποιήσει τις πρώτες δε θα επιζήσει, ενώ αν δεν ικανοποιήσει τις δεύτερες δε θα ολοκληρωθεί ως άνθρωπος.
Γιατί οι άνθρωποι ζουν κοινωνικά ΚΠΑΕ΄ (βιβλίο για το δάσκαλο),σελ.15	3 4	Να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές : ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί από μόνος του να ικανοποιήσει όλες τις ανάγκες που έχει. ότι με την κοινωνική ζωή κατορθώνει όχι μόνο να τις ικανοποιεί αποτελεσματικά, αλλά και να δημιουργεί πολιτισμό.
Πως ζούμε με τους άλλους ΚΠΑΕ΄ (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.17	5 6	Να καταλάβουν οι μαθητές : ότι η αρμονική κοινωνική ζωή είναι δυνατή με τη συμμόρφωση των ανθρώπων στους κανόνες και τις πολιτιστικές αξίες της κοινωνίας. ότι οι νόμοι είναι κανόνες με υποχρεωτική ισχύ για όλους.

<p>Πώς δημιουργείται η οικογένεια</p> <p>ΚΠΑΕ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.22</p>	<p>7</p> <p>8</p>	<p>Οι μαθητές :</p> <p>να καταλάβουν ότι η οικογένεια είναι η πρώτη ομάδα στην οποία ζει ο άνθρωπος.</p> <p>να εννοήσουν ότι η οικογένεια δημιουργείται μετά από ορισμένες προϋποθέσεις και διαδικασίες.</p>
<p>Πώς η οικογένεια ικανοποιεί τις ανάγκες της</p> <p>ΚΠΑΕ' (βιβλίο για το δάσκαλο),σελ.27</p>	<p>9</p> <p>10</p>	<p>Οι μαθητές :</p> <p>να αντιληφθούν ότι ο άνθρωπος μέσα στην οικογένεια ικανοποιεί τις περισσότερες από τις ανάγκες του</p> <p>να εννοήσουν ότι τα μέλη της οικογένειας εργάζονται μέσα και έξω από το σπίτι και με το εισόδημα που αποκτούν ικανοποιούν ορισμένες ανάγκες, ενώ άλλες τις ικανοποιούν με τη συνεργασία και την αλληλοκατανόηση των μελών της.</p>
<p>Πώς ζει μια οικογένεια</p> <p>ΚΠΑΕ' (βιβλίο για το δάσκαλο),σελ.29</p>	<p>11</p> <p>12</p>	<p>Οι μαθητές:</p> <p>να αντιληφθούν ότι η οικογένεια θέτει κανόνες για τα μέλη της και να κατανοήσουν τη σημασία των κανόνων αυτών.</p> <p>να συνειδητοποιήσουν ότι μέσα στην οικογένεια κάθε μέλος παίζει ένα ή περισσότερους ρόλους</p>
<p>Η οικογένεια άλλοτε και τώρα</p> <p>ΚΠΑΕ' (βιβλίο για το δάσκαλο),σελ.32</p>	<p>13</p>	<p>Οι μαθητές να αντιληφθούν τις αλλαγές που έγιναν τα τελευταία χρόνια στον τρόπο με τον οποίο η οικογένεια ικανοποιεί τις ανάγκες της και ακόμη στους ρόλους και στις σχέσεις μεταξύ των μελών της</p>
<p>Οι άνθρωποι ζουν και δρουν σε ομάδες</p>		<p>Οι μαθητές πρέπει :</p> <p>να μάθουν ότι οι άνθρωποι συμμετέχουν σε</p>

<p>ΚΠΑΕ΄ (βιβλίο για το δάσκαλο) ,σελ.35</p>	<p>14</p>	<p>διάφορες ομάδες για να ικανοποιούν καλύτερα τις ανάγκες τους.</p> <p>να καταλάβουν ότι τα μέλη των ομάδων συνδέονται κάθε φορά με κοινούς σκοπούς και συνεργάζονται για να τους πετύχουν.</p>
<p>Πως λειτουργούν οι ομάδες</p> <p>ΚΠΑΕ΄ (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.35</p>	<p>16</p>	<p>Οι μαθητές πρέπει να εννοήσουν ότι οι ομάδες λειτουργούν με βάση τους κανόνες οι οποίοι επιβάλλουν στα μέλη τους ορισμένη συμπεριφορά (ρόλο).</p>
<p>Οι άνθρωποι ζουν σε κοινότητες.</p> <p>ΚΠΑΕ΄ (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.42</p>	<p>17</p>	<p>Οι μαθητές να καταλάβουν :</p> <p>πως συγκροτούνται οι κοινότητες και ποιες ανάγκες των ανθρώπων ικανοποιούν.</p>
<p>Η ζωή στις ελληνικές κοινότητες</p> <p>ΚΠΑΕ΄ (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.43</p>	<p>18</p>	<p>ότι ανάμεσα στα μέλη τους αναπτύσσονται διάφορες αλληλοεξαρτήσεις.</p>
<p>Η ζωή στις ελληνικές κοινότητες</p> <p>ΚΠΑΕ΄ (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.43</p>	<p>19</p>	<p>Να γνωρίσουν οι μαθητές τη σημερινή κατανομή του ελληνικού πληθυσμού σε χωριά και πόλεις και ακόμα τα κύρια γνωρίσματά της ζωής στο ελληνικό χωριό και πόλη.</p>
<p>Η εξέλιξη των ελληνικών κοινοτήτων</p> <p>ΚΠΑΕ΄ (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.47</p>	<p>20</p>	<p>Να μάθουν οι μαθητές πως εξελίχτηκαν οι ελληνικές κοινότητες στην ιστορική πορεία του έθνους και ακόμα τη σημερινή διάρθρωση του ελληνικού πληθυσμού.</p>
<p>Πως διοικούνται τα χωριά και οι πόλεις</p> <p>ΚΠΑΕ΄ (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.50</p>	<p>21</p>	<p>Να μάθουν οι μαθητές πως διοικούνται οι οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης(Ο.Τ.Α).</p>

<p>Η κρατική μέριμνα ΚΠΑΕ' (βιβλίο για το δάσκαλο),σελ.51</p>	<p>22</p>	<p>Να αντιληφθούν οι μαθητές τις ποικίλες προσφορές του κράτους προς το κοινωνικό σύνολο.</p>
<p>Η σημασία της εργασίας για τη ζωή και την πρόοδο ΚΠΑΕ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.58</p>	<p>23 24</p>	<p>Οι μαθητές: να συνειδητοποιήσουν ότι ο άνθρωπος με την εργασία εξασφαλίζει ότι χρειάζεται για τη ζωή. να αντιληφθούν ότι η πρόοδος, γενικά, είναι αποτέλεσμα εργασίας.</p>
<p>Καταμερισμός της εργασίας. Ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών ΚΠΑΕ' (βιβλίο για το δάσκαλο),σελ.58</p> <p>Η σημασία του επαγγέλματος και η σωστή επιλογή της ΚΠΑΕ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.59</p>	<p>25 26 27</p>	<p>Να μάθουν οι μαθητές ότι οι άνθρωποι ειδικεύονται σε διάφορες εργασίες για να εξασφαλίσουν τα αγαθά και τις υπηρεσίες που χρειάζονται.</p> <p>Οι μαθητές: να συνειδητοποιήσουν ότι όλα τα επαγγέλματα είναι ισόκυρα και ισοδύναμα. να μάθουν ότι οι άνθρωποι πρέπει να επιλέγουν την εργασία για την οποία έχουν</p>

		ανάλογες ικανότητες και ενδιαφέροντα.
<p>Η πρόοδος της επιστήμης και τεχνολογίας δημιουργεί συνεχώς νέα επαγγέλματα και νέες ειδικότητες εργαζομένων.</p> <p>ΚΠΑΕ' (βιβλίο για το δάσκαλο),σελ. 62</p>	28	<p>Να μάθουν οι μαθητές ότι η επιστήμη και η τεχνολογία συνεχώς βελτιώνουν τον τρόπο εργασίας και ολοένα δημιουργούν νέες ειδικότητες εργασίας.</p>
<p>Η θέση των εργαζομένων άλλοτε και τώρα</p> <p>ΚΠΑΕ' (βιβλίο για το δάσκαλο),σελ.63</p>	29	<p>Οι μαθητές :</p> <p>να αντιληφθούν ότι οι συνθήκες εργασίας παλαιότερα ήταν οπωσδήποτε χειρότερες από τις σημερινές.</p>
	30	<p>να διαπιστώσουν ότι τα τελευταία χρόνια άλλαξαν οι συνθήκες αυτές προς το καλύτερο και ότι σε αυτό συνέβαλαν πολλοί παράγοντες μεταξύ των οποίων και οι αγώνες των εργαζομένων.</p>
<p>Τι είναι δικαίωμα και καθήκον. Η σημασία τους</p> <p>ΚΠΑΕ' (βιβλίο για το δάσκαλο),σελ.68</p>	31	<p>Οι μαθητές να αντιληφθούν την έννοια του δικαιώματος και του καθήκοντος και ακόμη ότι σε κάθε δικαίωμα γεννάται και ένα αντίστοιχο καθήκον.</p>
<p>Τα δικαιώματα του</p>		<p>Οι μαθητές :</p>

ανθρώπου ΚΠΑΕ' (βιβλίο για το δάσκαλο),σελ.68	32	να γνωρίσουν τα σπουδαιότερα ανθρώπινα δικαιώματα, όπως τα παραδέχεται η πανανθρώπινη συνείδηση.
	33	να κατανοήσουν τη σημασία τους και να αισθανθούν την υποχρέωση που έχουν για τη διαφύλαξή τους.
Άλλα δικαιώματα του ανθρώπου ΚΠΑΕ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.71	34	Να γνωρίσουν οι μαθητές και άλλα δικαιώματα του ανθρώπου.
Τα καθήκοντα του ανθρώπου ΚΠΑΕ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.73	35	Να γνωρίσουν οι μαθητές μερικά από τα σπουδαιότερα καθήκοντα που έχει κάθε άνθρωπος απέναντι στους συνανθρώπου του και να αναπτύξουν ανάλογο αίσθημα κοινωνικής ευθύνης.
Κυκλοφοριακή αγωγή ΚΠΑΕ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.77	36	Οι μαθητές : να συνειδητοποιήσουν τους κινδύνους που διατρέχουν εξαιτίας των τροχαίων ατυχημάτων.
	37	να κατανοήσουν ότι η σωστή οδική συμπεριφορά προκύπτει από την τήρηση των κανόνων της οδικής κυκλοφορίας.
	38	να ασκηθούν στην τήρηση των κανόνων της οδικής κυκλοφορίας.

Από τους τριάντα οκτώ (38) διδακτικούς στόχους Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε' δημοτικού οι τριάντα έξι (36) έχουν ταξινομηθεί στο γνωστικό τομέα μάθησης και οι δύο (2) (με αύξοντες αριθμούς 5 και 33) στο συναισθηματικό τομέα μάθησης.

III. Διδακτικοί στόχοι Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής ΣΤ΄ δημοτικού

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ	A/A	ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ
Οι ανάγκες του ανθρώπου και η αναγκαιότητα της κοινωνικής ζωής ΚΠΑΣΤ΄ (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.11	1	Οι μαθητές να εννοήσουν :
	2	ότι ο άνθρωπος έχει ανάγκες βιολογικές και κοινωνικές που αγωνίζεται να ικανοποιήσει. με την κοινωνική ζωή ο άνθρωπος ικανοποιεί τις ανάγκες του πιο εύκολα.
	3	να συνειδητοποιήσουν ότι η κοινωνία οργανώνεται με βάση κανόνες υποχρεωτικούς και μη.
Η κοινωνική ζωή των ανθρώπων ΚΠΑΣΤ΄ (βιβλίο για το δάσκαλο),σελ.15	4	Οι μαθητές να αντιληφθούν ότι :
	5	ο άνθρωπος μέσα στην οικογένεια ικανοποιεί ορισμένες από τις ανάγκες του. η κοινότητα ικανοποιεί ανάγκες των ανθρώπων, που αδυνατεί να ικανοποιήσει η οικογένεια.
	6	το κράτος ικανοποιεί άλλες ανάγκες του κοινωνικού συνόλου.
Το κράτος ΚΠΑΣΤ΄ (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.18 Κράτος και έθνος ΚΠΑΣΤ΄ (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.23	7	Να κατανοήσουν οι μαθητές ότι το κράτος είναι η οργανωμένη κοινωνία.
	8	Οι μαθητές : να κατανοήσουν τι είναι έθνος.
	9	να μπορούν να το διακρίνουν από το κράτος.
	10	να αντιληφθούν ότι τα κράτη σήμερα είναι κυρίως

		εθνικά.
Πολίτευμα ή πολιτικό σύστημα ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.26	11 12	Οι μαθητές : να αντιληφθούν την έννοια του πολιτικού συστήματος ως είδος διακυβέρνησης μιας χώρας. να συνειδητοποιήσουν τις δυνατότητες αλλαγής των πολιτικών συστημάτων.
Είδη πολιτευμάτων ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.29	13 14 15	Οι μαθητές : να μελετήσουν τη δομή και τη λειτουργία τριών πολιτικών συστημάτων με μορφή μοντέλου. να σχηματίσουν υποθέσεις και να καταλήξουν σε συμπεράσματα για τον τρόπο διακυβέρνησης σε κάθε μοντέλο. να συγκρίνουν τα διάφορα πολιτικά συστήματα και να σχηματίσουν γενικές αρχές με ποιο τρόπο κάθε σύστημα παραμένει στην εξουσία και συγχρόνως να διαμορφώσουν τα απαραίτητα αξιολογικά κριτήρια για το δημοκρατικό τρόπο διακυβέρνησης.
Σύγκριση των τριών πολιτευμάτων ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.29	16 17 18	Οι μαθητές : να συγκρίνουν τα κύρια γνωρίσματα των τριών πολιτικών συστημάτων. να διακρίνουν με ποιο τρόπο καθένα από αυτά παραμένει στην εξουσία. να διαμορφώσουν τα απαραίτητα κριτήρια για την αξιολόγηση ενός πολιτικού συστήματος παρά το όποιο όνομά του. Τέτοια κριτήρια είναι: ποίος κυβερνά, αν η κυβέρνηση επιλέγεται από το λαό και αν τη θεωρεί νόμιμη, αν μέσα στο σύστημα λειτουργούν πολιτικά υποσυστήματα με κάποια

		σχετική αυτονομία.
Δραστηριότητες του κράτους. Η εσωτερική τάξη και εξωτερική ασφάλεια ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.41	19 20	Οι μαθητές : να γνωρίσουν με ποιες διαδικασίες και ποιους θεσμούς το κράτος εξασφαλίζει την εσωτερική τάξη και γαλήνη καθώς και την προστασία από εξωτερικούς εχθρούς. να κατανοήσουν τι είναι “κράτος δικαίου”
Μέτρα για τη υγεία των πολιτών ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.46	21	Οι μαθητές να μάθουν τα μέτρα που παίρνει το κράτος για την υγεία των πολιτών και να εκτιμήσουν την αξία και σημασία τους.
Μέτρα για την κοινωνική ασφάλεια και πρόνοια ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.48	22	Να αντιληφθούν οι μαθητές τα μέτρα που παίρνει το κράτος στον τομέα της κοινωνικής ασφάλισης και πρόνοιας και τη σημασία των μέτρων αυτών για το κοινωνικό σύνολο.
Προστασία του περιβάλλοντος ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο) ,σελ.50	23 24 25	Οι μαθητές : να συνειδητοποιήσουν και να βιώσουν τη σημασία του περιβάλλοντος για τη ζωή του ανθρώπου να γνωρίσουν τα αίτια που σήμερα συντελούν στη διατάραξη της ισορροπίας της φύσης. να συνειδητοποιήσουν τις ευθύνες όλων, κράτους και πολιτών, απέναντι σε αυτό.
Η εκπαίδευση στη χώρα μας ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.52	26 27	Οι μαθητές : να αντιληφθούν τη σημασία της δωρεάν παιδείας. να γνωρίσουν τα μέτρα που παίρνει το κράτος για την εκπαίδευση των νέων.

Άλλες δραστηριότητες του κράτους ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.57	28	Να γνωρίσουν οι μαθητές και άλλες δραστηριότητες του κράτους και να συνειδητοποιήσουν τη σημασία τους καθώς και τις επιπτώσεις τους στο κοινωνικό σύνολο.
Τα οικονομικά του κράτους ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.60	29	Οι μαθητές να κατανοήσουν ότι το κράτος καλύπτει σχεδόν όλες τις δαπάνες του με τους φόρους που επιβάλλει στους πολίτες του.
Ελληνική δημοκρατία ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο) ,σελ.64	30	Οι μαθητές : πρέπει να αντιληφθούν την εξελικτική πορεία και τους κύριους σταθμούς της ελληνικής πολιτικής ιστορίας.
	31	να καταλάβουν ότι το παρόν είναι καρπός του παρελθόντος και δημιουργός του μέλλοντος.
Τα πολιτεύματα στην αρχαία Ελλάδα ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.65	32	Οι μαθητές : να γνωρίσουν τα κύρια χαρακτηριστικά των πολιτικών συστημάτων της Σπάρτης και της Αθήνας κατά την ελληνική αρχαιότητα.
	33	να συγκρίνουν τα δύο πολιτεύματα, να διακρίνουν τις διαφορές τους και να προβούν σε αξιολογικές χρήσεις.
Πολιτική οργάνωση του Βυζαντίου ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.68	34	Να γνωρίσουν οι μαθητές τα κύρια χαρακτηριστικά του Βυζαντινού πολιτικού συστήματος καθώς και τις πολιτικές συνθήκες του υπόδουλου ελληνισμού της επανάστασης.
Το ενδιαφέρον των		Οι μαθητές :

Ελλήνων για τη δημιουργία ελληνικής πολιτείας ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.70	35	να γνωρίσουν τις προεπαναστατικές προσπάθειες των Ελλήνων για την πολιτική τους συγκρότηση.
	36	να μάθουν τις πολιτικές ενέργειες αμέσως μετά τις πρώτες στρατιωτικές τους επιτυχίες.
	37	να γνωρίσουν το φιλελεύθερο δημοκρατικό χαρακτήρα των πρώτων ελληνικών Συνταγμάτων.
Οι κυριότεροι σταθμοί στη νεότερη πολιτική ιστορία της Ελλάδας ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.73	38	Να γνωρίσουν οι μαθητές στοιχεία από τη νεότερη πολιτική ιστορία της Ελλάδας και να προβούν σε μερικές απλές ιστορικές διαπιστώσεις και αξιολογήσεις.
Τι είναι το Σύνταγμα ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.76	39	Οι μαθητές : να κατανοήσουν την έννοια του Συντάγματος.
	40	να γνωρίσουν τις βασικές αρχές του ελληνικού Συντάγματος του 1975.
	41	να γνωρίσουν τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα που κατοχυρώνει.
Εμείς και ο κόσμος Οι άνθρωποι έχουν ομοιότητες και διαφορές ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.86	42	Οι μαθητές να συνειδητοποιήσουν και αισθανθούν ότι όλοι οι άνθρωποι στη γη είναι ίδιοι και έχουν τις ίδιες ανάγκες και προβλήματα.
Τα ανθρώπινα δικαιώματα ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.88	43	Οι μαθητές : να συνειδητοποιήσουν ότι όλοι οι άνθρωποι της γης έχουν τα ίδια δικαιώματα.
	44	να γνωρίσουν ότι εκατομμύρια άνθρωποι στη γη υποφέρουν και δυστυχούν.

Οι λαοί της γης και τα προβλήματα στις σχέσεις τους ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.90	45	Οι μαθητές : να συνειδητοποιήσουν ότι ο πόλεμος δεν είναι τρόπος επίλυσης των διεθνών προβλημάτων, αλλά πηγή δυστυχίας.
	46	να αποκτήσουν τα κριτήρια εκείνα που θα τους επιτρέψουν να αξιολογούν και να στηρίζουν κάθε προσπάθεια που αποβλέπει στην εδραίωση της ειρήνης.
Ειρηνική συνύπαρξη και συνεργασία των λαών (διεθνείς Οργανισμοί) ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο), σελ.92	47	Οι μαθητές : να συνειδητοποιήσουν τη σημασία που έχει η αλληλοκατανόηση και η συνεργασία των λαών για την ειρηνική συνύπαρξή τους.
	48	να γνωρίσουν τους κυριότερους διεθνείς οργανισμούς.
Κυκλοφοριακή αγωγή ΚΠΑΣΤ' (βιβλίο για το δάσκαλο),σελ.94	49	Οι μαθητές : να αντιληφθούν το μέγεθος του προβλήματος “τροχαία ατυχήματα” και να συνειδητοποιήσουν τους κινδύνους που διατρέχουν.
	50	να κατανοήσουν ότι η σωστή οδική συμπεριφορά προκύπτει από την τήρηση των κανόνων του Κώδικα Οδικής Κυκλοφορίας(Κ.Ο.Κ).
	51	να αναγνωρίσουν συγκεκριμένες καταστάσεις κυκλοφορίας, όπου η λανθασμένη οδική συμπεριφορά μπορεί να γίνει αιτία ατυχημάτων.
	52	να ασκηθούν στην τήρηση των κανόνων οδικής κυκλοφορίας.

Από τους πενήντα δύο (52) διδακτικούς στόχους Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής ΣΤ' δημοτικού οι σαράντα έξι (46) έχουν ταξινομηθεί στο γνωστικό τομέα μάθησης, πέντε (5) με αύξοντες αριθμούς 23, 41, 43, 44, 46 στο συναισθηματικό τομέα μάθησης και ένας (1) με αύξοντα αριθμό 52 στο συμμετοχικό τομέα μάθησης.

IV. Οδηγίες , δράσεις , υποδείξεις , επιδιώξεις του μαθήματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής που απευθύνονται προς το δάσκαλο.

A/A	ΟΔΗΓΙΕΣ,ΔΡΑΣΕΙΣ,ΥΠΟΔΕΙΞΕΙΣ,ΕΠΙΔΙΩΞΕΙΣ
1	Κύριος μοχλός είναι ο δάσκαλος, ο οποίος καλείται, με την στάση του και την δραστηριότητά του, να υλοποιήσει τους σκοπούς και τις επιδιώξεις του μαθήματος και να αναπτύξει το ανάλογο πνεύμα στους μαθητές. (ΚΠΑΕ΄, βιβλίο για το δάσκαλο, σελ.9)
2	Θέλουμε να τονίσουμε ότι ο δάσκαλος είναι ελεύθερος να προσαρμόζει τη διδασκαλία του προς τις ιδιαίτερες λειτουργίες του σχολείου του και δεν είναι υποχρεωμένος να εκτελεί όλες τις εργασίες που αναφέρονται στα σχέδια ανάπτυξης των μαθημάτων. (ΚΠΑΕ΄, βιβλίο για το δάσκαλο, σελ.9)
3	Εκείνο που πρέπει να προσέξει ο δάσκαλος, είναι ο τρόπος που πρέπει να αντιμετωπίζονται τα ερωτήματα-συζητήσεις και οι διαπιστώσεις και τα συμπεράσματα στα σχέδια ανάπτυξης. (ΚΠΑΕ΄, βιβλίο για το δάσκαλο, σελ.9)
4	Ο δάσκαλος είναι απαραίτητο να συμβουλευέται και να τηρεί πιστά τις γενικές διδακτικές οδηγίες, ώστε να κατανοήσει, να αφομοιώσει και να κάνει πράξη το πνεύμα του μαθήματος. (ΚΠΑΕ΄, βιβλίο για το δάσκαλο, σελ.9)
5	Κάθε δάσκαλος ή δασκάλα έχει το δικαίωμα, για να μην πού την υποχρέωση, να διαμορφώνει τη διδασκαλία ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες λειτουργίας του σχολείου του (τύπο,αριθμό μαθητών, επίπεδο μαθητών κ.α) και γενικότερα τις τοπικές συνθήκες. (ΚΠΑΕ΄, βιβλίο για το δάσκαλο, σελ.10)
6	Η επιτυχία του μαθήματος εξαρτάται από την προσωπικότητα του δασκάλου, που πρέπει να έχει γνήσιο δημοκρατικό φρόνημα, να αισθάνεται ο ίδιος ελεύθερος, για να μπορέσει να εκπαιδεύει και να διαπλάσει ελεύθερους ανθρώπους. (ΚΠΑΣΤ΄, βιβλίο για το δάσκαλο, σελ.10)

7	Ο δάσκαλος πρέπει να αντιμετωπίζει όλα τα παιδιά με πνεύμα δημοκρατικό και να κάνει σεβαστές όλες τις γνώμες και τις απόψεις, να οδηγεί τους μαθητές με διακριτικότητα στη διαμόρφωση ορθών κρίσεων και διαπιστώσεων. . (ΚΠΑΣΤ΄, βιβλίο για το δάσκαλο, σελ.13)
8	Σε ελάχιστες διδακτικές ενότητες ο δάσκαλος θα υποχρεωθεί να χρησιμοποιήσει μονόλογο για να παράσχει έτοιμη γνώση στους μαθητές. . (ΚΠΑΣΤ΄, βιβλίο για το δάσκαλο, σελ.18)
9	Ο δάσκαλος σοβαρά πρέπει να λάβει υπόψη του τις οδηγίες για την πολιτική κοινωνικοποίηση του νεαρού ατόμου και να μην προσπαθεί με διδακτισμό και δεοντολογία να επηρεάσει απαράδεκτα τη σκέψη των παιδιών. (ΚΠΑΣΤ΄, βιβλίο για το δάσκαλο, σελ.32)
10	Ο δάσκαλος πρέπει με επιμέλεια να αποφύγει την πολιτικολογία, την αναφορά δηλαδή σε συγκεκριμένα πρόσωπα και παρατάξεις, την κατάχρηση της θέσης του για τη διάδοση ορισμένης πολιτικής ιδεολογίας. . (ΚΠΑΣΤ΄, βιβλίο για το δάσκαλο, σελ.35)
11	Ο δάσκαλος εκτός από τα στοιχεία που αναφέρονται στο βιβλίο του ο μαθητής μπορεί να χρησιμοποιήσει επίκαιρα δημοσιεύματα, ειδήσεις, γεγονότα του παρόντος, κατάλληλο έντυπο υλικό. (ΚΠΑΣΤ΄, βιβλίο για το δάσκαλο, σελ.42)
12	Ο δάσκαλος θα οδηγήσει τη σκέψη των μαθητών με κατάλληλα ερωτήματα και παραδείγματα, ώστε να οδηγηθούν στο διδακτικό στόχο. (ΚΠΑΣΤ΄, βιβλίο για το δάσκαλο, σελ.45)
13	Ο δάσκαλος θα πρέπει με ιδιαίτερη προσοχή και ενδιαφέρον να βοηθήσει τα παιδιά να συνειδητοποιήσουν την αξία και σημασία της δωρεάν παιδείας. Θα κατευθύνει τη σκέψη των μαθητών με κατάλληλα ερωτήματα-νύξεις. (ΚΠΑΣΤ΄, βιβλίο για το δάσκαλο, σελ.51)
14	Κάθε διδακτική ενότητα έχει τους δικούς της στόχους που αναγράφονται πάνω από το σχέδιο ανάπτυξης. Ο δάσκαλος,θα πρέπει, σε όλη τη διάρκεια του μαθήματος να επιδιώκει την υλοποίησή της. (ΚΠΑΕ΄, βιβλίο για το δάσκαλο, σελ.8)

15	Ο δάσκαλος θα διαπράξει μεγάλο διδακτικό σφάλμα αν αυτός δώσει τις απαντήσεις. (ΚΠΑΕ΄, βιβλίο για το δάσκαλο, σελ.21)
16	Θα αφήσουμε τα παιδιά ελεύθερα να μιλήσουν, να διατυπώσουν τη γνώμη τους, τις απόψεις τους, να αντικρούουν με επιχειρήματα απόψεις διαφορετικές. Το συμπέρασμα στο οποίο όμως πρέπει να καταλήξουν είναι ένα και μοναδικό. (ΚΠΑΕ΄, βιβλίο για το δάσκαλο, σελ.65)
17	Θα πρέπει να κατευθύνει τη συζήτηση ο δάσκαλος, ώστε στο τέλος να βγουν μερικά συμπεράσματα ευρύτερα αποδεκτά. (ΚΠΑΕ΄, βιβλίο για το δάσκαλο, σελ.71)
18	Το μάθημα αποσκοπεί παράλληλα στο φρονηματισμό του μαθητή. (ΚΠΑΕ΄, βιβλίο για το δάσκαλο, σελ.5)
19	Η συζήτηση στο τελευταίο ερώτημα επιβάλλεται να διεξαχθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε τα παιδιά να διαπιστώσουν... (ΚΠΑΕ΄, βιβλίο για το δάσκαλο, σελ.48)
20	Θα συζητήσουμε αν είναι δυνατόν να υπάρξει κράτος χωρίς εθνική ιδέα. Το συμπέρασμα θα είναι όχι. (ΚΠΑΣΤ΄, βιβλίο για το δάσκαλο, σελ.63)
21	Θα καλέσουμε τους μαθητές να επιχειρηματολογήσουν και να δικαιολογήσουν την άποψή τους. Το ίδιο πρέπει να κάμει και ο δάσκαλος προκειμένου να αποδείξει στους μαθητές ένα λάθος τους. (ΚΠΑΣΤ΄, βιβλίο για το δάσκαλο, σελ.72)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Apple W.M.: *Ιδεολογία και αναλυτικά προγράμματα* (μεταφρ. Τ. Δουρβέρη), Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986.
- Bohenski I.: *Ιστορία της σύγχρονης ευρωπαϊκής φιλοσοφίας* (μεταφρ. Χ. Μαλεβίτσης), Δωδώνη, Αθήνα 1985
- Dottrens R.: *Αγωγή και δημοκρατία. Στοχασμοί – ευθύνες – προοπτικές*, Βασική Παιδαγωγική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1957.
- Duverger M.: *Μέθοδοι κοινωνικών επιστημών*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1989.
- Henecka H.: *Βασική κατεύθυνση της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης* (μεταφρ. Γ. Κακαλέτρης), Καστανιώτης, Αθήνα 1989
- Kerschensteiner G.: *Η έννοια της αγωγής του πολίτη* (μεταφρ. Ε. Κακούρου), Σχολείο και Ζωή, Αθήνα 1926.
- Lenin V.: *Για την αγωγή και την παιδεία, Σύγχρονη εποχή*, Αθήνα 1987.
- Muhlbauer K.: *Κοινωνικοποίηση, θεωρία και έρευνα* (μεταφρ. Δ. Δημοκίδης) Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1988
- Seger I.: *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία* (μεταφρ. Τζ. Μαστοράκη), Μπουκουμάνης, Αθήνα 1981
- Simon J.: *Ο μικρός πολίτης* (μεταφρ. Ε. Γαλάνης), χ.έ., Αθήνα 1882.
- Simon J.: *Ο μικρός πολίτης* (μεταφρ. Π. Βεργωτής), χ.έ., Αργοστόλι 1876.
- Stenhouse L.: *Εισαγωγή στην έρευνα και την ανάπτυξη του αναλυτικού προγράμματος*, Σαββάλας, Αθήνα 2003.
- Αθηναϊκό Τεχνολογικό Ινστιτούτο: *Συμπόσιο για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση*, Αθήνα 1965
- Αλεβίζος Δ.: *Στοιχεία δημοκρατικού πολιτεύματος και δικαίου (Αγωγή του Πολίτη)*, Πουντζάς, Αθήνα 1966.
- Αλεξόπουλος Α.: *Αγωγή του στρατιώτου και παντός Έλληνας*, χ.έ., Αθήνα 1951.
- Αλικάκος Ν.: *Αγωγή του Πολίτου Ε' δημοτικού*, Ερμής, Αθήνα 1961
- Αλικάκος Ν.: *Αγωγή του Πολίτου Ε' δημοτικού*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 1957

- Αλικάκος Ν.: *Αγωγή του Πολίτου Ε΄ δημοτικού*, Οικονομική και Λογιστική Εγκυκλοπαίδεια, Αθήνα 1966
- Αλικάκος Ν.: *Η Αγωγή του Πολίτου εν τη εφαρμογή της*, χ.έ., Αθήνα 1939.
- Αλικάκος Ν.: *Αγωγή του Πολίτου Ε΄ δημοτικού*, Ερμής, Αθήνα 1957
- Αναγνωστοπούλου Μ.: «*Οι μορφές, η διάρθρωση και η διαμόρφωση των αναλυτικών προγραμμάτων*», Σχολείο και Ζωή, τχ. 12, 1999.
- Ανδρέου Α. – Παπακωνσταντίνου Γ.: *Οργάνωση και διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*, Εξάντας, Αθήνα 1990
- Ανθογαλίδου Θ.: *Κοινωνική κριτική και ιδεολογία στην εκπαίδευση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1998.
- Ανθογαλίδου Θ.: *Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή και εξέλιξη μιας παραδοσιακής κοινωνίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
- Αντωνίου Δ.: *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος*, Πατάκης, Αθήνα 1992.
- Αντωνόπουλος Π.: *Η αγωγή από κοινωνικής και εθνικής απόψεως*, χ.έ., Θεσσαλονίκη 1935.
- Αποστολόπουλος Α.: *Εκπαιδευτικοί εκσυγχρονισμοί*, Αχαϊκές εκδόσεις, Πάτρα 1992.
- Αποστολόπουλος Θ.: *Αναγνωστικό Δ΄ τάξης δημοτικού «Ο Έλλην πολίτης»*, Αποστολόπουλος, εκδ. β΄, Αθήναι 1902.
- Ασλανίδης Γ.: *Ιδεολογική προπαγάνδα και πολιτική αγωγή στην ελληνική εκπαίδευση*, χ.έ., Αθήνα 1961.
- Ασωνίτης Π.: *Η εικονογράφηση στο βιβλίο παιδικής λογοτεχνίας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2001.
- Ασωνίτης Π.: «*Η αξιοποίηση της εικόνας στο πλαίσιο της διδασκαλίας στο σχολείο*», Το σχολείο και το σπίτι, τχ. 4, 2001.
- Άχλης Ν.: *Οι αξίες στα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1996
- Άχλης Ν.: *Οι γειτονικοί μας λαοί, Βούλγαροι και Τούρκοι στα σχολικά βιβλία Ιστορίας γυμνασίου – λυκείου*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1983.
- Βάμβουκας Μ.: *Εισαγωγή στην ψυχοπαιδαγωγική έρευνα και μεθοδολογία*, Γρηγόρης, Αθήνα 2000.
- Βαρουξάκη Α.: *Αι εθνικαί παραδόσεις, η ελληνική αγωγή και ο πατριωτισμός*, χ.έ., Αθήνα 1916.

- Βασιλόπουλος Χ.: *Η αρχή της εποπτείας και η εφαρμογή αυτής εις τη διδακτική πράξη*, χ.έ., Θεσσαλονίκη 1977.
- Βέττας Α., Σφακιανός Γ.: *Αγωγή του Πολίτου και στοιχεία δημοκρατικού πολιτεύματος και δικαίου*, χ.ε, Αθήνα 1965.
- Βλάχος Γ.: *Εισαγωγή στην ιστορία της πολιτικής σκέψεως*, Παπαζήσης, Αθήνα 1975.
- Βολονάκης Μ.: *Αγωγή του Πολίτου*, χ.έ., Λευκωσία 1908.
- Βουγιούκας Α.: *Δοκίμια εκπαιδευτικού προβληματισμού*, Φελέκης, Αθήνα 1986.
- Βουτετάκης Δ.: *Τα καθήκοντα του ανθρώπου προς τον εαυτόν του, προς τον Θεόν και προς την κοινωνία. Τα καθήκοντα του συνταγματικού πολίτου, των δημάρχων και των προυχόντων*, χ.έ., Χανιά 1901.
- Βρεττός Ι.: *Εικόνα και σχολικό εγχειρίδιο*, χ.έ., Αθήνα 1999.
- Γαβαλάς Λ.: *Αγωγή του Πολίτου*, Gutenberg, Αθήνα 1971.
- Γαρεφαλάκης Γ.: *Ειδική διδακτική των μαθημάτων του δημοτικού σχολείου*, Παπαδήμας, Αθήνα 1986.
- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς: *Ιστορική διάσταση και προοπτικές (πρακτικά διεθνούς συμποσίου)*, Αθήνα 1989.
- Γερογιάννης Κ.: *Κοινωνικά και πολιτικά στερεότυπα που προβάλλονται μέσα από τα διδακτικά εγχειρίδια Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης την περίοδο 1976 έως σήμερα*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2006.
- Γέρου Θ.: *Εκπαιδευτική πολιτική (1975-1981)*, Γρηγόρης, Αθήνα 1981.
- Γεωργιάς Δ.: *Κοινωνική ψυχολογία*, τομ.α', χ.έ., Αθήνα 1986
- Γεωργούλης Κ.: «*Η πολιτική αγωγή*», Επιστημονικό Βήμα του διδασκάλου, τόμ. στ', τχ. 1-2, Αθήνα 1958
- Γκότοβος Α.: «*Παιδαγωγική αλληλεπίδραση. Επικοινωνία και κοινωνική μάθηση στο σχολείο*», Σύγχρονη Εκπαίδευση, Αθήνα 1985
- Γληνός Δ.: «*Δημοκρατία – αντίδραση – παιδεία*», Αναγέννηση, φ.2, 1927
- Γληνός Δ.: *Ένας άταφος νεκρός. Μελέτες για το εκπαιδευτικό σύστημα*, χ.έ., Αθήνα 1925
- Δαμανάκης Μ.: *Διδακτική της Πολιτικής Αγωγής*, Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1990.

- Δαμανάκης Μ.: *«Χειραφετική κοινωνικοποίηση»*, Σχολείο και Ζωή, τχ. 2, 1981.
- Δερβίσης Σ.: *Μεθοδολογία της διδακτικής και ειδική μεθοδολογία της διδασκαλίας – μάθησης, χ.έ.*, Θεσσαλονίκη 1987.
- Δημαράς Α.: *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τομ. β', Ερμής, Αθήνα 1974
- Δημαράς Α.: *«Ο σκοπός του εκπαιδευτικού συστήματος»*, Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τχ. 3, 1982.
- Δημητράκος Δ.: *Ενάντια στο ρεύμα: Ιδεολογία και πολιτική στη μεταδικτατορική Ελλάδα*, Παπαζήσης, Θεσσαλονίκη 1988.
- Ελεύθερο Πολιτικό Εργαστήριο: *Τα ιδεολογικά ρεύματα και οι ανάγκες της εποχής μας*, πρακτ. συνεδρίου, Αθήνα 1985.
- Εξαρχόπουλος Ν.: *Ειδική διδακτική*, τομ. α', Κοντός – Φυλακτός, Αθήνα 1962.
- Εξαρχόπουλος Ν.: *Εισαγωγή εις την Παιδαγωγικήν*, τόμ. α', Ελικών, Αθήνα 1961
- Εξαρχόπουλος Ν.: *Η διεθνής αγωγή των ατόμων και η διεθνής συνεργασία των λαών, χ.έ.*, Αθήνα 1934.
- Εξαρχόπουλος Ν.: *Προς αναμόρφωση της ελληνικής εκπαίδευσης, χ.έ.*, Αθήναι 1945
- Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: *Έθνος, κράτος, εθνικισμός*, Αθήνα 1995.
- Ευταξίας Α.: *Τα νομοσχέδια του υπουργείου της παιδείας, χ.έ.*, Αθήνα 1900.
- Εφημερίς «*Το Βήμα*» φύλ. 1-9-1960.
- Εφημερίς των συζητήσεων στη Βουλή, συνεδρίαση με αριθμ. 27/15-5-1899.
- Ζαμπέτα Ε.: *Η εκπαιδευτική πολιτική στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (1974-1989)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994.
- Ζευκιλής Α.: *Εποπτικά μέσα διδασκαλίας*, Σιδέρης, Αθήνα 1973.
- Ζευλάς Π.: *Η φιλοσοφία της Πολιτικής Αγωγής στην ελληνική εκπαίδευση (1929-1989)*, διδακτ. διατριβή, Αθήνα 1999.
- Ζήρας Ν.: *Αγωγή του Πολίτου, χ.έ.*, Αθήνα 1966.
- Ζομπανάκης Γ.: *Αγωγή του Πολίτου Ε' δημοτικού*, Σχολείο και Ζωή, Αθήνα 1966
- Ζομπανάκης Γ.: *Αγωγή του Πολίτου*, Ζομπανάκης, Αθήνα, χ.χ.

- Ζομπανάκης Γ.: *Η Αγωγή του Πολίτου – μέθοδος – πρόγραμμα*, χ.έ., Αθήνα 1949.
- Ζομπανάκης Γ.: *Η Αγωγή του Πολίτου. Ειδική διδακτική για τους λειτουργούς στοιχειώδους, μέσης και επαγγελματικής εκπαίδευσης*, χ.έ., Αθήνα 1961.
- Ηλιού Μ.: *Εκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική*, Πορεία, Αθήνα 1984.
- Θεσπρωτός Χ.: «*Οι συζητήσεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου*», Νεοελληνική Παιδεία, τόμ. α΄, τχ. 9, 1946
- Ιμβριώτη Ρ.: *Ανθρωπιστική παιδεία: γενική και πολυτεχνική μόρφωση*, χ.έ., Αθήνα 1955
- *Ιστορία της Αντίστασης (1944-1945)*, τόμ. β΄, Αθήνα 1979
- Ιωαννίδου – Κουτσελίνη Μ.: «*Τα αναλυτικά προγράμματα σε μια μετανεωτερικιστική εποχή*», Παιδαγωγική Επιθεώρηση, τχ. 28, 1991.
- Καζάζης Ν.: *Εθνική κατήχησις*, Υπουργείο στρατιωτικών υποθέσεων, Αθήνα 1899.
- Καζαμίας Α. – Κασσωτάκης Μ.: *Ελληνική εκπαίδευση: προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού*, Σείριος, Αθήνα 1999
- Καζεπίδης Α.: *Η φιλοσοφία της παιδείας*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991
- Καζεπίδης Τ.: «*Παιδεία, αγωγή και κοινωνικοποίηση*», Λόγος και Πράξη, τχ. 28, Αθήνα 1986
- Κακαβελάκη Α.: «*Η σημασία του μαθήματος Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής*», Ελεύθερο Παιδαγωγικό Βήμα, τχ. 2, 1994.
- Κακλαμάνης Γ.: *Ανάλυση της νεοελληνικής αστικής ιδεολογίας*, Ροές, Αθήνα 1989.
- Κακούρος Ε.: *Η προοπτική του λαϊκού σχολείου*, περιοδ. Επετηρίς της δημοτικής εκπαιδευσεως, Αθήνα 1932
- Κακριδής Φ.: *Όλοι οι άνθρωποι του υπουργού*, άρθρο στην εφημ. «*Βήμα*», 14-12-1986
- Καλογιαννάκη-Χουρδάκη Π.: *Έλληνες μαθητές δημοτικού σχολείου και πολιτική κοινωνικοποίηση*, Γρηγόρης, Αθήνα 1993.
- Καμπανάς Ι.: *Αγωγή του Πολίτου Ε΄ δημοτικού*, Καμπανάς, Αθήνα 1964
- Καμπανάς Ι.: *Αγωγή του Πολίτου ΣΤ΄ δημοτικού*, Καμπανάς, Αθήνα 1964.
- Καμπανάς Ι.: *Αγωγή του Πολίτου Ε΄ και ΣΤ΄ τάξεως δημοτικού*, Καμπανάς, Αθήνα 1957

- Καρακατσάνη Δ.: *Εκπαίδευση και πολιτική διαπαιδαγώγηση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004.
- Καστοριάδης Κ.: *Η ευρωπαϊκή διάσταση της ελληνικής εκπαίδευσης*, συνέντευξη στην Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 13-2-1994
- Κατερέλος Ι.: *Δυναμική των κοινωνικών αναπαραστάσεων*, Οδυσσέας, Αθήνα 1996.
- Καψάλης Α. – Βρεττός Ε.: *Αναλυτικά προγράμματα*, Art of Text, Θεσσαλονίκη 1994
- Καψάλης Π., Τάκης Β.: *Αγωγή του Πολίτου ΣΤ' δημοτικού*, . Σελλούντος, Αθήνα 1973.
- Κίτσος Κ.: *Ειδική διδακτική*, Δωδώνη, Ιωάννινα 1992.
- Κόκκαλης Π.: Αποσπάσματα εισήγησης, στο Ιμβριώτη Ρ. «*Παιδεία και κοινωνία*», Αθήνα 1983
- Κόκκινος Γ.: «*Η αντίληψη για το έθνος και την εθνική συνείδηση στα ισχύοντα αναλυτικά προγράμματα της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης*», Σεμινάριο, τχ. 17, 1994.
- Κονταξάκης Γ. – Λαμπρινίδης Α.- Περπιράκης Γ. – Τζάνης Ι.: *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Ε' δημοτικού*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1983
- Κονταξάκης Γ., Λαμπρινίδης Α., Περπιράκης Γ., Τζάνης Ι.: *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ' δημοτικού*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1983.
- Κονταξάκης Γ., Λαμπρινίδης Α., Περπιράκης Γ., Τζάνης Ι.: *Κοινωνική και Πολιτική αγωγή Ε' δημοτικού, βιβλίο για το δάσκαλο*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1983.
- Κονταξάκης Γ., Λαμπρινίδης Α., Περπιράκης Γ., Τζάνης Ι.: *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή ΣΤ' δημοτικού, βιβλίο για το δάσκαλο*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1983.
- Κοντογιαννόπουλος Β.: *Παιδεία. Εκσυγχρονισμός υπό αναστολή*, Gutenberg, Αθήνα 1991
- Κοντός Ι.: *Η Αγωγή του Πολίτου – προς χρήσιν των Ελλήνων και Ελληνίδων και ιδιαιτέρως των εκπαιδευομένων στις στρατιωτικές σχολές*, χ.έ., Αθήνα 1950.
- Κούκου Ε.: *Ο Καποδίστριας και η παιδεία*, χ.έ., Αθήνα 1972.
- Κούκου Ε.: *Ο Καποδίστριας και η παιδεία. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, τόμ. β', χ.έ., Αθήνα 1972.
- Κουστουράκης Γ.: «*Η εικόνα στα εγχειρίδια του μαθήματα Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή της Ε' δημοτικού*», Σύγχρονη Εκπαίδευση, τχ. 66, 1992.

- Κουτσελίνη Μ.: «Σύγχρονες τάσεις και προοπτικές των αναλυτικών προγραμμάτων», Νέα Παιδεία, τχ. 83, 1997
- Κυριαζή Ν.: *Η κοινωνιολογική έρευνα*, Ελληνικές επιστημονικές εκδόσεις, Αθήνα 2000.
- Κωνσταντινόπουλος Σ.: «Ιδεολογίες και σχολείο», Τα Εκπαιδευτικά, τχ. 39-40, 1995.
- Κωνσταντίνου Χ.: *Το σχολείο ως γραφειοκρατικός οργανισμός και ο ρόλος του εκπαιδευτικού*, Σμυρνιωτάκης, Αθήνα 1994.
- Λαζάκου Ν.: *Κοινωνική αγωγή, χ.έ.*, Αθήνα 1985.
- Λάζαρης Κ.: «*Η Αγωγή του Πολίτου*», Παιδεία, τόμ. δ', τχ. 41, Αθήνα 1950
- Λαζαρίδης Ν.: *Αγωγή του Πολίτου Ε' δημοτικού*, Αλεξάκης, Αθήνα 1961
- Λαζαρίδης Ν.: *Αγωγή του Πολίτου ΣΤ' τάξεως δημοτικών σχολείων*, Αλεξάκης, Αθήνα 1961
- Λέφας Χ.: *Ιστορία της εκπαίδευσως*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1942.
- Λυγκώνης Σ. – Κουκουράκης Ι. – Ζαφαράνας Π.: *Αγωγή του Πολίτου ΣΤ' δημοτικού*, Αλικιώτης, Αθήνα 1957
- Λυγκώνης Σ. – Κουκουράκης Ι.: *Αγωγή του Πολίτου Ε' τάξεως*, Προμηθεύς, Αθήνα 1957
- Λυκούδης Ε.: *Καθήκοντα πολίτου*, Οίκος ωφέλιμων βιβλίων, Αθήνα 1900.
- Μάνδαλος Ι. - Παπαχρήστου Β.: «*Τα αναλυτικά προγράμματα των μαθημάτων του δημοτικού σχολείου. Πολιτική πρώτης προτεραιότητας η ανάγκη αναθεώρησής τους*», Ανοιχτό σχολείο, τχ. 63, 1997.
- Μάρκου Γ.: «*Η σύγχρονη εκπαιδευτική πρόκληση και η εκπαιδευτική πολιτική των ελληνικών κομμάτων*», Λόγος και πράξη, Αθήνα 1991
- Μαυρίδης Κ.: *Υποκείμενα και αντικείμενα της εμπειρικής έρευνας, ψυχολογικά θέματα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1994.
- Μαχαίρας Γ. – Παπαγιανόπουλος Γ. – Παπανδρέου Γ.: *Αγωγή του Πολίτου ΣΤ' τάξις*, Ατλαντίς, Αθήνα 1961
- Μελανίτης Ν.: *Η έννοια της αγωγής, χ.έ.*, Αθήνα 1955.
- Μεταξάς Α.: *Πολιτική κοινωνικοποίηση, χ.έ.*, Αθήνα 1976
- Μηλιός Ι.: *Εκπαίδευση και εξουσία: Κριτική της καπιταλιστικής παιδείας*, Θεωρία, Αθήνα 1986.
- Μουζέλης Ν.: *Νεοελληνική κοινωνία Όψεις ανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1978

- Μουζέλης Ν.: *Παράδοση και αλλαγή στην ελληνική πολιτική*. Από τον Ε. Βενιζέλο στο Α. Παπανδρέου, στο «*Η Ελλάδα σε εξέλιξη*», Εξάντας, Αθήνα 1986
- Μπαλάσκας Κ.: *Κοινωνική θεώρηση της παιδείας*, Γρηγόρης, Αθήνα 1984.
- Μπαλής Ν.: *Η ιδεολογία της εκπαίδευσης και η μάθηση της ελευθερίας*, Καστανιώτης, Αθήνα 1979.
- Μπαλιμπάρ Ε.: «*Η μορφή έθνος: Ιστορία και ιδεολογία*», στο Ε. Μπαλιμπάρ–Ι. Βαλλερστάϊν: «*Φυλή, έθνος, τάξη*», Ο Πολίτης, Αθήνα 1991,
- Μπάλλας Κ.: *Αγωγή του Πολίτου Ε' δημοτικού*, Κασσιώτης, Αθήνα 1957
- Μπάλλας Κ.: *Αγωγή του Πολίτου ΣΤ' δημοτικού*, Καστανιώτης, Αθήνα 1961
- Μπενέκος Α.: «*Το εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο: ζητήματα και προβλήματα*», Διαβάζω, τχ.94.
- Μπερεδήμας Π.: «*Βιβλίων εικονογράφηση: Τυπογραφία ή τέχνη*», Εικαστική παιδεία, τχ. 16, 2000.
- Μπουζάκης Σ.: *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τομ. β', Gutenberg, Αθήνα 2002.
- Μπουζάκης Σ.: *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998)*, Gutenberg, Αθήνα 2002
- Μπουντά Ε.: *Η Ιστορία στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση: αναλυτικά προγράμματα και ιστορική σκέψη*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2006.
- Μποχλόγυρος Ν.: *Η κοινωνική αγωγή εις το σχολείον*, χ.έ., Αθήνα 1965.
- Μυλωνάς Θ.: *Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς*, Γρηγόρης, Αθήνα 1982
- Μυλωνάς Θ.: *Κοινωνιολογία της ελληνικής εκπαίδευσης (συμβολές)*, Gutenberg, Αθήνα 2002
- Νάσαινας Γ.: «*Η εικονογραφία στο παιδικό και σχολικό βιβλίο*», Παιδαγωγικό Βήμα Αιγαίου, τχ. 31, 1999.
- Νόβας Γ.: *Πολιτική Αγωγή*, Εταιρεία Ελληνικών Σπουδών, τόμ. β', Αθήνα 1957.
- Νόμος 4397/1929, άρθρο 3, παρ. 1
- Νομοσχέδιο «*περί δημοτικής εκπαιδευσεως*», κεφ. Α', Αθήναι 15-5-1899.
- Νούτσος Χ.: *Ιδεολογία και εκπαιδευτική πολιτική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986

- Νούτσος Χ.: *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1971-1973)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979
- Νταγιάκης Α.: «*Η Ευρώπη στα βιβλία της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής του δημοτικού σχολείου*», *Ανοιχτό Σχολείο*, τχ. 75, 2000.
- Ξηροτήρης Η.: *Εμπειρική και επιστημονική παιδαγωγική*, χ.έ., Αθήνα 1960
- Ξηροτήρης Η.: *Κοινωνιολογία της αγωγής*, Κρομμυδάκης, Αθήνα 1980.
- Παγκάκης Γ.: *Νεοελληνική εκπαιδευτική πολιτική*, Σάκκουλας, Αθήνα 1993.
- Παιδεία (περιοδικό): *Πολιτική Αγωγή*, τομ. γ', τχ. 35-36, Αθήνα 1949
- Παιδική Βιβλιοθήκη: *Χρηστοθήθειας μαθήματα ή μικρά ηθική περί καθηκόντων των παιδων*, Αγγελίδης, Αθήνα 1838.
- Παιδική Βιβλιοθήκη: *Χρηστοθήθειας μαθήματα περί ηθικής ή περί καθηκόντων*, Βλαστός, Αθήνα 1854.
- Παιδική Βιβλιοθήκη: *Χρηστοθήθειας μαθήματα περί συμπεριφοράς του πολιτισμένου ανθρώπου, προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων*, Αγγελίδης, Αθήνα 1838.
- Παιδική Βιβλιοθήκη: *Χρηστοθήθειας μαθήματα περί συμπεριφοράς του πολιτισμένου ανθρώπου*, Κορομηλάς, Αθήνα 1852.
- Παιδική Βιβλιοθήκη: *Χρηστοθήθειας μαθήματος. Μέρος δεύτερον. Ηθική ή περί καθηκόντων*, Αγγελίδης, Αθήνα 1838.
- Πάλλα Μ.: «*Η ανάλυση περιεχομένου*», *Φιλολόγος*, τχ. 67, 1992.
- Πανταζής Δ.: *Καθήκοντα των παιδων*, χ.έ., Αθήνα 1860.
- Παπαγεωργίου Β.: *Ο Καποδίστριας εις την εκπαιδευσιν*, χ.έ, Αθήνα 1939
- Παπαγεωργίου Γ.: *Διδακτική*, τομ. β', χ.έ., Ηράκλειο 1985.
- Παπαδόπουλος Α.: *Θρησκεία – εκκλησία – κράτος*, χ.έ., Αθήνα 1948.
- Παπαδόπουλος Δ.: *Αγωγή του Πολίτου δια την ΣΤ' τάξιν των δημοτικών σχολείων*, Προμηθευτική, Αθήνα 1961.
- Παπαδόπουλος Δ.: *Αγωγή του Πολίτου τάξις Ε'*, Κένταυρος, Αθήνα 1964
- Παπαδοπούλου Σ.: «*Μπορεί η γλώσσα των βιβλίων να διαμορφώσει συνειδήσεις*», *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τχ. 12, 1999.
- Παπαθανασίου Σ.: «*Κοινωνική και πολιτική αγωγή στο σχολείο*», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ.40, Αθήνα 1988.
- Παπαϊωάννου Γ. – Μηχιώτης Χ.: *Αγωγή του Πολίτου ΣΤ' δημοτικού*, Σιδέρης, Αθήνα 1936

- Παπακωνσταντίνου Θ.: *Πολιτική Αγωγή*, Καμπανάς, Αθήνα 1970.
- Παπακώστα – Μπενέκου Ν.: *Η συμβολή του Εκπαιδευτικού Ομίλου στην εξέλιξη της νεοελληνικής παιδείας*, Δίπτυχο, Αθήνα 1988.
- Παπαμανώλης Κ.: *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στη μεταπολεμική Ελλάδα (1941-1982)*, διδακτ. διατριβή, Πειραιάς 1989
- Παπαμανώλης Κ.: «*Πολιτική αγωγή και γλώσσα στο δημοτικό σχολείο. Απόψεις για το συνδυασμό της διδασκαλίας τους*», Λέσχη των Εκπαιδευτικών, τχ. 11, 1995.
- Παπαναούμ – Τζίκα Ζ.: *Πολιτική κοινωνικοποίηση και σχολείο*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1994.
- Παπανδρέου Γ.: «*Η δημοκρατία και η λαϊκή παιδεία*», Επετηρίς της δημοτικής εκπαιδύσεως, Αθήνα 1932
- Παπανδρέου Γ.: *Τα ιδανικά της δημοκρατικής παιδείας*, χ.έ., Αθήνα 1981.
- Παπανούτσος Ε.: *Αγώνες και αγωνία για την παιδεία*, Ίκαρος, Αθήνα 1965
- Παπανούτσος Ε.: *Η παιδεία: Το μεγάλο μας πρόβλημα*, Δωδώνη, Αθήνα 1976.
- Παπαχρήστου Β.: «*Στρατηγικός ανασχεδιασμός του εκπαιδευτικού συστήματος με βάση τα αναλυτικά προγράμματα*», Το σχολείο του μέλλοντος, τχ. 19, 1997.
- Πάτσης Χ.: *Αγωγή του Πολίτου Ε' δημοτικού*, Πάτσης, Αθήνα 1957
- Πάτσης Χ.: *Αγωγή του Πολίτου ΣΤ' τάξεως δημοτικού*, Πάτσης, Αθήνα 1961
- Πεσματζόγλου Σ.: *Εκπαίδευση και ανάπτυξη στην Ελλάδα (1948-1985): το ασύμπτωτο μιας σχέσης*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
- Πετρής Γ.: *Λαϊκή ζωγραφική, πρώτη προσέγγιση*, Γνώση, Αθήνα 1988.
- Πετρίδης Α.: *Στοιχειώδης πρακτικάί οδηγίαί της διδασκαλίας των μαθημάτων εν τοις δημοτικοίς σχολείοις*, Βλαστός, Αθήνα 1881.
- Πετρίδης Δ.: *Εισηγητική έκθεση προς Υπουργεία Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαίδευσης (20-1-1869)*, Αθήνα 1896
- Πολυχρονόπουλος Π.: *Παιδεία και πολιτική στην Ελλάδα*, τομ. α', Καστανιώτης, Αθήνα 1980
- Πόρποδας Κ.: *Η διαδικασία της μάθησης*, Ο.Ε.Δ.Β. Αθήνα 1987.
- Ποταμιάνος Χ.: *Η αγωγή του πολίτου ως ελληνικόν πρόβλημα*, Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα, Αθήνα 1956.

- Πουλαντζάς Α.: *Η κρίση των δικτατοριών*, χ.έ., Αθήνα 1975
- Πουλαντζάς Ν.: *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991
- Πουρής Δ.: *Πραγματεία στοιχειώδης περί των χρεών του ανθρώπου, μετά προσθήκης κανόνων τινων περί χρηστοθήειας*, Ελληνικόν Τυπογραφείον «Άγιος Γεώργιος», Βενετία 1885.
- Πυργιωτάκης Ι.: «*Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης*», Φιλόλογος, τχ. 30, Αθήνα 1982
- Ράλλης Γ.: Συνέντευξη για την παιδεία, εφημ. «*Καθημερινή*», 1-1-1976
- Ράπτης Ν.: *Μορφομεθοδολογικά στοιχεία για τα μαθήματα του παραμυθιού, της Ιστορίας και της Αγωγής του Πολίτη*, ειδική διδακτική, χ.έ., Αθήνα 1980.
- Ράπτης Π.: *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του μεσοπολέμου στην Ελλάδα (1917-1940)*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1997.
- Ράσης Σ.: *Η ανθρωπιστική παιδεία στη σύγχρονη εκπαίδευση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1988.
- Ράτσικας Δ.: «*Η εικόνα ως μέσο επικοινωνίας και μάθησης*», Σύγχρονο νηπιαγωγείο, τχ. 19, 2001.
- Ριμπάς Ε.: *Μεθοδολογία της διδασκαλίας των μαθημάτων του δημοτικού σχολείου*, χ.έ., Αθήνα 1982.
- Ρουσοπούλου Α.: *Αγωγή του Πολίτου – Θέλουμε να τα μάθουμε όλα*, Εστία, Αθήνα 1957
- Ρουσοπούλου Α.: *Θέλουμε να τα μάθουμε όλα – Αγωγή του Πολίτη για τη ΣΤ' δημοτικού*, Πεχλιβανίδης, Αθήνα 1974.
- Ρουσοπούλου Α.: *Θέλουμε να τα μάθουμε όλα*, Εστία, Αθήνα 1987.
- Ρουσοπούλου Α.: *Τι πρέπει να γνωρίζει ο πολίτης (Αγωγή του Πολίτου)*, Χαραυγή, Αθήνα 1934.
- Σακακάλη Μ.: *Εισαγωγή στην κοινωνική ψυχολογία – επιστημολογικοί προβληματισμοί και μεθοδολογικές κατευθύνσεις*, στο βιβλίο «*Η ανάλυση περιεχομένου*» του Στ. Παπαστάμου, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2001.
- Σακαλάκη Μ.: *Κοινωνικές ιεραρχίες και συστήματα αξιών*, Κέδρος, Αθήνα 1984
- Σακελλαρίου Χ.: *Η παιδεία στην αντίσταση*, Φιλλιπότης, Αθήνα 1984.
- Σαφαρίκας Α.: *Αγωγή του Πολίτου Ε' δημοτικού*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1980
- Σβορώνος Ε.: *Περί αγωγής και εκπαιδύσεως*, χ.έ., Πάτρα 1891.

- Σβορώνος Ν.: *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1976
- Σιάμου Ε.: «Οι νέες μορφές υλοποίησης των αναλυτικών προγραμμάτων και η δυναμική του κοινωνικού ελέγχου στο σχολείο», Εκπαιδευτική Κοινότητα, τχ. 30, 1995.
- Σιδέρης Γ.: *Πολιτική αγωγή των νέων*, χ.έ., Αθήνα 1959.
- Σκουτερόπουλος Ι.: *Η Αγωγή του Πολίτου (παιδαγωγικά ομιλίες και διατριβαί)*, τόμ. β', τχ. α', Σιδέρης, Αθήνα 1950.
- Σολομών Ι. – Ασημάκη-Δημακοπούλου Α. – Βλάχος Φ.: «Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή και οι προσεγγίσεις (της έννοιας) του έθνους», Σύγχρονη Εκπαίδευση, τχ. 90-91, Αθήνα 1996, σ. 51-54.
- Σπετσιέρης Κ.: *Το μάθημα της κοινωνικής αγωγής, περιεχόμενο και μεθοδική του*, Σάκουλας, Αθήνα 1950.
- Σταυρίδη – Πατρικίου Ρ.: *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική*, Ολκός, Αθήνα 1999.
- Στυλιάρης Ε.: *Ειδική διδακτική*, χ.έ., Θεσσαλονίκη 1971.
- Σωτηρίου Κ.: «Ανθρωπιστική παράδοση και ανθρωπιστική παιδεία στο «Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: συζητήσεις, κρίσεις, απόψεις (1956-1965)»», Προοδευτική Παιδεία, Αθήνα 1966
- Σωτηρίου Κ.: *Η παιδεία μας τα τελευταία 50 χρόνια*, στο «Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση», Ε.Δ.Α., Αθήνα 1966
- Τάκης Β.: *Αγωγή του Πολίτου Ε' δημοτικού*, Σχολική Νομοθεσία, Αθήνα 1979
- Ταμβάκης Ο.: «Βιβλία και αναλυτικό πρόγραμμα στην Α'θμα Εκπαίδευση, περιεχόμενο και ρόλος», Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης, τχ. 27-28, 1994.
- Ταμπακοπούλου Α., Ράλλης Α.: *Εθνική αγωγή*, χ.έ., Αθήνα 1926.
- Τερζής Ν.: *Η παιδαγωγική του Αλ. Δελμούζου*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1983
- Τερζής Ν.: *Ο Γ. Παπανδρέου και η ελληνική εκπαίδευση (1914-1932)*, χ.έ., Αθήνα 1976
- Τερλεξής Παντ.: *Πολιτική κοινωνικοποίηση: η γένεση του πολιτικού ανθρώπου*, Gutenberg, Αθήνα 1975.

- Τζήκας Χ.: Ι.Π. Κοκκώνης. *Ο ρόλος του στη θεμελίωση των αναλυτικών προγραμμάτων και τα πρώτα βήματα της διδακτικής στην Ελλάδα*, Gutenberg, Αθήνα 1999.
- Τριανταφυλλίδης Μ.: *Η παιδεία μας και η γλώσσα της*. Εικόνες από τα σχολεία μας, εκδ. Δ.Ε.Ο., τομ. β', 1912
- Τσατσούλης Δ.: *Η γλώσσα της εικόνας*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2000.
- Τσιρίμπας Α.: *Αγωγή του Πολίτου ΣΤ' δημοτικού*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1969.
- Τσιρίμπας Β.: *Μεταπολεμικοί προσανατολισμοί ελληνικής κοινωνικής αγωγής*, χ.έ., Βόλος 1947.
- Τσουκαλάς Κ.: *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977
- Τσουρέκης Δ.: *Σύγχρονη Παιδαγωγική*, χ.έ., Αθήνα 1987
- ΥΠΕΠΘ: *Αναλυτικά Προγράμματα μαθημάτων δημοτικού σχολείου*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1987.
- ΥΠΕΠΘ: *Γενική εισηγητική έκθεση και εκπαιδευτικά νομοσχέδια*, Αθήνα 1929
- ΥΠΕΠΘ: *Πρακτικά συνεδρίου εκπαιδευτικών*, Αθήνα 1949.
- Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως. «*Έκθεση της επιτροπείας της διορισθείσης προς εξέτασιν της γλωσσικής διδασκαλίας των δημοτικών σχολείων*», Αθήνα 1921
- Υπουργείο Τύπου και Τουρισμού – Τμήμα διαφωτίσεως: *Τέσσερα χρόνια διακυβερνήσεως Μεταξά*, εκδ. 4^{ης} Αυγούστου, τόμ. α', Αθήνα, χ.χ.
- Υφαντή Α.: «*Μοντέλα εκπαιδευτικής πολιτικής και εκπαιδευτικός έλεγχος στην Ελλάδα*», Νέα Παιδεία, τχ. 71, 1994.
- Φειδάς Β.: «*Το πρόβλημα του σκοπού της παιδείας στον νεότερο ελληνισμό*», Σύνταξη τχ. 8, 1983
- Φίλιας Β.: *Κοινωνιολογία*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1983
- Φλουρής Γ.: *Αναλυτικά προγράμματα για μια νέα εποχή στην εκπαίδευση*, Γρηγόρης, Αθήνα 2000.
- Φραγκουδάκη Α.: *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι – Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Κέδρος, Αθήνα 1982
- Φραγκουδάκη Α.: «*Το πρόβλημα της τεχνικής εκπαίδευσης – αναπτυξιακή λογική και ιδεολογίες*», Ο Πολίτης, τομ. 11, 1977

- Χαραλαμπόπουλος Β.: *Οργάνωση της διδασκαλίας και της μάθησης*, Gutenberg, Αθήνα 1984.
- Χαραλαμπόπουλος Ι.: *Γενική παιδαγωγική*, Νίκη, Αθήνα 1983
- Χαραλαμπόπουλος Κ.: *Νεοελληνική παιδεία και πλύση εγκεφάλου: κριτική της κοσμοεικόνας*, Gutenberg, Αθήνα 1986.
- Χαραλαμπόπουλος Κ.: *Το πρόβλημα της παιδείας στο φως της πάλης των ιδεών: παιδεία και κρίση συνείδησης*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1982.
- Χαραλάμπους Η.: «Οι έννοιες του αναλυτικού προγράμματος και της ανάπτυξης προγραμμάτων», *Νέα Παιδεία*, τχ. 74, 1995.
- Χατζηγεωργίου Γ.: *Γνώθι το curriculum. Γενικά και ειδικά θέματα αναλυτικών προγραμμάτων και διδακτικής*, Ατραπός, Αθήνα 1998.
- Χατζηδάκης Γ.: *Έντονος διαμαρτυρία εναντίον της νομοθετούμενης μεταρρυθμίσεως*, Εφημ. «Ελεύθερος Τύπος», 3-4-1918
- Χατζηστεφανίδης Θ.: *Ιστορία της νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, Παπαδήμας, Αθήνα 1986
- Χέλμης Σ.: *Ανάλυση του προγράμματος και των διδακτικών υλικών του μαθήματος της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής*, χ.έ., Ρέθυμνο 1994.
- Χριστιάς Ι.: *Εισαγωγή στην επιστήμη της αγωγής*, Γρηγόρης, Αθήνα 1999
- Χριστιάς Ι.: *Θεωρία και πράξη της Πολιτικής Αγωγής*, Δωδώνη, Ιωάννινα 1992.
- Χριστιάς Ι.: «Θεωρία και πράξη της Πολιτικής Αγωγής», *Νέα Παιδεία*, τχ. 25, Αθήνα 1983.
- Χριστόπουλος Ευθ.: *Μαθήματα αγωγής του πολίτου Ε' δημοτικού*, Χριστόπουλος, Αθήνα 1978
- Χρόνης Στ.: *Διδακτική πράξη και κοινωνικός έλεγχος. Η κρατική παρέμβαση στο έργο του εκπαιδευτικού*, Ε.Ο.Ε.Κ., Αθήνα 1993
- Χωρίς συγγραφέα: *Ημείς και οι έφηβοι*, στο περιοδ. Ελληνοχριστιανική αγωγή, τομ.1, τχ. 78, 1957

2. ΞΕΝΗ

- Almond G.A. , *Verba's: The civic culture Revisited*, Βοστώνη, Little Brown, 1980.
- Baechler J. : *Qu'est-ce-que l'ideologie ?*, Gallimard, Παρίσι 197
- Beck C.: "*A philosophical view of values and value education*, in Henessy T. (Ed.): *Values and moral development*, Powlit Press, Νέα Υόρκη 1976.
- Berelson B. : *Comment analysis in communication research*, Hafner Co., Univeristy Press, Νέα Υόρκη 1971.
- Berfeant A.: *The experience an judgment of values*, in Caszio E. / Wilbur J. "*Value theory in philosophy and social science*, University of New York, 1973.
- Bloom B.S. (ed.): *Taxonomy of educational objectives*, Handbook1, Cognitive Domain, McKay David Co. Inc., Νέα Υόρκη 1956.
- Brenzinka W.: *Von der pädagogik zur erziehungswissenschaft*, Wheinheim und Basel, Βιέννη 1971.
- Buttler D.J.: "*The role of value theory in education*", in Smith P. (Ed.): *Theories of value and problem of education*, University of Illinois Press, Illinois 1970.
- Cianciolo P.: *Illustrationw in Children's Books*, Wm.C.Brown Company Publishers, 1976.
- Comenius J.A.: *Orbis Sensualium Pictus*, Νυρεμβέργη 1657, [Nachdruck: Ντόρτμουντ 1978,(Harenberg)].
- Durkheim E.: *Education and Sociology*, Glencoe, Illinois, Free Press, 1958.
- Eisner E.: *The educational imagination. On the design and evaluation of School programs*, McMillan, Νέα Υόρκη 1985.
- Elkin F.: *The child and society: The process of socialization*, Randon House, Νέα Υόρκη 1960.
- Frankena E.: "*Value and valuation*", in Edwards P. (Ed.): *The Encyclopedia of Philosophy*, vol. VII, Mac Millan Publishers, Λονδίνο 1967.
- Fromm E.: *Escape from freedom*, Avon Books, Νέα Υόρκη 1965.

- Gagne R.M.: “*The implications of instructional objectives for learning*” in Lindvall G.M. (ed.): “*Educational objectives*, Pittsburg P., University of Press, 1964.
- Gouhier H.: *L’ideologie et les ideologies*, Παρίσι 1973.
- Green A.: *Education and state formation*, Martin’s Press, Νέα Υόρκη 1990.
- Hadjimanolis E.: *Schule und entwicklung – ein beitrag zur schulanalyse und entwicklungsstrategie, dargestellt am beispiel Griechenlands*, Κολωνία- Βερολίνο, 1977.
- Harmin M. / Kirchenbaum H. / Simon S.: *Clarifying values through subject matter*, Winston Press, Μινεσσότα 1973.
- Holsti O.R.: *Content analysis for the social and humanities*, Addison Wesley, Reading Mass 1974.
- Zimmer H.: *Sprache und Bildwahrnehmung*, Haag & Herchen, Φραγκφούρτη 1983.
- Kalz D.: *The functional approach to the study of attitudes*, Public opinion, Quarterly 24, 1960.
- Karakatsani D.: *Le citoyen a l’ecole manuels d’education civique et citoyenne dans la Grece d’apres-guere*, Peter Lang (διδασκ. Διατριβή), Βέρνη 1999.
- Kazepides A.: *The autonomy of education*, (EKKE), Αθήνα 1973.
- Klages H. / Kmieciak P.: *Wertorientierungen im wandel ruckblick, Gegenwarts analyse prognosen*, Φραγκφούρτη 1984.
- Kluchohn C.: “*Values and value orientations in the theory of action*”, in Parsons T. / Shils E. (Eds.): *Toward a general theory of action*, Harvard University Press, Καίμπριτζ- Μασαχουσέτη 1951.
- Kneller G.: *Theoretical foundations of Education*, USA 1963.
- Krippendorff K. : *Content analysis : An introduction to its methodology*, Sage, Λονδίνο 1980.
- Marshall J.S.: *The origins and development of political education*, Teaching Politics, v.17 part I.
- Marx K. – Engels F. : *L’idéologie allemande*, Sociales P., Παρίσι 1974.
- Massialas B.G.: *Education and the political system*, Reading, Mass Addison-Wesley Co., 1969.

- Najder Z.: *Values and evaluations*, Glarendon Press, Οξφόρδη 1975.
- Ormell G.: *Values in education*, in Stranghan R. / Wrigley J.: “*Values and Evaluation*”, Harper and Row, Λονδίνο 1980.
- Osborne H.: *Foundations of the philosophy of value*, Cambridge University Press, Λονδίνο 1933.
- Ostergaard A., Davidoff J.: *Some effects of color on naming and recondition*, *Memory and cognition*, vol. 11, 1985.
- Patton F.: *Education Methods* (9th edition), Newbury Park, Sage 1990.
- Perry R.: *General theory of value*, Harvard University Press, Καίμπριτζ-Μασαχουσέτη, 1967.
- Rachels J.: *The elements of moral philosophy*, McGraw-Hill Inc., Νέα Υόρκη 1986.
- Raths L. / Harmin M. / Simon S.: *Values and teaching*, R. Bell and Howell company, Οχάϊο 1978.
- Reichardt R.Q.: *Wertstrukturen im gesellschaftssystem*, in Klages H. / Kmiecziak P. (Hrsg.), Φραγκφούρτη 1984.
- Rescher N.: *What is value change? A frame work for research*, McGraw Hill Inc., Νέα Υόρκη 1976.
- Roceach M.: “*A theory of organization and change with value attitude systems*”, *Journal of Social Issues*, I. Vol, 1968.
- Roceach M.: *Beliefs, attitudes and values*, Jossen-Bas Inc. Publish, Σαν Φραντσίσκο 1970.
- Roceach M.: *The nature of human values*, Free Press, New York 1973.
- Rocher G.: *Introduction a la Sociologie Generale*, Ed. MMK, K.I., Παρίσι 1968.
- Rudolf T.: *Bildung, erziehung im rahmen gesellschaftlicher modernisierungs prozesse in der Bundesrepublik Deutschland seit 1950*, Χαϊδελβέργη 1988.
- Ruthers B.: *Der geheime charme der ideologien*, Frankfurt Allgemeine Zeitung, 10-8-1991.
- Samatas M.: *Debureaucratization failure in post-dictatorial Greece: A sociopolitical control approach*”, *The Journal of modern Greek studies*, vol. 11, Nr. 2, 1993.

- Saylor, J. Alexander, W. Lewis: *Curriculum planning for better teaching and learning*, Holt, Reinhard S. Winston, Νέα Υόρκη 1981.
- Shaver J. / Strong W.: *Facing value decisions: Rational building for teachers*, Teachers College, Νέα Υόρκη 1982.
- Smith P.: *Philosophy of education*, University of Illinois Press, 1965.
- Unrug M.C.: *Analyse de Content*, Encyclopedie Universitaire, J.P.Delagre, Παρίσι 1977.
- Wahring Deutsches Wörterbuch, Βερολίνο- Μόναχο- Βιέννη, 1909.
- Watson G.: *Social Psychology: Issues and insights*, Philadelphia Lipin, 1966.
- Weber R.: *Analysis*, Saye Publications, Λονδίνο 1990.
- Willows D.M. : *Individual differences in distraction by pictures in a reading situation*, Journal of Education Psychology, 1978.
- Wössener J.: *Sociologie, einfuhrung, grundlenkung*, Βιέννη 1971, s. 92.
- Wulf G., Ghrs G.: *Wörterbuch der Erziehung*, Μόναχο 1974.

ΓΙΑΝΤΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

002000072321

